

IPOLYI ARNOLD
KISEBB MUNKÁI.

HARMADIK KÖTET.

MAGYAR TÖRTÉNELMI S EGYHÁZTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK.

BUDAPEST.

MDCCCLXXXVII.

MAGYAR TÖRTÉNELMI S EGYHÁZTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK.

IRTA

IPOLYI ARNOLD.

A B. E. SZERZŐ MEGBIZÁSÁBÓL KÖZREBOCSÁTJA VOLT KÖNYVTÁRNOKA

BUNYITAY VINCZE.

BUDAPEST.

MDCCCLXXXVII.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

A MAGYAR NEMZETEGYSÉG ÉS ÁLLAMNYELV TÖRTÉNETI ALAKULÁSA.

Elnöki megnyitó beszéd a Magyar Történelmi Társulatnak Rimaszombatban 1876. augusztus 22-én tartott vidéki nagygyülésén.

Midőn Önök ily fényes s ünnepélyes fogadásával szemben szerencsém van e gyűlést megnyitni, bocsánatukat kell mindenekelőtt igénybe vennem, hogy megtisztelő fogadásukat sem ily nagy számmal, sem ily ünnepélyesen nem vagyunk képesek részünkről méltóan viszonozni.

Társulatunk: a magyar történelmi társulat, ezernél is ugyan több tagot számítva immár soraiban, az országnak e téren majdnem minden kitünőségét s jelesebb tehetségét magában foglalja. Vidéki gyűléseivel összekötött levéltári vizsgálatokra azonban, szabályai értelmében is, minden nagyobb ünnepélyesség és feltűnés elkerülésével, rendesen csak buzgóbb és szorgalmasabb munkásainak kis raját szokta kibocsátani, kiknek épen szaktanulmányaik ezt kívánják, vagy élethivatásuk ekkor megengedi, hogy az illető vidék levéltári kincsét felkutassák és kiaknázzák.

Igy állunk itt mi nehányan Önök nagy és fényes közönségével szemben, mint szerény munkások, kik dolgozni és nem ünnepelni jöttünk. Önök pedig, mint a hazafiui nemes munkát nagyratartó művelt s emelkedett közönség, kik csekély érdemünkön és jelentőségünkön felül minket, mint a hazai történelem és nemzeti tudomány mun-

kásait megbecsülve, fogadásukkal megtisztelni jöttek ide, hogy lássák és megfigyeljék hazafiui és nemzetműveltségi céljainkat, s elősegítsék feladatunkat, melynek elérésére munkálkodásunkkal törekszünk. És mi örömest Önök elé terjesztjük azokat, hogy ellenőrizzék, és ha hazfiui méltánylásukkal találkozunk, istápoljanak minket. Szívesen számolunk azért ily alkalommal mindenkor a minket fogadó gyülekezetek előtt tevékenységünkről s a magas czélról, melyet magunk elé feladatúl tűztünk.

E szerény szerephez képest megbocsátják, ha magam is ez alkalommal munkálataink magas feladataira figyelmeztetve nyitom meg e gyűlést, mit máskor nagynevű elnöktársaim ez elnöki széken oly ékesen és tanúlságos beszédekkel ünnepeltek. Nem is igen hagytak számomra magasabb és tüzetesebb tárgyat, midőn alapos fejtegetéseikkel kimerítik, úgy szólván, mindazt, mi a nemzeti történelem mai munkásainak kiválóbb feladatát képezheti.

Szólottak előttem a történelmi kútfők vizsgálatáról s a történetanyag feldolgozásáról, a történelmi kritikáról s előadásról, a nemzeti művelődés-történet adatainak kutatásáról s megirásáról.

És magam is, mint ezen mívelés alá fogott parlagaink egyik munkása, érzem, mennyire elhanyagolt ez irányban minden tér, és mennyi a teendő mindenfelé. Sőt az utóbbit, nemzeti művelődés-történetünk fejlesztését, nemcsak munkálkodásunk főfeladatáúl tekintem; hanem a vele összefüggő culturai kérdések szerencsés megoldását nemzeti létünk egyik feltételének tartom.

Megengedik azért Önök, ha ez irányban ma egy új

kérdést vetek fel, s azt történelmi szempontból tárgyalni megkísérlem.

Bármily parlagon hagyhatta ugyanis ama termékeny tereket eddig a hazai történetirás: egyet, a legdrágábbat, mégis mindig művelt és számunkra megőrzött. Mint szent palladiumot hagyták ezt ránk, epigonokra történetirásunk nagy herosai. S ez: *a nemzet politikai egységének, a nemzeti összetartozásnak nagy, szent és sérthetetlen eszméje volt a történeti életben épen úgy, mint a történelemben.*

Mert a műveltség virágzóvá teheti a nemzeteket, mint a classicai cultura anyja Hellas volt; a hatalom és az anynyira sóvárgott jólét és gazdagság hatalmassá teheti az államokat, mint a világ ura, a római birodalom volt: de soha sem fogja azokat egyedül fentartani, mint nem tartotta fenn Athént és nem Rómát.

Csak a nemzeti politikai egység s összetartozás eszméje az, mely a birodalmak s államok nagy testét lelkesítheti, mely azoknak erős és tartós életet s művelődési alapot ad. A nagy nemzeti történeti élet erejét s a történelem eszméjét egyedül a birodalmak népségeinek nemzetpolitikai egysége, összetartozásának érzete és tudata képezheti. Nélküle nincs a nemzetnek története és nincsen nemzeti történetirása.

Bármily magas legyen a históriai kritikának tisztje: az események és tények, a történeti alakok és szereplők, sőt a koreszmék, a közérzet és közszellem birálata, szóval az elevenek és holtak feletti itélet; egyről ebben soha sem szabad megfeledkeznie, s ez az egy az: hogy mindenben a nemzet politikai egységének s összetartozásának eszméjét, annak feladatát és hivatását kell szem előtt tartania. Szem

előtt kell tartania azt, vajjon felismerték-e ezt a kor vezérférfiai, felismerte-e a nemzet közérzete? Át voltak-e tőle hatva? Megfeleltek-e ebben a kor nemzet-politikai feladatának? Vagy mellékes czélokat űztek és tűztek ki maguk elé? Bolygók után és álutakon jártak-e?!

E nélkül nincs számára mérleg, nincs iránytű.

De ha ez áll szeme előtt, nem fog sem politikai áldoctrinák és iskolák, sem a hatalomért versengő pártok kizárólagos szolgálatában állani. Nem fog valami particuláris népies, nemzetiségi rajongásból, nem a felekezeti nézetek elfogultságából ítélni.

Magyarország történetében e kétes becsű szempontok úgyis a legújabb keletűek. A magyar történet a XVI-ik századig sem hazafiatlan vagy épen külön nemzetiségi pártot, sem felekezeti szempontot nem ismert. Mind a kettő, valamint új keletű, úgy rövid tartalmú még. Mert hazánk ezer éves történetében alig foglal el ez, hála Istennek, csak egy-két századot; történelmében pedig alig vagy egy lapot is. Adta volna bár Isten, hogy ne foglalt volna el annyit se!

Voltak nálunk is, igaz, hajdan is számos és sulyos szakadások; voltak dinastiai versengések és oligarchiai túlkapások, — valamint mindenütt a világon. Voltak aristokratiai és demokratiai küzdelmek is, mint az emberiség minden fejlődő művelt társadalmában. Ha nem is abban az értelemben, melyet a mai divatos kornézetek csempésztek az újabb történelembe. Mert ama küzdelmek, melyeket ma igy nevezünk, akkor egyszerűen a hatalom és szabadság, a fejlődés és művelődés kérdései voltak, minők vannak, voltak és lesznek mindig s minden culturai népnél, még ott is, hol soha e neveknek és fogalmaknak hatá-

rozott helye nincs és nem volt; de történetünk legnagyobb s legdicsőbb korszakai nem ismerték soha a nemzeti meghasonlást, nem a hazafiatlan vagy nemzetellenes pártot.

Mig a mai hatalmas, szabad és dicső Albion szigetén a legvéresebb faj- és nemzetiségi küzdelmek dúlták fel az államot, s az angolszász újgyarmatos írtotta a britt és ir, a celta és gael ős népet; mig később a berohanó dán kalóz írtotta ismét az angolszászt, és a hódító normann a vele egy nemzetiségű mindkét népséget magának alávetette; e közt pedig századokon át folyt, mint a vad irókézeknél és mohikánoknál a törzs- és fajháború; mig az egyeredetű német, sváb és szász, a dán és friess vérengzve versengtek egykor a nemzeti hegemoniáért: addig nálunk a magyar történetnek nincs egy adata, nincs egy sora, mely ama nagy műveltségű népek fajháborúi mellé idézhető volna és csak egy nemzetiségi villongást is jelezhetne.

Mig Francziaországban az albigiak és valdiak, Angliában a viklefiták, vagy Csehországban a husziták és táboriták rémületes és iszonyatos vallásháborúkat idéztek elő: addig a történet nálunk alig említ mást, mint legfeljebb a bosnyák tartományban a patarénok, vagy Giskra betörő zsoldos hadai, a rabló cseh kelyhesek garázdálkodásának megtörését. De a nemzetegységet soha semmi sem sérté meg. Nem az ország annyi idegen nyelvű lakosa, nem a birodalom annyi idegen nemzetiségű tartományainak birtoka.

Történetünk legszomorúbb korszakának kellett lennie annak, melyben az első nagy párthasonlás keletkezett. Értem ama pártokat, melyek gyakran hazafiatlanúl versengve, kifelé, fel nyugatnak és le keletnek gravitáltak; ott

keresve az erő sulypontját, melyet itthon elvesztettek és magukban feltalálni képesek nem voltak.

Nem kell mondanom, hogy ez a mohácsi vész korszaka volt. Épen akkor, midőn a nemzeti érzet megfogyott, az erő elgyengült, a haza a legnyomorúságosabb helyzetben pangott, támadt egyszersmind az első pórlázadás, és keletkezett az első vallási szakadás. Csak a kétségbeesett s önmagával meghasonlott nemzet hitethette el magával, hogy ezáltal magán segíthet.

S ezzel vette már kezdetét a két félre és pártra oszlott nemzet kétféle története s kétféle történetirása.

De Isten s a nemzetegység geniusa még akkor is megóvta volt népünket és hazánkat a legnagyobb bajtól, mely országot s nemzetet érhet. Megóvta akkor is a nemzetiségi meghasonlástól. Ha villongott politikai pártokban és vallási kérdésekben, abban az egyben még egy volt, hogy mindenki azon egy ország és nemzet hívének, magyarnak és Magyarország hű s igaz fiának vallotta magát. Ezeréves történetünk százezernyi okmányai közűl, melyeknek legnagyobb részét már átkutattuk és kiadtuk, soha senki sem mutatott fel, soha senki sem látott egyet is, mely ellenkező adatot szolgáltatna.

Itt-ott lehetett és volt is egy és más és akárhány az ellenséghez átfutott hitvány pribék és áruló. Itt-ott a városokban a nyárspolgárok közt voltak összeütközések olykor a nemzetiségek közt is kenyéririgységből, bírvágy- és féltékenységből. Hasonlón, mint például az egyes iparosok és czéhek egymással s ezek ismét együtt a deákokkal utczai zenebonákban összetűztek. De sehol soha senkinek sem jutott volna eszébe azért másnak tartania magát, mint ma-

gyarnak, Magyarország hű alattvalójanak. Senkinek sem jutott volna eszébe e hazán kívül máshol, idegen nemzetiségben keresni a sulypontot; senkinek másfelé keresni segélyt, vagy épen nemzetisége létgyökerét; senkinek kifelé gravitálni, vagy ezzel csak fenyegetőzni is. Történetünk soha a haza egyetlen nemzetiségét, egyetlen népét sem vádolta, egyikét sem bélyegezte meg a hazaárulás e rút vétkével. Tanusága szerint is csak egy hazát, csak egy nemzetet ismert mindannyi.

A legújabb kornak tehát, mely alig számít még évtizedeket, jutott volna a herostratusi dicsőség? Nem! Még az sem. Csak nehány, a külizgatásnak és befolyásnak kitett, elfogúlt vagy gyarló, szenvedélyes vagy haszonleső egyénnek jutott a szomorú sors, hogy erre másokat is izgasson és a velök született hűségben megtántoríthasson. De a siker méltó is volt hozzájok. Derék és hű köznépünk épen úgy, mint közértelmiségünk repudiálta azt egészséges érzetével és hazafiui odaadásával. A kísértetbe hozott megingatott hitűek száma csekély volt, s az sem tudta és tudja mit cselekszik. Alighogy beszámítás alá jöhet a korunkban mindennemű izgatásnak kitett kiskorúaknak, a szabadság eme kiskorúinak ez apró csapata. A nagy többség megvetette az egész multjával, hazánk egész eddigi történetével ellenkező tényt. De elég alkalmilag erről. Mert nekünk nem személyekkel és vétségekkel van dolgunk; csak a nemzetiségi hamis történet-elméletek és doctrinák ellen emelünk szót.

Hazánk nemzetiségei hasonlíthatatlanul nagytöbbségének, sőt összes tömegének magatartása, amaz elenyésző parányiságú egyéniségek mellett, most is mindig correct

és hazafiasnak bizonyúlt amaz izgalmakkal szemben is. És ez természetes s történetünk által teljesen indokolt tény volt.

Hazánk, összes lakóit és nemzetiségeit mindig egy s azonjogú népeinek ismerte. A magyarok meghódítván az országot, nem állítottak fel különbséget, mint más nemzetek tevék, a hódító és hódított nép között. Nem követeltek az uralkodó nemzet számára sem hegemoniát, sem kiváltságot és külön jogokat. Nem emeltek válaszfalat a nemzetiségek közt, nem alkottak kasztokat. Nem voltak race-mauditejaik mint a francziáknak; nem elnyomottjaik mint az angoloknak; nem helotáik mint Hellas szabad s művelt népének, vagy rabszolganépeik, mint a szabad amerikai köztársaság négerei s törvényen kívül álló indiánjai.

A percztől kezdve, hogy Árpád meghódítá e hon népségeit, hogy Géza és István s utódaik országukba fogadták és megtelepíték az idegeneket és jövevényeket, mindannyi azonnal a magyar állam s alkotmány jogával és szabadságával bírt, még ha előbb rabszolga volt is, s az által egyedűl idővel felszabadúlt. A hódító és hódított egy czímen: a megszállás és adomány czímén nyerte egyaránt birtokát. Mindenki a mint a magyar közjog szerint a magyar korona tagjává lett, volt légyen bármily nyelvű és nemzetiségű, annak egyformán minden szabadságában részesült s a nemzet uralkodó tagjává lőn. S mindez talán valami amerikai vagy a mai új cosmopolitismus, a nemzeti politika hiánya s gondatlansága volt? Nem!

Tudjuk, hogy, talán Rómát kivéve, alig volt a világnak nemzete, mely annyira ráütötte volna institutióira nemzeti jellegét. Kezdve a hét vezér ős vérszerződésétől, egész a

keresztény egyházi magyar apostoli királyságig, a magyar sz. korona és állam eszméjeig és Verbőczy tripartituma szokásjogáig, a «jus consvetudinariumig», minden, bár hogy is volt az máshonnét áthozva és kölcsönözve, annyira magán viselte a magyar korona s állam, az alkotmány és szabadság specificus bélyegét, hogy köz- és magánjoga magyarázatára külön eltérő theoriákat, új kategóriákat kellett felállítani, midőn újabban tudományos elméletöket tárgyalni és magyarázni kezdék a jogászok.

És mégis alig volt nemzet egyszersmind, mely az idegen fajú és nemzetiségű elemeket annyi liberalitással és vendégszeretettel látta volna el. A mint ezek elfogadták a magyar állam s alkotmány eszméjét, készséggel és loyalitással megosztá velök alkotmánya minden jogát és szabadságát. Sőt még azon felül is, többet is adott nekik; városi vendégeinek oly helyhatósági jogot, minővel saját népe sem bírt mindenütt. Mert a középkori birtokjog fejlődésével csak úgy lett hazánkban a hódító nemzetiség, a magyar nemzet zöme, úrbéri kötelékű alattvalóvá és paraszt jobbágygyá; mint hasonló úri viszonyok között, bármily más nemzetiségű népe az országnak. S ellenkezőleg épen úgy juthatott minden idegen nemzetiségű egyéniség minden jog teljéhez, a birtokláshoz és a legfőbb hivatalok viseléséhez. Soha senkitől sem kérdezték: vajjon Árpád atyánkkal jött-e be, vagy Svatopluk marahán alattvalói nemzetiségének utóda-e, vagy Gelu fejedelem pásztornépének sarjadéka-e? vagy a Tacitus által nevezett Tuisco német félisten szülte ivadék-e? És hogy ez így volt s így van, és hogy ezek a nemzet leghívebb és leglelkesebb tagjaivá váltak; hogy annak magas nemzeti feladatait nemcsak átérzették s átértették,

hanem lelkesedéssel felkarolták és védték: arra, úgyhiszem, nem szükség itt a történet tanúságára hivatkoznom. Az élet maga az, mely ezt hangosan beszéli. Elég ha bárhol, kezdve legmagyarabb vidékeinktől, találomra legjelesebb hazánkfiai csoportjának vezetékneveit felolvassuk. Ezek nagyrésze világosan megmondja, hogy másfelől jöttek be, mint a hét vezér népe. De hazafiúi érzésök és tetteik, állásuk vagy birtokuk világosan beszélik egyaránt, hogy nemzeti érzetben a legtisztább magyar törzsek egyik ivadéka által sem engedik magukat legyőzetni. Mig ellenben a magyar nép legtörzsökösebb alakjait is, és legeredetibb neveit ott találhatjuk szintén az alsóbb osztály földmíves népsége rétegeiben, mely hasonlóan hazánk többi, alattvalói viszonyban levő népségeivel, a legújabb időkig nem bírt semmi kiváltságos joggal.

És ennél semmi sem tanuskodik jobban az ország népségeinek egyenjogú és közös nemzeti intézménye és polgári helyzete mellett.

Nem csoda azért, ha országunk minden népe és nemzetisége, minden jövevénye és polgára lelkesedéssel csüggött a neki édes és nem mostoha anya, a haza sorsán. Lakói nem kívánkoztak ki belőle. A bevándorlóknak pedig valódi Khánánja és Eldorádója lőn. Itt mindenki egyaránt használhatta nyelvét, megtarthatta saját nemzetiségét, szokását és vallását. Mindannyinak, a ki bejutott, a nélkül, hogy nemzetiségét levetkőznie kellett volna, ez ország valódi hazájává lett. Szeretettel és hűséggel viseltetett is iránta mindegyik és csüggött rajta, mint fiú édes anyja emlőin. Gyermekei, mint valóságos testvérek, összeforrva szellemben és érzetben, egygyé lőnek a magyar hazában és nemzetben.

Mi történt tehát egyszerre? Valami üldözés kezdődött? Talán megváltozott a nemzet szelleme? Talán faj- és népírtó törvények hozattak? Vagy épen háborúk keletkeztek köztök? Talán fellázadtak a nemzetiségek egymás ellen? Vagy miért hozzuk hát mindezt elő?

Mindebből semmi sem történt! Vagy ha történt, ellenkezőleg ismeretes, hogy példáúl a tót és oláh lakosság által egész magyar vidékek, és német virágzó városok és helységek eltótosíttattak s eloláhosodtak szemeink láttára, vagy csak emlékezetünkre. És ez történt sokáig, történt századokon át, s a nélkül, hogy csak egy hang is feljajdúlt volna.

Ekkor történt azonban, hogy az új korszak egyik szép hajnalán a magyar nemesség képviselői nagylelkű határozattal, a legműveltebb népek színvonalára emelkedve, az ország összes népét az urbéri köteléktől és szolgálmányoktól feloldva, magukkal, a kiváltságolt uralkodó renddel egyenjogúakká tették. — Azon időtájt pedig Európa művelt nemzeteinek dicső classicus nyelve, a latin, a megerősödött és kiképzett nemzeti nyelvek mellett már Európaszerte a divatból kilépvén, helyébe nálunk is az ország legműveltebb és legtehetősb osztályának nyelve: melyet népe nagyobb száma is beszélt, mely már századok óta a fejedelmek udvarában uralkodott s az ország tanácskozásaiban szólott, a nemzet lantosai és hegedűsei hősdalaiban hangzott, melyen a törvény hozatott, a hivatalos és diplomatiai ügyvitel és levélváltás történt, s melytől az ország nemzete, a magyar nevét vette, egyszersmind az állam hivatalos nyelvévé lett.

De ez volt egyszersmind a kor, mely a nép felszabadításával nemcsak a nemzetiségi érzetet szította, hanem

szabadabb politikai mozgást engedve, a népek jogosúlt s jogtalan aspiratióinak tért nyitott, vagy csak egyes hivatlan szószólóinak szavát hallatá. A hivatlan ambitio és haszonlesés ezeket, másokat az uralkodás és hatalomvágy gerjeszte fel mindenféle igények támasztására. És mivel épen akkor a magyar törvényhozás valamennyi népeinek polgári egyenlőségét kimondá, ez jó alkalmul és ürügyül szolgált a háborgóknak arra, hogy megbizatlanúl is népségeik nyelvének egyenjogú uralmát követeljék az államban.

Ez volna tehát a baj, vagy csak ez volt a bajok kezdete?

De ha csak ez, mindenki átláthatja, hogy a mai egységes és szerves államkormányzatban ily sokfélenyelvűség egyszerűn képtelenség. Kezdetleges állapotokban, vagy egyszerűn helyhatósági, cantonalis intézményű szövetséges népeknél lehet ilyesmit feltételezni ott, hol az egy-két nemzet érti egymás műveltségi nyelvét; mint Helvetiában például a nagy német többség a kis olasz s franczia töredékeknek a nagyobb határos államok által beszélt nyelvét. De már sem a szabad Amerika köztársaságában, sem az absolut Oroszországban épen úgy nincs és nem lehet tekintet a bennök egész nagy földterületeket elfoglaló német és más culturnyelvekre, mind az indián benszülöttek s a munkás négerek nyelvére; vagy az utóbbiban akár a németre, akár a nagy és terjedt finn és török-tatár törzsek nyelveire.

Állami vagy ha úgy akarjuk, politikailag uralkodó nyelvek mindenütt vannak, voltak és mindig lesznek; mert okvetlen szükségesek. Ilyen volt a középkorban, hogy messze az őskorba vissza ne nyúljak, a latin. Európa legműveltebb államaiban uralkodott a soknyelvűség felett mind-

addig, mig az államok népségei valamelyikének nyelve felül nem kerekedett a többi fölé, mint közműveltségi és kormány- vagy államnyelv, és le nem igázta, el nem ölte a többi nyelvet vagy csak nyelvjárásokat. Mire azután ez lépett, mint győzelmes s egységes nyelv, a latin helyébe.

Igy nyomta el Francziaország számtalan művelt nyelvét, kezdve a régi celt és armorikai, a bretagni és provencaltól, egész a barbár frankig, s a langue d'oil-ig és d'occig, a mai franczia, mely mindannyiból létesült. Igy diadalmaskodott a mai angol nyelv az ország többi nyelvein. Igy az orosz a többi szlávon. S a mai neuhochdeutsch német a többi nieder- s plattdeutsch, a flamand, szász és friess nyelvjárásokon.

De ezzel egy nevezetes történetjelenség merül fel, melyet eddig a történelem kevéssé vett észre vagy csak nálunk nem méltányolt eléggé jelentékenységéhez képest.

Azt lehetne ugyanis kérdeni e ténynyel szemben, hogy és mikép lesz hát valamely nyelv államnyelvvé? Mert ezt nem lehet ám decretálni ép úgy, mint nem lehet az államnemzetiséget. Ez is csak úgy, mint minden a történetben, a közszükség szerint fejlődik és létesül. Mint a latint a középkorban, a keresztény polgárosodás mellett, leginkább a nemzetek soknyelvűségének képtelensége az uralkodásra tette uralkodóvá a magasabb állami és nemzetközi életben, hasonlóan léptek a közszükségből helyébe idővel más nyelvek is.

Valamint ennek történetjelentősége, úgy folyamata ugyanaz, mint az uralkodásra hivatott nemzetek és nemzetiségi rétegeké. Az állami összetartozás egységének hatalmas érzete s eszméje túlsulyra jut egy nemzetnél s annak

többi népségeinél. Ezek megalkotják birodalmi egységöket s az államegység eszméje győzedelmeskedik a többi népségek különleges érdekei felett. Egy angol, franczia, német, orosz, magyar állam s uralkodás keletkezik vegyes népelemekkel, de egységes állameszmével és nemzettel élén. Ezt rendesen az általa bírt s uralkodásának alávetett legidegenebb földterületeknek, sőt világrészeknek sokszor még idegenebb vegyes népe, de ennek rendesen legműveltebb, legéletrevalóbb, legerélyesebb elemei képezik. Ezek gyakran magukba felvéve a többit, azután vegynépet készítnek elő egy nemzetté, mely meghóditja magának az állameszme erejének természetes túlsulya által a többi, bár még oly ellentétes s ellenlábas vagy épen centrifugális elemeket is.

S ime Uraim! ki hinné, de épen így keletkezik az uralkodó vagy államnyelv is. Ez is az államegység és összetartozás eszméjétől mintegy áthatva támad a számos idegen vagy rokonnyelvű népségek közt. Rendesen a legerősebb s a legéletrevalóbb nemzetiség vagy nyelv aláveti magának a többit. De nem azon értelemben, mintha eleve elnyomná mindjárt vagy kiirtaná a többit. Nem! Sokkal emberségesebben cselekszik. Rendesen csak egyszerűen felveszi magába s lassan elsajátítja a többi népségek nyelveinek leghasználhatóbb, legszükségesebb műveltségi részeit és szókincseit. Épen úgy sajátjává teszi ezeket, mint tette sajátjává országa idegen népségeinek legjobb, legpolgárosodottabb elemeit. Átalakította azokat magával egy nemzetté. Átalakítja ezt is szükségei szerint jól használható köznyelvvé. Igy alakult, mint előbb jeleztem, népségeinek különféle nyelvéből a franczia, igy a német, igy más államnyelv.

De sehol egyetlen ily uralkodóvá lett államnyelvben sem találunk erre világosabb példát mint épen az angolban és — magyarban. Nem hiába, hogy e két nemzet alkotmányos élete és közjoga már annyi hasonlatra szolgáltatott alkalmat.

Ismeretes, hogy a hatalmas angol nyelv, mely ma a föld öt részében viszhangzik s a világoceánon osztja parancsait, egyike a legvegyesebb elemekből álló nyelveknek. Újabb, legalaposabb nyelvtudományi búvárlatok kideríték, hogy e nyelvnek mintegy *negyvenhárom ezernyi* szóösszegéből csak *tizenhárom ezer* szó vihető vissza eredeti németangolszász származásra. Szavainak tehát csak egy negyedrésze volna sajátja. Azaz: hogyha az angol angolúl beszél, csak minden negyedik szava volna igazán angol, mig a többi három idegen nemzetiségű, elkölcsönzött szó. És mégis nemcsak a világ leghatalmasabb államnyelvévé nőtte ki magát, melyen a nemzet törvényhozása, parliamentje szól, s a föld öt részében s a tengereken, ismétlem, osztja népeinek s országainak parancsait: hanem oly dús s remek irodalommal bír, mely a legnagyobb remekírók, sőt a legdúsabb kifejezésű költők egyikét, Shakespeare-t képes felmutatni. S a mi fő, hogy mind ez idegen szókincsre rányomta épen úgy saját nemzetisége bélyegét, mint akár népeire s államéletére, vagy iparára és kincseire, melyeket a világ minden széléről összehordott. Mert csak úgy szedte össze ezt is, az eredetileg maroknyi nép a magába felvett s beolvasztott, az általa fegyverrel kiirtott, meghódított és leigázott népektől: kezdve az ir és gaeltől, egész a keletindiai hinduk és ausztráliai vagy polinesiai papua-buschman fajok nyelvéig.

Ezek megváltoztathatták ugyan sokszor a nyelv hangulatát s arczulatát, de nem annak alakját és tipusát. A mint felvette azokat, úgy meghódította nyelvének s rájuk adta nyelvtana alakját. A szótár felszedte az idegen kincset, de a grammatica megmaradt s átváltoztatta azt sajátjává.

Igy keletkeztek többé-kevésbbé az összes culturnyelvek. Mert Hellas igy egyesíté művelt nyelvébe a görög és más nyelvek ázsiai s európai elemeit. S a latin, uralkodó nyelvébe igy vette fel az oszkok és etruszkok, a görögök és barbárok szólamait. Szóltam már a franczia nyelvről és szóltam elébb a németről. S nem is kell Önöknek az utóbbira nézve, miután jól ismerik, mondanom, hogy alig van magasabb vagy tudományos műszava, terminus technicusa, mely ne maradt volna máig majdnem intacte, változatlanúl idegen, latin, franczia vagy épen görög.

De azért mindannyi meghódítá mégis az idegen szavakat, mint meghódítá e nyelvek népeit; elvette azoktól valamint anyagi, úgy szellemi kincseiket.

Az angol mellett mégis, mint előre bocsátám, alig van nép a magyaron kívül, mely ebben hozzáfogható volna. Igy vette fel a magyar nemzet országa összes szláv és német néptöredékeitől és szomszédaitól a culturai szavakat, nevezetesen a földmívelés, az ipar, az úri és alattvalói jogviszony terén, a mint felvette európai culturai életöket. Igy szaporította ő is ezek révén velök szótárát, mint népeivel nemzetét és országát. De visszautasította azok idegen nyelvalakját. Mert alig van mindannyi idéztem nyelv közt egy is, mely annyira megtartotta volna e mellett saját eredeti nyelvtani alakját, és mely annyira kiforgatta volna,

eredeti nyelvhangtana szerint átalakítva, az idegen átvett szavak egész formáját. Ember vagy nyelvtudós is legyen sokszor, ki ráismerjen többé a számos szláv és német *szógyökre* nyelvünkben, úgy kivetköztette eredetiségéből azok hangzóit és mássalhangzóit a magyar nyelv szigorú és következetes hangtan-rendszere, a magyar rokon vocalismus törvénye. Valóban, mint állami népségeire, kiket magába felvett, rá ütötte nemzeti institutiói, alkotmánya és szabadsága, köz- és magánjoga, szelleme s alakja jellegét; úgy azok kifosztott szókincsére is rányomta, mint országa saját veretű pénzeire czímerét, nemzeti nyelvének bélyegét. Mint a meghódított népeket összeforrasztva, egy politikai és történeti uralkodó nemzetté emelte; úgy a velök s tőlök összealkotott új nyelvet állama nyelvévé s uralkodóvá tette.

A népek nyelvei uralkodásának ingatag jogczímével szemben — vajjon t. i. a sokaság vagy többség, a műveltebb, gazdagabb vagy uralkodó rész beszéli-e azokat egy országban — a fentebb vázolt, hogy úgy mondjam, históriai államnyelvalakulás, mint a históriai élet szüleménye, kétségtelenül a legjogosúltabb. A történet jogczíme az, mely mutatja, hogy lett — nem önkényesen, nem decretálva, hanem mintegy közös vívmány által uralkodóvá; hogy alakúlt százados szokás által államivá. A legerősebb jogczímek egyike az. Mert a törvény rendesen csak a genetice kifejlődöttet, a máris létezőt szokta megerősíteni és szentesíteni, legalább a korban, midőn még a törvények nem alkottattak vagy épen gyártattak a népek szükségeit és kívánalmait megelőzőleg, hanem csak a népek szükségeiből kifolyólag hozattak és rendeltettek.

Máskép, hogy mily nyelv volt vagy lett uralkodóvá valamely államban? ez maga is történelmi kérdés többnyire, és megfejtése nem oly egyszerű, mint ma ezt bölcseink netalán a természet-törvény alapján vélnék. Nagyon csalódnék például, ki azt hinné, hogy a hatalmas római birodalom uralkodó classicus nyelve népségei többségének vagy csak egy nagy részének is anyanyelve volt.

A nyelv, melyen Cicero oly ékesen szólt és Horácz fellengzőn énekelt, melyen Cæsar és Sallust, Livius és Tacitus Róma dicső történetét emelkedett eszméik és hatalmas irályuk vésőjével örökkévalóságra megírták, — nem a birodalom népségei és nemzetiségeinek nyelve volt. Nemcsak számos nyelvjárásban tört meg értelmének ereje, hanem ezek mellett is még mindenfelé, majdnem Róma kapujától kezdve, a legkülönbözőbb idegen nyelv is dívott. Nem tehát csupán a nép egymást alig értő nyelvjárásainak egyike, hanem az uralkodó körök, az állam és birodalom, a senatus s a patriciusok, a forum és rostrum, a consulok és dictatorok, a cæsarok és imperatorok, a rhetorok és poëták, a tudósok és irodalom nyelve volt. A nép már Rómában is máskép beszélt. Olaszország mai dialektusai fentartották még e külön nyelvek egy részét. Ámbár az olasz irodalmi nyelvnek, a lingua si-nek elfogadása által a legtöbb nyelvjárás már elenyészett. Ciceronak, midőn államférfiúi pályájára lépett, nagy munkájába került a közönséges arpinumi nyelv helyett, mely anyanyelve volt, a classicus latint elsajátítni.

És nem kevésbbé sajátságos történeti jelenség ebben az, hogy mire a római állam egysége s uralma megszünt, megszünt vele azonnal nyelve is élni, és holt nyelvvé lőn.

Annyira összefügg a nemzetek s államok élete s uralma a nyelvek életével, virágzásával s uralmával. Megvolt az uralkodó nyelvnek még mindannyi factora. A nemzet egyénei, kik beszélték, nem írtattak ki, nem vesztek el. De megszünt uralmok és megszünt velök a nyelv is élni. Mellette a roszabb, vulgarisabb közép-nyelv kezdett, *méltóan* a barbárok hódításához s uralkodásához, ezekkel egyszerre uralkodni, s ehhez még ők is bele vegyíték nyelvöket. A keleti római birodalom új székhelyén, Bizanczban, az ottani vulgár görög lépett lassan helyébe. Mind a kettőt classicus alakjában csak a kereszténység műveltsége menté meg. Ez vitte át ápoló anyai karján, mint a civilisatio egyik eszközét, a barbárok és vad népek középkorába. Ő emelte uralomra ismét a rendezett államokban addig, mig mellette a sok zagyvalék vad nép nyelve nem formálódott s erősödött ügyviteli, tudományos és diplomatiai uralkodó nyelvvé.

De nem is következés épen, hogy mindig a műveltebb, terjedtebb és polgárosodtabb nyelv uralkodjék és hódítsa meg a többit. Hazánkban városaink története is tanusíthatja az ellenkezőt. Kifejlett autonomiai közéletnek, élénk iparnak és kereskedelemnek, gazdagságnak vagy csak jóllétnek örvendő városaink életrevaló és művelt német polgársága nyelvét ma legtöbb helyütt, a felföldön a szláv nyelv, az alföldön itt-ott a magyar nyelv váltotta fel. Voltak pedig német városaink, melyek a közelmúlt századokban, érezve talán e bajt, statutumokat alkottak a betolakodó szláv ajkú lakosok beköltözése ellen, és nem engedték őket maguk között letelepedni. Mit sem használt. Jelenleg ezek közül oly híres régi városok, mint pl. Korpona, melynek szabad királyi városi privilegiuma a többieknek

mintapéldányúl szolgált, annyira eltótosodtak, hogy német lakost többé alig számítanak. De Kolozsvár szász lakossága is rég eltünt a magyar elől. S Erdély egyaránt tudna szólni magyar vagy szász helységei eloláhosodásáról, mint Magyarország hasonlóan egész vidékeinek eltótosodásáról. A jólét és nemzeti önérzet hanyatlását rendesen a műveltség hanyatlása is követi.

Az ily nemzetiségi kérdéseket azért csakis magasabb históriai szempontból lehet tisztán és elfogulatlanúl megítélnünk. Nagy történelmi kérdések ezek, melyek az államok és nemzetek sorsáról szólanak és csak a történetirónak, mint bírónak, bíráló higgadságával, nem pedig a pártfelek szenvedélyességével lehet azokat eldönteni. Csak az előttünk álló históriai adatok vizsgálatával, a próbák, az akták s az egész ügyfolyam mérlegelésével lehet bennök ítéletet hozni, nem pedig holmi természetjogi vagy épen bölcsészeti elvekkel: hogy és mily joga van mindenkinek anyanyelve használatára, mit úgy is senki sem von, a maga köréban, kétségbe.

Jól mondja korunk egyik legnagyobb és legmélyebben ható nyelvtudósa, Müller Miksa, kit két nagy nemzet a német s az angol egyaránt sajátjának vall, az angol Royal Institution-ban tartott híres nyelvtudományi felolvasásaiban: Ujabb időben már a nyelvtudományt is segítségül hívják a legbonyolodottabb állami és társadalmi kérdések megoldására, a nemzetek és nyelvek, a dinastiák és szerződések — s adjuk hozzá mi: a história s a történetjog — ellenére. Ez máris megváltoztatta és még jobban meg fogja változtatni Európa országainak térképét. De Amerikában már ennél is tovább haladtak. Addig mentek, hogy az

összehasonlító nyelvtudomány által bebizonyítsák az emberi nyelvek és fajok közös eredetének lehetetlenségét. S ezzel — mindjárt practicus czélt tartva szemök előtt — bebizonyíthassák s igazolhassák a rabszolgaság gonosz elméletének jogosságát.

Ime, ennyire képes az embert az érdek vagy fanatismus vezetni e téren is. Mert ha jelenleg csakugyan a nyelvek és nemzetiségek szerint kellene új nemzeti államoknak alakúlni, kétségkívül új népvándorlásra lehetne mindannyinak, egyet sem véve ki, készülni s ott kezdeni ismét, hol ezt ezer vagy kétezer év előtt bevégezték. Ha a felett kellene most határozni, hogy kik voltak Európa mai országainak azok az ős lakói, kiket tehát a megfelelő területek, mint a legrégibb birtokosokat illetik? e végre Európa jelenlegi legtöbb népét székhelyéből ki kellene űzni. És még ez esetben is kétes, hogy lehetne pártatlan forumot erre felállítani, mely képes volna a jogczím tudomására jutni. Végre is megint csak az ingatag természetjogi fogalmakra, innét socialisticus, communisticus elméletekre kellene tévedni.

S ha ezen az alapon sem férhetnének meg egy téren mindnyájan egyenlő joggal s birtokkal, akkor ismét csak az őskori népvándorlás útján, a középkori jus fortiorisra, az ököljogra — ha az valóban valaha ily merevségében létezett volna — visszajuthatnánk az e forma szépséges eredeti nemzeti állapotokra.

Ily képtelenségre jut ama népfaj-eredeti vagy nemzetiségi eszme, mely a történeti, politikai s állami nemzetegységi összetartozás elvét szem elől téveszti.

Sem szám, sem ősi származás, de még gazdagság

és jólét sem teszi képessé a népeket a nemzetlét vagy nemzeti élet és fensőbbség megalkotására vagy megtartására; épen úgy nem, mint az egyeseknek a társadalomban mindez még nem képes mások felett egyedül teljes fölényt biztosítani. Csak a magasb életképességgel összekötött erkölcsi és műveltségi túlsuly alkalmas a nemzeteket úgy, valamint az egyéneket mások között fentartani és felettök uralkodásra emelni. Ha t. i. képes volt valamely nemzet századok hosszú során át elismert évezeres államot és birodalmat alkotni; ha tudta saját nemzeti institutióit fentartani s azokat a kor eszméjéhez képest fejleszteni; ha tudta magában népiségeit egyesíteni; ha képes volt mindezek közt nyelvét fentartani, sőt túlsulyra emelni: ez a történetfolyam az, mely nemcsak jogosít, hanem képesít is a létre, s egyszersmind a nemzetek mai magasabb történetjogát képezi.

Mert a mily kétségtelen lehet az a tétel, hogy mindenki egyenjogú, oly kétségtelen az, hogy a magasabb szellemi tehetségnek s erőteljesebb egyéniségeknek, nemcsak igényök, hanem kötelességök is lehet befolyást gyakorolni azon gyengébbekre és kevésbbé kifejlődött tehetetlenebbekre, kik a közügyet veszélyeztethetnék, melynek amazok közhasznára szolgálhatnak.

Nincs tehát ezzel kizárva senkinek sem emberi, sem történetjoga. Oly helyet foglalhat el ennek keretében minden nemzetiség, a minő emberi jogainál, műveltségi fokánál és történeténél fogva őt megilleti. A mennyire képesek voltak magokat érvényesíteni egyes népek a nemzet nagy életében, érdemök szerint érvényesítendi őket a történelem is. Mennél nagyobb befolyásuk volt a nemzet vallás-

életének és polgárosodásának, szabadságának és műveltségének nagy kérdéseiben és tényeiben, a nemzeti tudomány s irodalomban, annál díszesebb helyet foglalandnak a nemzet történelmében.

S e versenytér maig nyilt és szabad mindenki számára. A ki magát ezen a téren érvényesíti, azé, Uraim! a jelen s a jövő. Szívesen kimondom ez értelemben az egyenlőség magasztos eszméjét, melynek nincs más korlátja az életben és történelemben, mint a szükséges politikai egység. Határozottan tiltakozom azért, nehogy félreértessem, minden oly exclusiv nemzetiségi, vagy nemzetegységi felfogás ellen, mely a faj, az eredet, a nyelv, a vér vegyületlen tisztaságában keresi a nemzeti egységet, s a népek nemzetiségei és nyelvei elnyomására helyezi ebben a fősulyt. Magától értetődnék ez ugyan a mai emelkedettebb és nemesebb politikai és történelmi doctrinákkal szemben; és nem is említeném azt, ha nem hirdette volna épen e megye területén a nemzetiségi elfogultság az ellenkező tant: nem átalván nyilvánosan terjeszteni az ellenkezőt és óvni tót népségünket a haza más népeivel való elvegyüléstől; inteni, hogy őrizze meg nemzetiségi vér- és fajtisztaságát.

Önök, e megye, az egész ország, sőt saját népsége, melyre az illető hamis tan appellált, repudiálta, valamint — mondjuk ki bízvást — az egész emberiség perhorrescálja ezt az embertelen tant. Azóta e tan is elhallgatott. És nekünk legkevésbbé feladatunk követ dobni az elitéltre. De kötelességünk az emberiség s a kereszténység nevében minden nemzetiségi tulkapások és fanatismus ellenében a vallás és humanismus, a testvéri szeretetnek és polgárosodásnak azzal ellenkező tanát hirdetnünk a történelemben

s az életben, s a barbarismus vad felfogása ellenében engesztelő szózatot hallatnunk.

Mert a történetnek és tudománynak világító szövétneke egyaránt ellene tanusít, és ez képezi egyszersmind azok nemes ethikai feladatainak egyikét. Az ethnographia és philologia, a történelem és phisiologia mind ellene szól. Mind azt tanúsítja, hogy a vegynépek a kedvező viszonyok közt épen a legnagyobb szellemi és testi fejlettségnek örvendenek. Példa rá, mint láttuk, az angol és franczia, és példa, ha akarjuk, épen az orosz-szláv, mely a normann-varegek, a német roszok és szlávok, a finnek, mongol és tatár törzsek vegynépeiből alakúlt nagy birodalommá és néppé. De a legközelebbi s a legnemesebb példa rá mindenesetre nemzetünk, a magyar! A legtekintélyesebb mai népismeirók egyike, a bécsi ethnographiai társulat elnöke mondja új, korszakias ethnographiai nagy munkájában: hogy a magyarok nemes és lovagias, erőteljes és magas culturképességű fajának mindezen képességét és nemességét a finn-ugor, a török és mongol, a szláv és német népekkel való szerencsés elvegyülésnek hajlandó tulajdonítni. Ellenben nem kell messze mennünk, hogy ellenkező példákat láthassunk. Nem kell a kiveszőfélben levő afrikai négereknél s amerikai indiánoknál a fajtisztaság megőrzésének eredményét keresnünk. Láthatjuk hazánk nem egy, századok óta fajtisztaságában megmaradt, de elcsenevészett szláv, oláh, sőt német helységeinek lakóinál.

Mondjuk ki tehát a politikai történet egyik nagy mesterének: *Dahlmannak* e részt classicus állítását: hogy «az emberiség hite a fajtiszta nemzetiség fölényében: álhit!» Az ellenkező nézet ellen mindig küzdeni fog a történelem,

küzdeni a műveltség és polgárosodás, és mindenekelőtt, mint előbb mondám, a vallás és humanismus, a kereszténység és ennek magasztos tana, a testvéri szeretet. Részemről nyiltan, emelt fővel vallom, hogy ama megszentelt régi bibliai iskolának vagyok buzgó híve és szerény apostola és hirdetője, mely kezdet óta tartja azt a magasztos tant, mely előtt egy Newton a csillagászatnak, egy Müller Miksa a philologiának, egy Humboldt Sándor az egész Kosmosnak tudományát kimerítve, mindannyian fejet hajtottak, s Humboldt Kosmosában annak igazságát hirdetve s megerősítve mondá: *«vallom az emberi nem egységét.»*

Mi is valljuk azt, és valljuk az emberi törzsek és fajok, a nemzetek és népek testvériségét. Valljuk, hogy mindnyájan a kereszténység és műveltség által egyformán világpolgárok s egy házának hű fiai lehetünk. Egyformán testvérek vagyunk s egyenjogúak lehetünk még akkor is, ha különböző nemzetiségűek vagyunk, s a mellett is, ha nem egyikünk vagy másikunk anyanyelve az uralkodó nyelv az állami ügyvitelben. Nemzeti nemes tulajdonaikat, melyek annyira diszítik pl. a nagy szláv és dicső német nemzetiségű népeinket, s melyeknek nemzetünk annyit köszön, ezek azért mindannyian épen úgy érvényesíthetik, mint egyenjogúságukat a nemzet életében és műveltségében.

Indokolatlanúl és hasztalan vetik azért szemünkre az ellenkező tan mai hirdetői, hogy hiszen mi magyarok vetettük fel elsők a nemzetiségi eszmét, s mi iszszuk tán most elsők keserű levét. Sem mi nem ébresztettük fel, sem nálunk nem keletkezett, mondhatjuk bizvást nyugodt lelkiismerettel. Egész történetünk tanuság rá. A mint az, az újabb időben keletkezett, ott volna szintén inkább keres-

hető a franczia forradalom Pandora-szelenczéjében. A napoleoni világháború és elnyomás kelté fel Németországban. Az orosz zsarnokság Lengyelországban. A német és dán Schleswig-Holsteinban és Olaszországban. Mindezekhez mi közünk sem volt más, mint hogy épen mi is Európa félig-meddig elnyomott nemzetiségeinek egyike voltunk, és hogy nálunk is felébredt a múlt század végén s a jelen század elején az idegen külső nyomás alatt, a nemzeti történet múltja és a nemzeti haladás eszméje.

De ha kezdetét keressük múltunk nagy nemzetegységi eszméjének, úgy bátran visszamehetünk akár Árpádig és Sz. Istvánig, midőn ők egységes államban és fejedelem alatt megalkották az egységes nemzetet. Mert más nemzetek ezt akkor még ennyire nem létesíték. A németnek voltak római birodalmi császárai, és voltak szász, bajor, sváb stb. fejedelemségei s országai, de kezdetben még csak egységes népneve sem volt. Mert, mint híres történetirójok Giesebrecht mondja, a germán és a Tuisco-féle Deutsch nevet csak később a rómaiaktól kapták.

Az angoloknak és oroszoknak normannok kellettek, hogy jóval később, meghódítva őket, egy néppé alakítsák, egy állammá és egy nemzetté tegyék, mint a magyarok ezt már több századdal előbb megtevék államuk népeivel. A francziáknak még annál is jóval később kellett erre egy Richelieu. De nekünk arra sem nemzetiség-, sem fajírtó törvények, sem Richelieu-k nem kellettek soha, sem ilyenek nálunk nem voltak. A magyarnak, nemes fölénye, magas szabadság- s alkotmánycultusa biztosítá mindig, államalakítása kezdete óta, népei egységét.

De kérdhetnők talán, vajjon ennek nálunk nem a

nemzeti érzet hiánya volt-e az oka? Nálunk, hol minden jogot, minden törvényt, minden állami cselekvényt, az egész történetet, a nemzeti érzet hatotta át!? Vagy talán csak mégis a nemzeti politika, a nemzeti erély hiánya lehetett volna az ok, hogy népségeinket jobban össze nem forrasztók s nyelvöket, midőn szavaikat annyira confiskáltuk, egészen el nem vettük, hanem nekik is meghagytuk? És mi tevők ezt, kik országunkat idegen népségeivel együtt mindig meg bírtuk védeni nemcsak az idegen foglalástól, hanem megőriztük még az idegen befolyástól is! Itthon pedig nem halljuk, hogy valaha lett volna nemzetiségi forradalmunk; ha csak nem talán a rácz Peró vagy Hóra és Kloska s a felvidéki kholera-felkelők pusztító és rabló bandái? Nem is lehetett tehát soha elnyomásukra szükségünk. Minek kellett volna valami erélyes fejedelem, ki fajirtó törvényt ad s végrehajt? Minek erre valami oly geniális államférfiú, mint Richelieu, ki népeket s helyhatóságokat elfojt, mindent központosít s összeolvaszt, midőn nem volt ily ligánk és fronde-ünk? De hát ha a népeket intacte, a maguk nemzeti valóságukban, nyelvökkel vagy épen különféle nyelveik sokaságával, mintegy kétféle némettel, háromféle szlávval s a többivel atyáink meghagyták; másokat meg még külön helyhatósággal is, egyházi jogokkal és birtokkal elláttak, mint a német polgárságu városokat, a jászokat és kunokat, szászokat és ráczokat, horvátokat és bunyeváczokat, — ha ezeket mind nem központosíták: mit jelent ez egyebet, mint hogy nálunk nem volt elnyomás, nem volt centralisatio vagy központosítás, hanem nagy volt az autonom hatóság és teljes volt mindig a szabadság.

De feljogosíthat-e ez valakit arra, hogy ha megkimél-

ték az ő s a mások nyelvét, jogát: ne érvényesíthessék-e a magyarok, ha erre a latin elavulásával szükségök volt, a magyar államban saját nyelvök természetes állami jogát? Ha mindenki élhetett és élhet sajátjával házában, községében, iskolában, templomában: ne élhessen a nemzet sajátjával államában? Tessék megtekinteni, mit tett legújabban, mikép romanizált a múlt századokban Francziaország Lotharingiában és Elsassban? hogy német népe mai napig sem akar még németté lenni, ámbár őt már visszahódítá magának a német. Hogy borussificált Poroszország Posenben és Gnesenben; hogy germanizált a németség szláv tartományaiban? a legrégibb és leggyökeresebb, a legműveltebb szláv fajok közűl egyetlen egy szlávot sem hagya fel még csak hírmondóúl sem, például az érdekes obotriták vagy még érdekesebb vilzek fajai közűl. Vagy hogy németesíté Ausztria Bukovinától kezdve Krajnáig az oláh és szláv népiskolát? Sőt egy anyának testvér-gyermekei, egy nyelv külön ágainak népei mily kegyetlen, öldöklő s irtó hadat viselnek, az oroszok a lengyel ellen; nemcsak az állami ügykezelésből, hanem még az egyházból is kiirtva az utóbbi nemes nép szép hangzatos és művelt nyelvét.

Ki tud ily barbár zsarnokságot nálunk századokon át, és pedig mint államrendszert felmutatni? Vagy az volna csak hibánk, hogy nem tettük? Hogy emberségesek voltunk, hogy tisztességesen bántunk népeinkkel? hogy megadtuk mindenkinek őt megillető jogát? hogy szabadelvűségünkben és lelkiismeretességünkben nyugodtak, és becsületességünkben jóhiszeműek voltunk? És hogy csak akkor kényszeríttettünk mások által Richelieu-politikára gondolni talán, midőn nehány ép oly képtelen, mint nyugtalan

nemzetiségi izgató már fenyegetődzött; nem pedig akkor, midőn minden feltünés és egy hang feljajdulás nélkül lehetett volna mindannyi nemzetiségünket nemcsak államegységre, hanem nemzetiségi és nyelvegységre is kényszerítenünk.

Ezekkel a tényekkel szemben alig keletkezhetett más történelmi felfogás nálunk, mint az, melyet, mint mondám, nemzeti történetirásunk nagy herosai hagytak ránk, méltó örökül. Ha hallatta is magát, azt is épen csak legújabb napjainkban, és kifelé tekingetve, e téren egy vagy más ellenkező hang (de mindössze talán háromnál se több): méltán elmondhatjuk, hogy e hamis felfogás és hazug ténnyferdítés, mely megkisérlette külön-külön nemzetiségi történelmeket irni e hazában, lehet tévedés, lehet pamphletirás, de történetirás bizonyára soha nem volt, soha nem lesz; annak tisztes nevét csak bitorolja. Ilyen történetirás épen annyit tenne, mintha országunk mindegyik nemzetisége külön akarná megirni, hogy foglalta el, de kitől e hazát? Hogy uralkodtak fejedelmei, de mikor és kik voltak azok? Mily vezérök, mily fejedelmök alkotta meg e hont, mily haddal, mily fegyverrel? Talán azok, kik meghódíttattak vagy behívattak a magyar fejedelmek és királyok által, kik tőlök s az országtól nyertek kiváltságos jogot, vagy az országgyűléstől, a nemzet törvényhozó magyar testületétől újabban teljes polgári szabadságot? Ily történet lehet fictio, lehet a költő vagy rajongó ábrándja, csak nem a történelem tárgya.

Épen a nemzetegység magasztos eszméje az, mely kezdve a legrégibb legendáktól és krónikáktól, a nemzeti hősmondától s az évjegyzetektől, átlengi egész történel-

münket. Nem veszem ki ebből még az első paleoszláv, ősrégi tót pannóniai legendát sem sz. Czirill és Methodról, mely a mint eredeti szövegében még a IX-ik századból fenmaradt, oly elfogulatlanúl és meghatón írja le a jelenetet, példáúl, mint ölelkezik és csókolódzik Árpád, a fejedelmi honalkotó vezér, Methoddal, a szlávok nagy apostolával. Hasonlón, mint a későbbi legendákban ismét Gejza és István benső viszonyát látjuk a német és cseh jövevényekkel és térítő papokkal. Oly magasztos kép ez, melyet történelmünk soha sem tagadott meg, és melynél magasztosabb csak az az emelkedett *magyar nemzetegységi eszme* lehet, mely kezdve legrégibb krónikásainktól, az egész középkoron át, a classicus renaissance tudós Bonfinnak történetirásában csak úgy viszhangzik a legékesebb hazafiui szólamakban és a leglelkesebb patrioticus kifejezésekben, valamint ez akár közös magyar-horvát nagy hazánkfiainak, egy Zrinyi Miklósnak a költőnek, vagy Istvánfinak magyar történelmi munkáiban; akár múlt századi nagy történetirói iskolánknak még idegen nemzetiségű jezsuitáinál is, példáúl: a magyar születésű, de cseh származásu Praynál és a tiroli Bombardinál, — le egész a német nyelvű protestáns Engelig és Feszlerig, mindannyinál történetünk eszményét képezte és képezendi mindörökké, a mig csak magyar történetirás lesz! A többi ezek ellenében, mondjuk ki röviden, nem egyéb, mint mai meghamisítás és durva interpollatio; és bélyegezzük meg mindjárt: szentségtelen megfertőztetése történelmünknek.

Magasan tartva tehát mi is magunk előtt a magyar történelem, a magyar történetirás nagy eszméjét, repudeáljuk az ellenkező irányokat s tiltakozunk ellenök, ha nem

is kell félnünk tőlök, vagy szóról-szóra czáfolnunk őket, mit mások, például: Knauz, Szabó Károly és Zsilinszky már többször elvégeztek. Mi megvetjük itt egyszerűen a régi elavúlt és pogány eszmét, azt a míveletlen és barbár nézetet, mely kizárólagos nemzetiségi theoriákba helyezi üdvét s jövője ábrándos reményét. Mert mi régibb és erősebb alapon: a jog, a történet, a vallás és humanismus megszentelt alapján állunk.

A régi pogány és barbár történet és jog nem ismert csak egy népet, csak egy nemzetiséget; nem ismerte a népek egyenjoguságát és testvériségét. A hindunak minden, ki kétszer nem született, mlekkha volt; a görögnek minden más nemzet barbár; a töröknek gyaur és kefir, azaz: idegen és hitetlen. A «humanitas» szót nem ismerte még a bölcs Platon sem és nem a tudós Aristoteles. Az Ó-Szövetség első hirdeté ugyan a népek egységét, de csak az Új-Szövetség telje törölte ki a barbár nevet és tevé helyébe a hívőt és testvért; mint a népek nagy apostola, Sz.-Pál immár hirdeté: «nincs többé pogány és nincs zsidó, nincs idegen vagy barbár és szittya, nincs szolga és szabad!» (Kolosziakhoz III. 11.)

Valóban nálunk nincs idegen, és nincs szolga nép. Mindenki egyenjogú s ennek legfeljebb csak a politikai összetartozás s államkormányzat szüksége szab és vet határt a nyelvre nézve annyira, mennyire az egységes államnyelv elkerülhetlenűl szükséges minden civilisált államban.

E mellett azok, kiket a gondviselés egy államban egyesített, nemcsak jól és szabadon elférhetnek és elélhetnek, hanem az képezheti csak egyszersmind a politikai nemzetegység s összetartásnak azt az erős kapcsát, melyet az

állameszme egysége megkíván s történelmi alakulása követel. Valóban, ezt hagyhatta a haldokló nagy marahán fejedelem fiainak is örökül, midőn az összekötött veszszők jelképével arra tanította őket, hogy csak azok lehetnek erősek, úgy az egyesek, mint a népek között, kik szorosan összetartanak. S ez lebeghetett nagy királyunk, Sz.-István szemei előtt, midőn bölcseségével s lángeszével országát századokra megalapítva mondá: hogy az egy nyelvű nemzet nem mindig erős magában, hanem sokszor gyenge és törékeny lehet; a mivel nyilván egyszersmind arra utalt, hogy a több nyelvű népségből álló egységes nemzet is lehet erős. Történelmünk tanusítja sajátságos, mély értelmű uralkodási geniális maximájának igazságát. Az általa igy megalapított nemzetegység valóban századokon át erős, megdönthetetlen volt.

Reméljük, uraim, Istenbe helyezve bizalmunkat, hogy a jövő századokon át is az lesz!

A MAGYAR IPARÉLET

TÖRTÉNETI FEJLŐDÉSE.

Elnöki megnyitó beszéd a Magyar Történelmi Társulatnak Pozsonyban 1877. augusztus 23-án tartott vidéki nagygyűlésén.

A TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ez idei vidéki nagygyülését megnyitva, tartozom mindenekelőtt annak kijelentésével, hogy a társulat hazafiui kötelességet vélt teljesíteni, midőn Pozsony megtisztelő felhivására e nemes várost választotta tanulmányaira gyülhelyül.

Pozsony oly fényes napokat adott a magyar történelemnek, melyek elenyészhetlen betükkel vésvék lapjaira.

A naptól fogva, melyen a megalakult magyar birodalom egyik véghatára lőn, egy tapodtat sem hátrált őrhelyéről; egy talpalatnyi tért sem adott fel, egy arasznyi földet sem vesztett el az ország határából. Mint végső őrszem, kitéve bár ar erőszak minden rohamának s a kisértet minden csábjainak, soha egy perczig sem ingott meg hüségében, és mindenkor teljesítette a haza iránti kötelességét.

Tizszernél is többször ostromolva, és mintegy ötször be is véve, mindig visszakerült. Lakói és népségeinek egész ivadékai egymásután elhulltak a küzdelemben, mások egy szálig kivesztek védelmében. De a hely megmaradt. Vitézségök és hüségök megtartotta azt a nemzetnek.

A régi magyar hadrendszer szerint itt állottak előbb, az ország végvidéki határvonalán, az ellennel szemben a nemzet szövetséges rokon magyar népségei: a székelyek, a kunok és besenyők előhadai.

Kezdve a pozsonyi várhegy erdősége őrségétől, s a városnak most egyik utczáját képező *Magyar-* vagy *Szép-Falvától*, a Morva folyam határvonalán, a mai pozsonymegyei *Székelyfalva* és *Küküllő* helységen át, (mint a mai Szikulát és Kuklót még az okmányok és helyiratok nevezik), egész Szakolcza *Őrmezejéig*, (mint ezt egy XIII. századi okirat beszéli) képezték századokon át e népségek a végvidéki előretolt hadvonalt. És mire a folytonos küzdelmekben egyig, az utolsóig harczolva kivesztek, ép oly vitézül állt helyökbe e város német származású gyarmatainak; és vidéke más idegen eredetü telepeinek hazafias s önérzetes hű polgára és népe. S épen oly vitézül állt ellent a nyugat és éjszak ismételt invasióinak.

Henrik császárnak csak úgy visszaverték hadait, midőn a genialis buvár Zotmund megfúrva elsülyeszté gályáit, és megrontá vivógépeit; mint a cseh Ottokárnak legyőzték pusztító seregeit. Még maig áll végdiadaluk és Kún-László hálája kővévált győzelmi trophæumaként a ferenczieknek ekkor a XIII. század transennál izlésében ex voto épült temploma és zárdája.

De nemcsak a durva erőszak hódításainak, a magasb rokon műveltség közeli csábjainak is ellent állt a város hűsége. Messze az országnak szivében levő fővárosaitól; közel a hatalmas német birodalom fényes és virágzó fővárosához Bécshez, soha sem gravitált feléje, soha sem csábítá el vagy tántorítá meg hűségében rokon népe magasb műveltsége sem; hacsak nem versenyre kelt vele ebben. Máskép mindig büszkén vallotta és magasra tartotta a magyar állami s nemzeti együvé tartozás hazafias érzetét. Mindig erősen szított az országhoz, melyben nem sokára,

az idegen uralom és hódítás, s a párthadak szomorú korszakában oly nagy szerep várt reá. Méltó lőn valóban arra, hogy midőn az ország szive nagyobb részével veszve volt, a magyar birodalom fővárosává legyen, s a nemzet élete benne lüktessen.

Benne pontosúlt ezentúl össze a nemzet országgyűlésein. Itt kente fel és koronázta királyait. Három századon át 11 király esküje hangzott fel itt az ország alkotmányára és védelmére. S itt viszhangzott rá mindannyiszor az: *éljen a király!* itt a: *Vitam et sangvinem!* s a: *Moriamur pro rege nostro!* — Falai közt létesült a *pragmatica sanctio.* S itt lépett volna először életbe negyvennyolczban, midőn ez az állami függetlenség s a polgári egyenlőség nagy elveit proclamálta. Innét indultak ki a megtámadott védelmére is az első magyar hadcsapatok fel a német nyugatnak és a szláv éjszaknak.

De félre most e viharos idők emlékeivel, midőn a nemzet győzve is leveretett, és majd leveretve is győzött. Nemzeti multunk nyájasabb emlékei is itt mosolyognak még felénk. Itt ringott egykor a magyar ékesszólás bölcsője. Itt tartotta Pázmány Péter a nemzetet térítgető beszédeit, melyekkel a magyar nyelv irodalmi prózáját megalapította. Itt hangzott ismét háromszázad multán először a nemzet nyelve a királyi trónról. Itt szólott a parliamenti szónoklat annyi nemes zsengéje, s itt először annak legnagyobb mestere s örök példánya: Deák Ferencz.

De nem folytatom városuk dicsősége elbeszélését. Részemről még kiesve történetirói szerepemből, részrehajló dicsérővé válhatnék, ki magam is ifjúságomban itt nevekedve és tanulva, egyházukat és városukat szolgálva, majd

férfi koromat is vidékén egyházam s a tudomány szolgálatában töltve: az új kor ama nagy jelenetei s eseményeinek közel tanuja voltam; majd a hazafiui gyász napjaiban e város lelkesebb férfiai példáján épűltem.

Máskép is, Uraim, azt tartom, hogy az ily nagy történeti visszaemlékezések nálunk sokszor oly hatással birnak, mint a hevítő italok. Nemcsak lelkesítenek, hanem kábítanak is. És mi sokáig sinlettük, ugylátszik, ezek utóbbi hatását is.

Nem lehet többé hazaszerte csak a végre járnunk, hogy a multat ünnepeljük; hogy csupán emlékein lelkesedjünk, vagy romjain merengjünk. Mi azokon okúlni kivánunk, ezeket tanulmányozni akarjuk. Azért jöttünk ide is Önökhöz, nem hogy városuk multját dicsőítve, Önöknek netalán bókokat mondjunk; hanem hogy történelmét s emlékeit tanulmányozva, buvárlatainknak új alapot, új tápot nyujtsunk.

És nem léphet bár Önök nemes városának falai közé a honfi, és nem soha a történetbuvár, hogy annak nagy emlékei lelke elé ne álljanak; zavarba jöhet bár Önök dicső történeti multjával szemben, mit emeljen ki belőle legméltóbban? — ma mégis, ha társulatunk ezekkel hódolt emlékének, egy perczig sem lehet kétségben az iránt, mi az, a mi városuk történetének legtanulságosabb részét, legjelentékenyebb mozzanatát képezi számunkra?

Az, Uraim, a mi városuk virágzását leginkább előmozdította, a mi annak erejét képezte és büszkeségét teszi: az szorgalmas és virágzó *ipara* volt. Ez emelte hazánk többi nagy városai fölé. Ez képezi épen ugy ma is, mint a multban, legnagyobb dicsőségét. S ez az, Uraim, mit nem

is várnának talán, a mi jelenleg itt Önöknél történelmi tanulmányaink egyik előkelő tárgyát képezendi: *az ipar-történet*. Városuk és hazánk multja, iparos élete és fejlődése történetének kutatása. Hogy vele a jelent, mely virágzásának egyik főfeltételét az iparban látja, méltón elkészíthessük. Városuk régi és dús levéltára e részben is kétségtelenül Magyarország ilynemű emlékeinek egyik legdúsabb és legbővebb tárát nyujtja.

A magyar történelmi társulat felismerve valódi hivatása sokoldalu feladatait, rég letért az eddigi történelmi irány azon tág és járt országutjáról, melyen csak az uralkodás és a hadak társzekerei robogtak előtte; csak a győzők és legyőzöttek «io triomphe» és «væ victis» lármája hangzott fel feléje.

Minden gyűlésünk eddig is erősen hangoztatta már, hogy a kutfő-kutatás és kritika, a kellő feldolgozás és előadás mellett, különös feladatunkat képezi hazánk elhanyagolt műveltségtörténete. De aligha juthattunk valahol e tekintetben dúsabb mezőre, mint Önök városának multjában és levéltárában.

Nem is szólok most részletesebben Pozsony ama magasabb műveltségi és műtörténeti életéről, mely itt Magyarország legnagyobb gót domját, a koronázási főegyházat alkotta, melynek nagysága oly hires volt, hogy példabeszéddé vált, hogy nem fér el saját városában; mert homlokzata a város falain kivül állt. S a mi ennél is több, s mit talán mondanom sem kell, hogy Magyarország legtökéletesebb, legművészibb alkotása is a magasztos gót csúcsívizlésben itt maradt fenn a ferencziek Szt. János kápolnájában és tornyában. Mig amaz műstyljének egész

problemáját megoldotta azon részében, melyben kiépült: az egész pompás csarnok oly szervezetesen lévén alkotva, hogy az ívsüvegeken s ablakpárkányzati alapfalain kivül nincs egy arasznyi szervezetlen faltere, mely tagozva nem volna; addig tornya épülete a góthika hires toronyalkotásainak legjobb példányát mutatja hazánkban.

De a műveltség és műtörténet eme magaslataira, melyeket már más tanulmányaimban voltam szerencsés előtüntetni, sem szándékom most emelkedni.

Ha a történelemnek ma, midőn itt ünnepet ül, e részt valamit kiemelnie kell: ugy az méltán a város ama kitünő érdeme lenne, hogy az elsők közt volt e nagyszerű középkori műemlékei restaurátiójának létesítésében. Mert ha valamire, úgy erre bizonyára áll nálunk a classicai mondat bölcsesége: *Nec minor virtus parta tueri;* kik mindig könnyebben tudtunk szerezni, mint a szerzettet jól fentartani, a mint naponkint láthatjuk is nagyszerü műemlékeinket a gondatlanság és hanyagság, a műértelem és műérzék, az emelkedettség s áldozatkészség hiánya miatt szemeink előtt enyészni.

Pozsony lakosai lelkipásztoruknak minden dicséretet felülmúló buzgósága s egyes polgáraik áldozatkészsége által nagyobbára saját filléreikkel állították eredeti műízlésében helyre városuk, életök és történetök e nagyszerű műemlékét, koronázási egyházukat.

Itt álltam még, úgy szólván, önök körében, midőn e nemes eszme született, annak bölcsőjénél, mint Pozsony műemlékeinek conservatora, barátságos viszonyban a férfiuval, ki az eszmét felkarolva, megérlelte és kivitte, s az építészszel, kinek művészete létesítette. És

most örömmel lehetek tanúja s ünnepelhetem társulatunkkal a nagy mű bevégeztét és sikerültét. Bár kevesebb későbbi emléke esett volna áldozatáúl. Mert történelmi társulatunk mit sem ünnepelhet méltóbban, mint ily példás hazafiui tényt; mint az ily monumentalis emelkedettséget, a hazai s egyházi műemlékek iránti magasztos kegyeletet, milyent ujabban még, fájdalom, hazai városaink alig egyikéről jegyezhetett fel története könyvébe.

Ha mégis műtörténetök e magaslatán sem kivánom önöket tartóztatni, oka, hogy Pozsony városa műveltség történetének arra a tágabb termő mezejére kivánunk kilépni, melynek műemlékei is létöket köszönik, melynek csak egyik dúsabb kalászát képezik.

S ez uraim az *ipartörténet* tere!

Amint társulatunk a hazai műveltségtörténet tanulmányozását egyik feladatáúl kitűzte, azonnal fel kellett ismernie ennek egyik legdúsabban termő talaját, az ipartörténetet. Természetes volt, hogy amint új lépést kivánt előre tenni e téren, mindenekelőtt az *iparélet* és *ipartestületek* történetadatainak gyűjtésével kellett e munkát megkezdenie.

Társulatunk ez évi ülésszakában már külön bizottságot rendelt e czélra, mely az ipartestületekre, nevezetesen a czéhekre s azok szabályaira és szervezetére vonatkozó adatokat lehető teljesen állítsa össze, hogy ezeket rendszeres munkálatban feldolgozza. Mi által, reméljük, Magyarország közművelődése egyik ágának, az iparnak, s ezzel nevezetesen városaink ipartestületeinek és kereskedelmének, polgárai s iparosai életének s történelmének okmányai teljes

gyűjteménye corpusát, rendszabályai egész codexét képes lesz megalapítani.

Ámbár pedig erre mindjárt kezdetben csupán a főváros központi intézetei és gyűjteményei, az országos levéltárak, a nemzeti muzeum, az akadémia és egyetemi könyvtárak, egymaguk csak mintegy 3,000 darab czéhszabályt szolgáltatnak; ámbár a körözésűl szétküldött kérdőpontokat tartalmazó ívek immár is dús aratást és betakarítást ígérnek: mégis aligha csalódom, ha kimondom, hogy ennek egyik legtermőbb földjére itt jutottunk az önök városában.

Kevés városa van országnak, mely az ipar és kereskedelem terén oly nagy sikert volna képes felmutatni, mint Pozsony, mely leginkább az iparnak köszönheti nagyvárossá emelkedését, virágzását és jólétét, valamint története magasabb napjait.

Nem volt még az ország egyik fővárosa, nem állottak még mai fényes terei és utczái; a mai szép sétatér, a szinház és városterem helyén még a dunai harcsákra halásztak, vadkacsákra és szárcsákra vadászhattak: mikor ipara máris magas fejlődésnek indult. És alig is van hazánknak városa, mely erre bővebb adatokat szolgáltathatna, és nagyobb ipartörténettel is birna. Még kevesebbé rendelkezik oly rendezett dús történetkútfőkkel e tekintetben, mint önök városa nagyszerü levéltára, melyet ha a magyar történetiró egy irányban sem nélkülözhet, legkevésbbé teheti ezt az, a ki Magyarország ipartörténetét vizsgálja s egykor megirandja. Városuk régibb s újabb jeles történetirói: *Bél* és *Ballus, Motkó* és *Rakovszky, Rómer* és *Könyöki* mindenütt átláttatták már ez alapot és rámutattak irataikban.

E kincs az, melynek kutatására jöttünk ide, az ország

egyik legdúsabb bányájába, első ipartelepei és fészkei egyikébe, hogy felvehessük azt s felemelhessük ennek történetét hazai történelmi egyéb tanulmányaink és disciplináink magaslatára. Ez az, mire igénybe veszszük szives vendéglátásukat és fogadásukat; ez, a mivel azt részünkről viszonozni óhajtjuk.

Történelmünk legfényesebb lapjain is kevés hely jutott eddig az ipartörténetnek. Legsötétebb s legelhanyagoltabb részét képezi e kérdés, mely mindenütt ürt és hiányt mutat. Pedig a ki az ipar méltó töténelmét megirandja, az az emberiség legszebb lapjainak egyikét: a szorgalom s az erény, a munka és mérséklet, a szellemi s anyagi haladás és jólét, a polgárosodás és művelődés valódi történelmét fogja megirni.

Az újkor csak az ipar által emelkedelt fel arra a magaslatra, melyen áll. Alig van egy eszméje vagy ténye, melynek a régi civilisatio nem adott volna már teljesebb kifejezést. Csak egy van, mit nem ismert: a jognak és szabadságnak azt az általános társadalmi érvényét, melyet csak a szabad munka és ipar képes nyujtani mindenkinek. A szellem ama felsőbbsége, mely a testet s anyagot uralma alá veti, — mint ennek eszméje és tana már legelőször és legmagasztosabban a vallásban nyilatkozik, — teljes kifejezést nyer a szabad munka és ipar által az anyagi életben is, midőn a nyers anyagot hasonlón szellemével meghódítva, magának szolgáltatja. Ez által pedig egyszersmind egyéni szabadsága és függetlensége kezességét nyeri.

S ez képezi uraim, az ipartörténelem magas ethikai és politikai jelentőségét.

Méltán elsőrendü feladatunk tehát amaz ürt betöl-

teni, a hiányt pótolni, és felmutatni az ipartörténelem ez ujabb méltóbb irányát, mely képes még nemcsak a mult, hanem a jövő virágzásának is alapjait és feltételeit kijelölni.

Hazánk története sem volt pedig e részt oly szegény a középkorban, mint azt későbbi hanyatlási korszakunkban találjuk. Ebben is lépést tartott sokáig a nyugati civilisatió intézményeivel, miután azokat egyszer elfogadta volt. Csak rá kell mutatnunk ez intézményekre. Vizsgálnunk kell azok eredetét és fejlődését, hogy azonnal felismerjük azok jelentőségét is hazai történelmünkre és nemzeti életünkre.

A hányszor ily kutatásra kiindulunk, mindig magasra tartjuk a nagy elveket, melyek minket ezekben vezérelnek. A mig egy kézzel tudós társaink kutatgatják a levéltárak elsárgult hártyáit és okmányait, addig történelmi társulatunk másik kezével és mintegy mutató ujjával igyekszik kitűzni a nemzeti történelmi élet magasabb elveit és irányait. Nyilvánosan hirdetni kivánjuk ezeket ilyenkor, nagygyűléseink alkamával, megnyitó beszédeinkben, hogy mintegy számot adjunk munkálkodásunkról. Önök elé terjesztjük azokat, hogy figyelmökbe ajánljuk, és ha méltánylásukkal találkozunk, céljainkat istápolják hazafiui közreműködésökkel. A történetirás szigoru pártatlanságával levonjuk ilyenkor a leplet történelmi életünk leggyengébb és sértékenyebb részeiről is. És valamint ilyenkor, a mult alkalommal szóltunk igy a magyar nemzetegység s az államnyelv történeti alakulásáról úgy teszszük azt most, szólva nemzetünk egy másik létkérdéséről, *iparéletünk történeti fejlődéséről.*

***

Az iparélet történelme egyike amaz új találmányoknak, melyekkel korunk csak most kezd foglalkozni. Nemcsak nálunk nincs még megirva valódi története. Másutt sem emelkedett az még a történelem ama magas színvonalára, melyen a népélettel és művelődéssel benső összefüggésében előállítva látnók. Nem mintha a kérdést nem tárgyalta volna a történet, és nem fejtegetnék számos monographiák. Még nálunk is a század kezdete óta foglalkoztatta a kiválóbb szellemeket és jelesebb történetiróinkat. Fessler és Engel, Bredetzky, Korabinszky, Berzeviczy és mások nem egy pillantást vetettek mélyébe, s irataikban becses adatokat szolgáltattak felőle. A magyar tudományos Akademia már fennállása kezdetén felhivta rá a figyelmet, és pályázati versenyén Horváth Mihály és Kossovics nagybecsű kisérleteit megkoszorúzta.

De mindezzel a közszükség már be nem érheti. A kor igénye magasabb ipartörténelmi irányra van intézve. Eddig, mondhatni, sem a kútfők, melyekből meritni lehetett volna, nem voltak felfedezve és megnyitva ez irányban; sem korunk nem érezte még annyira szükségét. Mondjuk ki egyszersmind valódi okát, a tárgy iránti történelmi érzéknek is hiányát. Nem volt, de nem is lehetett iránta a történeti érzék még kifejlődve.

A történelemmel is ugy vagyunk, hogy csak akkor fogja fel bizonyos események, kérdések és tények magasabb horderejét, csak akkor igyekszik azok megfejtésére, midőn a nap égető kérdésévé, midőn már politikai és társadalmi problemákká fejlődtek. Mert kétségtelenül érvényes az újabb történelmi és politikai iskola felfogása, hogy a maga-

sabb politika első és nélkülözhetlen tulajdona, a történeti érzék, mint viszont ennek a politikai.

Állítsuk csak ama rendkivüli jelentőségű s tiszteletet gerjesztő intézményeket, melyeket a munkásosztályok és ipartestületek alkottak, a történelemben is az őket megillető helyre, s mily világot vetnek azonnal egész körükre! — Még a kardok csörgésén, a vivógépek s ostromágyúk moraján át is megértjük az orsók pörgését s az üllők bongását.

A közép- és újabb-kor összes korszakias mozgalmainak rugói, a polgári és társadalmi szabadságtól az önkormányzatig vagy az állóhadakig mind az iparintézményekben találhatók fel. Nélkülök alig vagyunk képesek ezek phænomenomait s átalakító erejét felismerni. — De a régi történetiskola még ugy vélekedett, hogy leszállana méltóságos állásáról, ha a nép és nemzetélet e részleteibe ereszkednék.

És maga is korunk nagy történetirója: Macaulay, midőn országa egy királyának korszakát, kezdve a tróntól a kunyhóig oly fényesen rajzolta, alig talál a szakasz végén nehány lapot, melyre az ipar történetét feljegyezze. «Mit sem mondtunk még,» — ugymond ő e szakasz végén, «a munkás, az iparos népről. Nem is mondhatunk sokat. Ép ez a néposztály az, melyről legkevesebb tudosításaink vannak. Az időben a philantropok még nem tartották kötelességnek, s a demagogok nem nyereségnek a munkások nyomoráról szólni. A történetirás sokkal inkább el volt foglalva az udvarokkal és táborokkal, hogysem a munkás kézműves kunyhójára és padlásszobája számára egy sora is maradt volna. — Jelenleg a sajtó sokszor egy nap alatt

több értekezést és szónoklatot közöl a munkások sorsáról, mint akkor évek egész hosszú sora alatt.» — És mig maga Macaulay is páratlan előadásával az udvar, a ministerek és parliament magasan hangzó nagy elvkérdéseire és vitáira, valamint apró adomái és szószátyárságaira annyi gondot fordít: elégnek vélte nehány szép képpel és hangzatos szólammal elvégezhetni Anglia ama hatalmas iparának páratlan történetét, melynek kereskedő gályái inkább, mintsem hadi hajói hódíták meg neki a félvilágot. Mert mig kereskedelme s ipara birtokába vetették a nagy mongolok s a maharadzsák arany birodalmait: fegyverei nem voltak képesek megtartani saját fiainak amerikai gyarmatait.

Azóta az újabb história felismerte már az ipartörténet jelentőségét. Felemelte már a történelem színvonalának ama magaslatára, melyen mint egyik legfényesebb társadalmi tényező helyet foglalt. Felismerte, hogy az ipar consolidálása, az ipar-egyesületek és testületek, a czéhek, a gildek, compagniák s egyéb ily kereskedelmi s iparos társulatok alakulása legalább is oly korszakias tényt képez a népek történetében, mint akár a népvándorlások s a keresztes hadjáratok, akár a politikai forradalmak vagy a hitujítási mozgalmak. Hogy épen úgy egyike volt ama tényezőknek, melyek birtok és nemzetgazdászati, valamint polgári és társadalmi forradalmakat idéztek elő.

E magaslaton mutatják be ujabb történelmi tanulmányaink az iparélet történelmét, mint világtörténelmi tényezőt.

A történetkutatást foglalkoztathatja maig az ipartársulatok és testületek eredete és keletkezése, azok szabad-

ságai és joggyakorlata. De az kétségtelen, hogy ezek a világnak új képet adtak, az emberiség egész osztályait átalakították, a nemzetek életében új korszakot alkottak.

Kereshetjük és vizsgálhatjuk maig azok eredetét és fejlődését. Kétes lehet még mindig, vajjon a római gyarmatok városainak és municipiumainak, minők hazánk pannoniai és dáciai telepein is voltak, iparos szabad *decurialis*, vagy skláv rabszolgai *tenuiorum collegiumaiból* maradtak-e fenn első elemeik; vagy hogy csak ezek szerint alakultak át a kereszténységgel a római jogot s intézményeket felvett középkorban? mint ezt a régibb történetirók és romanisták: Heineccius és Beier, Savigny és iskolája, Moritz és Kindlinger, Bodmann és Gemeiner és részben még Eichhorn, valamint maig Leo és Mone taníták. Vagy mint mások, nevezetesen a canonisták és germanisták: Maurer és Wilda, Gfrörer, Schmoller és Stieda azok ellenében, ezek keletkezését már közelebb, a középkor egyházi és társadalmi intézményeiben találták. Majd törvényes hatóságaik és jogkörük, szabadságaik és befolyásuk vizsgálatával is szakszerűen foglalkoztak.* Kétségtelenül méltó

* Átnézetül ez irodalom ujabb és régibb főművei e tekintetben *Heineccius:* De collegiis et corporibus opificum. Hallæ 1735. — *Beier:* De officinis opificum. De artificibus palatinis. — De instrumentis. — *Gfrörer:* Geschichle der deutschen Volksrechte im Mittelalter. — *Mazoroz:* Histoire des corporations francaises d'arts et métiers. — *Maurer:* Geschichte der Frohnhöfe und der Hofverfassung. — Geschichte der Städteverfassung. — *Arnold:* Verfassungsgeschichte der deutschen Freistädte. — *Winzer:* Die deutschen Bruderschaften des Mittelalters. — *Hüllmann:* Städtewesen im Mittelalter. — *Wilda:* Das Gildewesen im Mittelalter. — *Handorf:* Zur Geschichte der deutschen Zünfte. — *Schönberg:*

tárgy lőn arra, hogy már jelenleg, az újabban berendezett legjelentékenyebb egyetemek egyikének, a strassburginak államjogtudományi seminariumában e szak mai legkitűnőbb irója, Schmoller róla rendes előadásokat tartson.

A fejedelmek és főpapok, nevezetesen a székesegyházak és monostorok udvarainak szabados szolgái s udvarnokai, a conditionariusok és mansariusok, (mint hazai okmányainkban is Sz.-István óta az Árpád-korszakon át ezek az iparosokat jelentik), képezik amazok udvarai szolgálatában a mesterségeket üző első iparosokat és testületeiket, a mint ezek szabadon bocsátva és később egyesülve, mestereik alatt dolgoztak.

Ott találjuk rendesen őket nagyobb számmal s az ipar virágzóbb gyakorlatában először a főegyházak és monostorok műhelyeiben, hol a szerzetesektől tanítva és vezetve, ezek s az egyház számára a fövegtől a saruig, a viaszgyer-

Zur wirtschaftlichen Bedeutung des deutschen Zunftwesens im Mittelalter. — *Schmoller:* Strassburgs Blüthe und die volkswirthschaftliche Revolution. És ugyanaz: Strassburg zur Zeit der Zunftkämpfe, und die Reform seiner Verfassung und Verwaltung im XV. Jh. — *Stieda:* Zur Entstehung des deutschen Zunftwesens. 1877. — Ezekhez járultak a városi törvénykönyvek és czéhszabályok gyüjteményeinek nagy kiadásai, mint a francziákra, párisiakra: *Depping:* Collect. des documents sur l'Hist. — *Boileau:* Reglements sur les Arts et metiers XIII-dik századi gyűjteménye. *Lacomblet* alsó rajnai, *Gaupp*, *Meyer*, *Gengler*, *Tzshoppe*, *Rössler*, *Bischof*, *Weisz* stb. német gyüjteményei. Nálunk a régibb *Kovachich* Codex juris Tavernicalis mellett ujabban *Krones* Geschichte und Rechtsquellen aus Ober-Ungarn, és nevezetesen *Michnay* és *Lichner* Budaváros törvénykönyve teljesen e színvonalon áll 1244—1421-ig.

tyától és pecséttől a zománczos aranykehelyig, az oltár s a dom toronycsucsáig minden, kezdetben velök s általok késztűl.

Ők népesitik a királyi s főuri vár, a székesegyház s a monostor környékét. Letelepedve képezik s alkotják tövében a várost iparukkal és vásáraik sokadalmaival. Annak legéletrevalóbb elemét a szabad vagy szabadon bocsátott, gyakorlott és kiképzett iparosok szolgáltatják. Mesterségök üzésével mind nagyobb virágzását eszközlik. Társulatokba s egyletekbe lépnek, szabályokat alkotnak, főnököket, czéh- s atyamestereket választanak érdekeik védelmére s a fegyelem fentartására. A monostor társulati és egyleti, szabadválasztási és testületi jogait, mint Guizot az európai civilisatio történetében irja, átveszik szerzetes mestereiktől, kiknek iskoláiból és műhelyeiből kerültek ki, hogy saját városi testületeiket szervezzék velök.

Ezen ipartársulatok, melyek végre a czéhrendszerben culmináltak, ezzel nemsokára egészen átalakították a városokat, s velök a világ képét megváltoztatva, új korszakot alkottak. Nem szükség önöknek részletesen előtárnom az élénk képet, melyet ezentúl Európa művelt városai elénk állítanak. Elég, ha azt röviden pontozom. Az egész közélet, mely addig csak a fejedelmi udvar s a főuri vár, az oligarchia s annak vasalljai körűl forgott, most egyszerre a városok felé fordul. Itt virúl fel az új élet az ipar által. Ez lesz rendezett ügyei, biztossága, életkényelme és gazdagsága által a hanyatló s romba dűlő vár mellett a kormányzati és hangadó központ; a jólét és fényűzés forrása és helye. Majd önhatóságra emelkedik. Hatalmát és függetlenségét, sőt befolyását és túlsúlyát érdekszövetségek által

méginkább neveli, biztosítja és hadaival fentartja. Kezdve a Hansától és a franczia XIII-dik századi Compagnie des Marchands-tól a magyar szövetséges bányavárosokon át — melyek csak ugy vittek hadakat védelemre és támadásra, mint akár a Hansa — egész az angol keletindiai kereskedelmi társulatig, mely Európánál nagyobb birodalmat hódított meg kis sziget hazájának, s azt hozzá még kormányozta is majdnem maig, — mindannyi példa rá, mily virágzó hatalommá tudtak lenni az ipar és kereskedelmi társulatok.

De ez nem is lehetett máskép. A culturális fejlődés, a műveltség, a befolyás, az állandó hatalom mindenkor csak az iparral, az industrialis törekvéssel járhat karöltve. Nélküle alig képzelhető s annál kevésbbé lehetséges. Még ha egy időre megakadt is vagy hanyatlik, a népek, régi tőkéit fogyasztva, sokáig élődnek belőle. Haladása és virágzása elhalásával azonban megszünt azonnal a népfejlődés is.

A mai nomád arab és beduin, vagy a fél földmíves fellah ugyanazon a pusztákon barangol, ugyanazon kutaknál itatja nyáját s üti fel sátorfáját, veti s aratja gabonáját, hol az ős atyák, hol Ábrahám és Izsák, Ismael és Jákob legeltették barmaikat. Egyedüli gazdaságát maig nyájaik és rabszolgáik képezik. Erkölcseik, szokásaik a régiek, ha nem még inkább elvadultak. Ott túrják még maig majdnem ép oly primitiv módon a földet, mint évezredekkel ezelőtt, midőn oda letelepedtek. De a kimerültnek, a nem műveltnek talaja még a szabad ember és a szabad föld daczára is mind szükebben adja, majd meg is tagadja a sokhelyt elszaporodott ivadéknak munkája elégtelen gyümölcsét. S a kifogyotton csak ugy segíthet, a megfogyottat csak ugy

értékesítheti, ha iparos üzlettel összekötve, azt jobban művelheti, és terményét kidolgozva értékesítheti. Ennyire szükséges még első elemében is az iparélet a műveltség és jólétre.

Ellenben tekintsük azt kifejlődésében városainkban. Mire az ipar uralkodóvá s általánossá lett, az ipartestületek felülkerekednek a kiváltságos patriciusi és hivatalnoki lakosokon. A munka s ipar lesz, úgy szólván, az egyedüli birtok- és jogforrássá. Egy ily városban minden ember munkás és iparos. Alig van polgár és szabad ember a czéhen kivül. A czéhbelépéssel kezdődnek emberi jogai. Azon kivűl nem is számít. De a mint ebbe belépett, munkás lesz és dolgozik: azonnal meglett testülete és becsülete, védelme s előmenetele, életpályája és kenyérkeresete. A felszabadítás által már világpolgárrá, a mesterré avatással városa törzspolgárává lett. Képessé vált minden joggyakorlatra, sok helyütt kizárólag minden hivatal viselésére is. Czéhlevele kiváltságos nemessége diplomájáúl szolgált. Megnyilt előtte nemcsak a kereset, hanem a jólét forrása is. Becsületes munkája védve volt a túlzó verseny, valamint a kontár s a hamisító ellen. Keze szorgalmával emelkedő ipara és tehetőssége által emelkedik magasabb pályára. Választó polgárrá és választhatóvá lesz minden hivatalra. Majd esküdtté és tanácsnokká, biróvá és polgármesterré emelkedik. — Született őre és védője városának, bajnokává is lesz. Mert a város minden kapuja és fala, bástyája és tornya más és más czéh őrizetére és védelmére van bizva. Győr és Kolozsvár stb. újabb időkig megtartotta falai és tornyainak erre vonatkozó elnevezéseit. Közülünk még sokan emlékezhetnek városaink egyenruhás lövész és va-

dász, tüzér és lovas csapataira, mint a czéhélet végső czopfjának maradványaira, a mint azok már csak ünnepeink alkalmával díszelegtek. És ha gyakran már mosolyra indítottak, nem szabad feledniünk azért, hogy elődeik kiöntött vérétől városaink megvédett falai piroslottak.

Ily magasra emelkedett az ipar a polgári, állami s politikai életben. Nagyobb jelentőséggel birt még az ethikai, valláserkölcsi és társadalmi irányban. Nemcsak mint testületeket, hanem mint testvéri egyesületeket is ott látjuk őket a vallás és keresztény szeretet felebaráti kötelékével egymáshoz fűzve; az egyházban megszentelve és felavatva, a mint templomokat s oltárokat emelnek, közáldozatokat s imákat tartanak, tagjaik számára kór- és szegényházakat alapítanak, hogy őket balsorsukban s inségökben segélyjék, munkaképtelen agg korukban ápolják.

Alig volt valóban az emberiségnek e téren nemesebb és nagyszerűbb socialis intézménye. Befolyása alatt állott a nemzet legproductivabb, legmunkásabb osztálya, melyre, a mi fő, mindig csak a vallásosság s erkölcsiség, a keresztény szeretet s magasb erények, a szorgalom és mérsékeltség, a társadalmi rend és fegyelem, a neveltség, művelődés és tisztesség nevében s érdekében gyakorolta hatását. Mert törekvése még társulati körén túl is oda igyekezett hatni, hogy ne csak saját tagjait védje, hanem az egész társadalom érdekeit; hogy ez a czéh tagjaitól csak jó, becsületes és jutányos munkát nyerjen.

Érdekes világításban mutatják ezt elő az ipartörténet ama nagy okmányai: a czéhek levelei, szabályai és rendeletei. Megismertetik velünk egész műveltségök fokát, annak fejlődését, erkölcseit és észjárását. A ki valaha csak egy

ily czéhszabályt olvasott, ha mindjárt jelenleg mosolygott is avas solœcismusain: mélyen meghatva érezhette, hogy annak minden szava az emberiség nagy szellemi és erkölcsi, anyagi és műveltségi érdekeit hangoztatja, kezdve az Isten tiszteletétől egész a társadalmi és családi élet legapróbb részleteig.

Megvolt, természetesen, e mellett azután e testületeknél a középkor külsőségeinek is azon hagyományos apparatusa, melyet az akkor a sajátságos köztisztesség és műveltség, sőt a tekintély és hatalom lényegének vélt. Voltak ünnepeik és meneteik, csarnokaik és gyülekezeteik, vendégségeik, lobogóik és czímerjelvényeik. Mind az a szertartásos pompa és látványosság, melyet még mi is nagyobbára ismertünk, már csak külsőségeiben, farsangi bohóságaikból, a czéhláda hordásából, akkor, midőn ez intézmény, jelentőségét vesztve, enyészni kezdett. A test már rég hanyatlott s haldoklott. A szellem tűnni kezdett belőle. Ami megmaradt, már csak külső látványosság volt, az idejét tulélt, a kor igényeit többé ki nem elégítő intézmény helyett.

Ily factorrá fejlődvén a középkorban az ipartestületi élet, méltán kérdezheti a történelem, hogy változtatta meg hatalmi állását és befolyását?

A kérdéssel szemben úgy áll a történelem, mint akár a római colosseummal, vagy a veronai amphitheatrummal. Ott áll még részben félig-meddig épen. Körülötte is ott pezseg még az élet és virágzik a város. Kérdezni akarnók szinte, miért hagyta el colossalis csarnokait és páholyait; mikor lépett ki belőle, miért hagyta romba dőlni? Miért építi óriási ezredéves falai tövébe apró circusát és szín-

házát, mint a fecske a palota párkányzata alá sárfészkét, a helyett, hogy használná még mindig ép falait vagy kijavítaná romjait?

Nem lehet! Az élet lehe elfujta örökkévalóságra szántnak látszó épületét. Más, új erkölcsi rend lehetetlenné tette többé használatát. A vadállatok és viadorok véres spectaculumainak véget vetett a kereszténység új erkölcsi érzete. Valamint az ipar szűk testületeit és feszes ceremonialéját szétszakította a kor tágabb körre intézett új iránya, az általános szabadság és boldogulhatás eszménye.

A történelemnek uraim, nem szabad soha kitérni e nagy kérdések elől, emelkedjenek azok bár, mint a rejtélyes sphynx, útjába. Körébe fogja azok eszméit, s a napi kérdések fölé helyezve, emelkedett iránya keretébe illeszti tényeik horderejét.

Ránk azonban jelenleg még külön feladat is vár. Nekünk társulatunk történelmi munkálkodásának előbb hazai iparéletünk multját is fel kell derítenünk, hogy számunkra a jelen feladatait a történelem szövétnekével megvilágíthassuk.

***

Volt-e és milyen hazai iparunk? Oly kérdés, melyre sokan a felelet helyett s előtt kétkedve rázhatják fejöket, vagy mosolyra vonhatják ajkaikat a magyar ipar felett, melynek épen az ellenkezőjét vélhették valónak.

Most csak adatokkal lehet tehát beszélnünk. És válaszolhatunk is azokkal.

Nem is lehet szándékunk, valami chauvinisticus felfogással egy külön, eredeti, exclusiv magyar iparról és annak történetéről szólanunk.

A kérdés ereje nem is állhat ebben. Ez csak azon értelemben birhat valódi tényező jelentőségével: hogy mennyire vett részt országunk az európai, a nyugati nagy culturalis törekvésekben és műveltségi áramlatainak mozgalmában? Mennyire követte ezeket nemzetünk? Mivel járult hozzájok? Mily új elemeket hozott netalán beléjök és közéjök?

Erre, uraim, történetvizsgálatunk mennél mélyebbre ereszkedik a kérdésekbe és részlettanulmányokba, annál teltebb kézzel, öntudatosabb és büszkébb fővel emelkedik fel belőlök a válaszra.

Egy újabb, a mily szellemes, úgy a szokás szerint kissé felületes franczia iró (Asseline) könnyedén kontárkodva, beleereszkedvén történelmünk legmélyebb és legvitálisabb kérdéseibe, azon máskép nem épen helytelen megjegyzést teszi, hogy monarchiánk népeinek ma egyéb gondja sincs, mint országaik, tartományaik, nemzetiségeik poros s elsárgult okmányaival előhozakodni. Mindegyik csak nemzetisége és történetjoga s élete jogczimét keresi. «Képzeljük — ugymond gúnynyal — Francziaországot, a mint a Fronde idejében a Provence és Bretagne, Bearne és Gascogne s több egykori, mindannyi külön tartománya s országa most újra külön autonomiát követelő okmányaival előállana, mintha Richelieu és XIV. Lajos soha nem is léteztek volna.»

Valóban, igy van valahogy, ha mindjárt kissé túlozva s ignorálva is a tényleges állapotokat, mint ez az elfogult idegeneknél a napikérdésekkel szemben rendesen történni szokott. Az állítás az ép itélet rovására itt nevezetesen kettőt feledett, hogy a teljes igazságot felismerje. Egy az,

hogy hát még az egy nyelvű Francziaországnak is volt ilyen korszaka, melyben nem olvadt még egygyé sok nemzetisége és tartománya, habár ez szerencséjére jóval hamarabb, két századdal előbb állott be; és hogy szerencséjére volt akkor Richelieuje és XIV. Lajosa, kikre nekünk akkori szerencsénkre és későbbi szerencsétlenségünkre még nem volt szükségünk. De bizhatunk még azért államunk életerejében, hogy mire az elkerülhetlen szükség végre beáll, előhozhatja még mind a kettőt. Más az, hogy sokszor a fogadatlan ügyvédek is felizgatják feleiket, mindenféle érdeknél fogva, igazságtalan követelések s igények formálására. De a birón áll az igazságos itélet. S ez, ha kötelességét teljesíti lelkiismerete szerint, nem a rajongó ábrándok, hanem az örök történeti igazság hiteles okmányai szövegének ereje, s a tényállás szerint fog dönteni.

Uraim, mi meglehetős mély tekintetet vetettünk már eleve ez okmányokba. És ha még nincsenek is hazai és nemzeti iparunk összes okmányai kimutatva; mégis mielőtt az ügyiratok teljesen becsomagolva volnának, előadói tisztünkben annyira eljárhatunk, hogy legalább előleges tájékozásul és informátióul szólhatunk már vizsgálataink eredményeiről, fentartva bár a döntő itéletet a végeredményre.

Annyit régen tudunk már, hogy ipartörténetünk első okmányai is oda utalnak az európai keresztény civilisatió első elemeire.

Azon nap óta, hogy a magyar birodalom királysága a kereszténység felvételével megalakult, mi is úgy, mint Európa minden művelt nemzete, a műveltség ez áramlatát hiven követtük. A keresztény nyugati civilisatio tiszta és

dús forrásából meríthettünk azontúl. Mindig solidarításban álltunk vele. Bátran, fenhangon ismételhetem ebben, mit már máshol magam és mások épen úgy elmondhattunk: hogy az európai keresztény polgárosodásnak nincs egy eszméje, mely nálunk meg nem fogamzott; nincs vívmánya, melyet nemzetünk fel ne karolt volna. De erre épen úgy birnia kellett a műveltség kellő elemével, valamint képességével és tehetségével. Tudjuk pedig, hogy vannak és voltak nagy népek és nemzetek a keleten épen úgy, mint éjszakon, melyek erre képeseknek maig sem bizonyultak; kiket sem az önállás, sem a szabadság lehe nem hatott át, kiknek műveltsége ezredéveken át még örökös kiskoruságban teng.

Kétségtelen, hogy valamint a nyugati műveltség elemeit befogadtuk s átültettük ujra hazánkba, hogy valamint megerősíteni és termékenyíteni képesek voltunk azt: úgy megvoltak az ily honkereső, hódító s államot alkotó népeknek is, mint nemzetünk, nemcsak ős culturai származásuk elemei s emlékei; de nem is lehetek legalább a legszükségesebb ipar- és műtárgyak gyakorlata nélkül.

Ott voltak már bizonyára a magyar táborban is a fegyvergyártók és ötvösök, ott a szíj- és kerékgyártók, a sisak és pánczéllemez és nemez, ott a bőr és prémkészítők s a szőrme-szűcsök. Egy ily egész népet magában viselő hadtábor sok fegyvert és eszközt, kincset és holmit zsákmányolhatott. Nem egy ellenség kezéből kivehette a kardot, felszedhette a legyőzött hadseregek elvetett fegyverét, elvehette a megfutamodott ruháját, marháját és nyáját. De az élet és had szükségleteiben nem hagyhatta magát erre. Hogy még fegyvere s öltönydísze is ezenfelül saját jellegé-

vel birt, azt mai archæologiai nyomozásaink is kétségen kivül helyezik.

Nemzeti muzeumunknak, igazgatósága eléggé nem méltányolható belátása s gondja által, legújabban szakszerüen berendezett egész terme tanuság már jelenleg erre.

Első árpádkori okmányaink telvék a hazai iparélet és történet adataival. A királyi udvar s a megye vára, a székesegyház s monostor körül ott találjuk, adományleveleik szerint, az udvarnokok és várjobbágyok szabadosai közt az iparosok számos nemét; kezdve az aranyművestől s ötvöstől, ki a bazilika keresztjét s a hiteleshely pecsétjét készité, egész a viaszgyertyamártással és pecsétönéssel tartozó méhészig, mindannyi köröskörül megtelepedve lakik. Földeket osztanak ki nekik, melyeken csoportosan foglalnak házhelyeket. Nemcsak okmányainkban, hanem még az életben is maig rá tudunk mutatni ily telepekre régi királyi vagy megyei városaink s egyházi székhelyeink körül. Zólyom királyi vára mellett — hogy csak egy példát mondjak — igy maig a körös-körül levő falvak nevei jelölik még, hol voltak eredetileg megtelepítve nemcsak a vár őrei és csőszei, az erdészek és vadatmotozó vadászok, hanem a halászok is, a kovácsok, kocsigyártók stb. Igy lehet ezt nyomozni számos helyütt már első korszakunkból. Majd látjuk, hogy keletkezik ez iparos telepekből a fejedelmi udvar és megyei vár, a püspöki szék és monostor tövében a város. S a vár rég romba dőlt már, mig helyében rendesen ott áll most is a székesegyház körül a virágzó város. Példa rá akárhány: Esztergom és Fehérvár, Veszprém és Pécs, Nagyvárad, Vácz, Temesvár stb.

Legnemesebb civilisatori ténye bizonyára királyaink-

nak és főurainknak, főpásztorainknak és szerzeteseinknek, tehát műveltségünk akkori főfactorainak, hogy importálnak a keletről, délről és nyugatról művészeket és iparos gyarmatokat. Hogy megtelepítik a hadak által kipusztúlt vidékeket, hogy pótolják a küzdelemben kifogyott nemzetségeket mindannyiszor, a mennyiszer erre szükség volt.

Elég Önöknek, mint történelmünk lelkes barátainak s avatott ismerőinek csak nagy királyaink: Sz.-István és László, III. és IV. Béla neveit említenem, hogy Önök elé állítsam a polgárosítás e nagy művét. Mint hozzák be előbb keletről és délről a bizanti s olasz művészeket és mestereket, városaink iparos, ugynevezett latinusait, akkor, midőn még a többi nyugat is onnét hordatta őket. Majd az államfoglalás és alkotás, a honvédelem és fentartás nagy munkájában már kiveszett nemzetségeink elpusztult helyére behívják a szomszéd német szászok és frankok, bajorok, thuringiak és flandrok iparosainak egész csoportjait is. Pozsonytól Szebenig és Brassóig megtelepítik. Nyomukban mindenütt gazdag kereskedő városok, dús bányatelepek alakúlnak, nagy iparos testületekkel a magyar törvény és fegyver, a szabad állam s alkotmányos liberalitás oltalma alatt.

A XIII. század közepe előtt már szerencsésen és sikeresen be van fejezve e nagy mű. Létesítve van az átalakítás e korszakias nagy ténye történelmünkben, s vele egyszersmind teljes szervezetet nyernek az iparos testületek. Épen az időtájt körül-belül, midőn Francziaországban Páris nagy prevot-ja, Boileau első állítja össze és szerkeszti az iparos testületek czéhszabályait.

Ha csak a *Monumenta Arpadiana* czímű nagy mű-

ben, melyet Pozsony városának nagy tudományú fia: Endlicher István, történelmi irodalmunk egyik legkitünőbb alakja tett közzé, összeolvassuk az Árpádházi királyok által alkotott városaink számára kiadott szabadságlevelek sorát, úgy már közel a félszázat üti meg ezek száma.

Pedig ezek sora ebben még sem nem teljes, sem nem jelzi a város első alakultát, sem törvényhatósága szabadalmain felül nem adja azok teljes ipartársulati szervezetét. Az országnak már akkor jóval több virágzó városa mutatható ki, mint a mennyinek szabadságlevelét azon időből bírjuk. A legtöbb azok közül is már rendezett, kész állapotban lép bennök elénk. Nem egynek fenmaradt szabadságlevele ekkor már az előbbi elveszettnek megujítása; vagy csak IV. Béla s az utolsó Árpádok által önkormányzati jogának újabb adományozása és rendezése az előbbi nagy országos katasztrófák után, melyekben a legtöbb város chartáját, vagy annak már joggyakorlatát elveszthette.

Hogy mily kifejlett volt e városoknak ipartestületi élete és szervezete, ha erről meggyőződni kivánunk, csak egy pillantást kell vetnünk ama nagy és szép műbe, melyet Pozsony egyik előkelő intézetének két kitünő tudós tanára: *Lichner* és *Michnay* tett közzé: *Budavárosa törvénykönyvének*, e tudományszak mai színvonalán álló, nagyszerü kiadásával. Benne a XIII. század óta ismeretes városi rendeleteink bőven illustrált szövegeit birjuk.

Mindezen városi alkotmányainknak pedig, melyeket a magyar állam, a területén letelepített gyarmatainak, vagy mint ő szépen és nemesen nevezé: *vendégeinek, hospiteseinek* adott, ugyanazon liberális alaptétele volt, melyet az ország alkotmánya a nemzetnek nyújtott. Sarkalatos elve

az önhatóság és önkormányzat és pedig oly fokon, mint azt a mai legliberálisabb charták hirdetik. Minden polgár független és szabad volt minden földesuri hatalom alól, sőt a megyei kormányzattól is s egyenesen csak az országfeje: a királynak tárnokministere által gyakorolt hatalma alatt állott. Egyébként pedig csak egyenlőik által, saját testületök, velök egyenlő polgártársaik által voltak kormányozhatók s ítélhetők. S e hatóságot is, a világit, valamint az egyházit, tehát lelkészöket s polgármesteröket, továbbá biráikat, esküdteiket és törvényszéköket magok szabadon választották.* Épen így külön, lefelé érvényesült ismét az elv az iparostestületek, a czéhek chartáiban s életében, hol ezek saját körükben megint önhatósággal és saját törvénykezéssel, valamint szabad választással birtak. Mig ismét a városok, felfelé appellátában is, ügyeiket hasonló jogú más városi polgártársaikhoz feljebbezhették. Vetekedhetnek, valóban, városaink ez alkotmányozó chartái bátran a világ bármely városa szabadságaival.

A szabad népek amaz ős institutiói, melyeket nemzetünk alkotmányos életében mindig nagyra tartott s elévülhetlenül megőrzött: a semmit rólunk, nélkülünk elve, s hogy mindenki csak saját választott bírái és főnökei által ítélhető és kormányozható, — régi alkotmányos tételek nagy elvei nyertek csupán kifejezést a városok iparos testületeinek adott e jogokban. Nemzetünk készséggel megosztá ezeket a vele egy vonalra emelt iparos vendégeivel.

Nem is hallunk itt nálunk semmit, a városoknak az

* Lásd ezeket részletesebben alább: Beszterczebánya városa műveltségtörténeti vázlatában.

úri hatalom és nemesség, a hivatalnoki ministeriálisok és városi patriciusok úri törzscsaládai közt forrongott versengéséről. Városaink okmányai arra mutatnak, hogy azok kormányzatát, főhivatalait kezdet óta nagyobbára iparosok s ezek testületeinek tagjai viselték; és hogy az ipar és a mesterlevél elegendő jogczim volt, mely őket erre képesíté. Pedig köztök, mint itt is Pozsonyban, a királyok komáit találjuk, s előkelő magyar nemes családok ivadékait, mint hasonlón itt a Marczalfykat már 1347-ben, a város polgármestereinek tisztében. Valamint Budán váltakozva a német és magyar iparosok egyaránt a főbirák; és Szepesben I. Károly király udvari ötvöse már megyei alispán is. A legtöbb helyt, mint bányavárosainkban, az előbbi nemes birtokosság földbirtokával együtt beleolvad s egyesűl a várossal a közös bányaiparra, s aláveti magát önkénytesen a város polgári joghatóságának.

Nem csoda azért, hogy magyar városaink már a középkor óta minden nemzetbeli iparosoknak nemcsak menhelyévé, hanem valódi hazájává lőnek. Seregesen vándoroltak beléjök boldogulásukat keresni s megalapitani, mint akár később Amerikába. Tisztelettel és szeretettel teltek el az ország iránt, mely szabadsága teljében és védelmében részesíté őket.

Ily magasra emelte uraim az iparos testületek polgáraiból álló városaink életét a magyar állam. Hogy magasabbra nem nevelhette, abban mérsékeltebb körülményeink, kedvezőtlen viszonyaink, folytonos hadaink s ezekben megfogyott népünk gátolhatták.

De hogy városaink sem nőttek fejünkre, hogy testületeik nem kerekedhettek államéletünk fölé, nem válhattak

ki egészen belőle, mint például a Hansa, vagy a német közvetlen birodalmi városok: annak kétségtelenül városaink exclusiv polgári szelleme, s idegen nemzetisége mellett is, természetes állami és kormányzati józan érzékünk és politikánk szabhatott határt. Nálunk állami organismusunkban sem az aristocratia és oligarchia nem fejlődhetett feudalismussá s vasalli hűbérré, mint a német birodalomban harmincz és nehány országot alkotva; sem a nagy városok nem képezhettek mindannyi önálló respublikát, mint Olaszországban; sem a királyság nem lehetett oly absolut hatalommá, mint Francziaországban; de végre a megyék sem képezhettek egymástól egészen elváló oly kantonokat, mint Schweizban.

A nemzeti hanyatlás korszakában a városok virágzását éri mindjárt nálunk is, mint mindenütt, először a csapás. Az idegen uralkodás, a török járom, a párthadak megakasztják az iparmozgalmat. A városok falai megé menekül a lakosság. Táborrá lesznek ismét és várakká. Elözönli őket a nemesség. A polgárok czivakodnak már velök. Elvesztik ők is iparos jellegöket. Nyárspolgárokká lesznek, inkább apró földjeik és házaik érintetlen birtoka, mint az iparüzlet s kereskedelmi forgalom érdekli őket; kitüntetik minden irányban szűkkeblű féltékenységöket. Kizárólagos természetöknél fogva nem tudnak a nemzettesttel egybeforrni. Idegen nemzetiségi korlátoltságuk merevebbé lesz. Nem képesek a nemzetet mozgató és lelkesítő nagy eszméket megragadni. Ez által elvesztik befolyásukat, mely őket máskép méltán és jogosan megillette volna, és oly jótékonyan hathat vala a nemzet túlsúlyban levő aristocratiája és nemessége életére és politikájára, sőt kormányzatára is.

A közéletben nincs többé szerepök. Az ország tanácsában és gyűlésein nem vétetik számba szavazatuk. Minden átmenő had, ellen vagy jó barát, zsarolja őket, s ők nagyobbára mindenkivel készek tartani a szerint, a mint tehetik s a legkönnyebben menekülhetnek ismét tőle. Országos, nagy nemzeti és hatalmi elvek helyett, apró helyi kérdések érdeklik őket csupán, s legfeljebb még a hitújítási, pártszakadási viták, egyházfoglalások stb. foglalkoztatják. Ime, városaink hanyatlásának okai, melyek bennök sokhelyütt az ipart is lassan megölték, vagy csak elfojtani segíték és tengésre vitték.

De nekünk nem városaink, hanem iparunk élete és története levén tárgyunk, ha rámutattunk virágzása feltételeire, melyeket számára alkottunk, — ki kell még jelölnünk: mint fűződnek e közben a kezdet óta már hazai és nemzeti iparunk szálai.

Nem kell félnünk még a mai legcosmopolitább természetű ipari áramlattal szemben sem, hogy nevetségessé teszszük magunkat, chauvinismusba esünk, vagy épen paradoxont mondunk, ha hazai és nemzeti iparról szólunk.

Kétségtelen, hogy minden kezdetleges ipar, mint például rendesen az ős *házi ipar* is, épen úgy eredeti, népies, nemzeti formákat ölt és saját eltérő gyakorlatokat mutat, valamint a legmagasabb ipari művelődés ismét nemzeti műveltséggé lesz. Rendesen csak a közönséges, a közép ipar az, mely világpolgári jelleggel bir, melynek nincs sem hazája, sem országa. Ez az, mely inkább gyárilag magasb műérzék nélkül készül. Mert a mint némi műirányra s műizlésre emelkedik, azonnal felveszi magára a nemzet egyéni jellegét, még a gerencsér fazekán és cserepén is. Mint a görög s etrusk vázákon, mint a római terra sigilla-

tán, mint a chinai és japáni, a sèvresi, meisseni és bécsi porczellánon: úgy veszi fel ismertető jellegét, akár a mi mult századi durvább holicsi és stomfai, pozsonyi és tatai kezdetleges vagy épen parasztos majolikánkon. Nemcsak a szak- és műértő, hanem a laikus is észreveheti ezt, ha egy-két gyűjteményünkben látta; azonnal megismerheti rajta a művészeit jellemző vonásokat.

Ős háziiparunk pedig, mely eddig mintegy tudtunkon kívül létezett, díszesen és dúsan képviselve megállotta helyét még a többi nemzetek versenyében is a bécsi világkiállításon. E gyűjtemény képezi már felállított országos iparmuzeumunk egyik alapját. És jelenleg bizvást, mint tényező léphet elő dús alakzataival s idomaival az európai népek felélesztett hasonló műformái s alakrajzai gyűjteményeinek kiadásában. A mű, melyet a kormány külön bizottság megalakításával, Fischbach avatott rajzai és színes képei kiadásával létesített, a többi nemzetek hasonló vállalatai közt ezen tanulmányaink kezdetén méltó helyet biztosít nemzeti háziiparunk számára.*

Majd most fogjuk ismét itthon, midőn kinn bemutattatott s méltányoltatott, háziiparunk műveit és mintáit ismerni és becsülni tanulni. Majd most fogjuk fonása és szövése, himzése és kötése érdekes ornamentális alakzatait méltányolni, melyeket culturája őskorából antik műveltségünk örökségeként hozott át. Ott találjuk őket még, sok helyütt már csak rejtezve, népünk főkötőin, ingvállain és

* A háziipar ornamentikája hasonló kiadásai péld. Lay: Ornamente südslavischer nationäler Haus- und Kunstindustrie. — Fischbach: Ornamente der Gewebe; s a most kiadás alatt levő «Magyar háziipar» fennemlített mintái.

pártáin, egri vagy somogyi czifra-szűrein és tulipános ládáin; mintegy ott feledvén rajtok ékítményi műizlésünk több száz vagy ezer éves alakzatait.

Mily hatással volt pedig egykor nemzeti iparunk e divata, szabása, ornamentikája a viseletben, mutatja az, hogy hazánkban a népünkkel érintkező népségek rendesen felvették még újabban is a magyar népviseletet; nemcsak a magyarok közé beolvadottak, mint például Eger stb. vidékén, hanem ott, hol a tótok és németek stb. maig is megtartották nyelvöket, szintén felvették a magyar ruhát és szokást.

Jelenleg, természetesen, a népviselet, a háziipar már mind inkább eltünőben van eredetiségéből. A civilisatió árjának ama nivellálló hatása, mely egyenlítő, romboló munkáját rendesen a kiválónak és kitünőnek, az eredeti- s egyéninek elmosásával kezdi, már nem sokára elsöpri ezt is.

Szerencsére, hogy még az utolsó órában nyomait felismertük; máskép...itt is csak egy tabula rasa maradt volna számunkra. Ezzel is szegényebbek leszünk vala; ősiparunk elemei végnyomait sem lévén, mint annyi más végleg elveszettet, többé képesek kimutatni. Mig igy, legalább könyvben és muzeumban, kiadásainkban és kiállításainkon, ha nem a népéletben és nemzeti műformáinkban is, fentarthatjuk és örökíthetjük ős népiparunk eredeti mintáit és motivumait.

De az ős, az autochton házi műipar épen úgy, mint az autochton nemzeti állapot egymagából nehezen fejlődik magasabb műveltségi állásra. Idegen, új termékenyítő elemnek kell hozzájárulni. Vegyületlen ős culturák alig

léteznek. Ha igen, azok vagy alacsony fokuak vagy stationariusok, megcsökönösödtek. A mai nyugat-európai népek nagy culturai képességöket és magas műveltségöket annak tulajdonítják, hogy számos nép culturelemei vegyültek beléjök: a czelták és czimberek, a gallok és frankok, a román és germán népek ős-culturái. A népek szellemi világa fejlődésének épen úgy egyik főkelléke az érintkezés, a társadalmi elvegyülés, valamint az az egyes emberek képessége fejlesztésére szükséges. E folytonos viszony szálainak szövéséből áll sokszor az észrevétlen, csöndes és lassú culturai növekvés is.

A jelenkor egyik nagyszerű ténye, mond egy távoli, primitiv civilisatió kiváló irója, hogy a kor műveltségét nem egy nép, hanem valamennyi képviseli. Hogy azt nem csak az egyik veszi át a másiktól, hanem mindannyi már is előbbi ős culturnépektől örökli.

Nézni kell csak, például népünk háziiparának himzési és szövési ornamentikáját, mely a mint sokban kétségtelenül ezredéves gyakorlatot mutat és az Árpád-házi korszakban bizonyára már ott állott, hol ma: úgy a szakértő előtt feltárja még műelemeit is. Könnyen felismerhetők még ékítményeiben a keleti és bizanti ornamentika s ennek alakzatai mellett a primitiv, az elvadúlt és eltévedt naturalisticus irány. Majd feltünnek a sajátos, különváló kedvencz alakzatok vonalai is, a mint azok egyre ismétlődnek. Sokszor szálról-szálra, színről-színre észrevehetjük bennök, mint szőtte műeszményeit és képeit, ábrándjait és vágyait századokon át ez ünnepélyes öltönyei, terítői és lepedőinek himzésébe, melyeket nem a piaczra, hanem a családi szentély boldog ünnepei s eseményei számára készített.

Bennök olykor még a népek fejlődése menetének egész története is rejlik. Származásuk, más népekkel való érintkezésök, vándorlásaik és letelepedéseik történetének egész művelődési skálája észlelhető lesz ezekben, ha egyszer majd teljesen birjuk s a végső részletig elemezve, átvizsgálhatjuk a bő anyagot, melyet a házi műipar emlékei nyujtanak. Talán felfedezhetjük még akkor külön nemzeti műtypusaink alapeszméit, műalkotó idomainkat beszőve és kihimezve egy és más sajátos ornamentikánk alapelemeibe. Talán feltalálhatjuk köztük az annyira kedvelt s méltán szemrehányt nemzeti sallangokat és sujtásokat is.

Mint minap egy kitünő külföldi ethnograph állítá, hogy a népköltözést, és nevezetesen épen a magyarok útját is, még az ázsiai fűnemek nyomain fel lehet ismerni, melyek hadainknak a keletről mai hazánkba vezető költözési útján maig feltalálhatók*: ugy nagyobb biztossággal lesz talán elmondható, hogy háziiparunk nyomaiból még ős iparculturánk útja szintén felismerhető.

Nagyobb még háziiparunk politikai nemzetgazdászati jelentősége. Nemcsak sajátos, kedvencz és jellemző ízlésében, hanem rendesen műgonddal és tartósan alkotta benne szükséglete s ékessége tárgyait az egész nép maga. Ez által pedig függetlenné tette magát, és szabaddá szükségletét az idegentől. Meggazdálkodta a fölös költekezést. Mert csak annyija lehetett és volt, a mennyit saját keze munkája alkothatott. Ez a versenyben inkább a munkához, mint a

* Hahn: Kulturpflanzen und Hausthiere in ihrem Uebergang aus Asien, Griechenland und Italien in das übrige Europa. Berlin 1870.

költekezéshez fogta. A munkafelosztás sokszor túlzott és fonák elméletének az ilyesmi csupán barbár állapotot jelezhet. De ma túl vagyunk már jó részt eme nemzetgazdasági doctrinák merevségén is. Ezek összeegyeztetése, a házi és szakiparnak saját körében, egymást kiegészítő művelése, jelenleg már a józanabb törekvések feladata.

Az idegen ipar, valamint műveltség érintkezései csak ott veszélyesek, hol az egészen műveletlen és tehetségtelen, tunya vagy depravált és demoralisált népet az egyszerű importra kényszerítik. Hol az olcsó és nyomorúlt gyártmányért oda adja, mint az afrikai Tiktombu az üveggyöngyért s az amerikai Siouri a rakipálinkáért, értékesebb ősterményét s elveti saját nemesb készítményeit. Valljuk be, hogy sok helyütt majdnem ennyire jutottunk már, különösen felföldi népünknél, hol a kartongyár batyus colporteurjei vagy minden falu pálinkatőzsei darab rongyért és kolompérszeszért váltják be a nép véresverejtékű munkája gyümölcsét.

Ellenben, hol szorgalmas, munkás, tehetséges nép az idegen ipart assimilálva veszi fel magába, akár saját termelését javítva utánzásával, akár munkaerejét jobban értékesítve vele és mellette: ott az csak gazdagítja s erősíti anyagi állapotát és műveltségét.

Példa rá nemcsak háziiparunk, mely e processuson annyi ezer éven át sokszor átmehetett, hanem magasabb műiparunk, sőt mondjuk ki bátran: még kis művészetünk is.

Hazai műtörténetünk tanúság rá, hogy a középkori nagy műizléseket nemcsak pusztán sajátunkká tettük, hanem azokba részünkről is új tényezőket, új műalakokat

és műelemeket hoztunk. Az európai műirodalom egyik első tekintélye elismerte ezt.[1] Műtörténelmi munkáinkban pedig kimutattuk a magyar Árpád-korszaki félkörív-román izlés nevezetes és kiváló sajátságait.[2] A művészetnek valóban oly fokára jutott ez időszakban az egyházépítészet hazánkban, hogy egyaránt új alaptervezeteket, valamint ékítményeket alkótott. Francziaországnak, hol a világ legnagyobb művészi alkotása, a csúcsív-izlés akkor a XIII. században már legmagasabb fejlődését érte el Európában, — ėgyik legkiválóbb művésze: Villard d'Honnecourt a cambraii híres dom építésze, hazánkban járván az időtájt, méltónak tartotta templomainkból a máshol nem látott műmintákat berajzolni albumába.[3]

Nem kisebb fokot érhetett el műiparunk így az ötvösségben, mert arany s ezüst zománcz-művünk külön műipart is alkotott. Már a magyar vezérek őskora e nemű maradványai meglepőn mutatkoznak. Első királyainknak pedig egész mellszobrát birjuk már érczben és zománczban. A középkorban ez páratlan virágzásnak indul nálunk. A keleti rekesz, sodrony s egyéb zománczok legszebb

[1] Auch auf slavische und magyarische Stämme werden die neuen Kunstformen übertragen, und auch von diesen nicht durchaus ohne Bethätigung ihrer Eigenthümlichkeit aufgenommen, — mond Kugler a középkor műtörténetét először megalapított munkájában.

[2] Ipolyi kisebb munkái. Magyarország középkori építészete. A középkori szobrászat Magyarországon. I. 27. 33. 75.

[3] Az egykorú ó-franczia jegyzet szerint, melyet rajzkönyvébe irt: J'estois un foisen Hongrie. La vi jo pavement d'une glize de si fait manière. Lásd az előbbi id. h. 33.

alakzatú, dús választékos combinatióinak minden nemei keletkeznek oly változatossággal és kiképzéssel, s ehhez oly nagy számban is, hogy velök külön magyar és erdélyi zománcz-nemekkel gyarapítottuk a világ e nemű ötvösiparát és művészetét.

A mű- és történelmi emlékek 1884-ki budapesti kiállítása alkalmával már mintegy ötféle ily külön jellegű zománcz-nemet és külön műgyakorlatokat voltunk képesek annak leírásában meghatározni. Nem is említve a magyar ötvös-díszművek ott tárgyalt más nemeit.*

Ezekután nem fog senki csodálkozni azon, hogy a műszerető Estei Ipoly herczeg és bibornok, mint esztergomi érsek s egri püspök kincseinek egykorú leltárában, melyet az akkori mű- s irodalmi renaissance magaslatán álló műértő udvaronczai készítettek, az erdélyi zománczművel díszített billikomokat különösen ennek megjegyzésével kiemelve találjuk. S a mint társulatunk, művészetünk ez okmányait, a régibb inventariumokat egyre kutatja, előhozza s kiadja, úgy mindenfelől nagyszerű ily hazai zománczkincs ismerete tárul újabban elénkbe. Mig másfelől régiséggyűjteményeinkben és kincstárainkban most ismerjük fel újra nagy műbecsű példányainkat. De nemcsak mi; felismerte azokat már a szemes ipar is. Észrevette, mily sensatiót kelt kitünő becsök. Felélesztette azoknak nemcsak kereskedését, hanem készítését is. Jelenleg utánzásaik is már nemcsak műkedvelőket szereztek nekik, hanem piaczot is. Közönségesebb gyártmányaik Hollandia

* Műtörténeti tanúlmány, különös tekintettel a magyar ötvös- és zománcz-műre. — Lásd a következő kötetben.

s Amerika piaczaira már, mint magyar ékszerek, importáltatnak; zománczremekeink pedig egész a windsori udvarig keresettek. Természetesnek fogjuk találni ezen műiparágunk kifejlődése mellett, hogy a XII. század óta magyar ötvösművet és zománczkészítést tanító több magyar szövegű eredeti codexünk maradt fenn. Ezek egyikének szerzője Kecskeméti Péter, ki saját nevével számos ötvösmester kortársa nevét fenhagyta, a mint nevezetesen a zománczmű különféle kezelését az egyik vagy másik mester gyakorlata szerint leírja. A brassai híres Zömör ötvös családtól kezdve, mely már a XV. század eleje óta Kolozsvártt is űzte e műipart, egész az aranyműveseiről híres Amsterdamig figyelemmel kiséri művészeti technikáját, feljegyezvén mindazt, mi különösen a magyar zománczkészítésről ismeretére jutott.

Ily nyomok és adatok mellett tökéletes összefüggésben megérthető, mikép válhatott a békésmegyei ajtósi földmívelő parasztgazdának fia, s a festészetben korszakot alkotó híres Dürer Albertnek atyja, a békés-gyulai ötvösmestereknél oly kitünő aranymívessé, hogy az iparműben gazdag Nürnberg egyik első mesterévé lőn. Érthető, hogy a gyulai zabolamíves ötvöstestvérének fia ismét Kölnben, a virágzó kölni aranyművesek közt egyik első mesterré lett. Oly apró városok, melyekben ma alig található csak egy jóravaló szatócs is, akkor arany s ezüst díszedényeket készítettek. Mint például Korpona, hol a szövetséges magyar bányavárosok a király s tárnok számára felajánlandó drágább s művészibb ezüst serlegeket készítteték. Mily ellentét a mai kifejlett iparhaladással szemben, midőn fővárosaink aranyműveseinek nagy része is csak a cseh gyárak rosz és hamis arany s ezüst portékája és holmije

elárúsításával foglalkozik! Csak is addig virágzottak, ime, e városaink is, mig magasabb iparéletök volt. A mint ez hanyatlott s enyészett: elhalt vele az élet, kiszállt belőlök az éltető lélek, s most csak tengő ipart és tengéletet folytatnak. Mig akkor oly városokban, mint Beregszász vagy Meggyes, az első akkori szobrász, Stoss Vid fiai telepedtek meg atyjok művészetével, alkotva műtermeikben hazai nagyszerű gót szárny- és szekrényoltáraink dús faragványait. Hogy alkották ennek műveit másutt mások, nem folytatom most tovább. Mert íme csak egy-két legmagasabb iparág gyakorlatát említve is, mily bőven szólnak kútfőink. Félnem kell, hogy előbb kimerítem rövid időnket, s az Önök becses figyelmét és türelmét, mintsem adatainkat vagy csak példáimat is.

Pedig mindezeknek épen csak a kezdetén állunk még. Csak most kezdenek megnyilni kútforrásaink; csak most jutottunk az Önök levéltáránál ismét egyik legdúsabb érhez.

***

Ha mégis végül itt nem állapodom meg, tulajdonítsák azt, Uraim, a mai élénkebb történetérzéknek s ama gyakorlati felfogásnak, mely a történelmet is már, ha nem mai divatos tapasztalati tudománynak, legalább a régi világító szövétneknek kivánja tudni.

Máskép is ama történeti iskolának vagyunk hívei, mely a historiát nemcsak a multak tanujának, a testis temporumnak, hanem az élet mesterének is, vitæ magistrának tartja.

Felkeressük még ipartörténetünk adatait is a multban,

hogy velök megalapítsuk léte feltételeit a jövőben. A történetirónak, ha valaha, jelenleg Janus-arczczal kell a multba és jelenbe tekintenie, hogy midőn kitárul előtte amaz, lássa benne ennek feladatait is. A történelmi szellem, ha a multak tényei után járt, tanulságával, mint szövétnekkel, a jövő elé fog világitani.

Önök tudják, hogy az *iparügy, az iparkérdés ma hazánk égető s elsőrendű kérdésévé lett;* tudják, hogy az az országnak élet- s a nemzetnek létkérdése. Pozsonytól a Székely-Háromszékig viszhangzik a nemzet jobbjainak szózata, küzd törekvése a magyar ipar terjesztése érdekében. Érezzük, hogy nélküle el kell vesznünk, vagy csak tengéletet, gyarmati létet kell folytatnunk. Mig ellenben, ha valami képes anyagi és szellemi haladásunkat biztosítani és fejleszteni, ezt csak a szorgalmas munka, az értelmes s önálló független ipar gyakorlata teheti.

A jobbak, a közelebbről érdekeltek s értelmesebbek ezt már felismerni látszanak. A mozgalom megindult s erős léptekkel kezd haladni. Ipargyülekezetek tartatnak, testületek létesülnek, kiállítások rendeztetnek, sőt már iskolák is, és tanműhelyek keletkeznek. Az irodalom, az időszaki sajtó pedig a kérdést napirendre emelte.

Mindezzel, természetesen, még nincs egyhamar segítve a bajon. Társulás, kiállítás máris magasabb fejlődést, nagyobb közérzületet föltételez. — Az olympi versenyre csak gyakorlott athléták vállalkozhatnak sikerrel. Nekünk ez még csak ismerkedés s erőnk próbálgatása lehet. Hiányainkat és hibáinkat épen úgy fel kell ismernünk, mint igyekezeteinket és törekvéseinket szükség méltányolnunk. De reméljünk! A mozgalom máris magas hullámokat vet, s az

egész országot begyűrűzni készül. Talán sikerülend neki ipariskolákat is és műtermeket alapítani, jobban s eredménydúsabban, mintsem gyárakat vagy munkástársulatokat alkotni, s az ügynek ez által biztosabb alapját megvetni. Most mindez vajudóban van. Társulataink még nem eléggé verhetnek gyökeret a készületlen talajban. Rendesen, mint a nagy, új átalakulások kezdetén, a mozgalom erős és zavaros hullámokat vet fel. A magukat túlélt, szűkké vált régi czéhtestületek helyébe újon alakuló intézmények kezdetén, túlzott igények és kétes sikerű kisérletek keletkeznek. Beléjök vegyülnek az emberiség s a társadalom nagy érdekeinek összes kérdései. A birtok és munka, az ipar és tőke, a productió és concurrentia, ezek védelme és versenye, a prohibitiv s a szabad kereskedelmi és vámrendszer, sőt végleg az összes socialisticus és communisticus doctrinák is beszövődnek a kérdésekbe. Ezek rajongó elméleteivel s olcsó óhajaival kivánnák megoldva látni a nehézségeket azok, kik inkább szerepet, mint munkát keresnek. Szerencsére, nálunk még nincs, vagy csak nem lehetne munkáskérdésnek helye a mai európai értelemben, hacsak üres s indokolatlan eszmék nem fujatnak fel azzá, mint hozzánk máshonnét importált bajok. Nálunk még elég szabad a munkatér, mely elfoglalva nincs. Csak a magasabb értelmiség s ügyesség, a szorgalom s kitartás hiányzanék hozzá, a mit még folyvást szintén importálnunk kell. Legtöbbször még magának az iparnak kellene meglenni, hogysem kérdései támadhassanak. Előbb meg kell valóban teremtenünk a nagy ipart, s azután szólhatunk csak a munkáskérdésről, a munkaadók és munkatevők, a mesterek és segédek kérdéséről. Minden e nemű doctrinák és theoriák egyelőre

elhallgathatnak bizvást, s akkorra hagyhatók nálunk, ha majd az ipart kifejlesztettük.

A legnagyobb nehézség, melyet számba vennünk, melyet leküzdenünk kell: a közönyösség, az érdeklődés hiánya, melylyel közönségünk, főbb és középosztályaink általában épen úgy, mint mesterembereink és népünk az ipar iránt viseltetnek. Nem értik sem magasb nemzetgazdászati eszméjét, sem culturális s az anyagi jólétet gyarapító erejét.

A kiskorú s a szabadságra meg nem érett nép az iparszabadsággal csak úgy visszaél, mint minden más szabadsággal. Arra magyarázza, hogy szabad nem dolgozni is, és szabad rosszul is dolgozni. Mit a szoros czéhtestületi élet virágzásának idején nem igen lehetett tennie büntetlenül. Most, ha lehet, annak s általában a munkának minden fegyelmétől, s ezzel nem sokára a munkától is ment, és szabad kiván lenni. Hacsak szerét teheti már bármily tengő életmódnak, szivesen eltaszítja a munkát magától.

A munka nagy, magas és nemes elve, mint a függetlenség és szabadság, az erény s erkölcsi érzet, az anyagi jólét egyik kútforrásáé, ismeretlen még előtte. Rá többnyire csak a megélhetés kényszerének hatásával bir, mióta a megszűnt czéhtestülettel megszűnt egyszersmind életállás, társadalmi character és categoria, sőt kaszt lenni.

Nálunk még széltében uralkodó előítélet, hogy az iparos nem lehet művelt, önálló, szabad ember és úgynevezett úr! Hogy ilyen csakis a birtokos, a hivatalnok vagy általában a munkátlanúl élő ember lehet. Az iparos e magasb categoriákból ki van zárva. A ki tehát be akar azokba jutni, mindenekelőtt főtörekvése az iparnak hátat

fordítani. Ha benne van, igyekszik tőle, ha csak szerét teheti, menekedni. Annyira lenézettnek, megvetettnek véli azt maga, különösen mióta még testületét is, mely büszkeségét fentartotta, a czéhet elvesztette. Tanulmányoznunk kell ez irányban kis városaink iparköreinek szellemét, honnét magát az ipar maig leginkább ujonczozza.

De nem is csoda. Iparos életünk és viszonyaink valóban nem igen kecsegtetők az újabb időben; és naponkint jobban satnyulnak. Mióta a czéhek hanyatlottak és kimultak, évtizedek óta már az iparos nevelésre semmi súlyt sem fektettünk, semmi gondot sem fordítottunk. A felavatás és felszabadítás, a mesterré képesítés már csak üres ceremoniale volt. Sajátlag pedig annyit jelentett, hogy egy idegen, elhagyott gyermek felvétetett az iparos családja által inkább házi szolgává, mintsem mesterinassá s iparujonczczá, a gyermekek dajkájává, futógyermekké, kin mindenki az ütlegig tölthette kedvét a mestertől és mesterné asszonytól az utolsó legényig. A betanítás épen csak a kevés szabad időben eltanult fogásokból állott, melyekkel a mások által nem végzett durvább munkát kellett pótolnia. A felszabadítás azután sokszor csak a vándorbottal a világban való koldulásra szólott. Igy lettek a legtöbben, ha a szerencsés véletlen vagy kitünőbb tehetség nem segített, oly rosz iparos mesterekké, kik képesek iparunkat megbuktatni, s a legroszabb vásár- és gyári árú importnak is utat nyitni hazánkba, hogy külföldi árúgyarmattá legyen.

Természetes volt, hogy ily iskola és nevelési módszernél, valamint életkilátásnál fogva, mindenki igyekezett hátat fordítani az iparos életnek s a ki csak tehette, menekedett tőle.

Maga az iparos, ha már nem hagyhatta abba mesterségét, mihelyt módja engedte, legalább fiát nem nevelte többé arra. Elküldte gymnasiumra, hogy ha csak féligmeddig átúszná is, úrrá tehesse. Ha mindjárt irnoki állásnál sem volt magasbra kilátása, mégis azt hitte, hogy fia nálánál jóval többre vitte, s a mi fő, úrrá tette őt, kinek nem kell többé dolgoznia. Adjuk hozzá, hogy ez irányt nálunk nemcsak ő, hanem mindenki javalta. Philanthropiai, culturai törekvést vélt az által elősegíthetni, ha a mesterség és ipar helyett a túltelt gymnasiumokat a mesterségtől elvontakkal is gyarapíthatta. Ezt valami nagy culturai haladásnak vélték. Csak mennél több féltanult s keveset dolgozó urat, s annál kevesebb iparost képezni, volt legalább tényleg nálunk a culturai irány.

Ellenben az ipar nagyobbára a legelhagyottabb elemmel ujonczozta magát. A szegény zsellérnek és parasztnak, ki telkén többé meg nem élhetett, gyermeke vagy árvája ment s vétetett fel már inasnak s ezzel gyermekdajkának és házi szolgának. Mily iparos válhatott ezekből, kiknek legnagyobb száma még elemi iskolát sem járt, irni, olvasni és számolni nem tudott, s mestere részéről inkább a legdurvább bánásban, mintsem a mesterség oktatásában részesült!

Mig ellenben, ha az iparos saját fiát megfelelő iparos nevelésben részesiti; ha maga kellően beavatja, a kitanultat segédjeül veszi; ha rá hagyja műhelyét, nevét, vásárlóit, munkaadóit és munkásait, hitelét és tőkéjét: mindannyi kitünő iparost képezhet, kik ismét magasabbra emelhetik, szélesebbre terjeszthetik iparukat. Épen úgy, mint a művelt gazda saját örökölt birtokát megkétszerez-

heti, észszerű gazdászatot fektetve a nyert alapra. Mig ellenkezőleg ez és az, mindig csak hivatalra és sajátlag hivatali kenyérkeresetre nevelve, tönkre teszi saját alapját is, melyen felemelkedett.

De hiszen, hát erre talán egyebet sem kell tennünk, mint ez állapotokat megvilágítanunk, azután jó ipariskolákat állítanunk!? Kétségtelenűl. Még pedig előbb számos alsó ipariskolákat, azután pedig a gymnasialis tudós iskoláknak megfelelő arányban magasabb és szak-ipartanodákat is. Mig Bécsnek például néhány gymnasiuma van, addig e mellett csupán szövőipar-szakiskolát háromszor vagy négyszer annyit bir. Úgy tudom, nálunk az egész országban sem volt eddig egy is. De volt majdnem minden még oly apró városnak is gymnasiuma; sőt sokszor kettő is: katholikus és protestans. Nem is volt a városkának egy iparos mestere sem, ki legalább a grammatikát és syntaxist, ha nem a rhetorikát is és poesist el nem végezte volna. Csak ha semmi egyéb pályához sem juthatott, fogott atyja mesterségéhez. Tudott folyóan, ha roszul is, úgy beszélni latinul, hogy a kis tót városkának akár anyanyelveűl lehetett volna a latint tartani. De azért semminek kevésbbé nem nézte volna az ember, mint iparos-telepnek. Ámbár minden lakosa mesterember volt s egyre járta hetenkint s havonkint többször is a vidék parasztvásárait. Hogy mily eredménynyel és sikerrel, azt ime a jelenlegi hazai iparos állapot mutatja, melyből, midőn a vásárról hazajövet mámoros fejjel felébredt, azon vette magát észre, hogy maholnap nincs iparunk. Hogy egy külföldi kozmanosi pamutgyár batyus colporteurje tönkre teszi takácsaink öszszes szövőszékeit és vászon-festőink egész keresetét. Ime,

Uraim, ez is egy darab hazai ipartörténet, még pedig a legújabb: jelen századunk ipartörténete, melyben épen minden nemzet ipara százezer mérföldnyi lépéssel haladt előre.

De végre is észrevettük volna magunkat. Megkezdtük az iparmozgalmat, s a mi fő: az ipariskolát. Az Önök városa Pozsony, itt is az elsők közé állva, szép példát adott. A kezdet, természetesen, nagy nehézséggel jár. Nemcsak sokáig kellend még küzdenünk bajaival, hanem le kell küzdenünk az ipariskola s az iparos élet iránt táplált ellenszenvet is. Magam is szerencsés levén egy-két ily ipariskola felállításával kisérletet tenni, tapasztalásból szólhatok, mily idegenkedéssel, mily ellenszenvvel találkozik nemcsak az ósdiaknál, hanem az érdekelteknél is. Oly kis rothboroughban is, hol sajátlag minden ember, mint mondám iparos, a közvélemény csak gymnasiumot akarna, melyen a lakosok gyermekei urakká, hivatalnokokká nevelkednének, nem pedig ipariskolát. Holott sem ezt, sem azt magától nem képes fentartani. Mindent az államtól s egyháztól várnak, nem hogy ők ezek segélyére, melyeknek tagjai, volnának. De mig az ipariskolába ma is 50—100 ipartanonczot küldhetnek, addig a gymnasiumba annak legvirágzóbb korában s a vidékkel együtt sem tudtak, átlagszámban véve, csak félannyit is járatni. Az eredmény pedig még ezen is alúl állott. Itt-ott emelkedett az egy-két, úri categoriájú ember fia is tovább a megélhetést is alig nyujtó hivatalnoki, irodai categoria magasb fokánál. Igy keletkezett azután a sok rosz és kontár, félig földmíves és parasztvásárra dolgozó iparos; igy másrészt a sokféle fruges consummere nati existentia. Ha a nemzetnek elsatnyúlt, elhanyagolt eleméből, a roszul vagy épen nem

tanulókból lesznek az iparűzők, hogy fejlődjék akkor az ipar!? Hogy emelkedhetnék fel, ha megvonatik tőle ama szellemi és anyagi tőke, mely egyedűl képes virágzását előmozdítani. Ki ne tudná, hogy a külföldön rendesen jó iparossá és kereskedővé képződni majdnem annyi szorgalmat, tanulmányt és költséget igényel, mint a tudós iskolák járása.

Meg kell szüntetnünk tehát mindenekelőtt az elfogultságot, a lenézést, melylyel az iparosélet s üzlet, különösen a vidéken még egyaránt a műveltebb s fensőbb, valamint közép s iparos osztályainkban küzd és találkozik. Magasra kell emelnünk eszméjét, hogy tiszteltté tegyük az intézményt, melytől országunk anyagi virágzása, nemzeti létünk gyarapodása és állása függ.

Meg kell azután indítanunk a mozgalmat. Még pedig nem üres tüntetések, nem nyugtalanító lárma vagy épen áldoctrinák hiú hirdetésével, a munkások és munkaadók izgatásával; hanem leginkább az iparos neveléssel és szakiskolák állításával.

Mert balgaság ám azt hinni, hogy mivel az ipar jelenlegi hanyatlásában is, sajátlag, iskola nélkül eltengett: az hajdan is, midőn nálunk még virágzott, vagy ott a hol most virágzik, iskolák nélkül volt és van, vagy el lehet nélküle a jövőben is.

A történet tanusága itt is az ellenkezőről győzhet meg. Nemcsak hogy a középkorban már apáról fiúra szállt a tanítás, s ez által egyre fejlődött és emelkedett is gyakorlata. A nagy mesterek ezen felül mindenkor valódi iskolákat alapítva, korszakias mozgalomnak s új mű- s iparirányoknak voltak kezdői. A st. galleni monostor román-

bazilikáinak építészeti iskolájától kezdve Suger apátig, a csúcsív-építészeti műízlés feltalálójáig, s az ötvös és szobrász st. Eligius- és Bernwardig felér ismeretünk az első nagy szerzetes mesterek- és művészeknek középkori első iskoláiról s tanműhelyeiről. Nem egy eseményből ismerjük még, hogy keletkeztek a nagy mesterek iskoláiban a még nagyobb tanítványok. Cimabue, utaztában lovagolva, megpillantja a pásztorfiú Giottot, mint rajzolja szénnel a határkőre báránya képét, és felvéve kitanítja őt az újkori festészet első mesterévé. Crowe és Cavalcasele festészettörténete nagy művének minden lapján olvashatjuk, mint nevel egyik festői iskola a másik után mindig több és nagyobb tanítványt Rafaelig és Tiziánig, Van-Eyck-ig és Dürerig akkor, midőn még a festők, mint iparosok, sajátlag czéhet képeztek, a speziarik czéhét, melyben a gyógyszerészekkel, asztalosokkal, üvegesekkel s aranyozókkal együtt állottak, s tanonczaik, inasok voltak inkább, mint sem mai szépművészeti akademikusok; de a kikből még amazokat felérő nagy mester, mióta műakademiáink léteznek, azért még nem képződött. Hasonlón fejlődik a nagyszerű középkori építészet tovább a kolostorokból, a székesegyházak tövében épült páholyokból, hol egyik a másiknak adja át gyakorlatával nem annyira vélt titkát, mint inkább magas művészi ihletét, mely úgy áthatja mindnyáját, hogy olykor az egész család összes fiai, a strassburgi remek dom lángeszű építészének, Steinbach Ervinnek, például, még leánya is építész és szobrász lesz.

Nem is kell hinnünk, hogy azt csupán valami titkos gyakorlati fogásként örökölték. Megvolt annak mélyebb tudományos alapja és oktatása. Mig az újabb kor hires

romanticusai, germanistái és classicusai: a Chamissók, Grimmek és Göthék azt hitték, hogy a csúcsív gótépítészet csak úgy a germán rengeteg ős tölgyeinek ágas-bogas növése szerint, annak ábrándos utánzásával, mint valami nemzeti sajátság, keletkezett: tudjuk, hogy eredete inkább kereshető Gerbert-Silvester pápa, magyar szent koronánk adományzójának mathesisében: Euclides egyenoldalú háromszögének és a quadratum hypothenusája catethusainak combinatiójában.

Hogy a nagy mesterek iskolái maig sem multák idejöket, hogy azokat chablonszerű ipariskola ma sem pótolhatja, azt mindannyiszor tapasztalhatjuk, a hányszor egy alkotó művész előlép. Azonnal alakít ő magának iskolát. A mint egy Storno Sopronban, Pannonhalmán, Beszterczebányán restaurálja műemlékeinket, azonnal szervez maga körül műiskolát mindenütt, mostani elhanyagolt iparunk körében is. Rajza, tervezetei kivitelére egyszerű fogásokkal betanítja az asztalost, a kovácsot és lakatost, a faragót és festőt, még pedig a megfelelő műízlésben való kivitelre s annak technikájára, hogy az illető iparos maga is csodálja oly műnek kivitelét, mire képtelennek vélte ismeretét és tehetségét. Újabban igy egyszerűen megkisérlettük a magyar háziipar egyes ornamentalis alakzatainak kivitelét, még pedig olasz renaissancekori intarsia-féle fa-kirakatban a templomi padokon. Az Önök domjának jeles restauratora, Lippert hasonlón igy tudja alkalmazni a rendelkezésre álló hazai iparerőket, melyekből ily vezetés mellett a közönséges ipar minden ágában, úgyszólván, egész magasabb ízlésű műiskolákat és műipart lehet a mesternek alkotni. Mig ellenkezőleg másrészt

gondatlanságunk és hanyatlásunk annyira jutott, hogy mesterembereink a leghanyagabb és ízléstelenebb munkát végezték, és hogy már papirosvirág készítésére is Poroszországból kell mesternőt importálnunk. Felszámították már mások azt, hogy mennyi milliókat viszünk ki ez első szükségletű krajczáros czifraságért is, melyet az utolsó paraszt legényig és leányig visel a nép ünnepein, lakadalmain stb. Mennyit viszünk ki egyházi díszczikkeinkért, melyeknek biztos itthon a piacza s melyek épen csak a legközelebbi időben kezdenek készíttetni ismét itthon is. Ki volna képes kiszámítani vagy épen előszámlálni a többit, a minek kiállítására, ugy látszik, annál képtelenebbek lettünk, mennél többet fogyasztunk és pazarlunk?

Ellenben ipartörténetünk adatai, s maig félig romban, félig eltorzítva fenlevő műemlékeink fenhangon hirdetik még egykori mű- és ipariskoláink egész sorát és nagy körét. Mindenütt, hol egy kiválóbb építész, festő, szobrász alkotott és dolgozott a középkorban hazánkban, a székes- vagy monostori-egyház egész tájékán megtaláljuk még iskoláját is a vidék többi fenmaradt egyházain. Rámutattam a műiskolák köreire többször már vizsgálataimban, a mint azok itt például Pozsony mellett mutatkoznak a Csallóközben és Fehérhegységben, a Mátyusföldén vagy másutt, mint a Nyírségnek (hogy mindjárt az alföldre is átmenjünk) s Egernek vidékén, vagy a felföldön, mint Turóczban és Zólyomban, Szepesben és Sárosban maig külön csoportokban kijelölhetők.

Ime, itt az iskolák s alkotásaik egész sora, mint az még középkori romjainkon is mutatkozik. Nincs is más mód iparunk és műiparunk felélesztésére. El kell kezde-

nünk az alkotást és vele mindjárt az iskolát. Budapesti új építészeti alkotásaink legjobb példa rá, hogy meghozták mindjárt az építészeti iskolát. S ma már mellettök szépen fejlődhetik magasabb irányban műegyetemünknek és mintarajztanodánknak derék mesterek által vezetett tanítása.

De közönséges iparunkra még szükségesebb s előmozdítására a legsikeresebb is a népszerű, alkalmas és czélszerű kis iparos iskolák felállítása. Ma a világ ugy is anynyira realissá lesz, hogy az iskolázásban is azt keresi, melyik visz leghamarabb és legbiztosabban kenyérkeresethez és biztos álláshoz? Neki indult mindannyi e hitben a reáliskolának, hogy most nagy része kiábrándulva forduljon belőle vissza. E magasabb intézetek, a nagy kereskedelmi akademiák, a fensőbb műiparoktatás, a mi tőke- s iparszegény hazánkban, hol úgy is legtöbb ember csak életmódot kereshet egyelőre, még kevésnek nyujthat állást. A legtöbb iparűzőnek nálunk eleve, jó elemi tanoda mellett, minél gyakorlatibb kis ipariskolára, s ezen felül szakipartanításra van szüksége. A szív- s elmeképző valláserkölcsi oktatás és olvasmány mellett, itt leginkább a munkára, az iparra buzdító tanok és példák fognak hatni. Ha velök erre már eleve olvasó tankönyvünkben lelkesítjük ifjúságunkat, neveljük s emeljük a munkakereset és ipar s a munkás s iparos állás iránt szeretetöket és tiszteletöket, kezdődhetik azután a többi is. A rajz és mintázás, majd a legszükségesebb természet- s anyagtani kezelés, könyvviteli és levelezési oktatás, a mennyire lehet, szemléltető modorban, — meg fogja adni azt, a mi erre elkerülhetlenül kivántatik. Nekünk, népünknek, iparosainknak nincs költ-

ségünk, nincs időnk, hogy a legszükségesebb tanításon felül erre most bővebben költekezhessünk; még kevésbbé, hogy ebben luxust űzhessünk. De oly módon épen ugy fővárosaink, mint vidéki apróbb városaink iparának, még az esteli vagy vasárnapi oktatás által is, nagy s általános lendületet lehetne csekélyebb költséggel a tanonczok nagy többségénél eszközölni. Kis városaink értelmes lakosai nem sokára nemcsak vásárokra legprimitivebben dolgozó iparosok lennének. A fővárosoknak majd mindannyi ipartelepeit képezhetnék, melyeken többnyire a saját házával, kertjével, szőlejével biró iparos jutányosabban s nyugodtabban, jobb erkölcsi körülmények közt dolgozhatnék rajz és minta szerinti megrendelésre, mint ezt most a nagyvárosi iparossegéd teheti. Erre kell tehát őket megfelelőn kiképezni. Egyelőre az ugy sem értett közép- és polgári iskola is háttérbe léphet ezelőtt. Valamint az ipartanítással összekötött felsőbb elemi tanodáink tanterveiből bizvást elmaradhatnak azon utasítások, melyek az anyanyelv magasabb irálya s irodalomtörténete tanítását követelik most. Ki sokat markol, rendesen keveset szorít. Valóban nagy zavarba jöhetne nem egy tanító, ha e rendszabálynak, mely valamely német vagy schweizi programmból iratott át, komoly kivitelére gondolni eszébe jutna. Mert tudvalevő, hogy hazánk lakosai nem egyikének, sőt legnagyobb részének anyanyelvén sem magasabb irodalmat, sem ennek irodalomtörténetét: az oláhnál, tótnál, szerbnél, vendnél stb. nem volna képes felfedezni, s kérdés, hogy valóban czélszerű volna-e felfedezni? Kétségtelenül a legczélszerűtlenebb lenne legelül épen, mint a programm kivánja, erre oktatni iparosainkat, kiknek ma sok másra jóval nagyobb

szükségök van, mint például: az állam hivatalos nyelvének ismeretére is.

Szűk helyzetünkben máskép is megárthat, mint már is ártott, ha a jóból a kellőnél többet akarunk. Nem lehet a dolgok rendjét felfordítva a felső végről, vagy egyszerre mindent kezdenünk.

Ha egyszer a derék iparos módossá lett, majd megjön a vágya a magasabb művelődésre is. Csak úgy, mint a meggazdagodott angol iparos, ki nagy üzlete és keresete után már 40—50 éves korában oly birtokhoz és tőkéhez jutott, hogy iparától visszavonulva, vagy legalább azt már csak vezetve, nemcsak megélhet, hanem jólétnek is örvendhet, — talál időt akkor majd a mienk is bővebb tanulmányra és kellően kiművelheti magát abban, minek szükségét érzi. Az ilyen nemcsak irodalomtörténetre, hanem ott Angliában még a jog és politikai tudományra is tesz szert. Nem egy megtanulja, ha kell, még a latin nyelvet is akkor. Deus illi hæc otia facit. Akár lordmayor és alderman, communer, parliamenti tag lehet és lesz.

S a mily messze látszik az esni, uraim, mai iparos állapotainktól, valódilag épen oly közel áll s összefügg nemcsak iparéletünk, hanem állami s társadalmi kérdéseinkkel, sőt az ipartörténettel is.

Maholnap az állami közegek alig győzik már az administrativ munkát. De még kevésbbé győzi az állam hivatalnokainak számát. Pedig nevelésünk, iskoláink mind többet ömlesztenek évenkint e pályára. Ezen keresi ma képzett ifjainknak hasonlíthatatlanul legnagyobb száma előmenetelét, prosperálását vagy csak megélhetését. Alig ismer már más életmódot, mint iskolát végezve, úriasan

és mitsem téve otthon gazdálkodni, ha van min; azután a politikával, sokszor csak hivalkodva, foglalkozni vagy diplomát keresni és hivatalt vadászni, hogy megélhessen. De az állam nem birja ezeket többé nemcsak nálunk, hanem másutt is ellátni. Tul van terhelve hivatalnokokkal. Bekövetkezik a hivatalnoki proletariatus. Már is mindenfelé más közkormányzati rendszer alakításáról van szó, különösen kisebb, korlátoltabb tehetségű államokban, melyek el nem birhatják a fizetett hivatalnoki közegek nagy számát. Az önkormányzat elve, mely nálunk mindig uralkodott s maig sem mult ki, más államrendszerekben is uralkodóvá s korszerűvé kezd ismét emelkedni. Előbb-utóbb felülkerekedhetik annyira, mint Angol- sőt Németországban is. Nagy városainkban pedig és nagy községeinkben megyei kormányzatunk központi helyein, maholnap nem lesz meg az önkormányzat gyakorlatára képes, használható és válogatható egyének száma.

Vidéki birtokos gentrynk mennél jobban elfoglalja őt észszerű gazdászata, mint ez épen oly kivánatos, és mennél kevésbbé foglalják el az élénkebb, lármásabb politikai emotiók, mi nem kevésbbé kivánatos: annál ritkábban fog részt venni a közügy szolgálatában. Jogosan sem kivánható, hogy messze útra mindig csak ő fáradjon a központba. Még kevésbbé kivánható a kifejlett iparral is szemben, hogy csak az ő érdeke legyen képviselve. Már csak ezért is nevelnünk kellene tevékeny, virágzó, művelt városi iparos osztályt, melynek főbb emberei a nemzettest és lét e nagy érdekeit méltón képviselhessék. Jelenleg ennek hiányában, tudjuk, hogy még csak esküdtszékeink sem léphetnek életbe. Sok városnál immár beállott az eset,

hogy alig van polgárai osztályából egy független tekintélyesebb emberök, kit polgármesteri vagy tanácsnoki állásba lehetne helyezni. Importálni kell máshonnét a hivatalképes embereket; ámbár minden jóravaló iparosa a helybeni gymnasiumban iskoláztatta a fiát. De ezek mindenfelé tengődnek kis hivatalaikon s épen azért otthon tekintélyre s választásra nem juthatnak.

Nekünk is, ime, csak virágzó ipar által emelt módos és művelt iparososztály adhat, mint a külföld városainak, tanácsnokokat és polgármestereket; mint akár Londonnak lordmayorokat s aldermaneket. E művelt, hazafias, az ipar által már is jólétnek örvendő férfiak kormányzata által megoldva lenne nálunk is, mint másutt, az önkormányzat és joghatóság kérdése. Ily tapasztalt, hazafias iparoskar, a legműveltebb hivatalnoki, ügyvédi s általában diplomával biró categoriák tanácskaránál is jobban fogna érteni városa leginkább iparos érdekű ügyeihez.

Nem is kell e miatt példákért a távolba járnunk. Nem kell ipartörténetünk teréről tapodtat sem lelépnünk. Ebben s itthon is feltaláljuk mindezt már czéhtestületeink korában. Nemcsak saját testületeik ügyeit és törvénykezését végzik önhatóságilag; a városi hatóság kormányzatát s administratióját is ők vezetik. Láttuk, hogy épen úgy résztvettek a honvédelemben is; hogy városi erődeik sokszor egyedüli őrségét képezték. Igy hivatvák nem kevésbbé még most is a honvédelemre. A mint a hadkötelem úgy is általános kötelezettséggé, militiai rendszerré növi ki magát, akkor ebben is az iparosztályé lesz az első szerep. Ez fogja adni az újabb hadaknak mind nélkülözhetlenebb technikai főerejét, csak áthatva legyen egyszer magas jelentőségétől s a hazafiúi érzettől.

A közérzet és szükség, a közvélemény, valamint a történet fenhangon hirdeti es követeli tehát e nagy igazságok és socialis kérdések felismerését melyeket az iparnak kell megoldani. Felismerve jelentőségét, sürgeti az iparnak tanítását és nevelését s magasabb irányának kifejlesztését. Hirdetnünk kell dicsőségét és hasznát, hogy munkára buzdítsuk végre ama renyhék és henyék seregét, kik lenézve a munkát s ipart, az uraságot, a műveltséget a munkán kívül vélik kiváltságos dologtalan állásokban kereshetni. Ki kell mutatnunk, hogy mint birtokos osztály, mint földmíves nép, mint agricol állam ipar nélkül tovább nem létezhetünk. Hogy a puszta nyerstermelés primitiv, talajkimerítő munkájával napról-napra nyomorultabb gyarmati existentiára jutunk. Évről-évre érezzük, a mint a föld, az időjárás megtagadja a termést, melytől egyedül várjuk anyagi jólétünket. Kárba veszve munkánk. Nem tudjuk mivel pótoljuk a hiányt. Nem akarjuk megérteni, hogy a durva anyag feldolgozása az ipar által: a civilisatió első igénye és factora. Hogy e nélkül örökös függésben és kiskorúságban maradunk. Hogy az ipar több hasznot, nagyobb jólétet, magasabb műveltséget nyujthat végre is, mint akár primitiv földmívelésünk, akár úrias és hivatalnoki állásaink. Hogy jó iparosnak lenni és műszerét jól forgatni többet ér és jóval nagyobb tisztesség, mint tulnépesített hivatali irodáinkban a legszebb calligraphiai példányokat alkotni, vagy bureaui fogalmazványokat s irálymintákat esztergályozni. Hogy általában az iparállás felér bármily más kenyérkereseti móddal. E téren épen úgy lehet alkotni a munkásságnak észszel, tehetséggel és szorgalommal, mint a legmagasabb pályákon. Mig a siker s eredmény ezen jóval biztosabb.

A társadalmi téren is naponkint magasabb factorrá emelkedik. Csak akkor, ha a munka eszméje áthatotta az egész társadalom meggyőződését; ha ez mindenkinek nélkülözhetetlen kellékévé lesz: várható az emberi társadalom biztosabb consolidátiója. Ez által a magán tevékenység is valóságos társadalmi s állami tényezővé emelkedik, s az államhatalmi functiók apparatusa a legnélkülözhetlenebb organumokra szorítkozhatik.

Ez egyszersmind a tér, melyen a mai népboldogítási elméletek, jól alkalmazva, a legmagasabb valláserkölcsi eszmékkel találkozhatnak, s a gyakorlati életben is legkönnyebben létesíthetők. Mint szent könyvünknek, a bibliának első lapjain olvassuk, az emberi nem sorsának itéletét, hogy arcza verejtékében munkálkodva kell, vesztett paradicsoma után, boldogúlását keresnie: úgy az emberiség egész története maig e körűl forog. Az ember kisérgette minden módon e sorsát megfejteni és megkerülni. Millióknak kellett dolgozni százezerek boldogulásáért. És még sem érhették el soha munka nélkül sem birtokuk biztosságát, sem annak teljes élvezetét; ha még annyi kasztot és vazallt, jobbágyot és rabszolgát állandósítottak is javaik és külön dologtalan életnemek megőrzésére. Assyria- és India-, Egyiptom- és Babilontól kezdve Hellason és Rómán át a legújabb s leghatalmasabb államokig, mindannyi társadalom példa rá: hogy amaz általános szellemi és anyagi munka nélkül, melyet a vallászerkölcsi érzet követel, egyetlen egy sem tarthatta fenn sokáig virágzását vagy csak nyugalmát és létét. Mindannyi hanyatlott, a mint nagyobb mérvű munkátlan gazdagságra és élvezetre jutott.

De épen úgy tarthatatlanok és kivihetetlenek az újabb

philanthropiai elméletekkel octroyált socialisticus és communisticus tanok, melyek az eszményi egyenlőséggel az emberi szabadságot és egyéniséget tönkre tehetik, de az emberiség és társadalom igényeit épen azért soha sem elégíthetik ki. A római lex agraria vagy Menenius Agrippa munkamegtagadó strike-ja óta Fourrierig és St. Simonig vagy akár Cabetig, Blancheig és Rospallig képesek voltak az államokat felforgatni, de nem újabb s boldogabb társadalmakat alkotni.

Csak egy segít itt is. Vallástanunk nagy elvei, a keresztény szeretet gyakorlata mellett a munka. Ama nagy elvek, melyeket minden kor magas és jámbor elméi hirdettek: *a szorgalom és az erény.* Mint nemzeti nagy költőnk mondja, e kettő az:

Mi felett sorsnak nincs semmi hatalma; égben ez, földön az áld.

Sem nagyhatalmi állás, vagy a hadak túlnyomó ereje, sem a régi történeti dicsőség vagy új politikai doctrinák, társadalmi elméletek és forradalmak nem képesek azt pótolni.

Tanui voltunk legújabban egy példátlan nagy háborúnak és conflagratiónak, mely egy nem kevésbbé nagy nemzetet levert és kizsákmányolt. De virágzó ipara, szorgalmas munkája, köznépének erénye és vallásossága jobban képesíté a balsors csapásainak elviselésére, mint vesztett hires hadi vitézsége, nagyhatalmi állása s addigi európai diplomatiai túlsulya. Leküzdötte velök egyszerre a háború dúlását és a benső társadalmi communisticus lázadás forradalmát. Megbírta velök a legnagyobb hadi sarczot, melyről valaha a történet beszél. Megtanultuk belőle az

igazságot, hogy a szorgalom és erény, a hazafiasság, munka és ipar a hadak erején is túl tesz, sok milliárdnyi zsákmánysarczot is megbír; a legélesebb látású államférfiak terveit és számításait is kijátsza és egy nemzet öntudatát még inkább fokozza.

A nemzeteket hódító s államába olvasztó Róma még jobban értette a népeket tönkre tevő hódítást. Lucius Paulus Aemilius consul, midőn Róma versenytársát, Hellast végleg leverte, nemcsak oly nagy sarczot vetett lakosaira, utolsó talentumukat is kizsarolva, hogy egy századnál jóval továbbra képtelenné tette őket még az adófizetésre is; hanem rabszíjra fűzve, magával vitte Rómába foglyul még le nem konczolt iparosait és művészeit, a rhetorokat s a bölcsészeket, sőt még utolsó történetíróját is, Polybiust. Ezzel sikerült ugyan a virágzó Hellast végleg tönkre tenni; de a történet feljegyezte, hogy az importált ipar és művészet, a rhetorica és bölcsészet, mint rabszolga, mint luxusczikk s nem mint munkafejlődés, Rómát csakhamar hasonlón rabszolgájává tette. Fényes palotáival és lakomáival, nagyszerű politikai s ügyvédi szónoklataival és pártéletével az addig hadban és munkában edzett, egyszerű római polgárból rút sybarita vázt tett, államát pedig s birodalmát szétrombolásra vitte.

Hiú ábránd, hasztalan remény a nagy haderőtől, magas államélettől és hódításoktól, csupán a nagy tudományos képzettségtől és neveltségtől, a luxust képező importált iparosok- és ipartól, az elméleti iparos doctrinák alkalmazásától várni egyedül segélyt. A munkás-kérdések ilyen vagy amolyan megoldása, az ipar- és kereskedelmi szabadság vagy a védelmi, prohibitiv rendszer, a kiviteli és

beviteli vámegyezmények helyes alkalmazása egy vagy más esetben segíthet a bajon és adhat lendületet az iparnak; de csak ugy vagyunk velök, mint a különféle, vagy épen ellentétes orvosi rendszerek gyógyhatásával, az ismeretes mondat szerint: et hoc et illo systemate et curantur et moriuntur homines. Lehet így is, úgy is, ezzel s amazzal a rendszerrel is kigyógyulni vagy belehalni a betegségbe.

Az egyetlen universalis gyógy- és módszer ebben, mint az élet minden viszontagságaiban, az erős és mély valláserkölcsi érzetre fektetett munka és szorgalom. Ennek alapján kell kifejtenünk azután az ipar mindennemű ágait körülményeinkhez képest. Csak a kitartás, a mérséklet, a türelem fogja ezt teljesen meghozni. Még e mellett is azután szükség lesz épen úgy az oktatásra s a keresztény szeretet és humanismus gyakorlására.

Ezek mindenesetre az első elemi kellékek, hogy iparos állapotainkon segítve legyen, hogy iparunkat előmozdítsuk. Kétségtelenül szükségesebbek egyelőre, mint az ipar egyéb izgalmas napi kérdései. Itt van tere a hazafiasságnak és liberalitásnak, a keresztény szeretetnek és jótékonyságnak, a humanismusnak és philanthropiának, sőt a méltó ambitiónak és dicsőségnek. Ki e téren ma versenyez, az ipart segélyezi, iparos nevelésről és szakiskolákról, tanműhelyek állításáról gondoskodik: az emberiségnek s nemzetének a legjobb szolgálatot teszi.

Ide forduljon a társadalmi munkálkodás. Nem is fog hozzá nagy kincs kivántatni; nem is annyi, mint fölös számú gymnasiumaink és tudós iskoláink alapítására és fentartására, ösztöndíjaira és tápintézeteire. Az utóbbiakkal e téren, hol inkább helyén vannak ma, mint a tudományos

nevelésben, jóval nagyobb eredmények lennének elérhetők. A tevékeny és fáradhatatlan szeretet és hazafiúi érzet nagy példákban mutatja, mit voltak képesek alkotni és elérni egy Don Mazaz Nicola, a szegény pap Olaszországban, egy Kölping kanonok Németországban, a valódi kegyesrendü és calasanti szellemű Szabóky nálunk s már nem egy városunkban e példákat követő legényegyleteink feláldozó és gondos vezetői. Nem említem a külföld e nemű nagy intézeteit, az angolok rongyos iskoláit, a franczia munkástanodákat, a nagy legényegyleteket, melyek a munkáskérdések communisticus elméleteit végre is a felebaráti szeretet jótékonyságának terére, mint a legtermékenyebbre helyezték, s ezen oly meglepő nagyszerű intézményeket alkottak, mint a kiváló államférfi, Gneist elnöklete alatti berlini munkássegélyző egylet.*

De nem folytatom tovább. Ámbár hosszas s unalmas is lehettem már, még sem hiszem, hogy feladatomtól eltértem volna, nemcsak a jelennel, hanem a multtal szemben is. E nagy és terjedelmes nemzeti és történelmi kérdés, így felfogva, a jelen nemzetlét kérdése. Vissza kell azt helyeznünk magas jelentőségére és talajára, hogy a történelem s a társadalom egyaránt méltassa és megoldhassa.

A mint az Önök városának a multban egyik legnagyobb dicsőségét virágzó ipara képezte s ez emelte az ország fővárosai közé: úgy a jelenben is ez tarthatja fenn e

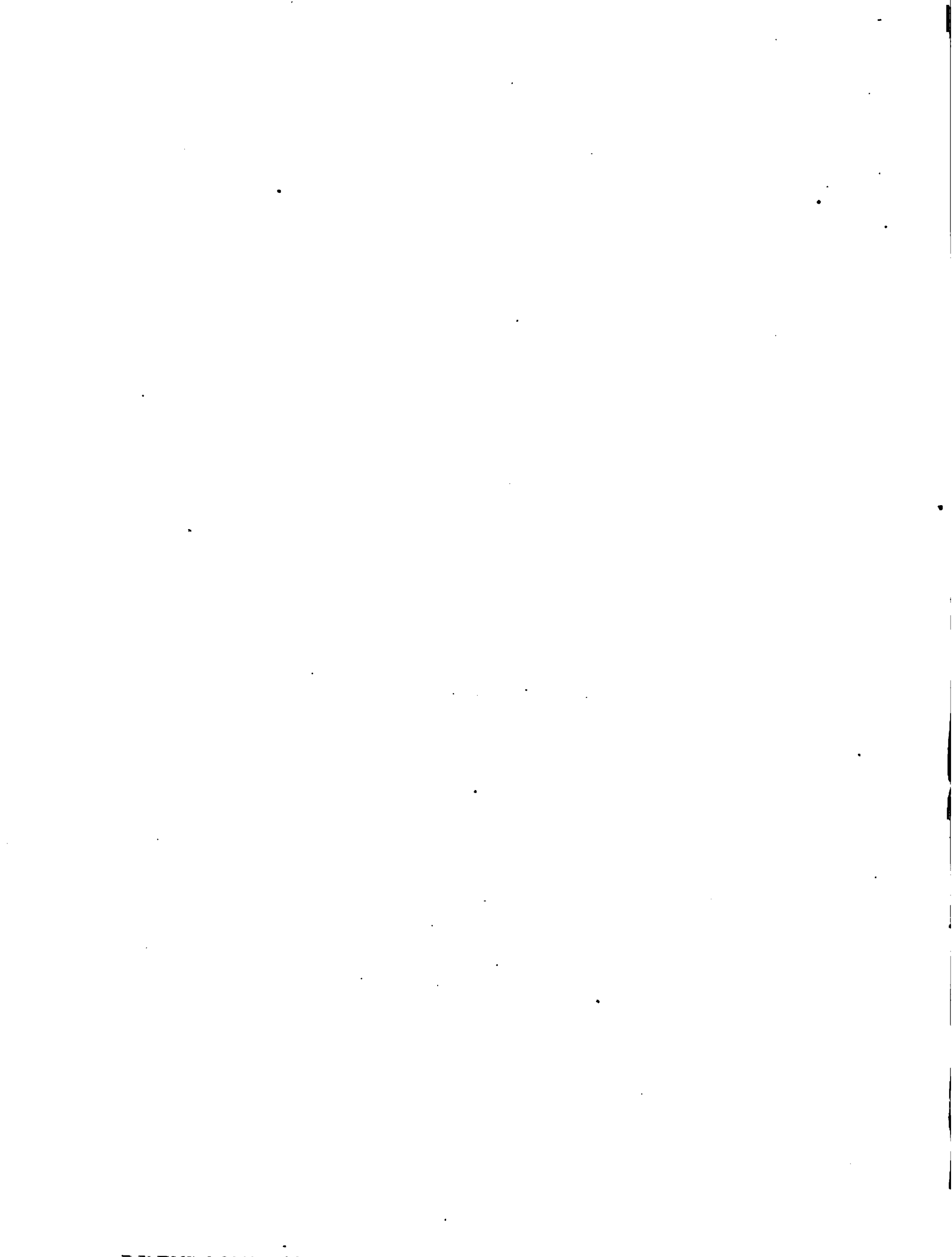
* Central-Verein für das Wohl der arbeitenden Classen. Lásd jelentését a brüsseli Congrès d'Hygienie et de sauvetage à Bruxelles 1876.

magaslaton. És Pozsony valóban az elsők közt felismerte már e feladatát. Meleg fészket állított ölében az iparnak. Munka-iskolákat nyitott egyes iparczikkek terjesztésére és meghonosítására. Polgárai társulatilag istápolják; egyesek nagylelkűsége áldozatokat hoz és már tápintézetekkel is segélyzi a munkást.

Ime, uraim a verseny méltó tere, melyre városainknak, valamint az egyesek jótékonyságának ma lépni kell, ha városuknak jólétét s maguknak a haza iránt valódi érdemeket akarnak szerezni. — Midőn Francziaország hires régi tartományi, vagy épen koronozási fővárosai, mint például Reims, elvesztették régi jelentőségöket és fényöket, az ipar terén kezdtek versenyezni. És Reims neve ma champagnei-iparáról is talán világszerte híresebb, mint volt egykor koronázási ünnpélyei által.

Kivánjuk hát Pozsonynak is, hogy valamint koronázásai által leghiresebb városa volt a hazának, úgy legyen az ezentúl ipara által.

Fogadja ebben hódolatunkat nemes multja iránt, s hő kivánatainkat magasb jövőjeért. — Ezzel egyszersmind nyilatkozatot óhajtottunk adni azon felfogásunknak, hogy Magyarország történetében egyaránt méltányoljuk nemcsak a nagy hazafiúi emlékeket, hanem az iparos törekvéseket is, mint hazánk jelene és jövőjének felvirágzására elkerülhetetlen kelléket. És kinyilatkoztatni kivántuk, hogy Magyarország s a nemzet főtörekvésének arra kell intézve lennie, hogy tudomány és ipar, munka és tanulmány által méltó helyet foglaljon el a világ népei közt.

A MAGYAR

HADTÖRTÉNELEM TANULMÁNYA.

Elnöki megnyitó beszéd a Magyar Történelmi Társulatnak Maros-Vásárhelytt 1879. augusztus 23-án tartott vidéki nagygyűlésén.

VAN a magyarnak egy eszményképe a Királyhágón túl és ez: a székely! Valahányszor nemzete ős eredetének és múltjának emléke elfogja, egyik legeredetibb ősfaját a székelyben keresi. Valahányszor a jelenben tisztán fentartott nemzetisége egyik kiváló jellegét keresi, a székelyben véli azt feltalálni. És ha multja dicsősége és jövőjének feltételei, a harczias vitézség s a polgári ipar és szorgalom képe és követelménye állnak eléje, mint a nemzet létének múlhatatlan feladatai, akkor ismét előtte áll e vitéz és iparos, e példásan kitartó, szorgalmas s igyekvő faja népének, a székely.

Innét mérhetik, Uraim, mily örömmel követtük az Önök megtisztelő hívását, midőn történelmi társulatunk ez idei vidéki nagygyűlésére ide a székelység fővárosába öszszesereglettünk. Feléledtek előttünk ama szép emlékek és képek a székelyek ős hajdanáról és vitézségéről, ipara- és szorgalmáról, melyeken régóta, mint nemzetünk regenerati ójának eszményein csüggünk. De Önök közt megjelenve, nem lehet azért feladatunk akár a székelységre méltó dicshymnusokat zengenünk, vagy akár csak Önöknek bókokat is mondanunk; nem még Önök specialis történelmi kérdéseivel sem foglalkoznunk.

Későn és hívatlanul jönnénk, hogy ha Önöket nemes feladataikban akár buzdítani, akár ezekben irányt adni óhajtanánk. Önök nem szorultak egyre sem. Történelmök régóta s újabban oly kiváló művelésnek örvend, hogy kitünő monographusaik, mint a két Benkő és Mikó, Kőváry és Kállay, Lázár, Teleky és Szabó, Orbán és Kozma történelmi vizsgálataikkal és a Székelyföld leirásával első rangú helyet foglaltak el a magyar történelem terén. A nemzeti irodalom és művelődés oly nevezetes organumait alkoták meg Önök körükben, minők régibb főtanodájok s a hires Teleky-könyvtár; a dicsőült társunk és barátunk s méltó fejedelmi ivadékuk, b. Kemény Zsigmond emlékének szentelt irodalmi társulat; a székely közművelődési és régiségi egylet, melyek folytatott munka és gyarapodás mellett immár a legszebb eredményekkel kecsegtetnek.

Nincs tehát szükség, hogy külön kérdéseikkel foglalkozzunk, melyek megoldásán Önök immár oly szép sikerrel fáradoznak. De azért szóljunk nemzeti történelmünk bármely fejezetéről: nincs annak oly szakasza, nincs az a kérdése, mely a hazafias székelyt közelről nem érintené.

Közelebb azonban talán egy sem, mint az, melyről az elém tűzött tárgysorozatnál fogva Önökhöz szóló vagyok: a magyar hadtörténet. E tárgyat adja nekünk itt ma tanúlmányainknak mintegy sorrendje. Mert úgy tartom, hogy ezeknek nemcsak bizonyos sorban kell egymást követniök, hanem a nemzetlét actualis nagy kérdéseivel is viszonyban kell lenniök. Illő, hogy a mint történetvizsgálataink eredményei felől tájékozzuk a közönséget, egyszersmind az élet által fölvetett történeti nagy kérdések megoldására is fordítsuk a figyelmet.

Kétségtelenül első volt e sorban: a nemzet- s állam-egység kérdésének történeti tanúlmánya. E nemzetegység nélkül sem be- sem kifelé nem állhatunk meg biztosan. Történetünk nyolcz százada mellettünk szólt, hogy ebben mindig egyek voltunk, és hogy csak az újkor zavarai és forradalmai kezdék megingatni a nemzeti együvétartozás nagy eszméjét. Helyre kell ismét állítanunk az ebbe helyezett régi erős hitet, nemzetünk és népségeink történeti nagy multja összes emlékei tudatának felébresztésével.

Ki kellett azután fejtenünk a jelen megélhetés és jólét, a nemzeti nagyság s emelkedés legfőbb eszközeinek, az iparnak és művészetnek amaz alapkérdéseit és feltételeit, adatait és emlékeit, melyeket történelmünk s vizsgálataink maig felmutatni s indokolni képesek a nemzeti művelődés tovább fejlődése alapjáúl.

Méltán követheti ezt a nemzet létkérdésének, ama hadképességének történeti tanulmánya, mely a nemzetet eddig fentartotta, s jövőre fentartani van hívatva.

A Magyar Történelmi Társulat, a mint a hazai történet egésze és részleteinek vizsgálatát és feldolgozását feladatául kitűzte, mindjárt leginkább elhanyagolt műveltségtörténetünk főbb fejezeteinek kutatását hangoztatta. Sőt külön bizottságokat szervezett épen e nevezetesebb, nagyobb gondot s együttes munkát igénylő szakaszaira, az ipar- és hadtörténet adatainak gyűjtésére s vizsgálatára. Már mult évi ülésszakunkat foglalkoztatta a hadtörténelmi kutatások megindítása. A gyűléseinken indítványba hozott és elfogadott határozatok * következtén nemzeti hadaink két nagy

* A Magy. Tört. Társulat 1877. jul. 6-án tartott vál. ülésé-

temetője, Sajó és Mohács terének vizsgálata és tereptani felvétele volt kitűzve s részben már bizottságaink által foganatba véve. És mig ezek és további munkálataink eredményei feldolgozva és közzétéve lesznek, igyekszünk részünkről is elnöki beszédeinkkel magunkat s a közönséget e tanúlmányok érdeke s eredménye felől tájékozni.

De ha során lévén a magyar hadtörténelem, valahol helyén szólhat, úgy ez a hely, ez a kör, az Önök, a székely nép köre és földe az! Hol a székely századokon át személyenkint kelt fel s mint a magyar sereg előhada,

ben Salamon Ferencz tag indítványa, s a határozat (lényegesebb részei) l. Századok. VII. 683. — Történelmünk haladására fontos a hadi események mentűl szabatosabb, a valóságot mentűl megközelítőbb ismerete. A hadi események pontos ismeretére nevezetes, s mondhatni, elsőrendű követelmény amaz események színpadjának, a csatatérnek meghatározása és térképe, sőt tájrajza is. Az ezen részben hátralévő nagy munka előbbvitelére legalkalmasabban a Magy. Történelmi Társulat vállalkozhatik, a mennyiben vidéki gyűlései rendre beutazzák több irányban s többször is a haza különböző vidékeit; közelébe jutnak mindazon hadi események színterének, melyek hazánk határain belűl történtek; és a mennyiben egy ily száz karral rendelkező Társulatban arra elegendő munkaerő jut. — Erre következő határozat hozatott: A társulat minden évben a vidéki gyűlés helyének meghatározása után azonnal egy több tagú, s magát szak- és helyismerő tagokkal kiegészíthető bizottságot küld ki (az elnök kinevezése nyomán), mely tanúlmány tárgyává teszi a közelebbi ülés helyének környékén a legrégibb időktől 1849-ig bezárólag folyt csatákat és várostromokat. A hiteles források adatait összeállítja s így fölszerelve fog részt venni a helyszínén való vizsgálatban és irányt ad a helyszínrajzi felvételeknek. Az ily módon készült helyszínrajzi felvételekhez a magyarázó szöveget utólag ugyanazon bizottság készítené el, mely az adatokat összeállította volt stb.

mindig elül támadt. Önök vitéz őseinek árnyai intenek itt felénk, hol szép hazájok vértől piroslò bérczeinek sziklaormai viszhangozták a harczi riadót; lerohanó zuhatagok s a Nemere fuvalmának moraja vitte tova viaskodó előhadaik csatazaját; midőn e hon határait a székely, úgyszólván, saját vérével jelölte mindenütt. Mert nemcsak itt, az ország e végén, keletnek és éjszaknak, hanem nyugotnak is, az ország másik felén a Morva és Lajta, a Fehérhegység és a Vág vonalán mindenütt ott találjuk előre s a határra tolva a székely és besenyő őrségek előhadát, le Szakolczától Pozsonyig és Sopronyig. De ott az erős nyugati harczok küzdelmeiben az utolsóig kiveszett már a népek nagy áramlatában, melyek majd hogy el nem mosták onnan felől az ország határát és válaszvonalát is.

Itt azonban a legádázabb küzdelmek közt is a székely nép zöme, úgyszólván, érintetlenül fentartotta magát. És míg egy kezével tartva az eke szarvát, művelte nehéz és kemény földét; más kézzel, mint Nehemiás hősei Jeruzsalem védfalait fegyverrel kezökben építve, leküzdötték végre ez örökös harczban a nemzet ellenségeit.

Nincs tehát hely, hol alkalmasabban szólhatna a magyar hadtörténelem magas megoldatlan problemáiról. Hol is lehetne méltóbban szólnia a harcznak nemzetünket fentartó, műveltségünket megvédő és terjesztő művéről, mint itt a székelységnél, mely a nemzet életét, a had és ipar munkájával összekötve, századokon át meg tudta védeni?

***

De ha előadásom itt hely- s időszerű lehet is, megvallom, azért nem csekély aggodalom fog el: vajjon illetékes

lehetek-e erre én, ki a béke szent hivatását követve, műveltségtörténeti tanulmányaim nyomán ezzel idegen térre lépek. Nem vétek, úgy hiszem, a szerénység ellen, ha azzal mentegetem magam, midőn hozzá szólok a tárgyhoz, hogy tehetem ezt talán, mint késő és gyarló epigon-utódja is «azon, mint minap egy parlamenti tekintély mondá, történeti nevezetességű főpapoknak, kik ámbár mindig igyekeztek a béke olajágát kezökben magasra tartani; de ha a haza érdeke úgy kivánta, nem riadtak vissza a harcz veszélyeitől sem.» — Ha ők Sajónál és Mohácsnál s a nemzet annyi csatáiban vezérkedve, vérökkel áztatták a hon földét, megengedhető lesz talán, és nem cselekszünk sem illetlen, sem disztelen dolgot, ha mi, késő utódok, legalább tanulmányozzuk s megírjuk azt, a mit hőslelkű elődeink véghezvittek. Ez is örökségünk, e tér is a mienk, és rajta munkálkodva, kötelességet teljesítünk.

Korunk békés irányával és szellemével szemben úgy sem lehet ily hadtörténelmi tanulmányainknak más czélja, mint az melyet a régi mondat jelez: si vis pacem, para bellum. És egy perczig sem akarnám Önöket kétségben hagyni az iránt, hogy e hadtörténelmi tanulmányunk súlyát annak csupán nemzeti műveltségtörténelmi elemeire s irányára kivánom fektetni.

Elég volt immár ama hadtörténetből, mely eddig, úgyszólván, egyedül képezte történelmünk egész szövegét. Másról sem beszélt ez, mint a hadak válságairól s az uralkodások változásáról. De azért nem volt képes bennök a nemzetnek állami és társadalmi, műveltségi s ethicai alapkérdéseit felismerni. Minden lapján olvassuk a folytonos harczok leirását. Egyre halljuk a hadak zaját, a harczok

riadalmát, a győzők diadalát, a legyőzöttek halálhörgését, az io triumphe vad kiáltását s a væ victis szomorú sohaját.

De mind ez csak felületesen hangzik és észrevétlenül siklik át szemeink előtt. Nem ismerjük még kellőn sem hadaink szervezetét, sem hadviselésünk módját: nemzetünk léte ezen alapfeltételeit, nemzeti műveltségtörténetünk e legnevezetesebb ágát.

Ez az irányeszme az, mely minket hadtörténelmi tanulmányunkban vezérel. Annak részleteiből kivánnók itt egészének legalább vázlatos képét főbb mozzanataiban előállítani, hogy menetéből törvényeit és tanulságait műveltségtörténelmünk számára levonhassuk.

I.

Ha Anglia nagy történetirója, Macaulay példáját követve, arra vállalkozhatnánk, hogy mint ő hazájáról, megirjuk mi is nemzetünkről: mikép jutott hatalomra, mikép tartotta fenn magát annak polczán, és mikép hanyatlott le róla? e feladatnak nálunk csak is hadaink történetének méltó megirása lehetne képes kellően megfelelni.

Nemzetünk semmi egyébbel sem vált ki a világ többi népei közt. Nem dicsekedhetünk, mint a világ nagy művelt népei, sem nagy igazságok feltalálásával, sem korszakias találmányok felfedezésével. Semmi újat sem létesítettünk. Nem tüntünk ki sem tudományban, sem művészetben. Nem haladtunk előre a polgárosodott népek élén.

Az egy, a mivel fölényünket tanusítottuk, a magyar hadviselés volt. Ezzel gyakran tényezők voltunk a világ-

történelemben, a birodalmak és népek alakulásában. Ezzel alapítottuk meg államunkat, tartottuk fenn nemzetünket, vívtuk ki annyiszor elnyomott szabadságunkat s önállásunkat. Általa hódítottunk meg nálunknál nagyobb népeket. Megvédtük magunkat erősebb s hatalmasabb ellenektől. Tiszteletet szereztünk nevünknek s ügyünknek.

Ez volna tehát a tér, ez a tudomány- s ismeretág, a művészet és mesterség, melyben nemzetünk otthon volt, melylyel midőn rombolt, alkotott; mely legspecialisabb saját alkotása vagy csak gyakorlata volt. Ebben megelőzte egykor a nagy népeket és országokat, midőn a keleti és nyugati, bizanti és római birodalmat, a francia és olasz, a német és szláv hadakat legyőzte.

Vagy nem volna-e ez talán rá nézve nagy tisztesség akkor, midőn a hadviselés volt a legfőbb mesterség? Talán csak barbár vérengző s rabló dühének, valami furor ungaricusnak tulajdoníthatnók e hadi fölényt? mint eddig a külföldi és fájdalom, egyaránt a legtöbb belföldi történetirók is tevék, kik nem akarták vagy nem tudtak találni folytonos győzelmeik magyarázatára jobb megoldást; nem ismerték vagy nem akarták elismerni nemzetünk magasb hadi superioritását. De hiszen ennek és nem a barbárságnak köszönte Hellas is szabadságát és Róma hatalmát és nagyságát. Mért ne köszönte volna nemzetünk neki hazáját és államát?!

E hadfölény nélkül bármily dúlások s erőszakosság, bármily hősiesség és vitézség mellett soha számot nem tesz vala nemzetünk a világtörténetben. Nevünk rég feledve volna elenyésztünkkel, mint annyi más létezni megszünt nemzeté.

De első fellépésünk óta létünket, úgyszólván, csak hadtörténetünk jelzi. Sem eredetünket, sem származásunkat nem tartá senki érdemesnek feljegyezni. A történet nem ismeri ős hazánkat, nem népünk előbbi költözéseit. Hasztalan kutatja a tudomány évszázadok óta China magas falától a skythákig, vagy magas Ázsiától a médekig és parthokig. Annyi ész, ismeret és jóakarat, buzgóság és áldozatkészség fáradt és veszett már belé, és tovább sem jutottunk vele, mint az ural-altai népekig, vagy legfeljebb a homályos Akkád ős nyelvig.

Kit is érdekelt volna mindez akkor, midőn felléptünk?! És kit érdekel maig is a tudományába elmerülő tudóson vagy a lelkesen ábrándozón és rajongó hazafin kívül?!

De a mint nemzetünk hadával először megjelent a művelt világ szinterén, azonnal magára vonta népei figyelmét. E hadi fellépése oly méltó volt, hogy nem kisebb emberek, mint a római keleti birodalom császárai: Bölcs Leo s a biborban születetett Konstantin elsők irták meg történetét, és méltónak tarták megirni nemzetünk hadászatát és harczászatát, még pedig saját népöknek tanulságúl s okulásúl.

Nem népünk nagysága vagy dicsősége, csupán a költöző nemzet vándorhadának nagy stratégiai és taktikai fölénye, ez, mi akkor és mindig a nemzetek legnagyobb előnyét képezte, fordítá ránk a világ figyelmét. Az első akkori hadtani irók, a római birodalomnak hivatalos strategiai és taktikai szabályai és utasításai foglalkoztak magyar népségeink hadszervezetével és hadviseletével, fegyvernemeivel és felszerelésök leirásával. Például és mintául állíták fel azokat, az akkori művelt világ legkiképzettebb,

az antik hellen és római taktika hadművészetében nevelt és gyakorolt hadseregei elé.

E hadleirások által annyira kiemelt harczmód fölényének teljesen megfelelt a tény. Csak ily hadviselés által nyithatott magának a másképp jelentéktelennek mondható, ismeretlen nemzetnek aránylag csekély száma fentartóztatlanul utat Ázsia bensejéből Európa határáig, s innet, ennek egyik végétől a másikig.

Nem a magas éjszak sík téreinek pásztor-útjain vonúlt be nemzetünk, mint előtte más vándor népek: a germánok és szlávok, vagy még előbb más rokon ural-altai finn-ugor törzsek. Ez a nyájak és pásztorok csendes útja volt. Szakadatlan sík mezőkön át vezetett Ázsia sivatagaiból a Balti-tengerig; a Kaukazus és Ural hegylánczaitól egész a Harzig és Kárpátokig. Szabadon, akadálytalanul kelhettek át, hajtva és legeltetve nyájaikat, mint költözködő pásztorok, öntudatlan és ismeretlen lépve át Ázsia és Európa mesgyéit. A mint nyájaik számára a legelő fogyott s a nyáj vezére tovább állott, követte a nomád sátora is, melyet a nyáj gazdája egy napi járattal tovább felállított. Egymást lassan, lépésről-lépésre, mezőről-mezőre követve tolták előre. Észrevétlen tarthatták így száz és ezred éveken át exodusukat az ős nyájőr népek ezrei.

De az őskori hadak útja másfelé vitt. Nem fel északnak és nyugatnak, hanem kelet-délen át vezetett nyugatra. Itt a Pontus Euxinus s a Hellespont mellékein, az Al-Duna és Balkán völgyein vezetett a Fel-Dunáig és a Rajnáig, az Alpeseken és Adrián át a Középtenger partjáig. Valahányszor Ázsia és Európa hadai útra keltek, itt találkoztak. A skythák és Darius perzsa hadai itt készültek átkelni,

hidat verve az Isteren. Histæus és Miltiades őrserege és figyelő hadcsapatai itt állták Chersonesusban, védve Európa bemenetét. Erre jöttek Balamber hunjai és Baján avarvárkúnjai. És mig ezeket tovább vitte a hadak útja, itt telepedtek meg rokon népségeink a kazarok és bolgárok és erre tolultak a magyarok, besenyők és kunok.

Ez útra csak is fegyverforgató hadviselt nép léphetett. Hatalmas országok és birodalmak, kifejlett és művelt népek s államok állottak utjokban. Csak fegyverrel a kézben lehetett közöttök utat törni, és nagy vitézséggel kellett helyet foglalni. Hogy nemzetünk ez útra lépett, és népeket leküzdve foglalt tért, ez az egy tény magában tanúsíthatná már, hogy nagy és hosszú hadiskolán kellett átmennie, hadkészen kellett állania, és hogy ebben nem jelentéktelen multtal kellett bírnia. Mert így felfegyverzetten nem léphetett ki egyszerre készen, mint Minerva Jupiter agyából. De ha nem is tudjuk addig sem nemzetünk multját, sem hadai és hősei iskoláját, — azt látjuk, hogy a mint a középkori történetirás hajnalán megjelen, annak azonnal legméltóbb tárgyává lesz.

Mert jelenleg, újabb történelmi tanulmányaink nyomán, már elmondhatjuk, hogy nincs nép, melynek első e nemű felléptéről oly világosan és jellemzőn szólna a történelem, mint az első magyar európai háborúkról és hadviselésről.

Mig nyugati Európa jámbor krónikásai, megvonúlva celláikban a közeledő vihar elől, reszketve irják le vérivó és lovaikkal egybenőtt Centauroknak képzelt őseink kegyetlenűl dúló csatáit és pusztításait: addig Bizant császárai és hivatalos kormányiratai feszült figyelemmel kisérve

hadaikat, a hivatalos tudósítások s utasítások tárgyilagosságával jegyzik fel a szomszédukban táborozó, velök majd szövetséges, majd ellenséges nemzetünknek fegyvertényeit, hadszervezetét és harczmodorát, strategiája és taktikája minden előnyeit és hátrányait saját hadaikkal szemben.

Nem kisebb szerencse érte ebben nemzetünket, mint akár a gallokat vagy germánokat, midőn egy Julius Cæsar vagy Tacitus leirta hadaikat és erkölcseiket. De mig azok egyike velök hadba keveredve, a másik pedig a megromlott erkölcsű Rómának a primitiv germán társadalmat példázatkép, szemrehányásúl eléje állítva, nem sine ira et studio irtak: addig Bizant császárai és kormányiratai nemzetünk hadviselését saját hadaik reformjának mintájául a leghívebben ismertetik.

Jóval kisebb volt már abban szerencsénk, hogy mig amazok iratait a tudomány a legkisebb részletig érvényesítette nemzetök régiségei, ős had- és államszervezete kifejtésére, nálunk historikánk csak napjainkban kezdett emelkedni a kútfők magasb méltánylására. Ama kétes becsű és meddő alkalmazásuk felől, a mint azok szövegét történelmünk eddig egyszerűn, szárazan vagy értelmetlenül felszedte, és ügyetlen szóhasogató magyarázataival kereste bennök az ős dicsőségnek ez úton fel nem található sugarait, — el lehet bátran mondani, hogy a fény miatt nem látta bennök a világosságot.

Hogy emelte ezeket az újabb vizsgálat a történelmi tudomány színvonalára, önöknek, kik ezen tanulmányok színvonalán állanak, alig kell említenem. Társulatunk munkálkodásainak egyik büszke eredménye, hogy épen körében tette közzé derék társunk, Salamon Ferencz ama

mélyreható kritikai tanulmányait a bizanti, Bölcs Leo, Maurikios és Konstantinos császárok neve alatt ismeretes taktikai művek felől, melyek magyar népségeink hadviseléséről szólnak. Nemcsak a legjobb magyar könyvek egyike ez; nemcsak nemzetünk had- s államtörténetének multjára nézve korszakias tanulmányt képez; hanem mondjuk ki, lehet talán, vérmes hitünket vagy csak ohajunkat, hogy nemzetünk had-életének jövőjére nézve is döntő súlylyal kell annak lennie.

Hozzájárúlt a ránk nézve nem épen mindennapi szerencse, hogy ezzel majdnem egykorúlag, egy külföldi tekintélyes hadtörténetiró külön könyvben tárgyalván a magyar hadtörténetet, ezt az által egyszerre az európai hadtudomány körébe emelte. Meynert könyvét értem. Az ő kiváló érdeme, hogy e nemű európai hadtörténeti munkáinak során, a magyar hadügy története fejlődését nemes jó akarattal, meglepő belátással és meglehetős tárgyismerettel megirta. *

A széles látkörű és szakavatott iró, amint műveiben az összes művelt népek hadtörténetére kiterjeszkedik, mondhatnók e közt az első, ki a magyar hadnak a többitől eltérő nemzeti sajátságait s intézményeit kimutatja. Annál feltűnőbb, hogy a mint kiválón idegen kútfők és szemlélők nyomán is állítja össze adatait, ezekkel is kimutatja a sajátszerű fejleményeket s a hadászati előnyöket, melyeket

* Das Kriegswesen der Ungarn in seiner geschichtlichen Entwicklung. 1876. Előbb fellépett már «Geschichte des Kriegswesens und der Heerverfassung in Europa», három kötetes, és «Leitfaden der Geschichte des Oesterreich-Ungarischen Kriegswesens» czímű munkáival.

a magyar hadviselés feltűntet, s ennek ama magasabb tényezőit, melyeket más műveltebb népek a magyar hadseregtől vettek át.

E könyv is egyike azon tüneményeknek, melyek ránk nézve, ha nem csalódunk, jobb fordúlatot jelezhetnek. Hozzá voltunk szokva, hogy szomszédaink életünk és történelmünk minden mozzanatát, ha nem roszakaratúlag, hát gúnyosan és kicsinylőleg lenézték, vagy legalább balúl fogva fel, felületesen és hamisan elítélték. Úgy látszik, újabban mégis komolyabban vesznek számba, és velünk sűrűbben foglalkozva, viszonyainkat már behatóbban kezdik tanulmányozni. Nem volt ránk nézve előnytelenebb kérdés az idegen előtt, mint állam-életünk főkérdése, a nemzetiség. Az idegen irodalom csak támadólag méltatta figyelemre. Mig legújabban egy jelentékeny jogtudós a nemzetiségi jog codifikálását a mint először megkisérté, úgy nemzetiségi jogunk elismerésében sokkal tovább ment, mint a nemzetiségi törvényt félénken megalkotott magyar államférfiak, és jóval túltett b. Eötvösnek még annyira félszeg nemzetiségi elméletein. *

Meynert hasonlón túltett nemcsak a magyarországi Piringereken és Kollárokon, hanem túltett Horváth Mihálynak és másoknak e nemű legújabb, bár ezzel már is elavúlt iratain. Salamon irata ehhez pedig úgy áll, mint az erős és szilárd alap, melyet, ha Meynert ismer, rá kétszerte magasabb s erősebb házat építhet vala.

Az egyiknek kritikai elmeéle és merész combinatiói

* Gumplovitz: Das Recht der Nationalitäten und Sprachen in Oesterreich-Ungarn. 1879.

által, a másiknak elfogúlatlan és széles látkörénél fogva, oly nagy körvonalakban tervezve s erősen megalapítva van hadtörténetünk épülete, hogy egy egész nemzedék munkája méltó helyet találhat teljes kiépítésében. Oly magasra emelték azt az egyszerű kritikai és összehasonlító tanulmányok, fel sem szedve még az összes anyagot, rá sem érve a részletek kiemelése- és teljes kitüntetésére, hogy nincs az a dicséret, és nincs az a dythiramb, mely hazafiúi, annyiszor üres lelkesedésében szebbet és nagyobbat mondhatna a magyar had dicsőségéről, mint a száraz kútfőszöveg eme birálati nyomozásai és összehasonlító ismertetései. Oly magas álláspontra látjuk helyezve általok hadügyünk történetét, hogy nem kell immár félnünk a gyanúsítástól sem, mintha gyarlóbb voltunkat akarnók csak takargatni a hazafias phrasisokkal, midőn lelkesedve, emelkedettebben szólunk felőle, s tovább folytatjuk ama vázlatok egyes halványabb, vagy hiányosabb vonalainak kiemelését.

Nem lehet ezzel azonban szándékunk sem hadtörténetünk szomorú részletei és elhanyagolt fejlődésének hiányait palástolnunk, sem az előbb dicsért történetirók egyikének genialis, de a mint a tudományos vizsgálódás kezdetén rendes eset, túlmerész összeállításait elfogadnunk; sem a másiknak hiányai felett szemet húnynunk.* De még kevésbbé szabad ignorálnunk és ki nem emelnünk a hatalmas lépést, melylyel a magyar hadtörténelem, az eddigi gyenge és kétes kísérletek után, egyszerre a tudomány színvonalára emelkedett. **

* Lásd Kápolnai bírálatát a Ludovika-Academia közlönyében és Salamonét Meynert művéről a «Századok»-ban.

** Piringer, Horváth Mihály stb. fennebb idéztem hadtörté-

A megvetett alapokon lesz most az egésznek alkotmánya kiépítendő. E körvonalok közt lesz egy és más behelyezendő és pótolandó vagy kiigazítandó, a mit majd az új vizsgálatnak kell ismét megállapítania. De ez biztosabban csak most haladhat ama nagy alapmunkálatok után. Mi sem volna hibásabb, mint akár az eddigi eredményeket kicsinylenünk, akár azokban megnyugodva, ezeket tovább a magyar műveltségtörténetre nem értékesítenünk. Nincs ennél hálásabb fejezete történelmünknek okúlásúl és tanulmányúl; nincs dicsőségesebb a múltra és szükségesebb a jövőre. Emeljük ki ezt röviden tájékozásúl és irányúl.

II.

Nemzetünknek felléptekor a had képezte lételemét. Az egész nemzet megjelenésében mint egy hadi tábor tűn fel. A vadász és nyájőr nomád nép önkénytes vagy önkénytelen költözésében vándor haddá és táborrá képződött már. A középkori hódító vándor és conquestor népek vagy a renaissance condottierik hadseregeiként állana képe előttünk, ha nem volna benne költözködő, hazát kereső, telepedő nemzet családostul. A kalandor conquestor nem

neti műveik sajátlag, mint ilyenek, nem is jöhetnek tekintetbe. Horváth Mihály, példáúl a Magyar honvédelem történeti vázlata elég teljedelmes művében, csupán a magyar hadsereget alkotó elemekről szól, a mi nem képezheti a szorosabban vett hadtörténelmet. Piringer pedig inkább csak a banderiumokról. Ellenben igen szorgalmas munkát végzett legújabban Kerékgyártó Árpád «A míveltség fejlődése Magyarországban» czímű művében a hadügy Árpád-korszaki adatait összeállítva.

képezhetett soha nemzetet. Még a meghódított néppel is elvegyült, mint a normann és dán kalóz az angolba és francziába; vagy a gót és longobard az olaszba és spanyolba, s a varég és tatár az oroszba. A condottieri hazát sem keresett, csak zsoldot és kenyeret, s ahhoz szegődött, ha kellett mint jó barát, majd ellene mint ellenség, a ki jobban fizette.

A magyar vándor hadnak eme külön jellege, hogy benne, mint hazát kereső, telepedő gyarmatban, megvan a nemzetcsalád is, képezi léte és hadai egy másik feladatát. Több emberöltőn át nem volt már állandó laka, melyet védhetett volna. Székhelyet keresve s az utána jövő vándor hadaktól ebben akadályozva és mind tovább tolatva: a mint előre ment, hada támadóvá vált. A háború önkénytelen eleme lőn és eszközzé, hogy a nemzettest magát fentarthassa. Nemcsak hadban élt és nevekedett, hanem hogy megélhessen, évenkint legalább egy nagyobb és több kisebb hadjáratra, mint takarítási munkára, kellett kelnie. E mellett pedig még székhely keresésére és megtelepedésre is kellett gondolnia.

Csak erős hadszervezet volt képes ily hazátlan, ország és föld nélküli népet összetartani. Ez pótolta a hiányzó hazát, ez képezte a nemzeti s állami köteléket. Ez tartotta össze a nemzetet a magasb czélra, hogy lakot keresve, hont szerezzen. A nemzetcsalád több ágai egyesülve, ez által forrtak össze egy nemzetté. Csak a nemzet magas hadfejlődése és gyakorlata, katonai hősies hadeseményei képesíthették a népet arra, hogy idegen országok és népek közt, velök szembe szállva, őket legyőzve, országot találjon végre s államot alapítson.

Minderre szorosan katonailag kellett, mint egy hadseregnek, szervezkednie az egész nemzetnek. A nemzeti törzsegység s összetartás képezhette ugyan az alapot. Mint az ó-világ összes kezdetleges társadalmi állapotaiban a patriarchalis rendszer képezte az állam kiinduló pontját. Ez adhatta nemzeti szervezetünknek is alapját; de a szorosabb nemzetegységre csak is a hadszervezet képezte ki.

Nem volt ez máskép más nemzeteknél sem. Béke idején mint nomádok élnek törzsenkint sátorozva és legeltetve nyájaikat. Legfeljebb egymás közt tusakodnak, belháborúkban viaskodva a nyájak legelőinek határai miatt. De az idegen támadás egyesülésre vezeti, védharczra egyesíti a külön törzseket és nemzetségeket. Ebben éled fel újra a külön törzsekre és nemekre szakadt nemzetek egységének érzete és tudata. Mennél tartósabb és gyakoribb e harcz és védelem, annál inkább erősödik a közösség érzete. A nagy katastrophákban ez megszilárdúl véglegesen s átmegy a közös támadásra is.

E képet mutatják a hellen s a kelta, a gall és germán törzsek a perzsa és római háborúkban, Xenophonnál és Herodotnál, Julius Cæsarnál és Tacitusnál. A törzsek nemzetségekkint jönnek össze, a mint a támadó ellenség őket egymásután fenyegeti. A közérzetre csak közveszélylyel szemben emelkedtek fel s forrtak össze e népek is, nagy nemzetekké képződve. Aristoteles felismerte már ez állapotot és törvényt vont le belőle: hogy nagy katastrophák által alakulnak a nemzetek, egyes nemzetségeik jelentőségének elenyésztével.

E processuson átment, vagy épen átmenőben volt már nemzetünk, midőn vele a történelemben először találko-

zunk. Nem tudom, van-e dicsőség vagy csak vigasz abban, hogy a támadó ellenség, mely egy nemzetté forrasztotta népünket: saját vére, nagy népcsaládjának egyik és másik ága volt. A besenyők és bolgárok és részben a kazarok és kúnok támadásai tolták tova s összébb és forrasztták az által egybe. Lehet, hogy törzsrokonai hasonló vitézségének és hadviselésének nem volt képes egy időre ellenállani. De az mindenesetre nemzetünk dicsősége marad, hogy e támadással szemben felismerte helyzetét, s annyira szervezte hadát, hogy amazok támadása rajta végre megtörött, ellenei és rokonai pedig végenyészetbe estek, vagy csak nemzetünkbe olvadva maradtak fenn.

Mindez, és hősies ifjúkorának annyi száz vitéz tette és győzelme, mind arra mutat, hogy nemzetünk a vész idején mindig szervezte magát. Mint egy ember kelt fel és támadt és közben erős, derék haddá képződött. Valóban, az egész egyesült nemzet nem egyebet, csak hadtestet képezett már. Misem szólhat e mellett világosabban, mint az, hogy nemzetünknél egy s ugyanazon szó: a *had* fejezte ki épen úgy a nemzetség, a család fogalmát, melynek neveül maig szolgál az ősi kifejezést ez értelemben megtartott népünknél; mint kifejezte az a harczot és a nemzeti védtest, a hadsereg fogalmát.

Ily népnél, mely egészben s a legkisebb részletig a hadviselésre volt szervezve, kellett immár lennie a törzs- és nemzetségfők mellett egy állandóbb főhadvezényletnek, mely a hadsereggé összeforrott népet és nemzetségeket összetartsa. Kezében összepontosulhatott épen úgy a főhatalom, mint a hadvezetés. Ez azért még sem a törzsfők hatalmát nemzetségeik felett, sem a fejedelmi hadvezér

szabadválasztását ki nem zárta. Nemcsak más népek, a gallok és germánok hasonló példái, hanem saját rokon népeink és nemzetünk folytonos intézményei is erre mutatnak. *

A hunok és avarok fővezérei, a bolgárok és kazarok egyeduralkodásai, nemzetünk szabadválasztásai, a királytól és nádortól kezdve le az utolsó biróig és közhivatalig, és felkelő seregeink tisztjeikig még a legújabb időkben is; vagy akár az ős ugor-finn törzsek szokása, hogy azok, kik a hadakat intézték, a béke idején is a nemzet élén maradtak: ** mind arra utalnak. Természetes, hogy az örökös harczban vagy hadkészültségben álló nemzetnél e fővezérlet átmehetett a rövid közbeeső békeállapotra is.

Midőn először találkozunk nemzetünkkel, már is nemsokára ily fejedelemválasztásra jövünk. Lehet, hogy ez nem is volt az első. Csak állandóbb lőn, midőn a nemzet végzetesebb jövő elé menve, Álmos fiát, Árpádot állítja élére. De a hadszervezet már ekkor annyira ki volt fejlesztve, hogy a béke-időbeli táborzás csak annyiban különbözött a háborús időbelitől, mint fennebb magasztalt hadirónk mondja, hogy a háborúban csupán egymáshoz közelebb és családjaik nélkül tanyázhattak a hadtestek. És ha valamely hadseregre valaha illett az ismeretes röpszó, hogy az egész nemzet a

* Julius Cæsar: Comm. de bello Gallico VI. 23. Cum bellum civitas aut illatum defendit, aut infert, magistratus, qui ei bello præsint, ut vitæ necisque habeant potestatem, deliguntur. In pace nullus communis magistratus. Tacitus: Germania. 7. Reges ex nobilitate, duces ex virtute sumunt.

** Köskinnen: Finnische Geschichte aus den frühesten Zeiten. 19.

táborban együtt volt: az egyikre sem alkalmazható híveb-ben, mint a magyarra, mely egy táborból állott.

E képet állítják elő nemzetünkről a bizanti császárok iratai, hadutasításai és hadszervezeti reformjai, szabályai, midőn nemzetünk váratlan magas harczművészetéhez és hadviseléséhez alkalmazni rendelik az antik classicus had-műveltségben képzett saját hadseregeiket.

A művelt világ hadművészete akkor még a régi clas-sicus formákban mozgott, s a hellen phalanxnak a római legióban tovább kifejlődött gyakorlata hagyományaiban culminált. E hadviseléssel alapították meg a hellenek Per-zsia felett fensőségöket; Nagy-Sándor ázsiai hatalmát és a római legiók ezzel hódíták meg Afrikát és rá az egész világ birodalmát.

De a classicus hadviselés szabályos, tömör, áttörhetet-lennek képezett hadtestei ellenében a barbároknak nevezett népek Ázsiában és Afrikában egy más, könnyebb, új harcz-modort képeztek ki, mely ellentétes és kevésbbé rendsze-res szervezete mellett is képesebb lőn a támadásra. Már a perzsák és görögök csodálták és félték a skythák és parthok könnyű lovas hadait és nyilasait. A helleneknek még a platæai csatában sem volt lovasságuk, mig Xenophon külön munkában tanulmányozta. A perzsáknak is csak nehéz lovasságuk volt. Ez sokáig csupán a szárnyak födözésére szolgált. És Salamisnál még a classicus phalanxok dárdái győzhettek a barbárok nyilai felett. De nem sok idő telt bele, hogy a hellenek a hátrafelé nyilazó, félig ló Centau-rokról kezdtek rémes regéket mesélni, midőn a barbár lova-sok nyilszóró ívei diadalmaskodtak a dárda hadművészete felett. A rómaiak hasonlón átvették Hannibal leküzdhetetlen

numidia lovasságát, zsoldba vették a gallok és germánok hadait. Majd a késő korban a hunok csapatait is. Régóta nem egy fogást tanultak már el tőlök, s egy és más előnyt és fegyvert elsajátítottak a barbár népek hadaitól. Nem sok idő mult s ezek hadfölényét is kénytelenek voltak elismerni, majd a hunok és gótok, suevek s alánok hódításai alatt is nyögni.

Ez megváltoztatta a világ képét. A népvándorlás ugor népségeinek végső rajai: a bolgárok és kazarok, a besenyők és avarok, kúnok és magyarok előre tolulván a keleti római birodalom határaira, népfajuk sajátos hadviselése nagy traditióinak teljes kiképezésével lépnek elő támadó harczaikban. A bizant seregek ezzel szemben tehetetlen classicus hadművészetének egészen át kell alakulnia. S ime, ez az érdekes világfejlődési processus az, melyet a bizanti hadtörténet-irók elénk állítanak, midőn nemzetünk hadszervezete, s annak ellenében a római hadnak e szerint alakuló új szervezete és szabályzata leirását adják.

III.

Csak sebes, rövid vonásokkal vázolom e hadviselést: sajátos nemzeti harczmodorunk lényegét. Nincs szükség többé részletesebb indokolására a kiemelt kútfőszerű, alapos vizsgálatok nyomán, melyek a magyar hadviselés történetét szerencsésen megalapították. Azonnal in medias res léphetünk a bizanti strategiák és taktikák szövege, s azok magyarázatai főbb vonásainak összeállításával. De annyit előre is kiemelhetünk, hogy ellenkezőleg eddigi historicánkkal, mely ezen adatokat gondtalanúl felszedte és szá-

razon fűzve adta elő, — meglepő az eredmény, mily magas kiképzésében fejti ki belőle az újabb vizsgálat a magyar hadviselést.

Kezdjük mindjárt a táborral. Alig lehet ennél czélszerűbben és könnyebben — mint ma mondanók — mozgósítható tábort képzelni. A törzsenkint tanyázó nemzet a táborba már, úgylátszik, hadtestenkint ütközetrendben, egységes vezérlet alatt szállt meg, mint azt akár a mai hadászati elv követeli. A tábor podgyásza könnyed és takaros sátraival, az élelemmel és hadiszerrel könnyen és mozgékonyan követi a hadsereget. De e táborban nem egyszer az egész nemzet családostúl, szekeresen és barmaival, tartaléklovaival és fegyverkészleteivel, minden fordúlatra készen, mozgosíthatón tanyázhatott. A küzdők ezen felül még több napra felszerelve, a szükséges élelemmel és hadi készlettel ellátva, indúlnak podgyászt vivő vezetéklovakkal a csatatérre.

Magát a hadsereg zömét könnyű sorlovasság képezi. Ez egymásután, kellő távolban elhelyezett több csata-sorból és tartalékseregből áll. A csatasorok kisebb osztagokra vannak tagozva, távközökkel felállítva. Ezek majd szorosabban sorakozhatnak arczél-támadásra; majd szétbontva soraikat az ellenség támadó oszlopait magok közé szoríthatják. Vagy szárnyakká is fejlődve, oldalt foghatják, megkerülhetik s elvághatják az ellen egyes hadsorait, meglephetik s elfoghatják csapatait és táborait. Ha ellenben ennek tömörebb hadoszlopai áttörték és legyőzték első soraikat, ezek feloszolva s a második és harmadik hadsorba visszalépve összesorakozhatnak, mig a hátulsó sorok vagy tartalékok a támadók elé új erővel léphetnek. Hol ez sem

dönt, a visszavonuló hadsereg lest vetve, futamodást színlelve, a merészen vagy gondatlanúl üldözőkre ráfordúl, azokat a lesben álló tartalék és oldal csapatokra vetheti, és futva is többnyire győz.

E harczmódot épen oly kifejlett kémszemle s előörsi szolgálat támogatta. Mert a harcz rendesen messze kiterjedő, de egymással érintkezésben levő csatárlánczczal vette kezdetét. Ezt megelőzte a harcztér s az ellen kémszemléje, mely, ha lehetett, oly szintér megválasztására vezetett, hol természetes akadályokat és fedezetet találhatott. A lesben rejtve álló csapatok a fedett helyzetből messzevivő és jól találó nyillövegeikkel nyugtalanítva s megzavarva az ellent, biztosabban támadhattak megingatott hadsoraira. Majd azok felállását megakadályozva, felverték táborát, sebesen körülszáguldották hadoszlopait és folytonos támadásaik s arczélváltoztatásuk, távolból nyilazásuk és sürű rohamaik közeli nyilzápora által igyekeztek felbontani soraikat.

E harczot elszánt s fáradhatatlan üldözés követte, mely nem szünetelt és nyugodott, mig a sereget és tábort szét nem verte és meg nem semmisítette. E harczmodort istápolta a könnyű sorlovasság alkalmas támadó és védfegyverzete. A távolból czéllövéssel épen oly jól találó, mint rohamos támadásban záporként hulló nyil; a közeli összeütközésben a kelevéz és kopja, a kard és buzogány; a védelemben a harczost és lovát fedő nemez-, bőr- és érczlemez-pajzs, vért és föveg, a bő öltöny, a fegyvert alkalmasan rejtő tág és hosszú újjas: mindannyi jól megfelelt e harczmodornak. *

* Idézem röviden tanuságúl az erre vonatkozó bizanti stratégiák és taktikák illető helyeit, combinálva a három: Maurikios-,

De ily hadviselés nem kisebb bátorságot és vitézséget, mint ügyességet és gyakorlatot igényelt. Csak oly nemzet, mely folytonos harczban élt és abban nevekedett, melynek élete hadtábort képezett, volt képes feladatainak megoldására. Mert hada épen úgy tudott arczvonalban, rendes felállításban támadni, mint szétbontva és rajozva harczolni, és kisebb taktikai egységekben, az önállóság bizonyos fokával bíró seregrészekkel működni. Mily ügyesség és hadi gyakorlat kellett arra, hogy a lovasság épen úgy kész legyen

Leon- és Konstantinos-féle szövegeket Szabó és Salamon fordításai, s az utóbbinak a bizanti hadsereg leirásából ide vont magyarázatai szerint.

«Népes és szabad — — egy fejedelem alatt álló nemzet. — — Vezéreiknek nem alattvalóik, hanem csupán szerződésbe álltak egymással, mely szerint háborúban szívvel-lélekkel támogatják egymást, — — (de azért szigorú a hadfegyelem). A vezérek a vétkeseket kegyetlen és nehéz büntetésekkel lakoltatják, (a hadnépet) — — nem szeretettel, hanem megfélemlítéssel fékezik. — A csata napjáig nemzetségek és törzsek szerint el vannak széledve, lovaikat télen-nyáron legeltetve — — — és szarvasmarhákat a pusztákon tenyésztve, hogy ezek élelmet és italnak tejet szolgáltassanak. — — Háború idején a szükséges lovakat magokhoz véve és patkót verve rájok, turk sátraik körül tartják a hadi rend felállításaig. Mert szabályos hadrendjök van s értik a (rendes) harczolás (magasabb) mesterségét. — — Van a hadrenden kívül fölösleg erejök is, melyet titokban küldenek az ellenök gondatlanul táborozók ellen, vagy harczoló hadosztályuk segélyére tartanak készen (tehát tartalékseregök, melyet a másod- vagy alvezér vezénylett, mig a hadsereg vezénylete a fővezért illette. Mit a magyarok egyes csatáiban említett két hadvezér neve magyarázna). Harczvonaluk tagjainak mélységére, azaz a sorok számára általános szabály nem létezik, és csak arra ügyelnek, hogy harczvonalukban szakadások ne legyenek és hogy az egész harczvonal min-

zárt, tömör harczélben sorakozva, rohamra támadni, mint szétbontva, az ellent minden oldalról önállón körülrajozva, nyugtalanítani s ebből ismét homlok- és oldal-állásba átmenni, vagy épen hátrálva és futva, támadásra visszafordúlni. Mindezt a mai taktikai kiképzés nagy előnyeinek tartjuk egy könnyű lovas sorhadnál. És ha nemzetünk ős hadait a bizanti strategiai és taktikai irók adatai szerint e magaslaton találjuk, akkor méltán szólhatunk talán hadviselésök ama magas fokáról, melyen állottak.

denütt egyenlően sűrűn alkottassék. Oly alakban állítják seregöket, hogy hamar helyre hozhatják (t. i. az ingadozó csatát, egyes soraik meghátrálásával). Mert nem csupán egy csatavonalban állanak ki, mint a rómaiak és a perzsák. — Nem rendezkednek, mint a rómaiak, három részben, hanem különböző csapatokban ezredenkint állnak össze, s a csapatok egymástól oly kis távolra állnak, hogy az egész hadrend egynek látszik, s annyi ezer lovasnak sorsát nem döntik el egy pillanat alatt — — hanem állítanak egy második, sőt néha egy harmadik csatavonalat is külön az első háta mögé; kivált, hogy bővében vannak, s így minden eshetőségre könnyen készen állhatnak. — — Ha az ellenséget megszalasztják, mire sem ügyelve, kiméletlenűl nyomulnak utána, nem gondolva másra, mint az üldözésre. Nem érik be, mint más nemzetek, a mérsékelt üldözéssel és zsákmánynyal, hanem mindaddig nyomúlnak, mig az ellenséget szét nem verik, erre minden módot felhasználva. Vezetéklovaikat közel a hadrend háta mögött tartják. A podgyászt pedig egy vagy két ezer lépésre a hadrend mögött, attól vagy jobbra vagy balra (hogy ne legyen a visszavonuló hadsorok útjában akadályúl) elegendő őrizet alatt (mely azt képes legyen megvédeni vagy megmenteni). Ellenökre van a háborúban a legelő szűke, nagy lévén barmaik száma, melyeket magokkal visznek — — és lovasok lévén — mint a kik gyermekségök óta lovagláshoz szoktak.» Salamon helyes feltevése szerint a háttérben maradt lovak teherhordók is voltak. Kétféle podgyásza volt e

Valóban, bátran kimondhatjuk, és nem is leszünk ebben többé az elsők, hogy hadseregünk e tekintetben a mai újabb harczmodornak és hadművészetnek, ha ebből az egy tüzérséget kiveszszük, közel színvonalán állott. Az újkori hadelmélet és harczászat tanai Rocquemounttól és de la Roche Aymontól kedve, Moltken és Vialen át, akár egész a magyar Asbóthnak «Hadvezére és hadtudománya alapelve»-ig e kitűnő harczmodorra fektetik a fősúlyt. A messzevivő lőfegyverekkel épen úgy, mint a jól kezelt tovavivő és sűrűn

szerint a seregnek. Egyik kéznél, közel és könnyen használható, másik a tartalékpodgyász. Leo szerint a hasonlón formálódott bizanti hadsereg leirása is erre mutat s ezt bővebben magyarázhatja. Kisebb, teherhordó lovakra rakott podgyász, és távolibb, szekereken vitt, a sereget követő nagyobb készlet. A magyar hadban gyakran e nagyobb szekeres podgyász-táborban lehetett az egész nemzettest, mely mintegy az operatió basisát képezhette. Mig a csatára kiindúlt hadsorok csak a legszükségesebb nyilkészletet s eledelt vitték magokkal; a nagyobb készlet fegyverkovácsaival, az eledelt nyujtó összes barmaikkal, szekereikkel, családaikkal messzebb követhette nagyobb hadai felvonulásában és vándorlásában a hadsereget.

A könnyen mozgósítható hadsereg és tábora mellett épen ily előnyös a fegyverzet is. — Leo szerint a könnyű lovasságból álló had fegyverzete a nyil, kard, vért és kopja. A csatában többen kettős fegyverzetet viselnek: hátok mögött a kopját, kezökben az íjat — s alkalom szerint hol az egyiket, hol a másikat használják. A mint tovább a bizanti hadsereg felszerelését ezekkel szemben részletesen leirják, ebben is kétségtelen, hogy legalább sok vonásban a magyar had szerint való módosúlást állítják elő. Az előkelők, valamint lovaik könnyű vaslemezt, de nagyobbára nemez pánczélt viselnek. Nyergeik takarója bozontos, róla vaskengyel és tarsoly (Salamon szerint Scheffer fordításában tarisznya) függ le, melyben lópatkó s a szükség szerint három-négy

hulló nyillövegekkel szemben a tömeges, zárt, tömör csatasorok felállítása kétes becsűvé lett. A hadállás számosabb csatasort, kisebb taktikai egységet, kevésbbé hosszú felvonúlást, nagyobb réseket és közöket, könnyű sorakozást és fejlődést, gyakori arczélváltozást, tömörűlést és szétrajzást, megkerűlést, lest és födözetet igényel. Ehhez ismét nemcsak nagyobb bátorság és vitézség, hanem ügyesség és gya-

napra való élelem van. A ló tollakkal felbokrétázott. Az öltözet bő, és hogy a lovon ülő térdét betakarja, hosszú suba vászonból, szőr- vagy bőrből. Felső bő ruhájok és gúnyájuk fénymázas nemezből készűlt, bő ujjasaikkal esőben és nedvességben pánczélukat és fegyvereiket borítják be, hogy szárazon tartsák, s a kémszemle alkalmával az ellenség előtt elrejtsék. Minden tizedben a szükséges kaszák és fejszék vannak készletben. Sátraik alkalmasak és díszesek. A vizen átmenetre tömlőket s áthidalási készletet visznek. Nyil mellett buzogány és szekercze voltak a súlyosabb zúzó fegyverek, kisebb pajzsok védelműl szolgáltak. A fót sisak és nagyobbára nemez süveg födte a magyaroknál, elül karimával vagy félkörű ércz perémmel. A vállat is kerek alakú gallér védte, mig a testet vaslánez-szövetű, vagy csont- és bőr- pikkelyes pánczél takarta. A lábon szíjakkal felfűzött talp s erre sarkantyú volt kötve. Az övben volt s róla függött egyéb szükséges szerszám s a tüzelő anyag.

A leirt fegyverzet mellett nem egy régiség-leletünk képes még tanúskodni. Kétségtelen, hogy a mint az nem egy változáson ment át koronkint, úgy még régibb kő és csont eszközök is dívtak a vasfegyverek mellett, s a szükségben a szegényesebb felszerelés a kőbaltával, tűzkő, szarú, csontnyil, dárda, kelevéz és parittya fegyverrel, s ilyen kés, tű és ár eszközzel is élt. Mindannyit még a nép maga készíthető, s a mesterségesebbet a táborban lévő kovácsok, ötvösök, nemez- és bőrkészítők dolgozhatták. Cserekereskedés és hadi vagy prédazsákmány a szükségletnek bizonyára csak kisebb vagy értékesebb részét födözhette.

korlat is kell. A szétszórt rajok önálló tevékenységet kivánnak. Minden apró szakasz vezetőjében, minden egyes támadóban a harczszíntér ismerete, a mozdulatok megfigyelése, a percz megválasztása, egy szóval magasabb értelmi és szellemi tevékenység kivántatik, mint eddig csupán a rendes hadvezényletre mozgó, támadó és képződő tömörebb harczsorokbau.

A tömör, nehézkes csatavonaloknak erős, falszerűn ellenálló és rohamosan támadó alkata mellett mindig megvoltak hátrányaik. Az ókor hadművészetében a phalanx és legio szoros vonalai, tömör sorai nagyobb hadjáratokban és döntő csatákban mindinkább előnytelenekké lőnek. Tömeges alakzatait nehezen lehetett a terephez alkalmazni. Az együttesség és szoros összetartás, a harczmodor alapja nem volt egykönnyen fentartható a gyors mozdulatokban és támadásban. A lacedemoniaiak Platæanál és macedóni Fülöp a cheronæai csatában a phalanx ellenében hasonlón győztek, mint gyakran a magyarok, hátrálás színlelésével, midőn a hevesen utánnyomuló ellenség rendetlenségbe jött phalanxaira vetették hadaikat. Miltiades is Marathonnál a győzelmet nem egy, hanem feloszlott phalanx-testekkel vívta ki. És Xenophon mesteri Anabasisában már rájött, hogy megszaggatott közökkel, oszlopokban, több arczvonalban meneteltesse hadcsapatát. A mi neki a már vesztettnek vélt helyzetben győzelmül szolgált. A római harczászatnak előnyét, a göröggel összehasonlítva, már is a több harczvonallal és közökkel való felállítás képezte. De ennek kifejtésében és mozgékonyságában a magyar népségek hada és kétségtelen régi hagyományos hadviselése mindannyit messze felülhaladta már. Nem csoda, hogy az antik szellem

örököse, Bizant classicus hagyományos hadművészetét e népségekkel szemben már nem használhatta többé alkalmasan. Seregét át kellett alakítani az újkor s az új népek hadviseléséhez. S ezen átalakítási processus leirása az, melylyel taktikáik és stratégiáik népcsaládunk hadviselésére oly fényes világot vetnek.

Nem egyéb ez, mint az újkori könnyebb taktikának kifejlődése. A magyar hadsereg sajátos architekturája tehát egészen különbözött, mint Salamon helyesen megjegyzi, az akkori keleti és európai hadak nehézkes, tömeges, kevésbbé mozgékony felállításától. Árpád könnyű sorlovas seregű hadviselésénél e taktikai elveknek már önkényt mindinkább ki kellett fejlődniök; mert a hadi, valamint a politikai ügyekben is századok folytában a dolgok természete ép oly kevéssé változott, mint az emberi lélek törvénye. Az alapelvek azonosak, csakhogy más és más viszonyok közt a kivitelben változva alkalmaztatnak. Adjuk hozzá, hogy valahányszor ez elvek helyesen alkalmaztattak, mindannyiszor azoknak, kik jól alkalmazták, fölényben kellett lenniök. Akár a porosz újabb hadrendszert és hadviselést veszszük, tovább és biztosabban vivő lőfegyvereinek és mozgékonyabb, kifejlettebb harczsorainak túlsúlyával a mostani legnagyobb és legvitézebb hadseregek felett. Akár Árpád könnyű s gyakorlott, mozgékony sorlovas hadseregeit bizton és messzevivő íjászata lovas lövészeivel Európa akkori nehézkes hadviselésével szemben. Mondjuk ki bátran, nemzetünk s a művelt nemzetek dicsőségére, hogy e gyakorlottabb és kifejlettebb harczászatunk fölénye által győzelmeskedtünk századokon át Európa népeinek nehézkesebb hadai felett. Hogy ez által lettünk félelmessé a szom-

széd népek előtt. Szakítanunk kell végre a középkori jámbor krónikások félelme, tudatlansága vagy gyülölete által keletkezett pragmatikával, mely nemzetünk vadságával és vérengző természetével, irtózatos és rettegett alakjával, ádáz és kegyetlen rabló pusztításaival, vagy csak véletlen sebęsen meglepő támadásaival igyekezett indokolni hadaink folytonos győzelmeit. És gyáván ennek kivánta volna tulajdonítani ama közrémületet, hogy Európa egyik hadserege sem volt többé képes a magyarnak ellenállani a Dunától a Rajnáig, a Rhoneig és Szajnáig, a Kárpátoktól az Alpesekig s azon túl az Ádriai-tenger végöbléig, a régi Hydruntum szicziliai partjáig.

E historiai pragmatikának gyakorlata azonban a középkori krónikások feljegyzéseiben általános, és nem csupán ránk magyarokra nézve kiváltságosan alkalmazott volt. A mint egy nép legyőzte a másikat, rendesen ezt erőszakosságának és vadságának, nem pedig gyakorlottabb és fegyelmezettebb hadainak tulajdonították. Épen igy irták ezt a németek az erősebb francziákról, s ezek a németekről, mint például a magyarok a besenyőkről, kúnok- és tatárokról. * Ez volt eddig, egyaránt a külföldi és hazai elavult középkori krónikás, valamint még az újabb közönséges történetirás álláspontja is. A hazai hangárnyalat legfeljebb csak abban különbözött, hogy a győzelmet a nemzet hősies vitézségének és hadi erényeinek tulajdonítá. Ennek is moti-

* Lásd pl. az előbbire: Gesta Roberti Guiscardi II. 154. a német és franczia háborúról: Hæc gens feroces fert animos, sed equos non ducere cauta — — potius certando perire, quam dare terga volunt, magis hoc sunt morte timendi.

vuma csupán a nemzeti büszkeség volt, mig a külföldinek a lenéző gőg és gyűlölet, melylyel a hősiesség helyett nemzetünk vadságát emelte ki ismét. De mind a kettőnél sajátlag a tudatlanság és elfogultság volt az ok, hogy az egyszerű, józan és természetes felfogásra nem emelkedhetett. Hazai történetirásunk eddig ezt kevéssé méltatta, a külföldi épen nem ismerte, ha a legújabb fenn kiemelt hadtörténetirást kiveszszük. Senkinek sem jutott addig eszébe hangsúlyozni, hogy a magyar nemzet kiváló harczias tulajdonait gyakorlottabb és kifejlettebb, előrehaladott és ügyesebb strategiájának és taktikájának köszönhette; hogy czélszerűbb fegyverzete és gyorsabb, könnyebb lovashada, rendesebb és szigorúbb hadfegyelme által volt előnyben. Hogy azért győznie kellett Európa hátramaradt hadseregei, nehézkes kevés lovassága s ügyetlen gyalogsága felett (mint minden kiképzettebb, erősebb seregnek győznie kell a gyengébb, hátramaradt, kevésbbé gyakorlott felett) mindaddig, mig ez a magyar hadmodort felismerve, hadseregeit jobban begyakorolta és megfelelőbben szervezte.

De ez egyszersmind nagyot változtat nemzetünk műveltségi állapotának eddigi történelmi felfogásán. Ama vadság, melylyel azt az idegen gőgje jellemzé, egyszerre magas képességgé és műveltséggé emelkedik. Mert ezzel nemcsak magasabb fejlődést mutat fölényben levő hadművészetünk, hanem rövid idő alatt már mintaképül is szolgál; és hadrendünk, egyes fegyvernemeink, könnyű lovasságunk hoszszú századok folytán átmennek Európa összes hadseregeibe.

Adjuk hozzá, hogy e hadképzettségnél nem sokkal állott alább a nemzet diplomatiai és politikai ügyessége,

minthogy a kettő rendesen, egymást istápolva, együtt szokott járni. Ennek belátásával csakhamar észreveszszük azután, hogy azon durva hadkalandoknak látszó támadások és betörések sokszor finoman kiszámított diplomatiai actiók következményei, és hogy egy hon megnyeréseért és biztosításaért kötött szövetséges hadjáratok voltak, kezdve akár a bizanti bolgár háborúktól, akár Arnulf császár e nemű ismeretes német szövetségeitől a szlávok ellen; vagy egész a Liudprand által titkosabban jelzett szövetségig a római pápával, ismét a nemzet függetlenségére félelmesebbé váló németek ellen.*

IV.

A mai hon elfoglalásával megváltoztak azonban lassankint a nemzet hadviselésének alapfeltételei is.

Eddig a had létfeltétele volt. Nem volt házája, nem egyéb munkája és keresete. Az egész nemzet egy sátorozó hadtábort képezett. A táborozás és had rá nézve a megélhetés, a kereset és honszerzés kérdése volt. Támadó harczra és hódításra kellett szervezkednie. Alig volt mást mit védenie, mint táborát. Most a megszállott földön végre hazára, majd megtelepedve, életfoglalkozásra és munkára is talált. Ennek biztosítására és védelmére kellett gondolnia. Eddigi székeiben a besenyő és bolgár támadás megmutatta, hogy a nélkül mi vár rá. A megszállt honban is

* Lásd erről alább: Magyar műveltségtörténelmi tanulmányok.

folytatja ugyan még soká, s a mig, úgy látszik, teljesen megtelepedve nem érzi magát, a had munkáját. De lassan mindinkább alább hagy vele, mignem elhagyja, mint rendes foglalkozást.

Európa-szerte folytatott hadkalandjai mindinkább úgy tünnek fel már, nem mint a nemzet nagy hadai, hanem mint egyes detachirozott vállalkozó és kiküldött hadtestek, melyek nem hivatásból többé, hanem inkább prédavágyból, zsákmányról-zsákmányra kalandoztak szerte. Olykor egészen nyilván, mint szövetségesek, közérdekből és magánhaszonra is vállalkoznak. Arnulf német szövetségét a szlávok ellen igy használják fel a honfoglalásra; és épen előbb kiemeltem igy Liudprand tudósítását, hogy járnak hozzájok térítés és apostolkodás örve alatt az olasz püspökkövetek szövetséget kötni a németek ellen.

De ezen még sokáig folytatott hadkalandok is alkalmul szolgáltak nekik arra, hogy előbbi hadviselésökön lassan változtassanak.

Az európai hadakkal való összeütközésben magok is nem egy új hadfogást tanultak el, s a mint azt jól-roszúl használták, megadták többször az árát. De épen úgy és jobban tanúlt rajtok az ellen. I. Henrik magyarok feletti, korszakalkotó győzelmének magyarázatához ez adja a legbiztosabb kulcsot. A germán népek lovashada, melyről már Cæsar és Tacitus szól, és mely még a népvándorlások alatt is oly döntő tényező volt, mint később a magyar, — ennek felléptekor máris megszűnt létezni régi alakjában a nemzet polgárosodásával. Csak a vadabb szászok, kiket Nagy-Károly sem bírt egészen megfékezni, voltak még ekkor könnyű lovasok, kik rövid karddal fegyverkezve, kisebb

fürge lovaikkal sort tudtak a hadban is tartani.[1] Mig a többi súlyos fegyverű, terhes sisakot és pánczélt, hosszú pajzsot és kardot viselő európai lovag tornázva tudta csupán a lökésre neki állót leütni, de nem tudott gyorsan az ellenre támadni, s a sebesen maneuvrirozó, őt megkerülve leejtő magyarnak ellenállani.[2] Amint azonban Henrik, a szász házból, lőn császárrá, okúlva német népe annyi veszteségén, s a magyarnak folytonos győzelmén: felhasználta szász népe hasonlóbb harczmodorát, s egyesítve azt a kiképzett német hadsereggel, a magyarokat Merseburgnál már szászai hasonló harczmódjával, sebes lórohammal támadta meg, melynek nem lévén képesek ellenállani, először verettek le.[3]

De a mint ők tanultak a magyarokon, úgy tanultak ezek is e merseburgi és a későbbi lechfeldi veszteségeken. Az életképes nemzet, csatákat nyerve és vesztve, egyaránt okúl saját és más kárán. S újabban a német a franczia

[1] Liudprand: Antapodosis. II. 31.

[2] Phocas császár szemrehányja a követségben nála járó Liudprandnak (Legat 11.) Domini tui milites equitandi ignari, pugnæ inscii, scutorum magnitudo, loricarum gravitudo, ensium longitudo, galearum pondus neutra parte eos pugnare sinit. — A bizantiak taktikái mutatják, hogy ők ellenkezőleg, a magyar népségek harczmodora szerint jobban voltak tehát még ekkor felszerelve, és könnyebben s ügyesebben tudtak harczolni.

[3] Eddig rendesen a történelem Henriknek csupán nagy készülődéseiről szólt; nem említem, hogy e mellett a szászok e harczmodora kellő figyelembe vétetett volna történetiróink által hadtörténelmünkre nézve. Lásd erről Baltzer: Zur Gesch. d. deutschen Kriegswesens v. den Karolingern 3, 47, 50, 102. És Becker: Deutsche Reiterei der Urzeit u. d. Mittelalters 2—6. stb.

győzedelmeken, valamint legújabban a franczia a németen csak úgy okult, mint akkor a német a magyaron s ez a németen; vagy akár egykor Róma Hannibal győzelmein.

Igy kezd nemzetünk az új körülmények szerint hadra és békére berendezkedni. Ezzel új világkorszak kezdődik ismét. A mint a magyar hadtábor karói és czölöpei Pannonia földébe leásva, mélyebb gyökeret vertek, mint egy iró mondja, — védelemre és nem többé támadásra rendezkedtek immár.

E processus már a fejedelmek alatt kezdődik és észrevétlenül foly még az első királyok idejében is, mig teljesen létesűl. Első biztosabb nyomait azonban csak első királyunk alatt vehetjük, természetesen, észre, midőn intézményeink először szólalnak meg irásban. Mert a hadszolgálatra kötelezett királyi várjobbágyság intézménye ekkor már világosan beszél e megtelepedő honvédelmi szervezetről. Nemcsak a szabad birtokos nemes, kinek fejenkint kell felkelni a hadra most is, katona és harczos; hanem a letelepített szolgáló birtokos jobbágy is katonává lesz. A Hármas-könyv egyik alapelve: sola militia nobilitat, a hadszolgálat nemesít, ez által viszonylagossá lesz. A birtok is kötelezhet ezentúl katonaságra, de a katonaság ismét nemesíti a személyt, s vele majd a birtokot is szabaddá, nemesivé teszi. Valamint a királyok uradalmaikon megtelepítik hadkötelesen jobbágyaikat, külön hatóság, külön vezérlet alatt, a hadszolgálat feltételével: hasonlón telepítheték a nemzetségfők, a főurak, a főhivatalnokok és méltóságok, és telepítették a főpapok. Birtok tehát és telepítés a nemesi teleken hadra is kötelez. Mig idővel a katonáskodó birtokos személye e katonáskodás által szabaddá és nemessé lesz, addig

a nem hadakozó megtelepített conditionarius egészen parasztttá sülyed. A hadköteles királyi várjobbágyság ellenben később mindinkább felszabadulva, a mint nemessé és személyenkint felkelő katonává lesz, úgy a királyi uradalom vármegyéje is ezáltal elvegyűl a szabad nemesekkel egy megyévé.*

* Legvilágosabban magyarázhatja ezt a főpapi birtokon megtelepített hadköteles jobbágyoknak, a királyi várjobbágyokéhoz hasonló intézménye. Ők is uraik, a főpapok, apátok zászlai alatt kötelesek hadakozni, külön megyét képeznek, külön hatósággal. — De idővel, hasonlón mint a várjobbágyok, nagyobbára minden conditionariusi kötelezettségtől felszabadúlnak, s a hadi személyes szolgálaton kívül minden tartozástól ment, szabad nemesek lesznek. Csak kevés ily főpapi nemesi szék tartja fenn magát külön az újabb időkig. A legtöbb épen úgy összeolvad a nemesi megyével, mint a királyi várjobbágy és szabad nemes. Az erre vonatkozó okmányok vizsgálata a legérdekesebb adatokat szolgáltatja a fejlődés ezen menetére nézve. Mig Sz.-István s utódai első egyházi alapítványaiban így találunk, például a pécsváradi monostor birtokán már 200 vitézt, és később is a béli, garam-benedeki stb. apátságokon táborozási hadkötelezettséggel megtelepítve; addig más főpapi birtokok okmányai tanúskodnak ismét arról is, mikép szabadúlnak fel ezek s lesznek hasonlón szabad nemes katonákká, és nemesi székeik a királyi nemes megyékkel elvegyülnek. 1251-ben így panaszkodik az esztergomi érsek, hogy egyháza táborozó nemes jobbágyai közűl némelyek szolgálatukat elhagyva, az országos nemesek közé léptek. És IV. Béla 1263-ban megengedi, hogy az érsek hadszolgálatában lehetnek országos nemesek is. (L. Kerékgyártó: A mívelt. fejlőd. I. 317.) Tanúlságosak erre, nevezetesen a szegszárdi apátságnak is az országos levéltárból Fraknói által kiadóban levő okmányai, s ezek mellett a bácsi országgyűlés határozatai, mikép szabadúlnak fel a kalocsai érsekség nemesei példájára lassankint minden nem nemesi szolgálmánytól. Hogy ezen hadköteles királyi, főúri és főpapi jobbágyok megtelepítése bizo-

Ez volt egyébkint mindig és mindenütt a világtörténelem szerint a hódító és megtelepedő hadak átmenete a polgári állapotra. Még a római veterán legionarius is a gyarmatos letelepítéssel a colonia és municipium első honvédelmi seregét képezte.

A magyar hadsereg is megtelepedve, e honvédelmi jelleget veszi fel. — Régibb s újabb, a megtelepedéssel keletkezett elemei: a szabadok személyesen felkelő hada, a királyi várjobbágyok, a főpapok és főurak zászlóaljai mindannyi birtokos és telekkatonaságot képeznek már. S ez a későbbi nemesi felkelésben, a banderiumi és vármegyei telek- vagy portaszám szerinti állításban tovább is ezen eredeti jellegét fentartja. — Mindez csak a honvédelemre van ezentúl berendezve és kötelezve. A törvények csak erre, az ország határai közt és azt is gyakran meghatározott rövid ideig kötelezik a betörő ellenség elleni szolgálatra. Azontúl csak a király zsoldos hada, vagy ha zsoldba

nyos birtokarányban lehetett, valószínű. Sz.-István ez iránt altaban épen úgy rendelkezett már a főurakra nézve is, mint II. decr. 21. czikke tanúsítja: Volumus, ut unusquisque senior suum habeat militem servientem. Az egyes szám használata itt a latinban nem zárja ki a tartandó megtelepítendő katonák többes számát. Hasonló fejlődés észlelhető Angolországban is, melynek máskép is állami fejlődése annyi hasonlatot mutat a mienkkel. Épen így nevezik az állam-iratok a nemeseket milites comitatuum. (Lásd a XIV. századi parliamenti actában: Modus tenendi parliamentum.) S Eduard Confessor 1043—1066-ban említett főúri és püspöki fegyverviselőinek (armigeri servientes) már I. Henrik 1101. Charter of Liberties 11. pontjában felmentés adatik az adózástól, és szabad nemesekké lesznek. Lásd Stubbs Select. Charters of English Constitutional history. Sec. Edit. 78, 100 és 502 lap.

veszi a nemesi személyes felkelést s a banderiumokat, tartozik hadakozni.

De nem taglalom itt tovább a magyar hadsereg elemeinek újabb összealkotását, midőn tanulmányunk tárgyát sajátlag nem ez, hanem a magyar hadviselés és harczmód képezi. * Önként feltünik azonban, hogy a hadsereget alkotó elemeknek is, a mint azok inkább a honvédelemre irányultak, meg kellett változtatniok a magyar hadviselést és harczmodort, melynek most védelemre, és nem mint eddig, támadásra kellett intézve lennie. Valamint megváltoztatta azt jórészt, e szerint az idegen harczmodornak és fegyvernemeknek átvétele. Sz.-Istvánnak, sőt már atyjának ideje óta folyvást halljuk, hogy járják idegenek az országot, hogy nyilik meg az a külföldi befolyásnak. Nemcsak térítő apostolok és idegen gyarmatosok jönnek, behozva a kereszténységgel a polgárosodást. Idegen lovagok is annyiszor bejöve és behíva, felkeresik az udvart vitézeik kiséretével, s itt a nyert birtokon megtelepednek; mások követségben járnak; mig a keresztes vitézek nagy hadai ismételve átvonulnak az országon s ezáltal nem egy idegen szokást és viseletet meghonosítanak. A hadhoz szokott nemzet figyelmét úgy sem ragadhatta meg inkább valami, mint az új fegyver-

* Azt tárgyalja sajátlag legkiválóbb történetiróink egyike, Horváth Mihály: A magyar honvédelem történeti vázlatában (Kisebb tört. munkái I. 147.), midőn e helyett a hadsereget összealkotó elemek történetét szövi, a mi szorosan véve nem képezheti a hadtörténelmet. Hogy mennyire nem jöhetett ezekkel sem tisztába, mutatja a 200. lapon saját vallomása: «oly zavartnak, a részleteket oly különszerűeknek találja, hogy azok történetét irni, úgymond, lehetetlen.»

nemek és viseletek, a lovagias szokások, a bajvívások és sajátságos új harczmodorok. Sz.-István első vitézi fellépténél már a kard övedzéssel való lovaggá avatás és szentelés idegen szokásának behozását látjuk először.[1] Unokája s utódja az idegen Péter, mint a királyi testőrség vezére, már ily idegen fegyverzetű csapat élén állhatott. Ezek csak nehéz vértű, hosszú kardú pánczélos vitézek lehettek akkor, minők az idegen lovagok voltak, mint krónikáink ezt felőlök külön feljegyezni szükségesnek vélték.[2] Kálmán király törvénye szerint azonban már minden száz pénz jövedelem után is pánczélos lovasokat kellett állítani, mig 40 pénz után csak pánczéltalan könnyű lovag járt.[3] A magyar hadsereg régibb könnyű sorlovassága tehát még

[1] Hogy e szokás, melyről történetkútfőink a Kupa elleni hadbaszállás alkalmával szólanak, nálunk általánossá vált, tanusítják Freisingeni Ottó püspök szavai 1146. évből: Ad quandam ligneam ecclesiam accedit (t. i. Rex Ung.) ibique ab episcopis — nam eousque in puerilibus annis nondum militem induerat — accepta sacerdotali benedictione ad hoc instituta (Lásd ezt a Pontificale Romanumban) armis accingitur. Gesta Frider. I. 32. és Baltzer: Zur Gesch. d. deutsch. Kriegswesens 6.

[2] Chron. Bud. Podhraczky 47. Post hæc de Almania Volphgerus cum fratre suo Hederico de comitibus Houmburch ortus, cum trecentis dexterariis faleratis introivit sat.

[3] Az angol 1181-ki alaptörvény szerint is, Assisa de armis habendis in Anglia: Quicunque habet feodum unius militis, habeat loricam et cassidem, clypeum et lanceam sat., és az 1252. Assise of Arm. faciant omnes iurare ad arma secundum quantitatem terrarum et catellorum: scilicet ad quindecim libratas terræ unam loricam, capellum ferreum, gladium, cultellum et equum — sat. A legkisebb census szerint csak karddal és nyillal kellett felszerelve lenni. Az angolok épen oly ügyes íjászok lévén, mint a ma-

nagyobb számmal volt, de mellette már nehéz pánczélos lovashad is fennállott.[1] Már Sz. László nagy csatáinak krónikai és legendai leirásai és későbbi XIV. századi festői előállításai is erre mutatnak. Mint a német szokás szerint a pánczélos vitézek a csata hevében a lóról leszállva, gyalog párbajra és birokra kelve küzdenek, úgy állítják elő Sz. Lászlót is a leányt rabló kún fejedelemmel gyalog birkózva, mig a leány a lovat tartva segíti a lovagot.[2] És hasonlón küzd Bátor Opos párbajt, tornázva a külföldi pánczélos lovagok harczmódja szerint.[3] Nem tudjuk, mennyire képeztek idegen elemet már Kálmán alatt az orosz és más népségi külön őrségek és hadak; de a szabad királyi városok és az erdélyi Királyföld idegen flandriai, szász és más német gyarmatai hasonlón nehéz pánczélos vitézeikkel, — a mint okmányaink már ilyenek állítását kikötik, — ez idegen harczmodornak egyik ily elemét képezhették.

Mindezen részint későbbi, és csak lassan gyarapodó, részint a hadseregnek csekélyebb részét képező hadelemek egyelőre a magyar hadviselés harczmodorán általában nem

gyarok, ezzel döntik meg a hastingsi csatát is. L. Stubbs Select. Charters of Engl. Constit. 154. és 371.

[1] Lásd a pánczélos vitézekre, a lovasok- és gyalogokra a többi adatokat összeállítva Kerékgyártónál i. h. 332.

[2] Mint a turnicsei XIV-ik századi falképen segíti a lóról leszállt hőst a gyalog küzdelemben a hölgy; hasonló képet fest az ó-német hősrege is: Et si forte prælium solus intrat pedes Dum tenet Bucephalum suus Ganymedes. Grimm: Gedichte auf Fried. I. 223.

[3] Chron. Budense, Podraczky 144. Opus super gilvum equum in lorica cucullata evulsus in modum fulminis ictu lanceæ, rupta lorica per medium cor transfixit.

igen változtathattak. A nemzet felkelő hadai megtartották régi hadseregeik jellegét és harczmodorát. Az országot ért első nagyobb invásiók alkalmával, midőn a magyart meghódítani mindig kész német császárok seregei hatalmasabban törnek be, például I. Endre alatt, a nemzet nem zárkózik még el várakba és erődített táborokba, mint a németek s olaszok tevék a berohanó magyarok előtt. A magyar sereg a német útjában mindent elpusztít, s a mint a benyomuló előtt hátrálva, oldalt lesbe áll, nyugtalanítja, majd a kifárasztottat minden oldalról körülvéve támadja, majd a visszavonulót elvágja s üldözi: csak régi, jól tervezett hadviselése harczmodorát tünteti elő. Vele ismét oly nagy veszteséget hoz a német hadseregre, mint akár újabban az orosz Moszkvánál Napoleon hadaira.

Csak egy század multán is azonban az európai hadviselésnek harczmodorából átvett, előbb vázoltam nehéz lovassági és gyalogsági elemek oly túlsúlyra emelkednek, ha nem is általában a felkelő nemzeti hadseregben, de a döntő királyi és főúri zászlóaljak hadaiban, hogy a csaták már is e harczmóddal vívatnak. De nem is többé győzelmesen, hanem többnyire már, mint a nemzet hadi geniusával ellentétesek, kevés sikerrel és nagy veszteségekkel. Az 1167-ben kitört és a következő évben folytatott bizanti háborúkban már csak a székely és besenyő előhad állott volna könnyű nyilász lovas csapatokból, és ezzel győzött is még az első összecsapásnál. A derékhad azonban, hasonlón a bizanti phalanxok hadsoraihoz, már tömören lép fel. Hadrende nincs többé külön csapatokra felosztva, nincsenek szárnyseregei jobb és bal felől. Sűrű tömegben helyezkedik el. A felvonuló hadsor lovai egymáshoz kötve, mint

egy áthatatlan erős falat képeznek, mely nem képes többé semmi mozgékonyságot s önállást kifejteni. Nemcsak a katonák vannak tetőtől talpig pánczélban, hanem a lovak is homloktól szügyig. Hosszú pallossal, dárdával és vérttel fegyverezve, a két sereg tömör sorban, mint egy fal, dől egymásra, s a magyar az általa meg nem szokott harczban rövidebbet húzva, csatát veszt. A könnyű mozgó seregnek, a több csapatra felosztásnak, az elő- s hátvéd és tartalék seregeknek hiánya, a tagozatlan lovastömbből álló hadsor, a szokatlan hosszú dzsidák és nehéz vért és pánczél használata, a színlelt futás, máskor a magyarok által használt cselnek fel nem ismerése okozták ime, a magyarok vesztességét.*

A belzavarokba merült ország nem is okult rajta. Nem lévén jó ideig a nemzetnek nagyobb háborúja, szentföldi kereszteshada sem lehetett a magyar harczmodorra kellő iskola. — A nemesek fegyvergyakorlata elhanyagoltatott; a várjobbágysági had bomladozóban volt, és a bizanti háború után közel száz évvel is ép oly készületlenül, mint nehézkes harczmodorban találjuk Sajónál felállítva hadseregeit a tatárok ellen. Csekély előhaddal és tartalékcsapatok nélkül, előnytelen szűk helyen összeszorulva, sűrű hadsorokban állíttatik fel a hadsereg. Ehhez szekértáborral voltak körülvéve az egymáshoz kötött sátorok. Ez inkább gátúl és hátrányúl, mintsem védelmül szolgált, mozgóságában akadályozva a hadat, melyet azért a magyar hadak régi mozgékonyságának előnyével bíró tatársereg könnyen megsemmisíthetett.

* Lásd Kerékgyártó idézett hely I. 356.

Csak e nagy veszteségen veszi magát ismét észre a nemzet. Ujra kezdi védelmét és seregeit, és pedig most mind a két — újabb és régibb — irányban szervezni, a régi magyar támadó, s az újabb európai honvédelmi hadviselés szerint.

V.

Az országnak a tatárjárás által elgázolása először is az európai védrendszer erődei és várai kifejlettebb szervezetének átvételére és utánzására vezetett. Tapasztalták, hogy az erősebb helyek a tatárvész alatt is a támadást kiállva, jó szolgálatot tettek, és hogy rohamos pusztításai ellen megvédhetik vala az ország nagy részét. Voltak tehát addig is védművek és várak; de nem voltak képesek a döntő csaták után az erősebb rohamnak tartósan ellenállani. Hogy hazánk és nemzetünk hadainak e védelmi szervezetét se feledjük, képét legalább röviden előállíthatjuk.

Magyar népségeink egyik ága az avar vagy várkun (Varchonitæ) már hires volt védrendszeréről. Ismeretesek földvárművei, a német iróknál Ring-nek azaz gyűrűnek nevezett, gyűrűszerű körben egymásba folyó messze kiterjedt körsánczaik szerkezetei, azok őrsége és védelmi rendszere. Nyomaik s eredeti gyűrű nevök maig fenmaradtak és kereshetők a Győrök és Szolga-Győrök helyein és helyneveiben. Sem hadtörténelmi, sem régiségtani vizsgálataink eddig még nem foglalkoztak velök tüzetesen, melynek jövőre szintén még egyik derék feladatát képezhetik.* Két-

* Az Archæologiai Értesítő 1879. 199. lapján Wagner (Szendrei)

ségtelenül országunk nem egy régi földhányása, gátja és sáncza még ezek maradványa. De ép oly kétségtelen, hogy hazánk több hasonló: kővel erősített, égetett agyaggal készült vagy csak magasra felhányt földműveiben más őslakóinak védművei is feltalálhatók. Az ország nagy részén átvonuló Csörsz-, Hon- vagy Hun- és Ördög-árkaiban, a Duna és Tisza közt, a Vág, Garam, Ipoly sat. folyók nagy földhányásai és gátjaiban, mint a Mirhó-gát, a bényi-garami Marcus Aurelius és quad tábori erődökben épen ugy az ősnépek, mint a későbbi barbárok és avarok, a római ellen és szövetséges népek, a quadok és marcomannok védművei és limes romanusa nyomozhatók.* Nem is kell külön kiemelni, hogy őseink beköltözésekor ezenkívül még az ismeretes római castrumok és vallumok, az őrtornyok és municipiumok falainak romjai meglehetős számban s magasságban, sőt épségben is fennállhattak, és a szlávoktól elfoglalt fa és agyag, fekete és fehér, régibb és ujabb sárvárak: a Csernogradok- (Csongrád) és Belogradoknak fészkei még ki sem hültek. Feltehető, hogy oly hadképes nép, mint a magyar, megszállva e földet, hont telepítve rajta s országot

János legujabbban érdekesen értesít a borsodi Diós- egykor Nagy-Győr avar gyűrűvári sánczainak nyomozásáról, s azok sáp-pusztai Várcza és felső-vadászi Várdomb nevű sat. elágazásairól.

* Régibb és újabb nyomozások e felől a honti Ipoly és Garam közti földhányásokról Pongrácz Lajos: Honti Lit. füzetek. — Neudeck: Germanische Befestigungen des oberen Waagthales in Ungarn. — Ormós: Adatok a délmagyarországi földvárak történetéhez. Délmagyarorsz. Tört. és rég. értesítő 1879. 65. lap. Rómer: Resultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie sat. közlemények a Magyar. Akademia régészeti publicatióiban.

alkotva benne, ezeket nemcsak felismerte, hanem jól tudta mindjárt értékesíteni és használni lakúl és védelmi központúl.

Minden ősnép megtelepedésénél ebben azonos természetes rendszert követett. Akár hadtáborként szállta meg a földet, akár törzsrokonság szerint telepedett meg: nemcsak a régibb lakók helyét foglalta le, * hanem bizonyos természetes védettebb központok körül helyezkedett el. Az ugor-finn népségeknek erődített helyei, a kelták tribusai, a németek gauszerkezetei, a bizantiak themái, a szlávok zsupái mind egy központi telepedési helylyel bírnak, mely körül a törzs, a had tanyázott és végre megtelepült. Ugyanezen képet mutatja nemzetünk megszállása, a mint a törzsfők és a nemzetségek a régi várak és győrök alatt, mint a hadfőnökök táborai körül, telepednek meg; vagy a királyi birtok s uradalmak területein képezi igy a vár, a győr a várjobbágyok és szolgák (ismét épen ugy a szolgagyőr nevek is) központját; vagy legalább bizonyos székek és udvarok képezik ezt, honnét a székelyek és főpapi nemesek székei és udvarhely-székeinek nevei származnak. E központokon volt egyaránt a törzsfői, a hadvezéri, a birói hatalom és székhely; ott székelt a nemzetség feje és főnöke s a nép törvényhatósága.

Hogy e magyar első telepedési székhelyek régi föld és favárak, vagy római sat. városi, tábori falromok lehettek, az kétségtelen, ha a mai legtöbb ily városunknak és vár-

* Az archæologiai kutatások erre mutatnak, a mint ásatásoknál az új népségek rétegeinek lelhelyei alatt rendesen régiebbek is találtatnak.

nak a magyarok előtt kezdődő történetét nyomozzuk.[1] Hogy azok idővel általok jobb karba helyeztettek, földművekkel, sánczczal, palánkkal, czölöppel, faszerkezetű rekeszekkel és sövénynyel ujabb, nagyobb, erősebb lakká emelkedtek: azt nemcsak a várjobbágyok szolgálata a királyi uradalmak várai mellett, hanem a dolog természete is tanusíthatja. De valószinű az is, hogy mind e várak csak kezdetleges művek, csak épen első szükségleti védművek voltak.[2] Rájok kevésbbé volt alapítva a honvédelem, mint inkább a központi tábor, haditárak és a székhely szervezése.

Első erősebb falművek, melyek az építészeti s erődítési művészet kellékeinek megfelelni törekszenek, tudomásunkra az egyházak s a királyi fejedelmi nagyobb várpaloták mellett emelkednek. Hazánk első főegyházai és a székes-fehérvári királyi palota (a Nagy-Károlyi aacheni pfalz módjára alapított) főegyházának építészeti vizsgálata kimutatta, hogy ezek a római castrum- és prætoriumoknak, melyeknek többnyire régi helyén keletkeztek, toronyerődítési rendszerével épültek.

A városi püspöki székkel, a bazilikával és monostorral, a királyi, majd főúri lakkal is épül tehát először a kisebb-nagyobb tornyos erőd.[3] Fehérvárott és Pécsett, Esz-

[1] Lásd e régi várak névjegyzékét a történeti kútfők szerint összeállítva Kerékgyártó által i. h. 345.

[2] L. Czobor: Magyar orsz. középkori várai.

[3] A főurak toronyerődei rendesen udvarházaik, majorságaik közelében levő, magasabb helyen álló, több emeletre osztott, egyszerű tornyok, melyekbe az úr családjával és fegyveresei szolgálatával csak háboru esetén vonul, felhúzván az első emeleti bemenet hágcsóját.

tergomban és Nagyváradon, Egerben és Nyitrán, Dömösön, Szalán és számos más főegyházon és monostoron ezt maig régiségi vizsgálataink kimutatni képesek. Ezt követik az erődített fallal kerített városi acropolisok, sőt falusi egyházak várdává alakított falkerítéseikkel.*

Az egyháznak, mint egy szellemes iró mondja, valóban, nemcsak a szellemi, hanem a személy-szabadságot is kellett ekkor oltalmaznia.** E nélkül nem védhette volna a szellem szabadságát sem, ha a rabszolgát fel nem szabadítja zsarnok urától; ha az igazságot és erényt nem veszi pártfogása alá; ha az ártatlanul szenvedőnek és üldözöttnek menedéket nem nyujt falai közt. Erre nem képesíté mindig egyszerűn csak az evangeliumi tanok hirdetése. Sokszor kardot kellett kötnie védelmökre. Falat és erődöt kellett emelnie, hogy a vad erőszak ellen megvédje a hozzá menekülő személy család- és vagyon-biztosságát. Ha az evangeliumi apostolkodás s a diplomatiai küldetés és közbenjárás nem sikerült, nekik is az ultima ratióhoz kellett az ökölviadalok és párbajok ez erőszakos korában folyamodniok. Fegyverrel s erőddel is kellett békíteni és polgárosítani. A szellemi és értelmi művelődés, a tudományos és művészeti képzettség magaslatán, s az anyagi hatalom birtokában nemcsak nem vonhatták ki magokat a harcz, védelem és polgárosodás biztosításának kötelessége teljesí-

* Lásd alább: Az egri székesegyház. Beszterczebánya. — Henszlmann: Székesfehérvári ásatások; Rómer erődített monostorokról és Müller az erődített templomokról (A Mittheilungen d. Centralcomiss.) szóló közleményeiket.

** Olim musste die Kirche, — úgymond, — mehr, als geistiger Hort sein; sie musste auch der Person Sicherheit wahren.

tése alól; hanem résztvételök abban hivatásuk egyik első teendője lőn. Kolostoraik iskoláiban és műhelyeiben egyedül gyakorlák a magasabb műépítészetet, mely egyházakat s erődöket képes volt emelni. Ha valahol, monostoraikban olvasták és másolták Xenophon és Polybius, Arrian és Vegetius hadtörténeti munkáinak kézirati codexeit. Nevezetesen, az utóbbinak műve képezte akkor a magasabb műveltségü hadvezérek legfőbb tanulmányát. Már a XI. századból halljuk, hogy a hires hadvezér, Anjou Folkos igy tanulja Vegetius hadtanát.* A középkor hadainak nehézkes lovag tornázó harczmodora mellett ez tartotta fenn akkor a classicai kor hagyományos hadformatióinak művészetét. A XIII. században már francziára is lefordítva az Art de chevalerie czím alatt, Jean de Meun vagy Moine (azaz barát, szerzetes) a Roman de Rose lovagregény szerzője által, ezek lőnek a Geste-czimen, lovag ütközetek és bajvívások leírásával bővítve, a könyvhöz értő házi káplányok és tudós szerzetesek által felolvasott s a vitézektől mohón hallgatott könyvek, melyekből egész hadtudományukat merítették.

Sehol jobban nem ismerték tehát ezeket, és az európai hadak állását és harczmodorát, mint a püspökök udvaraiban s a monostorok czelláiban. Innét váltak ki a diplomaták, kik országról-országra, udvartól udvarhoz jártak békét közvetítni vagy szövetséget kötni. Ennek sikere vagy eredménytelensége szerint állíttattak azután a hadtanácsból — hol az övék, a legjobban informáltaké volt többnyire az első szó, — a hadak élére, mint a legjártasabb, legkészül-

* L. Boutaric: Institutions militaires de la France 297.

tebb vezérek, kik ugy is zászlóaljakat, banderiumokat vezettek, hadakat tartottak készen birtokaikon. S a többinél is még többet áldoztak és áldozhattak, mert költséggel és kincscsel bírtak megtakarított arany és ezüst egyházi és más mű- és dísz-tárgyaikban.

A várerőd- és az erődítés tudománya és művészete is igy, természetesen, nálok keletkezik magasabb tökélyében először bazilikáik- és domjaikon, a monostorokon és várpalotákon. Csak ezek előtt áll meg Pannonhalmán, Székes-Fehérvártt és Esztergomban a tatár, melyeknek falait nem képes, mint a városok többi fapalánk kerítéseit, feldulni s elégetni. Az ellene emelt más torlaszokat előre küldött fejszés hadai könnyen, épen ugy széthányták és megvívták, mint már előttök akár a kunok és besenyők is.* A példa most ez irányban használt. Az ország eddigi várai és városai, tornyai és palánkjai hatalmasabb erődökkel épülnek ezentúl, hogy a tatár hadviselésnek ellenállhassanak. Az ország védrendszere a kifejlettebb európai hadszervezet szerint kezd alakulni, a lovagok és főurak magas sziklavárai, a királyi várak s a városok acropolisai és falai erődökké alakíttatnak át.

A tatárháborúból megfutott nemzet királya, kinek az ország gyenge várai s erődei sem adhattak menedéket, mint állam- és hadszervező tehetség kerül vissza. Nemcsak erődített városok és várak építését kezdeményezi, hanem a nemzeti hadat is rendezi. Az európai hadviselésben épen

* Igy beszélik krónikáink már az első kun berohanásokról Salamon alatt, hogy az ellenök emelt védgátakat szétronták : ruptis indaginibus, irruerunt in Hungariam. Chron. Budense i. h. 127.

úgy gyakorolja és felszereli újra, úgy látszik, a nemzetet, mint alább a következtetés mutatja, valamint a régi nemzeti harczmodort is helyreállítja. Erre épen új alkalmas elem mutatkozott az országba bevándorlott kun népségnek a régi magyar hadhoz hasonló könnyű lovas hadseregeiben. Rég észrevehette már a nemzet, hogy ujabb hadviselési modorával nem igen birt sem a kunnal, sem a besenyővel mérkőzni. Midőn ismételt beütéseik és harczaik után még a tatárjárás előtt és általa szorítva bejöttek, Béla számíthatott már hatalmát támogató hadaik erejére. De a röktön érkező tatárvész előtt a kunok még sem szervezve nem voltak, sem a kölcsönös bizalmatlanság miatt a harczban részt nem vettek. Most azonban megtelepitve és szervezve, hatalmas hadat képeztek, mely a régi magyar könynyű sorlovas hadviselésnek módjával felújíthatta a magyar felkelő hadak e harczmodorát is.

S ez, valóban, ezentul győzelemről győzelemre vezetett, s az ottokári és habsburgi hadakban döntő részvéte által, ujra egy uj világkorszak és a szlávság ellenében idővel az ujabb Habsburg dynastiai osztrák-német birodalom megállapításának kezdete lett.

Érdekes, valóban, hallani fegyvereink és nemzeti hadviselésünk e diadalát, amint azt nem is csupán nemzetünk saját történeti feljegyzései és rég elenyészett hősdalai, mint inkább az idegen német irók és költők énekei maig visszhangozzák, a leghivebben előállítva régi nemzeti harczmodorunkat, valamint a magyar hadsereg ujabb európai harczmodorban való jártasságát.

E harczmodor általános jellemzése ugyan itt is abból áll, hogy a magyarok általában nem élnek sajátlag az euró-

pai fegyverzettel, azaz nem használják rendesen a nehéz pánczélt, vértet és sisakot; nem vívnak, mint az idegen pánczélos tornázó lovagok. Hadaink e szerint futva támadnak és üldöznek, nyugton nem tudnak hadsort állani. Az ellent szinlelt futással üldözésre csalják, s ekkor röktön megfordulva, zavarba ejtik és tönkre teszik.* Igy beszéli Zittaui Péter hallásból, ugymond, hogy a fegyver rendes használatát nem értik, de a háboru kitörésével szűk szörmébe öltözve, mely a harczolót derekabbá teszi, gyors lovon, sebes nyargalással a mezőn keresztül nyilaznak (bizonyára a távolból, mielőtt még az ellen őket észrevenné) gyorsan megfeszített íjjaikból az ellenre, mély sebeket ütve rajta. Eszerint nem állnak a csatarendbe, úgymond, a sváb szokás szerint. Az egész csata, szorosan véve, csak nyilazással megy véghez. A mint a lovas az íjjat feszíti s a nyilat sebesen minden felé lövöldözi, ezzel magát elülről és hátulról fedezi.**

Helyesebben tudja ezt az egykoru Hornecki Ottacker lovag, rimes krónikájában megénekelve a magyarok diadalát a marchfeldi csatában. «Mennyi esett el, ugymond, a magyarok által. Mikép szoríták ezek egyfelől és másfelől keményen az ellent az ütközetben. Azt mondják felőlök, hogy nem képesek a csatában helyt állani, sort tartani? Hogy nem birják a nehéz sisak s vért alatt a harcz hevét kiállani? A ki ezt mondja, látta volna őket az napon. Úgy küzdöttek, mintha csak Francziaországban tanultak volna

* Karajan: Leumund der Oesterreicher, Böhmen und Ungern 504. (Sitzungsberichte der Wiener Akad. XLII. 50.) de ki ezen vonásokat, összeállítva, az alább idézett Zittaui Péterből meríti csupán.

** Dobner: Monumenta. V. 336.

vívni. (Ez volt akkor a leghiresebb vívó-lovag-iskola.) És meg kell engedni, hogy ugy hadakoztak, mint akár a svábok. Pánczélos lovasaik ugy csépeltek, akár a cséplők.» (Azaz sorrendet tartva, csatarendben is.) *

Ámbár kétségtelen tehát, hogy a kún seregekkel erősödve, a régi magyar harczmodorral vívta ki a magyar hadsereg a marchfeldi csatákat, és Hornecki Ottacker verseinek első sorai is ily könnyű lovas csatázók, minden oldalról szétszórva küzdő seregeire érthetők; de a további leirásból világos, hogy a magyar had egyes csapatai ekkor, mint az európai harczászatban is jártasak és gyakorlottak, fölényben voltak.

A továbbbi adatok is e korból, mind álmélkodva szólnak a sajátlagi magyar hadviselésről. Mikép tudnak a távolból biztosan nyilazni és halálra találni. ** Mily gyorsan és

* Die dy Unger velten nieder,
Sy drukhten hin und herwider
In dem Streit hertichleich.
Als sy dacz Frankreich
Hieten vechten gelernt.
Wer gicht, daz sy nicht wernt,
Noch tawrn undern Helmen
In hicz und in Melmen?
Hiet sew des tages der gesehen,
Der muest in der furwar jehen,
Sy kunden Swebischen vechten.
Wenn sy darczy gerechten
Mit Rossen und mit Harnasch
Ain Drescher nie so gedrascht sat.

Lásd Petz: Script. rer. Austr. III. Cap. 155, 150.

** Ottacker: Chron. rithmicum Cap. 95. beszéli ezt, mikor Kőszegi Iván grófot egy magyar, párbajra hívja.

kitartón tudnak nyargalva nyilazni. Mikép mellőzi magyar királylyá választását a cseh Venczel, mentegetődzve, hogy ha a magyarok észre sem vennék csekély képességét, de azt csakhamar tapasztalhatnák, hogy nem képes az íjjal hat mérföldet nyargalni és szerte lövöldözni, mint ők. * A magyarok e harczias vitézsége és fölénye annyira elismert volt, és divatba jött, hogy a hősies, harczias alakhoz tartozott ekkor egy ideig a magyarok vitézi viseletének, szokásainak, tartásának utánzása. Hadakozó Frigyes, Ausztria herczege, mint a magyarok folytonos ellensége is utánzá őket a ruházatban, viseletben; kétségtelenűl a fegyverzetben is, mert csak igy hadakozhatott velök sikerrel. Követték ebben akkor az osztrák és cseh lovagok is.**

Legfeltűnőbb volna e közt a jellemvonás, mely az, ugymond «kevély, rátartós és nemzetökre büszke, minden idegent lenéző» magyaroknak akkor kiválólag tulajdoníttatott: hogy t. i. a harczban, valamint nemzetközi vonatkozásokban, a diplomatiai állam-ügyekben ravaszok és színlelők, csalfák és hamisak voltak.

A mai magyar jellemtől annyira eltérő ezen vonás azóta nemzetközi életünknek, ugy látszik, nem kis hátrányára enyészhetett el. Mert a ravaszsággal eme jellemzések nyilván csak hadi ügyességét jelezhették. Hasonlón mint a középkori krónikások, a magyarok hadfölényét és győzelmeit vad erőszakos jellemökkel indokolták, úgy e ravaszság alatt is bátran a hadi cseleket érthetjük: az ügyességet az ellenség rászedésében, megelőzésében, a mint azt nyilaik-

* Ugyanott Chron. 723.
** Karajan: Leumund i. h. 525.

kal véletlenül már távolról és lesből támadták, körülkerítették, és színlelt futásban megejtették.* De ez egyszersmind leghívebben jellemezheti akkori hadviselésünket, hogy az részben még mindig a régi mozgékony magyar harczmodor volt; a nehézkes, támadni és mozogni nem képes, súlyos pánczélos lovagok tornázva bajvívó modora ellenében. Igy panaszolják stiriai határháborúinkról a német krónikák, hogy a magyarok véletlenül megrohanva az országot, majd álnokúl, futás színlelésével üldözőiket a magyar földre csalták, itt pedig minden felől körülvéve, mindannyit levágták vagy elfogták.** E háborúk egyikében a magyarok ellen e szavakra fakad ki azután a csatát vesztett német marsal, Landenberg: Ti hősök, meghigyétek, hogy én sok nép hadszokásait ismerem, de ezt még nem ismertem; máskép ily cselbe nem vezettetek volna. Sváb urak, ez ellen bátorságtok hasztalan volt. Azt hittétek, hogy hasonlón kell küzdenetek, mint a francziák ellen. A sváb vitézek erre felelik: Ezen pogányok hadmesterségével a mienk nem ér fel. Mert azt kisem hitte volna, mondja tovább Horneki Ottacker, ki ezt verses krónikájában megénekeli, hogy a magyarok képesek legyenek a német hősök felett ily dicsőséget kivívni. Az egésznek magyarázata pedig mindig egyszerűn ugyanaz. Mig a franczia, a német sat. európai harczmodorban a feudalis urak, a hűbérnök lovagok talpig pánczélt öltve, inkább a védelmi harczra és ebben

* Zrinyi Miklós a költő is így értette valahogy «A török afium ellen való orvosság» czímű iratában: «a török nem erővel győzött meg bennünket, hanem ravaszsággal, — — igaz, a török ravasz, hogy disciplinatus.»

** Pertz: Monum. SS. IX. 638. Contin. S. Crucensis.

tulajdonképen saját drága személyöknek egyedüli védelmére vannak felkészülve; és mig ők mintegy erős bástyák állanak egymással szemben, kiket rendszeres tornázási mesterséges viadallal kell megtámadni és a lóról ledönteni: addig a magyar harczos minden látszólagos torna és vivó szabály nélkül rohan elő, nyilával távolról lődözi, utána iramodásra ingerli, oldalról és hátulról támadja, mig végre megejti és harczképtelenné teszi. De azért csak még két század múlva is így hangzik Galleottinál a magyarok jellemzése, hogy ily kitünő nép felett, mint a magyarok, nagy dicsőség uralkodni, mert ezek ép oly bátrak és vitézek, mint ravaszok és csellel bírók. Tehát nemcsak bátor vitézek, hanem a hadicselhez is értenek. Mit, mint valódi renaissance iró, azzal magyaráz, hogy a régi Pannonia népei szokását követik ebben, kikről már Tibull mondá, hogy vitézségöket s eszélyöket, mely cselfogásokból állt, már a rómaiak hadai ismerték és gyűlölték.* Ha azonban tovább ér tudományával s a római irodalmon túl a bizantiakat és középkori irókat ismerte volna, ott találja vala már hívebben munkáikban feljegyezve a magyarok hadviseléséről ez eredeti vonást is, hogy mily fortélyosak és titoktartók a hadban seregeik és vezéreik.**

* De dictis et factis Matthiæ Regis cap. XXXII. És Karajan: Leumund i. h. 499. — ki több lapon át nagy kedvteléssel szedte össze a magyarok ravaszságáról szóló adatokat, azoknak, úgy látszik, actualis politikai, fájdalom, ez értelemben is rég elveszett jelentőséget akarván tulajdonítani.

** Lásd erre Liudprand Antapodosisa leirásának a berengari csatáról szóló magyarázatát is Salamonnál i. h. 137.

VI.

Az Árpádok lehúnytával a hosszas interregnum és trónöröklösödési háborúk forrongásai hadedzett csapatokat nevelhettek. De a pártokra szétmálló nemzettestnek hadszervezete mindinkább hanyatlott. A hadköteles várjobbágyok felszabadulása, az elszegényedett köznemesség, az elhatalmasodott oligarchia a helyettesítési és zsoldos rendszer felé vezetett. Erre a hoszszas pártháborúkban számos hadgyakorlott csapat állhatott készen, midőn a trónra lépett Anjouk nem többé a nemzet érdekeit követő hadszervezet kifejtésére, hanem személyes dynastiai és politikai czéljaik űzésére szükséges hadcsapatokat kezdenek az akkori európai modorban felállítani.

Hogy a magyarokból és kunokból szervezett könnyű lovas had jó vezérlet alatt s a nemzeti harczmód mellett ebbe is azonnal beletalálta magát, mutatják I. Károly győzelmes harczai és Nagy-Lajos olaszországi lovas csapatainak oly merész hadmenetei, melyeknek bravourja sokszor nem kisebb volt, mint akár az Árpád-kori vezérek alatti portyázó hadaké. A szemtanú olasz jegyző, Gravinának leirásai, a mint e magyar lovashad hőstetteit elbeszéli, ugy hangzanak, mint akár egy nagy nemzeti epos csataepisodjai.* A magyar zászló ekkor ismét Európaszerte minden csatatéren lobogott és Nápoly, Aversa és Canossa falaitól kezdve, Lithvaniáig, az Ádriai-tengertől a Fekete- és Balti-tenger fokáig kitűzve volt. A könnyű diadalok mellett a kitartás

* Lásd Muratori gyűjteményében: Script. rer. Italicar. kiadva.

és fegyelem, a nemzeti öntudat és hűség sem hagyott semmi kivánni valót. Midőn az első condottieri, Werner vezérlete alatt álló német zsoldos csapatok, kiknek szerkezete ezentúl a divatba jött bérhadaknak mintáúl szolgált, meg nem elégedve a zsolddal és zsákmánynyal, fellázadnak: a magyar lovashad a vele egy zászló alatt küzdő lázadókat a király parancsára egytől-egyig lekaszabolja.

Egy ily sereg már az állandó hadcsapatok feltételeit bírta magában. Mellette megvolt ugyan az országnak személyes nemesi és vármegyei telek (portalis) katonasága és felkelése; de ez mindinkább háttérbe lép és némileg már a népfelkelés és tartalék jellegét veszi fel ekkor. Különféle nemei keletkeznek. Az általános és részleges felkelés, melyek ismét a betörő ellenség támadásához vagy a határátlépéshez vannak arányozva.* Zsigmond folytatja, bár kevés sikerrel ez irány fejlesztését. A banderiumok, fogadott csapatok, a helyettesítés és pénzmegváltás képezik már a rendszert. Mig eddig rendszeresen csak a szabadok, a birtokosok képezhették a nemzeti hadsereget, Zsigmond törvénye szerint már a parasztság is, a nemesi javak járulékakép felvétetik.** Csak amazok elégtelensége esetén veszik még igénybe az országgyűlések a nemzet személyes felkelését. A felszerelés és fegyverzet is mind jobban közeledik az európaihoz; ámbár ennek külsőségei: a nehéz lovasság, a tornai bajvívások nem voltak képesek nálunk teljesen

* Az erdélyi szászok ekkor az elsők, kik évi adajok négyszereseért felmentetnek a kötelességtől, hogy megyéjökön kívül katonáskodjanak. L. Horváth: Kisebb tört. m. honvédelem I. 178.

** U. ott 181.

lábra kapni,* annak daczára sem, hogy Zsigmond Európaszerte hordja magával a magyar lovasokat kiséretében, és a lovas tornák külső ékítményeivel, czímerekkel, sisakokkal stb. feldiszíti őket.

Az idegenszerű hadszervezettel elérte ismét a nemzetet a balvégzete. A besenyők, kunok és tatárok után ujra egy ujabb oly néppel, a törökkel kellett szembeszállnia, mely a magyar népségek hajdani hadviselésével és harczmodorával volt fölényben az akkori magyar had felett. Első ütközeteit vele 1363-ban és 1396-ban egymás után el kellett veszteni. Ezzel Európa kapuja megnyilt előtte.

Csak a Hunyadyak hősies lángszelleme volt még képes egy ideig a vészt feltartóztatni. Magyarország ez által, mint egy szellemes iró mondja, Európa Thermopilejévé és Marathonává lett. A Hunyadyak: János és Mátyás előnye ismét a magyar hadképesség és harczmodor felélesztésében s érvényesítésében állott. Midőn János — ki Bonfini szerint előbb a Viscontiak alatt Milanoban tanulja az újabb renaissance harczmodort — a fenyegető nagy veszélyekkel szemben általános felkeléseket rendezve, e felkelő csapatokban is újra feléleszti a régi hadviselést: az ősmagyar hadtraditiók alkalmazásának köszöni diadalait.**

A felélesztett régi vitézséget s hadintézményeket a hőslelkű atyának nagyobb fia, Mátyás a hadviselés és hadtudomány ujabb vívmányaival tudta összekötni. A hadviselést ez időtájt két korszakias fordulat érte. Az egyik a renais-

* Lásd erre burgundi Fülöp lovászmesterének, Bertrandon de la Brocquiére-nek leirását az apró lovakon való tornázásról, midőn Pesten 1433-ban a tornajátékon jelen volt, Meynert i. h. 67.

** Lásd erről Salamon i. h. 20, 41, 58.

sance korszakkal feltámadt classicai harczmodor hagyományainak ujabb felélesztése s alkalmazása; másik a tűzlőfegyverek feltalálása volt.

Egy ujabb hadiró talán inkább szellemesen, mintsem alaposan, megkisérlette a világ népei hadművészeti hadállásainak architecturáját a különféle korszakok építészeti ízléseivel összehasonlítani. A hellen tömör phalanx négyegének hadsora hasonló volna e szerint a doriai templom hossznégyszöge peristyljéhez. A római legiok tágabb szerves összekötése hasonlóbb volna a római composit építészeti styl arkádokkal, ívekkel összekötött csarnok-oszlopzatához. A középkori feudalis hadsereg, a nehéz lovagok kisérete, a hűbérnökök, szolgák s apródok csapatai fokozatosan ugy emelkednek, mint — (itt egy kis ugrást tevén a szerző, elhagyja egyszerűn a neki be nem illő többi fejlődési styleket), — a gót stylben a támfalak és támívek apró toronykáikkal kisérve a hatalmas csúcsokat és tornyozatot. Mig a renaissanceban az antik classicus motivumoknak csupán külsőségei és formái vannak inkább alkalmazva az élet szükségeihez, s ezek is később, mint üres ékítmény és czikornya, a hanyatlásban pedig, mint felesleges czopfos és barock tekercses ízléstelenség, tapasztatnak a rút lapos valóságnak elfödésére; hasonlón nyilván amaz olasz condottieri hadakhoz, melyek a classicai művészi formák közt mozogva, e hadmesterség és művészet miatt soha sem jutnak a csaták vívásához vagy csak eldöntéséhez, és csupán különféle állódások és mozgódások kifejlesztésével fárasztják ki egymást.*

* Jähns: Die Kriegskunst als Kunst. 1874. 16. sat.

Megvallom, hogy a szellemes hadiró hosszú hypothesisét itt röviden összevonva és hiányos stylismeretét kissé kiigazítva és módosítva adtam, hogy belőle ez eszme csak némileg is, kissé szorosabb logikai következetességgel levonható legyen. De ezenfelül hozzá kell még azt adnunk, a mit ő classicus műtanulmányába merülve feledhetett, hogy az általa ignorált barbár népeknek is megvolt, mint láttuk, saját had-architecturája, hadviselési harczmodora és művészete. S a mint ezt már előbb nemzetünk harczmodoránál a bizanti taktikák és strategiák szerint leirtuk és elemeztük, bátran folytathatnók a hasonlatot, ha nem is a classicus művészeti stylekkel, miután e népek sem követték a classicus hadművészetet; de legalább is hasonlíthatnók magyar népségeink könnyű sorlovasságának hadviselését ama könnyű sátor-architekturához, melyet még népünk építészetében annak lakai és fedelei utánoznának. Mint a könnyű, szellős, tárt sátorok, bármely perczben és bárhol letűzhetők és könnyen felszedhető hajlékot adtak a tábornak, ugy nemzetünk folytonosan táborozó hadainak is kétségtelenül a könnyed mozgósítható formák felelhettek meg leginkább.

Mátyás király, a mint magas classicai műveltségénél fogva korának renaissance formáit nemcsak átvette, hanem azokat még magasabbra kiképezte, úgy hogy az udvarában és seregében tanyázó olasz renaissance tudósok nem győzik csudálni, hogy oly uj hadsor képzéseket szemléltek táborában, minőket sem Xenophonnál, sem Polybiusnál, sem Arrian- és Vegetiusnál nem olvastak, sem Epaminondas és Nagy-Sándor nem használt: ugy másrészt nem húnyt szemet a magyar hadviselés s a nemzeti genius harczmodora előtt sem.

Erre mutat, a mint szokott erélyével a magyar had-

sereget szervezi. Mig toborzás utján és Giskra szétugrasztott cseh rabló csapatainak zsoldba vételével valódi classicus veterán legionarius hadat állít a fekete-seregben; addig másrészt a nemzeti hadjutalékot is ujra szervezi. A királyi had, a főuri és főpapi banderiumok és nemesi felkelők mellett a szegedi országgyülésen minden husz után egy embert vettet ki. Midőn e hadat az állandó zsoldos legionarius hadsereg mellett, mint könnyü lovas huszár hadat használja, nyilván a nemzet hadgeniusának megfelelő sereget alkot benne. Az arány is megfelel ennek. Mig fekete-serege: gyalogsága, mely állandó zsoldos hadának magvát képezhette, csak nyolcz ezeret, addig lovassága ez arányban husz ezeret tesz Bonfini számítása szerint.

Mindkét fegyvernemben a gyalog fekete-sereggel s a lovas huszársággal, korszakias hatással volt Európa hadseregeire. Nemcsak hogy majdnem először találkozunk itt állandóbb, rendesen fizetett és begyakorlott haddal. Mert VII. Károly franczia király ugynevezett chalonsi, 1445-ki ordonancei lovassága, melyet a hadtörténelem az első állandó hadseregnek szokott tekinteni,* alig előzte meg néhány évvel Mátyás gyalogosai és lovasainak fennebbi intézményeit, és Miksa császár, a német hadsereg első reorganisatora, csak ötven évvel később követi Mátyást.** Hanem a mi Mátyás e befolyásában az európai hadseregre mérvadóbb, az, hogy Miksa épen Mátyásnak gyáva utódai alatt feloszlott fekete-serege maradékait veszi át. Ennek a táborban felnevelt ivadékai képezik egyszersmind később a

* Boutaric: Institutions Militaires 308.

** Meynert i. h. 85.

német első állandó zsoldos gyalog hadak, az úgynevezett Landsknechtek alapját.* Nem kevésbbé előrement Mátyás a könnyű sorlovas had felállításával. Mig VII. Károly ordonancejai és Miksa császár nehéz lovasai alig mozoghattak, az egyiket a csatatéren öt, a másikat hét szolgának s apródnak kellett követnie, hogy a lóra felülhessen és magát azon fentarthassa, az az, hogy csataképes lehessen; addig egy hadtanító szerint Mátyás huszárja egymaga lévén teljesen hadképes, amazok ellenében a szólamra emlékeztet, ugymond: «Selbst ist er ein Man». Ezzel ismét oly kitünő fegyvernemet alkotott, mely a mint a magyar vitézséget világhírűvé tette, Európának is, ugyszólván, összes hadseregeibe felvétetett, melyeknek könnyű lovasságát maig a huszárcsapatok képezik. Miksa császár első sietett ismét átvenni Mátyás király halálával fekete-seregei mellett huszár hadainak intézményét. Meghívja és felfogadja Mátyás huszárhadnagyait lovagi gyakorlatokra, hogy nála hasonló sereget képezzenek.**

Mátyás e magyar lovas hadintézményének a nemzeti hadügyre nézve ezért még azon kiváló előnye is volt, hogy a magyar nép hajlamának megfelelő huszárseregek daliás könnyűsége és vitézsége, azok disze és fénye vonzotta a nemességet és főurakat, kik csapataik élére álltak, mint hadnagyok és vezérek. A magyar hadban ezáltal épen azon

* Meynert i. h. 93.

** A Veiszkunig így beszéli, hogy hozatja udvarába a huszárok nemes tiszteit s taníttatja általok lovasait: Viel redlich, und ritterlich Huszaren die zu Rosz mit dem Handbogen (tehát még épen úgy lovas nyilasok, mint a régi magyar lovasok) viel Ritterspiel treiben. Lásd Meynert i. h. 87.

átmenetet látjuk ekkor, mely VII. Károly chalonsi ordonanceát is követte, hogy az általa felállított állandó lovasság tisztségeire a nemesség vállalkozott. Nálunk, Mátyás seregének szétfoszlásával megszűnik ugyane szolgálat is. Ámbár a török hódítás korában ott látjuk rendesen lovas csapataik élén főnemeseinket is; de ez inkább a szükség-parancsolta önkényes szolgálat és nem rendszer volt többé. Hiányzott nálunk később is még soká egy Richelieu lángszelleme s erős keze, mely állandólag tudta volna lekötni és szervezni a nemesség szolgálatát a hadseregnek. Midőn az később nálunk is szokássá lett, inkább franczia divatként jött már be, és mint ilyen, és nem valódi nemzeti intézmény, jelenleg az is kiment a divatból.

Mátyásnak azonban mindenesetre az volt leggenialisabb conceptiója, hogy nemzete régi könnyű lovas seregének hadviselését össze tudta egyeztetni a kor kifejlett hadászatával és harczászatával. Ennek köszönhette, hogy győzelmeskedett az őt mindenfelől fenyegető ellenein. Fekete-serege és huszársága épen ugy megfelelhetett a törökök janicsár gyalogságának és spahiaik lovasságának, mint a német, osztrák és cseh nehéz pánczélos lovagok és gyalogság támadásának.

A legméltóbb és valóban élénk szemléltető képet állít elő a magyar hadsereg e kiképzettségéről a szemtanu Bonfini leirása. Ő, ki a classicus renaissance színvonalán állott mint történetiró, s ki, mint ő maga beszéli, mindent átolvasott, a mi a classicus hadművészetről ismeretes volt, e mellett épen ugy ismerte Olaszország hadseregeit: csodálkozva látott, ugymond, Mátyás hadseregében olyan hadmesterségeket, minőkről soha sem olvasott a classicusok-

ban, és minőket soha sem látott Olaszország hires gyakorlott condottieri hadseregeiben. De a mit csak valaha olvasott a classicusokban a nagy hadvezérek művészetéről, azt mind látta Mátyás hadseregének szemléi alkalmával szemei előtt formálódni. Majd ékalakban, ugymond, majd fogó módra vonulnak fel a hadsorok,[1] majd körállódást vesznek.[2] Majd három- és négyszögű felállításba[3] rovátkos alakban mennek át. De a mit leginkább csodált, ugymond, mert addig soha sem hallott és látott, az a csatasorok támadásba átmenetének skorpió alakja volt.[4]

Ez utóbbit egy hadtani tekintély felfogása nyomán, s a magyar harczmodor szerint is ugy magyarázhatnók, hogy az előhad s a sereg előtolt szárnyai képezték a skorpió alak kinyújtott lábait, melyek kétfelől megkerítve, szoríták ösz-

[1] Ez az ékalak az Embolon, a mint ezt a mantinæai csatában a thebaiak alakítják a lacedemoniaiak ellen. S az ék ellen alakított fogó: Koiembolon, melylyel a timbrai csatában Crœsus ékalaku dűlényét Cyrus kétfelől felfogja, mi a győzelmet részére dönti el.

[2] A régi körállódás mellett rendesen ekkor a török hadak félkör- s hold alakú állódást vettek fel.

[3] A régi phalanx állódások.

[4] Quæcunque apud veteres legeram, de disciplina militari mihi recognoscere licuit. Nunc in cuneum, nunc in orbem, nunc in trigona, tetragonave, aut in forficem (fogó, ollóalak) et serram (rovátkos, fürészszerű, hadműszó Catónál a rómaiak csatasorai egy nemére) mutata acie reverti. — — — Collatis signis iam, iam, cum hoste conserturum maxima sum continuo admiratione correptus, nam veri scorpionis imaginem præferebat. — Miranda sunt profecto, quæ diximus, quum nunquam hæc in Italia videre licuit. — Bonfini Decad IV. lib. VIII. (kölni 1680. kiad.) 468—469. lap.

sze az ellent. A tömörebb vastag hadtest több rendje, melylyel az ellen testére homloksorban vonult, képezte a skorpió széles és mélyebb tömör testét számos lábai sorával. A skorpió hosszú farka alakjának épen úgy megfelelt tovább a hosszú tartalék s a tábori kiséret és társzekerek vonata. Mindez nyilván az európaival combinált magyar hadviselés képét mutathatná. Az előre kiterjesztett fogószerű szárnyak s előhadak, valamint a hosszú tartalék megszaggatott nagy lovas csapata, mind erre utalnak. E magyar harczmodor túlsúlyát kétségtelenné teszi a lovasságnak a gyalogság feletti említett túlszáma is, mely nyolcz ezer gyalogra, mint mondók, húsz ezer lovast számított.* Mint akár Cæsar galliai hadjárataiban mindannyi rendszert, a térközes és tömeges sorakozást egyaránt alkalmazza a vele szemben álló had ellenében: úgy Mátyás egyesíti a classicai formákkal a régi magyar hadat is megkerülő könnyű lovasságával, mely a gyalogság felett túlerőben is áll.

Nem csoda, hogy Olaszország fejedelmei, kiknek hires condottieri seregeiben már annyira ki volt fejlődve a classicus renaissance hadművészete, Mátyás hadait magasbra tartották. A fejedelmek fiai, mint a nápolyi trónra szánt ferrarai herczeg Ferdinand és testvére, Mátyás király táborába küldettek, hogy tőle tanulják a hadviselést.** És Mátyás magyar segélyhadai, a huszárok és puskások,

* Ex octo millibus peditum — mond Bonfini — et viginti milibus equitum, sine pueris, colonibus et lixis, item ex carris circiter novem millibus sane constabat i. h.

** Se exercitarelo in lo misteri de l'armi irja Beatrix királyné levelében Eleonorának, Ferdinand anyjának. Monum. Hist. Hung. Diplomatiai emlékek Mátyás király korából III. 77.

mint elite csapatok alkalmaztattak Olaszország főállomásain.*

Ily hadsereget csak nagy hadgyakorlat és szigorú fegyelem képezhetett ki, s a lelkesítő diadalok, a győzők nagylelkű jutalma tarthattak fenn. Mátyás ebben is szerencsésen egyesíté magában a nagy hadvezér tulajdonságait. Ezek által képezett annyi derék hadvezért magának, hogy Bonfini az akkor megszokott classicus szólam szerint mondhatta: a trójai ló sem szült többet és külömbet. «Mert csodálni kell, úgymond tovább, a szigorú fegyelmet és hadtartást, melyben Mátyás népét gyakorolta. Soha sem láttam katonákat, kik hideget és hőséget, munkát és éhséget könnyebben viseltek, a vezényletet ügyesebben követték, vígabban csatába rontottak és halálba mentek volna.»

Hadjáratait azonfelül magasabb politikai vezéreszme hatotta át. Hogy a kelet felől fenyegető vésztől megóvja országát, erős nyugati birodalmat kivánt alkotni. Midőn erre sem Ausztriában, sem Csehországban nem volt képes szövetséget találni, ő akart belőlök egy nagy birodalmat képezni. Felvette ismét az Anjouk, Luxenburgok és Habsburgok megszakadt dynastiai politikáját, s a kelettel szemben nemzetközivé kivánta emelni. Mielőtt ezt kivihette volna, elhúnyt. De az eszme túlélte őt. Ismét a Habsburg-

* Ezek képezték Ferdinand brindisi testőrségét és Lecco és Otranto várai őrségét Budai Bálint vezérlete alatt: sclopetieri et springanderi hungari, tehát már puskások is; valamint huszárok Magyar Balázs kapitány által vezérelve. — In subsidium vestrum, irja Mátyás sógorának, a ferrarai herczegnek, 500. electos equites inter quos essent 100. usarones, id est homines levis armaturæ, qui plus ceteris valoris u. o. 3, 5, 38.

ház fogta fel azt; csakhogy most megfordítva, már ennek a magyar birodalmat kellett volna Ausztriába olvasztani. Miksa császárnak, ki Mátyás hadtraditióit sietett a feketesereg maradványaiban s a huszárság példányaiban átvenni, sikerült emez eszmét is Ausztria számára utódaiban átvinni; mig végre ivadékai Mátyás képtelen utódaitól annak birodalmát is átvehették. De ezzel végződik már önálló hadaink régi dicsősége, és kezdődik azok uj, kétesebb korszaka. Csak egy magyar volt még, Bethlen Gábor, kiben, ugy látszik, ujra felvillant az osztrák szövetségre alapított erős önálló magyar birodalom eszméje, midőn a nemzet tapasztalta, hogy amaz nem képes az országot a török invasiotól megmenteni. De midőn erre Bethlen és a nemzet sem volt képes, s Ausztria uralkodói mindinkább képesebbek lőnek a nemzetnél, ezzel a magyar állami önállóság is hovatovább hanyatlott.

A korszakhoz tartozik azonban még a hadviselés ama másik korszakias fordulata, a tűz-lőfegyverek feltalálása. Ezek kezdetleges, ügyetlen és nehézkes használata, a mint nem sokat változtat még ekkor a hadászatban, itt csak anynyira jöhet tekintetbe, a mennyire nemzeti hadainkra is némi befolyással volt. Egy magyar, Orbán mester volt ugyan az elsők egyike, ki nagyobbszerű ágyúkat alkotott. Ő készítette volt Mohamed sultán megrendelésére az addig létezett legnagyobb ágyút, mely Konstantinápoly falain első tört rést hatszáz fontos kőgolyóival. És a nagy-szebeni Hasenwein János irt volna már ekkor egy munkát a tűzérségről (Ueber die Archelei). E szerint, mint egy idegen iró mondja, a tűzérségnek első magasb lendületét, legalább közvetve, Magyarország adta. Mégis nálunk jóval később

lép fel, mint másutt, ha igaz, hogy először már a Crecy csatában használtattak tűzfegyverek. De az erről szóló első tudósítások kétesek, mert a régi hadgépeknek, minőkkel hadaink is ellátva voltak, ingenium neve egyelőre a tűzlőfegyverekre is használtatik. A magyar hadak a belgrádi győzelem által jutnak először, a töröktől itt elfoglalt, tetemes ágyú és tűzfegyver birtokába. Mátyás seregei már bővében vannak, és felszerelése erősebb ebben, mint az ellenében álló hadaké. De többnyire még csak várak vívására használtatnak, s ebben is még a régi hadgépek sokszor nagyobb szolgálatot tesznek.

Utána ez is mind hanyatlik. A régi magyar hadviselést is utódai alatt még csak a pórlázadásban és feketeseregének a zsold nem fizetése miatt fellázadt csapatai leverésére használják, midőn ezeket a magyar csapatok tőrbe ejtik és lesből támadva verik le. Pedig Galeotti felhozott szavai szerint a vitézséggel összekötött hadicsel, ravaszság és eszély, még Mátyás király idejében általános jellemző vonása volt a hadnak s államnak. De utódai alatt már kimúlóban volt a hadban s állami életben. Midőn a pártokra oszlott nemzet gyáván elhagyta magát, Mohácsnál oly eszélytelenül látjuk felállítva annak már nagyobbára csupán banderiumai nehéz hadát. Az eszélyes könnyű magyar lovas hadviselet hijában nem csoda, hogy a nemzet legyőzetve, századokra elhanyatlott seregében és államéletében : mert e kettő többnyire együtt jár.

VII.

Ezzel már akár be is végezhetnők a magyar hadtörténeti tanulmányt. Mert kevés az, a mit ezentúl a magyar hadügy specialis fejlődéséről mondhatunk. Nem mintha hadaink ezentúl már szüneteltek, nem mintha hőseink többé nem születtek volna. Ellenkezőleg, Önök jól tudják, hogy a nemzet élete most több századon át egy folytonos kül- és belháború, az ország egy hadtábor volt. Hazánk folytonos csaták szinhelyévé lett. Nemzetünk legjobbjai elhúlltanak a hosszú harcz alatt. A nép minden eréből patakzott a vér. De a folytonos had véres munkája közt a nemzeti hadművészet számára kevés feljegyezni valót talál a műveltségtörténet, ha itt-ott a régi vitézség előbbi fényében fel is csillámlik.

Nem tartozunk ugyan régibb történetiskolánk amaz elfogult követői közé, kiknek legnagyobb mesterei is, Pray György csakúgy, mint Horváth Mihály, a mohácsi vész után semmi egyebet sem képesek látni, mint zavart és hanyatlást, visszavonást vagy elnyomást. Mert kétségtelen, hogy e párt-ingadozásban s állami sülyedésben is felismerhető az uj életalakulás, s a pusztulások és dulások forrongásában is észrevehetők az uj fejlődés erkölcsi törvényei. Ha ezeket az európai műveltségtörténet áramlatai és képződéseinek világánál tekintjük, hazánk e gyászos korszakának is nem egy sötét pontját megvilágítva és felderítve látjuk.

Igy tűnik fel hadművészetünk is egyes szórványos vonásaiban. Akár egyes aphorismusokban irhatnók meg, oly laza, oly megszaggatott és összefüggetlennek mutatkozik

még most története. De a mélyebb tanulmány idővel majd feltalálandja ezeknek is összekötő szálait és feltételeit. Egyelőre csak azt látjuk tényleg, hogy nincs, a ki annyi erőt s feláldozó hőst egyesítsen egy zászló alá. Külön pártokon és külön táborokban küzdenek egymás közt és hozzá még a törökkel is vagy a némettel. Nem képes őket még az enyészet végszélén álló hazájok és nemzetök megmentendő szent ügye sem egyesíteni és összehozni egy alak körül s egy zászló alá. Még a legszentebb vallási érzet is, a hitujítással keletkező vallási egyenetlenség miatt, szétviszi őket, akár csak az elsatnyult bizantinismus a hős és bölcsész hellenek végső unokáit a városukat ostromló barbárokkal szemben. Egyenkint vérzenek el, ugyszólván, apró maroknyi csapataik élén. És csak e közben tünik fel nemcsak a régi vitézség és hadkészség, hanem a könnyű magyar lovashad bravourja már inkább, mintsem harczmodora, mestersége és művészete. S ez is még az európai hadfejlődésnek ismét egyik ujabb elemét szolgáltatja. Bár Mohácsnál a lelketlenűl csekély had csak tömeges hadsorban ütközve megy a haláláldozatra; mégis később hallunk ismét az összeszedkelőzött könnyű lovashadakról is. És Smalkaldnál, a mühlbergi ütközetben a magyar nyilas huszárság csekélyebb száma daczára, a legkitűnőbb német császári hadak közt, nemcsak megjelenésével és hadviselésével tűnt fel, hanem régi nemzeti harczmódjával döntő sikert arat, midőn az ellen vezérét is, lesből támadva, elfogja. Magyarországban, mind a mellett, hogy több hason ütközetről beszél a történet, nem képes a kettős elnyomás és párthad mellett nagyobb actióra egy magyar hadsereg alakúlni. Helyette időnként idegen soldatesca jön be, ha szövetségesűl

is, de oly fegyelmetlenűl, hogy az ellennél is gonoszabb ellenségként pusztít.

Igazságtalanok volnánk, ha azt vélnők, hogy nem volt meg az igyekezet jobbra. Csak inkább a kivitel, az arra való erő és férfiú hiányzott, ugylátszik, a mentő tettre. Törvényeink ugyanis ekkor mindinkább telvék a hadsereg állítására vonatkozó czikekkel. Sűrűn s majdnem egyedűl ezzel foglalkoznak. De áll erre is, pessima republica, plurimæ leges. Jellemző mégis, hogy a mai hadszervezet egyik legnevezetesebb intézménye, a békelábon levő seregek hadkeretei, ugynevezett cadresei felállítása, már akkor a magyarországi gyüléseket foglalkoztatta. A világ első nemzetei vetekednek ujabban a felett, hogy melyik találta fel előbb e korszakias mai intézményt. Az olaszoknál a régibb condottieriknek, a francziáknál a szervező Louvoisnak, vagy épen Richelieunek, s a németeknél is egy bibornoknak, az állami kanczellár, Khlesel bécsi püspöknek tulajdonították e rendszabály feltalálását vagy életbeléptetését.[1] Mi mindennél jóval előbb ismertük. Nemcsak régi várjobbágyi rendszerünk tisztségei, püspöki nemesi székeink megtelepített hadnagyai képeztek ily hadkereteket,[2] hanem a magyar országgyülésnek már 1546-ki tervezete[3] jóval megelőzte mind Louvois, mind Khlesel és Richelieu ministerek

[1] Lásd Gindely: Geschichte des Dreissigjährigen Krieges I. 223. Historia de Ministerio Cardinalis Richelieu. Louvois et s' administrat. civil et militaire.

[2] Maig ily főpapi nemesi székhelyen feltalálhatók voltak hadköteles nemeseik Hadnagy, Huszár, Katona, állandó hadkereti tisztségeket jelző nevei.

[3] Magy. országgyűlési emlékek. Fraknói III. 9. stb.

és bibornokok nagy eszméjét. De ez is, mint annyi más, nálunk csak irott malaszt maradt. A nemzetnek nem voltak méltó vezérei és nem volt képes nagy tettekre felemelkedni. Mindannak daczára, hogy — mint a velenczei signoria ekkori követe Soranzo irja — oly könnyű volt Magyarországban katonát szedni, mint Csehországban pénzt találni, és hogy az ország rendei Ferdinandnak az 1547-ki országgyűlésről felirnak, hogy: «a magyar katonák a legolcsóbbak, s a török ellen legjobban használhatók, fogadja csak azokat zsoldba, kiket a török foglalás ősi lakhelyeikből kiszorított», — mégis nagyobbára idegen zsoldos hadak jönnek be, és valahányszor a törökkel vagy némettel szembe kell lépni, soha sincs elegendő magyar had. Méltán vethették a német tanácsosok a gúnyt a nemzet szemére, hogy örökösen csak szabadságainak védelmét emlegeti, de sohasem tudja megfeszíteni erejét, hogy azokat maga megvédje. Sőt idővel már rendesen megváltják magokat az ország nagyjai és nemesei egyszerű fizetéssel, melyre határozott árszabályzat készült.* S ebből ismét az idegen zsoldosokra is több kerűlt. A nemesek általános személyes felkelése ezentul már csak a papiron volt. A ki tehette, kiváltotta magát, a ki nem tehette, elment zsoldosnak.

A valódi magyar had egy-két áldozatkész főpap és lelkes főúr által fentartva, ekkor nagyobbára, úgyszólván, már csak a végeken, a hódoltság végváraiban található, hol védelemben és támadásban apránkint pazarolta el

* Thallóczy: Magy. hadiszervezet a XVI. száz. Századok. 1877. 675. közli ez árszabályzatot.

jobbra való erejét és vitézségét. Ugy volt valóban, mint a végső magyar daliák egyike, a költő Balassa Bálint éneklé «a magyar nemzet romlott állapotáról» czímű versében:

«Hazádnak szép vége mindenütt csonkán áll,
Sereged szép száma fogy, romol, hullton szál.»

Itt gyakoroltatott még valahogy a régi magyar hadviselet is, hol könnyű «mint a szellő, gyors mint a ráró paripákon» nyargaltak kedvtelve a vitézek, és támadták, lesből megejtve, a prédáló törököt. Mint a köztök vitézkedő Balassa Bálint lelkesedve énekli a végekről:

Vitézek mi lehet
E széles föld felett
Szebb dolog a végeknél.

A nagy széles mező
A szép liget erdő
Sétáló palotájok.

Az utaknak lese,
Kemény harczok helye,
Tanuló oskolájuk.

A dal oly hangulat- s életteljes, hogy valóban arra mutathat, mikép ez volt még akkor a nemzet által leginkább keresett és kedvelt harczgyakorlat és lovas hadának valódi iskolája. De ezt is, mint egy irónk helyesen mondja, inkább csak «vitézi virtusában», mint a hadászat szempontjából méltányoltuk eddig. Egyik társunk minapi tanulmányában jobban felderítette immár. Kelletlen és sikeretlen harcz volt biz az, alkalmazva a török portyázó spahik lovas hadához. A régi magyar vitéz lovas hadnagyok helyett ezek már nagyobbára csak holmi «lovas tiszttartók» voltak, kik inkább fouragirozni, mintsem csatára jártak. Többnyire portyázva hajtották be a szegény néptől lovaik s a véghely

vára számára az élelmet, mint akár a török spahik. És ha ekkor egymás előtt elhajthatták a prédazsákmányt vagy összecsaptak egy-egy hadkalandban, ez volt a vitézség egész próbája. De így is még jó gyakorlat lehetett. Fentartotta legalább a vállalkozó hadi öntevékenységet, a vitéz szellemet. A magyar hadviselés ujabb kifejtésére azonban nem sokat tehetett. Annál jobban szolgált idővel uj haderő képzésére. A magyar végekre lett fordítva később is még a legnagyobb gond. Ezek helyébe keletkeztek az idegenszerűbb határőr-hadak és állandóbb zsoldos seregek; két oly új, bajos intézmény, mely így a török vészt is túlélte még.

De ha ez sem szolgálhatott a magyar had kifejtésére, annál inkább szolgált Magyarország örökös törökháborúival az összes Európa hadzsoldosainak iskolájául. Az idegen bérenczhadak által is, valóban, egy új hadmodor keletkezett nálunk, melyet a történet sajátságosan a magyar harczrend névvel «ungarische Ordonanz» nevezett el; ámbár annak a magyar harczmóddal semmi köze sem volt, s ennek jóformán épen az ellenkezőjét képezte.* Az idegen zsoldosok a mint bérért és személyökért, nem pedig hazájokért küzdöttek, személyök védelmére is helyezték ebben a fősúlyt. Ugy kellett tehát maneuvrirozni, hogy mennél tovább húzódjék, mennél kevesebb ember halálába kerüljön a háború. Ezért soha sem juthattak csaták eldöntésére. — Magyarországot ezzel a szomorú dicsőség érte, hogy török

* Lásd leirását Rüstow: Geschichte der Infanterie I. 329—340. — Mint ilyen idegen harczmodorral nem szükség itt tüzetesen foglalkoznunk. Hasonlón léteztek e mellett franczia és németalföldi külön hadrendek, melyek épen így franczia stb. ordonanceoknak neveztettek.

csatatérein idegen hadkalandorok gyakorolták csupán magokat, s itt nyerték sarkantyúikat és vitézségök hirét. Mit még oly hatalmas hadvezérek is, mint egy Alba herczeg megirígyeltek tőlök: ki hős pályája végén, miután Európának, úgyszólván, összes országai csatatérein vezérkedett, csak azt sajnálta még, hogy a magyarországi török háborúkban nem vehetett részt, s azért, úgymond, «a teljes hadi dicsőséget» nem érhette el.*

De a zsoldos hadviselés e módja hova-tovább fejlődött, annál oktalanabbá lőn. A had, mely egykor létkérdés, majd mesterség és művészet volt, most játékká sülyedt. Már a renaissance kezdetén, mely csak az üres classicus formákat vette át, kezdődik mesterkélt gyakorlata. De a barock és czopf, a rococo tekercses korszakában már csupa czikornyává és játékká lesz, mint akár a művészet akkori gyakorlata. Erre egész iskolák, vagy inkább modorok keletkeznek, mint akár az építészetben és szobrászatban; és nemcsak ezek mesterei találnak fel újabb rendszereket, mint példáúl Alberico Barbiano; hanem szellemdús dilettansok is, mint Nicolao Machiavelli, a Principe és Arte della Guerra híres irója fellépnek hadiratokkal. A hősök és hadak helyére virtuozok és mesterkélt modorosság lépnek. Nem nagy hadconceptiók és hadjáratok kivitele, hanem a maneuverek és capriolik, a felvonulásokban és fegyverforgatásban való ügyesség tüntetése tartatik hadmesterségnek. Nagy és híres csatákat küzdenek, mint példáúl a Tiber melleti Anghiary, a melyet Lionardo da Vinci és Michel Angelo remek cartonjai megörökítettek, s a hadvezérek

* Fronsperger Kriegsbuch. 1573. és Meynert i. h. 149.

megcsodáltak; de a melyben négy órai küzdelem után a néhány fogoly mellett, Machiavelli szerint is, csak egyetlen egy ember esett el. E modor még később félszeg methodikává satnyúl. A hadak előbbi önkénytes és zagyvalék elemei szigorú egyformaságra képeztetnek. A gyakorlat és parade csak oly komolyan vétetik, mint maga a harcz, mert ez sem több annál. Mintha nem is volna többé czélja a győzelem, hanem a seregnek járatása s ép fentartása. Fordulatokkal, felállódások- és kanyarodásokkal vélik az egészet elvégezhetni. Legfeljebb, ha egymást ebben kifárasztbatják vagy túlszárnyalják s hátrálási vonalaikat elvághatják, a heves küzdelmek után egy-két elesett mellett számosabb fogolyt ejthetnek: ebből áll többnyire egész hadviselésök. Vagy a mint megerősített sánczok megett és várszögek előtt hosszasan táboroznak, ezek végtelenig húzódó ostroma és bekerítése, bevétele vagy felmentése képezik a had egyetlen kimenetelét, mely nem a győzelemre és csaták eldöntésére, hanem hosszas zsoldos háborúkra és hadjáratokra, s ez által egymás kifárasztására, az eszközök kimerítésére, vagy az elhúzás alatt végre beállt más politikai conjuncturák által keletkező hadszünetekre és békekötésekre vezet.

Ez volna az ekkori magyarországi idegen hadak török elleni háborúinak is általában leghívebb képe és jellemzése; ha még rosszabb: a teljes képtelenség és gyávaság, vagy nyomorúlt árúlás nem járult hozzá. Miről Zrinyi Miklós oly jellemző bizonyságot ad: «valaki idegen (hadvezér) jő belé (Magyarországba, úgymond), vagy nem tud vagy nincsen szerencséje az operáláshoz. Menjünk példákra — — meglátjuk, hogy Fels Lénárd, Roggendorf, Joachim Brandenburgumi herczeg operatiói — — haszon-

talanul múltak el — — Koczianer, Basta, Schwendi Lázár, Belgioso, Colalto, Buquoi, Rosswurm, Schwarzenberg, Emperger, Hardek hadakozásai semmi jóra nem voltak. Teuffel pedig gyalázatjára volt. — Mig seregeik nagy dicsekvéssel hazánkba jöttek, nyáron s aratás után őszszel jól megrabolván országunkat, visszamentek. — Látjuk így a várak s erősségek megadásában is az idegeneket vétkeseknek lenni». S itt Budától Kanizsáig mindannyi várnak a magyar védők ellenére, idegenek által való megadását számítja elő. De épen úgy számíthatja vala ama eredménytelen táborozásokhoz és szerencsétlen vezérekhez korában és koráig, akár még a Dampierreket és Montecuccolit, kivel s annak alvezéreivel annyit versengett. Nem is volt szüksége, mindebben hivatkozni az egykor loyalis történetirásra, mint teszi, például, hivatkozva Istvánffyra. A mai legszakavatottabb s okmányokkal felszerelt hadtörténelem ezt épen úgy kimutatja. Savoyai Eugen hadait például leirva,* hasonlón jellemzi az akkori hadjáratokat, mint akár fennebbi sorainkban a török elleni magyarországi hadjáratokat jellemezni megkisérlők. Később ugyan mind jobbra fordúl már, midőn a török is gyengűl, a magyar had is lassan összeszedve erősűl, s az eddigi hadmodor elméleti mesterkedései iránt is a vélemény kijózanúl. Vauban a legnagyobb hadmesterek egyike, midőn az erődítési rendszer tudományát megalkotta, pályája és alkotásai végén már maga elismerte, hogy minden erődrendszer a jó hadviselés kifejlődésével tart-

* Feldzüge des Prinzen Eugen v. Savoyen, eddig számos kötetben s okmányokkal folytatólag kiadva a bécsi hadügyi levéltár hadtörténelmi osztálya által.

hatatlan, és már is túlélte magát. És Montecuccoli hadművében már azt tanítja, hogy csak oly helyeket kell erődíteni, melyeket az ellen el nem kerülhet. Mig az előbb jellemzett hadviselés minden átmenetet, minden út- és vízvonalt, tábort, várost és végre lakot is megerődített volna, csakhogy az ellennel ne kellessék csatára kelnie. De ez, ha valahol, úgy oly országban czéltalan volt, melynek az ellent ki kelett előbb területéről űznie; nem pedig annak elveszett részei helyett, magát a megmaradott részben elzárva védenie. Savoyai Jenő már ezt az útat választá, támadásba menve át az eddigi vesztegló védelem helyett, és váratlan siker koronázza azonnal a nagy hadvezér új hadirányát. Még később is azonban, a modorosság szüntével, egy ideig eltart formáinak eclecticus össze-vissza használata az országunkban operáló idegen hadvezéreknél és seregeknél. A technika modoros megszokása, mond egy iró, tovább tart annak éltető szelleménél. A tapasztalás mellőzésével keletkeznek a speculatiók. S igy keletkeztek a hadi eclecticusok, kiknek utolsó Eleaja a bécsi Hofkriegsrath, és Xenophanese nálunk Lascy tábornok volt.

VIII.

Ezek közt árva keveset, legfeljebb egy-egy ütközetről hallunk és tudunk még valamit saját nemzeti hadviselésünk harczmodorában. Csak az első nagyobb felkelésekben, a Bocskay- és Bethlen-féle nemzeti hadakban találunk ismét egész magyar hadseregek nagyobb és compactabb működésére. Hazáért és szabadságért küzdvén, győzelem

és nem hadjáték és zsold lévén a czél, már döntő csatákat is vívnak, s a győzelem is olykor határozottan feléjök hajol. Gyakran Európa első rangú hadvezérei, mint Dampierre és Longuevall-Bouquoi gyakorlott hadaival szemben állva, a csaták ha nem is végleg eldöntve, de sikereik legalább részökre állanak.

Sőt e harczok is újra egy kiváló magyar hadtestet fejlesztenek ki a hajdúkban. A hajdú magyar gyalogság eredete bizonyára előbbre vihető vissza. Az ország több részében állítólag a régi hajtók, csőszök, vadászok vagy hajító parittyások kisérték volna a magyar lovas hadakat, s ezekből keletkeztek volna a telek (portalis) katonaság gyalogjai. Állítólag már Dózsa pórhadának is ezek képezték legerősebb elemét, és szétvert soraikból keletkeztek volna a portyázó szabad hajdúk, kik mint martalócz csapatok utódaikban is saját kezökre szegődnek zsoldért hadszolgálatra. A magyar törvény s a török hadak egyaránt üldözik rabló csapataikat, mig keresettekké lesznek a toborzóknál s a forradalmakban, és lassan megtelepítve is elszegődnek befolyásos hadnagyaik alatt hadmunkára ide-oda. Ily alacsony és kétes helyzetből emelkednek fel hatalmas hadosztálylyá, mely kiváltságos szabadalmakkal és birtokkal felruházva, némileg a német Landsknecht csapatokhoz hasonlóvá lesz. Csakhogy a magyar hadzsoldos gyalogság e neménck, a szabad hajdúknak, a német gyalogság zsoldos Landsknechtei felett, — mint egy idegen hadiró helyesen mondja, — azon előnye volt, hogy birtokánál és nemesi jogainál fogva, soha sem vált saját nemzete ellen felbérelhetővé.

Ezen gyalogság képezné ezentúl a magyar hadaknak, különösen a felkelőknek legerősebb hadelemét. A mellettök

felkelő lovasság is nem csekély számban lép fel. De ebben alig találjuk fel többé akár Mátyás előbbi, vagy csak a smalkaldi s még a későbbi hét éves s örökösödési háborúk híres huszárságát. Bethlen Gábor seregében levő lovasok, a fejedelemnek leveleiben használt saját kifejezése szerint, nem is huszárok, hanem kopjások.* De «a kopja a lovas kezében semmirekellő», úgymond Zrinyi Miklós «Tábori kis tracta» czímű hadtanában. Épen oly «semmirekellőnek» mondható bizonyára ezek felszerelése és általában hadszervezete, mint nagyobbára ily értelemben semmirekellők Bethlen pártjának főemberei. A Rákóczyak és Wesselényiek, a Thurzók és a megyék, kik egymásután elárúlják vagy elhagyják Bethlent lovasaikkal, és tőle várnának inkább hadat és védelmet, mintsem hogy őt idején és tovább segítenék. A lovasság azért azután csak a «füvelés kedveért — mind a fejedelem irja — kiosztatik statiókra». S az egész csapat a vármegyék kevés lovasa mellett nagyobbára lovas zsoldosokból áll. A «hadakat fogadni» szólás járja már a «felkelés» helyett; és a hol még a nemesi felkelésről szól, ott is a «vármegyék fejenkint való felültetése» az állandó kifejezés. Valóban, ez többnyire nem is volt egyéb, mint a nemzetnek és országnak, e kifejezést mai gúnyos értelmében véve, felültetése.

De még így is Bethlen Gábor e korszaknak majdnem egyetlen hadvezéri képessége. Áttekintése és gyorsasága az actióban, mindenre ügyelő gondossága, lelkesítő ereje és kitartása által a többi felett messze kitünt. Sajátságosan

* «Equites lingua nostra kopiások vocatos», irja Bethlen levelében. Katona XXX. 333. és 374.

megvolt benne még ama régi magyar hadviselési ügyesség és politikai eszély is, melyet a nemzet ravaszságának és cseles, álnok voltának tulajdonitott, mint láttuk, már első hadfelléptünk, s a bizanti hadirók óta Mátyás királyig és udvari irója, Galeotti jellemzéseig, — a közvélemény, ezzel jellemezve seregeink lesből, rejtekből kitörő gyors támadását, az ellen megkerülését, a hadi s egyéb fortélyt. — Bethlennek nemcsak levelei és politikai actiói elárúlják ezt, a mint sajátos kifejezésével irja és tanítja párthíveit, hogy kell «stratagemával» élni, mi alatt ő egyszerűn politikai rászedést ért rendesen; hanem épen így hadviselésében, csatáiban is észrevehető a meglepés, a lesből támadás, a színlelt felvonúlás. S ezzel is újra magyar hadserege nem egy előnyt és győzelmet vívott ki e kornak leghíresebb stratégái, mint egy Dampierre és Bouquoi hadseregeivel szemben. Mig ezek Csehország erősebb hadai ellen II. Ferdinándnak veszőben levő ügyét helyreállították, Bethlen magyar hadai ellenében nem voltak képesek döntő győzelmet kivívni; sőt ennek ügyes katonái és hadnagyai e hős vezérek egyikét Pozsonynál lesből támadva, elejték és lelőtték, másikát épen így Érsekújvárnál elfogták és levágták.*

De hasonlón megkerüli és váratlanul támadja lesből Eszterházy Miklós is magyar lovasaival ekkor a Vágnál Bethlen török segédcsapatait, megsemmisítve azokat. Akárhány ily episodot hozhatnánk fel a magyar hadak jellem-

* Lásd Weyhe-Emke : Longueval gf. Buquoi Retter der Habsburg. Monarchie. Episode aus d. 30-jährigen Krieg. Quellenstudien a. d. Archiven der Familie 1876. 76. lap.

zéseül az előbbi és utóbbi török, Rákóczy- és Tököly-féle felkelő hadak magyar hadviselő modorának egyes vonásairól, a nélkül, hogy hadtörténelmünk valósággal egy ekkori magyar hadseregről és valódi magyar hadviselésről és harczmódról sajátlag többé szólhatna.

E hanyatlás közt az egyetlen kimagasló alak, a ki előtt még egy magyar hadsereg felállításának eszméje, valóban, mint egy nagy eszmény állott: Zrinyi Miklós, a hadvezér és költő volt. A nemzet végsülyedésében is a nemzeti állandó hadsereg s a magyar vitézség és hadképesség úgy jelent meg neki, mint akár Róma Scipio álmain és Cæsar vágyain. A mint hadakozott és vezérkedett, irt és énekelt, mindig ez: a magyar hadsereg felállításának eszméje volt nemzete megmentésére életének czélja. Midőn fellármázta lelkesült, harsány kiáltásaival az országot: «ime kiáltok hazámhoz való szeretetből, hallj meg engem élő magyar! ihol a veszedelem! ihon az emésztő tűz! Imé tudományt teszek elődbe,» és midőn irta neki a hadtudományt, s a «török afium ellen való orvosságot», midőn «duplázva fegyverre fegyverre» hívja, és nyomoruságát, satnyulását, vérig fellázítva nemzetét, neki kimutatta: akkor a legszentebb benső meggyőződés hangján megmondja, hogy miért teszi ezt, miért akar egy magyar hadsereget alkotni? Azért, mert e nélkül nem lehet léteznie, nem másnak e hont megszabadítani, nem megvédeni; és mert a magyar, úgymond, «ha akarja, erre legalkalmatosabb, legerősebb, leggyorsabb és a legvitézebb nemzetség.»

Még egy Zrinyi Miklós ajkain is mindez úgy hangozhatnék, mint akár az izgató és lelkesítő néptribun szava,

ha nem állana, mit ő maga nem egyszer oly igazán énekel magáról:

— — Hiremet nem keresem pennámmal,
Hanem rettenetes bajvívó szablyámmal,
Mig élek harczolok az ottoman haddal,
Vigan boríttatom hazám hamujával,

Vagy máskor:

Nem irom pennával, fekete téntával,
De szablyám élivel, ellenség vérivel
Az én örök híremet. —

ha nem lett volna tehát egyszersmind hős és nagy hadvezér; ha meg nem irta volna valóban vérével és tollával egyaránt s első a magyar hadtudományt. Mert a magyar hadtörténelem, a mig szól, nem mehet el soha nagy alakja mellett, hogy benne ki ne emelje a hőst s az első magyar hadirót és hadtudóst.

Lelkesedve s egész az eszményi magaslatig emelkedve, bejárta ennek minden terét. Midőn az ütközetekből hazatért és harczaiból megpihent: letörölve véres verejtékét és vértől piroslő kardját, felveszi a pennát és Homerunk, Achillessünk és Xenophonunk lőn egy személyben. Nekünk az ő iratai: hős ősének szigetvári veszedelme, eposa és hadimunkái a mi nemzeti Iliasunk és Anabasisunk. Nem mintha addig nem lettek volna hősdalaink. Krónikáink késő latin feljegyzéseinek száraz szövegén keresztül is mindenütt felhangzanak. És még a legutolsók recitativ szövegei is, mint Szabács viadala vagy Beriszló Péter halála, az utolsó vándor lantos deák: Tinódy historiás énekei is mutatják, mint zengett azokban a nemzet hősies haérzete. De Zrinyi nagy műeposában sajátlag a nemzeti

hősök eszményi alakjait állítja elő, akár mint Homer Achilljában, vagy Tasso megszabadított Jeruzsálemének Tankrédje s istenes hőseiben, kik a vitézség minden erényében gyakoroltatnak előbb, mig csatába mennek. És mig hozzá hadtani tételeit cselekvényekké öltözteti, mint egy irónk mondja, hogy megalkossa bennök kortársai számára a magyar keresztény hős minta-képét és eszményét: addig politikai és hadirataiban a hazafi s államférfi lelkesedésével és bölcseségével, hadtudományi munkáiban pedig az akkori nagy hadvezérek összes ismeretével lép a nemzet elé, hogy azt a harczra oktassa.

Bennök commentálja előbb a classicus-kor nagy hadvezéreinek tetteit, Cæsar hadjáratainak egyes vonásait és a Tacitusnál leírt római hősök viseletét. Majd a nemzet állami és hadéletének fénykorát, Mátyás uralkodását irja le. Ő maga lelkesedik általok és lelkesíti velök nemzetét. Majd röpiratokat intéz hozzá. Feltünteti nyomorult helyzetét a török hódoltságban, kimutatja a módot, melylyel lethargiájából felébredve, magán segíthet és feléledhet. Felhívja egy állandó magyar hadsereg alakítására és a hadszolgálatra. Azután még megirja számára a hadoktatást és hadszabályokat, a hadnagyok szolgálatát tanító könyvét, s tábori tractatusát. Ebben, a gondos nagy hadvezérek példájára, figyelme mindenre kiterjed, a tábor és hadrend felállításától kezdve a legapróbb szolgálat és teendőig. És hol fenmaradt iratrészlete megszakadt, épen még az erődítés tudományáról is értekezni kezdett. Mint akár egy Cæsar hadjáratai leirásában, vagy ama kor nagy hadirója, Vauban erődítési utasításaiban, a legkisebbre is, a munkások felfogadására, ásatási munkákra, a napszámra, a bérfizetés

táblázataira,* ugy Zrinyi is mindenre gondot fordít. Nemcsak a tábor felállítását, a seregek és fegyvernemek számát, a lovasok és gyalogok zsoldját, élelmezését, viseletét meghatározza, a táborok fekvését képben, mértani vázlatokban kirajzolja; hanem e mellett irataiban a magyar állandó hadseregnek eszméjét és tervét, annak tartását és számát is külön megbeszéli. És mig hadtanában az akkori hadgyakorlat és tudomány szinvonalán áll, nagyobb számú gyalogságra s ennek operatioira fekteti, mint más európai hadak, a súlyt: addig ellenben megtartva a nemzeti hadviselés könnyű lovas csapatainak régi traditioit, kétszerte nagyobb számban akarja felállítani a lovasságot az állandó nemzeti hadseregben a gyalogság mellett, négyezer gyalogra mindig kétannyi vagyis nyolczezer lovast számítva. Valamint a régi magyar hadsereg szokásait és tisztségeit, a hadnagyságot kivánja az akkoriak mellett vagy helyébe visszaállítani.

Mindenben, egy szóval, a képzett és lelkes, a gondos, tanult hazafiui hadvezér alakja áll benne elénk. Csak egy hiányzott neki ebben, a mit ő maga nem adhatott magának: a kedvező szerencse. Nem hiában vette fel jelszóul a «Bona sors nil aliud», a «szerencse és semmi más» végzetes mondatot. És hiában irt, magát nyugtatva, másokban bizodalmat gerjesztve, a hadvezér jó szerencséjéről egész erkölcsi értekezést. Soha sem érhette el azt. Ő, kit máskép a szerencse a hősök sarjadékává tett, nagy hatalommal és gazdagsággal tetézett, kinek nevelő-atyául egy Pázmányt

* Lásd például iratai közül: Le directeur general des Fortifications par Vauban, hasonló utasításokat.

adott, tanítókul ennek tudós körét, hadgyakorlatul Eszterházy Miklós nádor udvarát, és kit már ifjú korában annyi képességgel és tudománynyal, a báni méltósággal és hozzá oly vitézi magas szellemmel áldott meg, — nem juthatott neki a nemzetét megváltó szerep, hogy a magyar hadak sorsát intézhette volna. Küzdenie kellett lelketlen vagy képtelen versenytársakkal s árulókkal, kik miatt, ámbár vitéz tetteit az idegen világ s hazája egyaránt csodálta és magasztalta, mégis mellőzve, hozzáméltó döntő csatákat nem vívhatott; mig egy disztelen, kora halál sírba vitte. De azért ismételjük: az ily nemzeti, eszményies hadvezéri alak mellett, az első magyar hadtudományiró előtt a magyar hadtörténelem nem mehet el soha, hogy őt ne üdvözölje, s annál inkább kötelessége azt tenni, midőn először megszólal. Ez kimentheti talán itt is a felőle beszőtt nehány igénytelen szót.

A lánggal lobogó áldozat lehunytával sem változott jobbra a nemzeti had sorsa. Épen úgy küzdött, mint eddig, szétszórva és szervezetlen tovább is az idegen seregek mellett. S épen ugy része volt azontúl is az országnak a török hódoltságtól való felmentésében. Bármennyire tulajdoníttassék az idegenek által ez csupán idegen hadaknak; ott volt a magyar is, bár szervezetlenül s egység nélkül mindenütt. Még Buda felszabadítása végostrománál is, kiemeli egy német iró, szépen fejtve ki, hogy köszönheti Austria és Magyarország a töröktől szabadulást egyesült seregeinek, — mily része volt ebben a magyar seregnek, és hogy frater Tüzes Gábor ferenczi szerzetes mily ügyesen használta tűzlövegeit. Magyarország akkor is e fegyvernemben is csak oly jártasságot tanusított, mint más országok. Hiresek vol-

tak «Sereg bontó» nevű kis taraczkjai, s várostromló nagy ágyúi, mint Rákóczy György «Farkasa», melyet megvasalt ekén nyolczvan pár ökör vontatott és melynek, ugymond, «kevés párja volt az egész keresztény világban.»

De a töröktől való szabadulás után, s a nemzeti felkelések leszálltával, ennek sem szedhette gyümölcsét az önálló hadsereg nélküli és hadaival csupán segédkező nemzet. Az idegenszerű német zsoldos hadak uralma továbbb tartott és még nehezebb lőn. Csak ennek nyomása alatt ébred fel ismét a nemzet s ujabb felkelés által keletkezik ujra egy magyar had. Rákóczy Ferencznek e felkelése alatt ujra felébredni látszanak a nemzeti hadnak is némi traditiói és Zrinyi Miklós nagy eszméi. A hősök véréből származott unokák felveszik azokat egy perczre, hogy elejtsék ismét örökre. Meg volt bennök a jó akarat és nem csekély képesség, de nem volt meg kivitelére a teljes tehetség.

Forgách Simon, a régi hősök egyik ivadéka, mint Rákóczy Ferencz tábornoka, ennek mint Zrinyi Miklós végső sarjadékának, «dicsőséges vérének», ugymond, ajánlja fel őse munkáját «Ne bántsd a magyart», melyet a nemzet akkor már egészen feledett, «magát idegen oltalma alá vetvén s azt tartván szerencsésebbnek, a ki keményebben húzhatja igáját és foghatja az adót hozó, földben járó eke szarvát». De most tudva, hogy a fejedelem (Rákóczy Ferencz) ismét nemzeti hadat állít, ujra kiadja és neki dedicálja Zrinyi e munkáját, hogy «ezen mi magyar nemzetünket a pogány módra szokott hadakozástól elszoktassa, ki által a hadi jó rend és disciplina helyreállíttatik — s a nemzetet az idegen igájától megszabadítja.» Forgách Simon, mint előbb a hadseregben s majd Rákóczy zászlaja alá pár-

tolt régi katona, méltán kivánhatta a felkelő seregtől a jobb hadirendet és disciplinát. De a hadsereg is a szemére hányt «ama magyar nemzeti pogány módra szokott hadakozásának», némi ügyességével volt képes csak, ugy látszik, annyi előnyt is kivívni, a mennyit elért.

A régi magyar strategia és harczmodor fenmaradt a nemzet geniusában vitézségével együtt. Feléled minduntalan, majd a kunokkal és besenyőkkel, majd a tatárok után a törökkel és némettel szemben a felkelésök közt, és századok multán is, a hányszor magyar had, vagy csak csapat keletkezik. És igy helyesen tulajdoníthatja neki jeles társunk Salamon, hogy Rákóczy és Bercsényi is hadjárataikban e könnyü csapatok taktikájával vívnak ki némi előnyöket; és bár majdnem mindenütt, hol nagyobb ütközetre kerül a sor, megvesztik ezeket, mégis ez által vannak hét évig az ország birtokára nézve előnyben. De nem időzöm e mellett ama részletes munkálatok és nagy tanulmányok után, melyeket egyik derék társunk épen legközelebb is történelmi társulatunk körében érvényesít, e kor harczairól.

A spanyol örökösödési, majd ezután a hét éves háború ujra feltünteti a magyar lovasság e harczmodorát huszár seregeink kitünő csapataiban. II. Frigyes, kora első katonája és hadvezére, e harczmodor által, nagyobb csata nélkül kiüzve a monarchiából, egész az irigységig fokozódó vágygyal gondol ily hadra, s midőn minden alkalommal kitör ellene, meg is kivánja azt. Majd Fleury bibornokhoz irt leveleiben dühös a husz ezernyi magyar had hős tettei miatt; majd megbízza ügynökeit, hogy szerezzenek neki huszárokat szervező tiszteket; majd a békekötés feltételeül kivánná kikötni, hogy «a magyar királyné legalább egy huszár-ezreddel aján-

dékozza meg.» És mig leveleiben lenézéssel szól más katonákról, az egy magyar huszár az, kit feltétlen bámulatára méltat. Saját katonái, franczia és szász szövetségesei nyomorult viselete, «kiknek, ugymond, sem bátorsága, sem előrelátása nincs, s kikkel Cæsar sem hódíthatott volna meg egy falut is», jobban dühbe hozzák, mint a huszárok győzelmei.*

Igy registrálhatnók e méltatások sorát, akár a napoleoni, seregeinkre nézve nem épen dicsőséges világháborúk eseményein át, a magyar könnyű lovas sorhadtaktikának legalább azon előnyeiről, melyek azt Európa hadainak egyik kiváló fegyvernemévé emelték.

E közt létesül már a mult században nálunk is az állandó hadsereg, magyar ezredei hadjutalékával, de fentartatik mellette a régi nemesi általános felkelés is. De mig ez alkalmazásakor nem válhatott be többé, mint készületlen és minden gyakorlatot nélkülöző; addig az előbbi, felállítása elemeinél fogva, melyek a népnek legalsóbb rétegeiből szedettek vagy inkább összefogdostattak, s e mellett szolgálata az élet egész java korát vette igénybe, — inkább soldateskává, mintsem nemzeti haddá képződhetik vala. Még csak a sereg élére állított magyar főurak, az ezredek magyar tulajdonosai, a magyar főtisztek, a megyék által nevezett s a magyar testőrségbe általok küldött nemes családok fiainak tiszti rangja tartotta fenn a magyar hadsereg szinét. De ezek közt is csak a huszárság tartja fenn a régi magyar

* Les gens me font plus enrager que les Huszards, stb. II. Frigyes levelezései legujabb kötetén át. Polit. Correspond. Fridrich des Gr. II. 1879.

könnyü lovas harczmodor traditióit s a nemzet harczias vitézségének erényeit.

Igaz, hogy a mint e fegyvernemet más nemzetek is átvenni s utánozni igyekeztek, — ezzel nem sokkal nagyobb szolgálatot tettünk a hadügy fejlesztésére, mint hogy e nemben Európának, mint egy szellemes tárczairó mondja, vivómestereivé lettünk; mi lehet szükséges és hasznos is, de azért még nem épen valami fényes állás. Mindenesetre magasabb öntudatra emelheti hadtörténelmünket azon legutóbbi ténye, hogy midőn a nemzet újabb felébredése hajnalán, szabadsági háborujában a világ akkori két leghatalmasabb hadseregével szemben állott: ismét tanuságát adta a világ előtt ama régi hagyományos harczias vitézségének, ügyessége és képességének, mely bár készületlenül lépett fel és még ki sem fejlődhetett, mégis csak a nagy és készült hadak túlerejének engedett.

Az uj honvédi intézmény felélesztésével, s elmondhatjuk talán immár, szerencsés kezdetével is mindez szebb kilátást nyujthat nemzeti hadfejlődésünk jövőjére, hogy az hadtörténeti jobb multunknak meg fog felelni. S e reménynyel akár be is végezhetnők már hadtörténeti tanulmányunkat.

Jól érzem ugyan hiányait, hogy az általános jellemzések röptében, nem igen lehetett szólnom a példáknál egyes kiegészítő részletekről. Nem szóltam részletesen fegyvernemeinkről, nem hadjutalékainkról, a népségek, kerületek és városok külön hadszolgálata s állításáról. Nem hadtörvényeink számos czikkeiről. Nem erődítéseink jellegéről, nevezetesebb csatáink és csatatéreink jellemzéséről. Mind e részletek ily általános rövid tanulmánynak nem lehettek

tárgyai. Tartózkodtam a hadsereg elemeinek összealkotásáról is többet mondani, mint a mennyi épen hadtörténelmünk jellemzésére szükséges volt. Erődeink, csatatéreink részletes terepfelvételi munkálatai épen társulatunk hadtörténeti bizottságainak munkálkodását fogják képezni; s ezekkel is, mintegy tág keretben és vázlatban, azok fontosságára kivántam csupán a figyelmet irányozni.

De mindez mégis holt szó volna, ha az élettel annyira nem függne össze. Mert holt a történet még oly bő, élénk és tanulságos anyaga is, ha azt az élet vonatkozásaival nem kötjük össze. Azért megengedik Önök, ha egy következő szakaszban még ezen vonatkozásban is szólok hadtörténelmi tanulmányainkról.

IX.

A történelmet jellemző régi classicus mondatot, hogy a historia az élet mestere, jelenleg már úgy véljük határozottabban formulázni, hogy a történelem feladata: a múlt megértése a jelennek felfogására. Bár fogadjuk el tanulmányunk corollariumáúl.

Nemzetünk jelenleg csak úgy áll a világ idegen nemzetei és versenyző hatalmai közt, mint idegen és csekély elszakadott ága neménék, valamint állott ezer év előtt, midőn fegyverrel kezében utat tört és lakot foglalt magának; hatalmat és birodalmat alkotott, s a keresztény polgárosodás által képessé lett a világ polgárosodott népcsaládai közé illeszkedni.

Ha valaha állott a híres vezérelv, hogy csak az által lehet a hatalmat fentartani, a mivel azt megszereztük, ugy áll ez erre. Mint Zrínyi Miklós már két század előtt a nemzet fülébe dörgé «Ne bántsd a magyart» szózatával: «minden dolog e világon valami módon institutáltatik, azzal tartatik és conserváltatik. Valamely ország fegyverrel nyeretett, fegyverrel oltalmaztatik.» «A mi első politikánk — ugymond — fegyver volt, most is annak kell lennie. — — S a mi Szt.-István királyunknak koronázza azzal fejét a ki oldalára kardot övez.» — Úgy van valóban, hogy csak e két móddal tarthatjuk fenn országunkat és nemzeti önállásunkat: jól szervezett tekintélyes haderővel s a keresztény polgárosodás művelődésének teljes kifejlesztésével.

Senki sem zárkózhatik el többé a polgárosodás magas követelményei elől. Mindenki érzi, hogy a nemzet-család csak az által lehet tagja a művelt világnak. Kevésbbé vagyunk áthatva a másik igazságtól, hogy saját erőnkkel kell tudnunk és bírnunk megvédeni nemzeti létünk önállásának feltételeit, ha azok kérdésbe vétetnek, ha azok kétségbe vonatnak: a mint ez rendesen történik, midőn haderőnk, fegyverünk nem bír többé fölénynyel; midőn azt más nemzetek nemcsak messze túlszárnyalják, hanem nálunk még csak érdeklődés vagy igyekezet sem mutatkozik arra, hogy a nemzet erejét magasabbra kifejtse.

Pedig országunk valamint a hajdankor óta mindig a hadak országútja volt, ugy érintik és járják át maig a nagy világesemények és küzdelmek áramlatai. Határain találkozik most is a kelet és nyugat népeinek birodalma és hatalma. Nehéz munka marad számunkra e közt önállásunkat fentartani. Csak egy a módja: ha képesek vagyunk

öntudatosan s erővel, mint tényezők, közbelépni, s az önállást ez által biztosítani.

Erre kétségtelenül mai napság a béke útja, a magasb művelődés, az állami szilárdabb fejlődés, rendezett pénzügy, az ügyes diplomatiai irány s actio vezethet legbiztosabbban, melytől nemzetünk sem volt soha idegen. De ha ez nem képes fentartani, nincs egyéb hátra, mint az ultima ratio: a védelem és a hadak vészes munkája.

Ugy látszik pedig, hogy a végzetes nagy dráma, mely nemzetünk győzelmes fellépésével egy ezred év előtt kezdődött Európa színterén, annyi véres felvonás és csataepisod után most, ezer év multán fog végjeleneteiben lejátszatni. Ne adja Isten, hogy befejezése végzetes tragœdiává legyen.

De az óhajtás valósítására erő és tények kellenek. Igaz, hogy a nemzet életének multját, mint a kemény avar szántóföld terméketlen talaját, sok meddő verejték, haszontalan pazarolt nehéz munka, kelletlen tusakodás, kárba veszett áldozatkészség, lenézett fenkelt lelkesedés árja borítja immár. De ez soha sem fogja megzsibbasztani a tevékeny férfiak erejét, nem a szent akaratot, az áldozatkészséget és lelkesedést. Mennél nagyobb volna ily átoksúly, mennél fenyegetőbbek a való vagy képzelt rémek, az ellenséges és idegen népségi és hatalmi elemek összeesküvése, annál inkább kellene ellenök küzdeni. A mint hogy őseink annyi ellenség és náloknál erősebb és számosabb hatalmak és népek ellen küzdve, győztek és romjaikon állítva államot, azokat nem egyszer még sánczai közé is felvették, s ezzel fenmaradásukra a legnemesebb győzelmet végezték.

Mindenki érzi, hogy ma is csak az erős erkölcsi érzet és helyes tapintat, de e mellett elszánt hősies szellem, ismeret, munka és tudomány egyedüli feltétele a nemzet biztosabb életének. Az egyik: kútforrása az emberi magasb erénynek, mely nélkül nincs valódi tudomány és nincs munka és kötelességérzet. A másik: védelme a nemzeti önérzetnek s önállásnak. E két fő irány az, melyért a világ népei jelenleg küzdenek.

Ezzel szemben nálunk egyre halljuk a társadalom és sajtó, államférfiaink és parlamentünk első tekintélyeinek intőszavát és panaszát, melyet a tapasztalás mindenfelé igazol. Ide irhatjuk azokat akár saját kifejezéseikkel: hogy nemzetünk java, az őscsaládok, a hősök ivadékainak sarjadékai, a műveltebb osztályok, a nemzet értelmisége zömének ifjai egyaránt idegenkednek a hasznot hozó munkától és kitartóbb tanulmánytól, a hadiszolgálattól és katonaságtól, tehát a nemzet élete magasabb feltételeinek fentartásától. S e munka s iparkodás hijában, takarékosság és kereset nélkűl épen azon rétegében pusztúl a nemzet, mely, mint annak magva, leginkább hivatva volna a nemzet nagy feladatainak teljesítésére. Ez az elem, mely másutt mindenütt a legnagyobb erőt adja az államnak, nálunk kétszeres súlylyal bír nemzetiség szempontjából; s épen ez semmitől sem idegenebb, mint a hadiszolgálattól, tehát ama feltételtől, melylyel hatalmát és birtokát, befolyását, önállását és szabadságát a nemzet egyedül szerezte és fentartani képes.

Ez nálunk tehát nemcsak társadalmi baj, mint közéletünk egyik vezérférfia minap mondá, hanem egyszersmind politikai. Más nemzeteknél, melyeknek biztosított

fennállásánál ez nem oly égető kérdés, az összes előkelő fiatalság ott szolgál önérzettel hadseregében és büszke rá, hogy felkötheti őseinek kardját. Nálunk legmagyarabb ezredeinket is idegen nemzetiségű tisztek vezérlik, és mint minap egy hadi tekintély összeszámítva közzé tette, nemcsak német és cseh, hanem még az ellenségesen kivált olasz elem is nagyobb százalékkal van képviselve hadseregünk tisztségeiben és vezényletében, mint a magyar. S ez történik akkor, midőn minden magyar hadköteles; míveltebb ifjuságunk pedig nem tudván máskép megélni, seregesen tódul más nyomorúltabb és csekélyebb hivatalok után. Akkor a hadseregnél, hová csak a kényszer állíthatja, a káplárral, ugymond, s az őrmesterrel végződik többnyire a magyar elem. Még honvédségünknél is van nem egy idegen, és egyének hiányában akárhány betöltetlen hely.

E panasz pedig, — hogy egy másik, az előbbivel épen ellentétes politikai táborban álló vezérpublicistánk szavait használjam a nemzet e közvéleménye érvényesítéseül — a mily általános és régi, oly hasztalan. A magyar ember nem menne katonának, ha nem viszik. A magyar földesúr fiát nem adja hadiiskolába, inkább elviszi akárhová másba, ámbár tudja, hogy legelül is katonának kell lennie és tudja, hogy ha háborús idő üt ki, ott kell élete javát eltöltenie képtelenül és jövő nélkül. A magyar úrfi azért csak húzódik a szolgálattól. Alig akad csak elvétve is egy atya vagy fiú, ki a magas feladatot felismeri s mint élethivatást és tudományt kedvvel és büszkén követi. Ezek is többnyire a legjava, tehetséges, igyekvő, művelt tanuló ifjak, kik e nélkül is minden állampálya és tudományos hivatás diszére válnának. Természetes, hogy az ilyenek képesek legméltób-

ban felismerni és komolyan venni, mindjárt tudományos és hazafiúi oldaláról is a hadi hivatást.

Ellenben ama másokra nézve az elkerülgetés annál feltűnőbb, mert a mind szűkebbre szoruló ősi birtok, a fogyóban lévő telek rég nem képes már a sok fiút s a pusztulóban lévő családot is fentartani. A többi magasabb, kényelmesebb, jövedelmezőbb pályák pedig nehéz feltételekhez kötvék, hosszabb iskolát, több és jobb tanulást igényelnek, vagy csak hatalmasabb pártfogást kivánnak, — a mi most még természetesen szinte idejét járja, de már jóval inkább a politikai, mintsem a katonai hivatalokban, hol a szünőben levő protectio helyett inkább a fokozatos vizsga képesít. — Pedig a hadi pályán ezerekre menő tisztség áll készen a pályázónak s mindenesetre biztosabb kenyeret s állást ad, mint a megyei vagy városi, időnként választás alá eső bizonytalan hivatal; és ad legalább is annyit a megélésre, mint egy irodai, vasuti, postai, vagy távirdai másodrendű szolgálat, mely felé most annyira tódul a reményteljes magyar ifjúság. Ugy látszik, hogy ezeknek rövid gyakorlati folyama után könnyen elérhető alsó fokai leginkább conveniálnak neki, mert kevés erőfeszítéssel s önálló munkásság nélkül is eltengődhetik rajtok a minél kisebb tevékenység mellett úrhatnámságra vágyók serege.

Holott ellenben a mindenkit ugyis általánosan kötelező hadiszolgálatnál a hadiiskola, vagy csak a megfelelő vizsga letétele kellő igyekezet és szorgalom mellett egyenesen vezet a magasabb hadi állásokra, melyekre tanulás s ügyesség mellett biztosabb a kilátás, mint bárhol másutt, mert a 26 ezernyi katonai tiszti állomásból legalább tizezeret magyar születésű ember foglalhatna el. És képzel-

jük el, mondja egyik derék publicistánk, ha azon számos egyén, a ki ma ministeri székekért és országos hivatalokért, egymás ellen folyton conspirál, jelentős részben tábornokoskodnék a hadseregben; ha a szükségből és hiuságból hivatalt kereső sok egyén a hadseregben tisztséget vállalna, mily kihatása volna ennek kül- és belpolitikánkra, s adjuk hozzá, mennyi ezer volna jobban ellátva az annyira keresett, még pedig tisztes és becsületes kenyérrel.

Hajdan a magyar földesúr ebben is józanabb váltógazdaságot folytatott. A több fiú közül az egyik otthon maradhatott, művelni az ősi telket, a másik és harmadik sat. pap, hivatalnok és katona lett. Igaz, hogy ez utóbbi akkor rendesen a csintalanabb és roszúl tanuló iskolakerülő volt, ki azután csak kisebb tiszti rangig vitte, s hivalgás és költekezés után korán tért haza, hogy megfogyott örökségét tovább fogyasztva, segítse még jobban tönkre jutni. De még ekkor is sok ilyen készületlen és tanulatlan, önereje által művelődve, jól kivált és magasra vitte. Máskor a hadakban magyar hősies és vitézi szelleme is gyakran kitüntette; most, igaz, még ez is erőfeszítéssel és tanulással jár immár.

De hagyján, ha csak ezen társadalmi és nemzetgazdasági bajokkal járna a nemzetre nézve a magasb hadiszolgálat elmulasztása. A mily helyenkivüli volna ezekkel itt előhozakodni, s átallanám ily közhelyeket elmondani: ugy szóval sem említem vala ezeket. Fájdalom azonban itt még magasabb állami és politikai szempontok állanak ezek felett előttünk, melyek már hadtörténelmi tanulmányainkkal is a legszorosabb összefüggésben vannak, ha nem akarjuk, hogy azok csupán üres akademiai discussiók vagy

elavult régiségek maradjanak, hanem inkább, hogy a nemzeti életre okulásúl szolgáljanak.

A mi után, elmondhatjuk, annyi érző szív és oly szent akarat epedett, azt meghozta végre e kor, hogy van már, hála a nemzet kitartásának és eszélyének, önálló kormányunk, van nemzeti politikánk, van félben legalább önálló hadseregünk, melynek sorsára befolyhatunk.

Hogy addig, mig a hadsereg a nemzet érdekei ellen látszott lenni, nem lehetett az népszerű sem, ez önként érthető. Hogy senki sem lépett belé hazafiúi kedvvel, és a magyar nem szolgálhatta szivesen, mint az ötvenes, hatvanas években, az könnyen felfogható. De azóta, több mint tíz éve, nemzeti kormányunk van, és ezzel uj nemzedék, uj erő léphetett volna fel már a hadseregben is és magyar tisztek és vezérlet elfoglalhatja vala benne az őt megillető befolyást és vezényletet, melynek mi sem állotta utját. Nemcsak kiválólag hazánknak áll érdekében ez uj elem és befolyás, hanem magának az osztrák birodalomnak is. Nem kérdezzük, vajjon nem szolgált volna-e már eddig is előnyére, ha lelkesült magyar csapatok küzdenek Olaszországban és Sadovánál, mint küzdöttek az örökösödési hét éves porosz háborúban? De hogy a magyarság ily befolyásának hiánya vagy mellőzése épen oly veszélyes lehet a jövőben Magyarországra, mint az összes monarchiára, az kétséget nem szenved. A mai hatalmi és nemzetiségi helyzetben, legyen bárki ellen háborúja a monarchiának, akár az elnyeléssel fenyegető németség vagy az eláraszto szlávság ellen: a magyar nemzet egyedül az, melynek ebben létkérdése és fennállása épen ugy forog fenn, mint az osztrák monarchiának s az uralkodó háznak. Mindenesetre nagyobb érdeke

van benne, mint a hadsereg akármely más nagyobb német és szláv, vagy kisebb olasz és oláh contingensének. Nemis említve azt, hogy ha a hadsereg erős és öntudatos, intéző és lelkesült elemét, annak tiszti és vezényleti karát a magyarság képezi túlsúlyban, ez által a nemzet befolyása létérdekeire és hatalmi kérdéseire békében és hadban a legjobban van megóva. Sőt a nemzet valódi állami önállóságra és politikai befolyásra csak akkor tehet szert, ha nem múlatja el sem erős részvétét a had szolgálatában, sem befolyását a hadseregben, mely nevezetesen, nemzetünk kritikus politikai állásában és kétes viszonyai közt egyedül képezheti a döntő tényt.

Ujabbkori államférfiainkat legkevésbbé sem vádolhatjuk, hogy fel nem ismerték volna a helyzetet. A mit az önállás kivívására megtehettek, teljesítették. A honvédségben megnyitottak a nemzetnek hadiiskolát, és teremtettek magyar hadsereget. Az általános hadkötelezettséggel nemcsak megnyilt mindenki számára a tér a közös hadseregben is, hanem utalva is van a nemzet e tér elfoglalására és befolyásának érvényesítésére: — Ha kényszerből és kelletlenül, keveset és roszúl, s csak alantasan szolgál benne, ezzel mitsem segít sorsán, elveszti csupán szolgálata és súlya jelentőségét és hasznát, nem értékesítve azt személye és hazája javára. Parlamentünk, publicistikánk nem maradt a kérdés iránt idegen; kevés kivétellel s alkalmilag legalább, buzdítólag és szemrehányólag felszólalt. De a nemzet közvéleménye nem követte, nem istápolja. Mondjuk ki az igazat, hogy nem követi és nem ápolja általában, vagy csak lanyhán teszi ezt, nem értve, nem méltányolva mind a közművelődés, mind az ipar stb. terén a megindított nem-

zeti mozgalmat. A mi történik is ezekben, valljuk be, hogy nagyobbára üres hűhó, egyesek személyei vagy ügyének előtérbe helyezése, miből az egésznek kevés vagy semmi haszna. A nagy közönséget nem volt még képes apathiájából felrázni sem az ujabb állami élet, sem a társadalmi nagy fordulat, sem a sajtó harsány lármája, sem a megélhetés nagy gondja. Még most is mindez ellenében az idejét lejárt, régi nemzeti közszellem avas köpenyegével takaródzik. Nem tartja nemzetiesnek, úgy véli, hogy az idegen szellemű, német nyelvű vezénylet alatti közös hadsereg szolgálatában a kényszeren túl részt vegyen. Perhorrescálja annak, úgymond, czopfját és gamaschen-szolgálatát. Igaza lehetne, ha e kifogás is nem volna circulus vitiosus. Lépjen csak bele, vegyen tulnyomó részt benne, vigye fel magasra és túlsúlyra befolyását: majd utat törhet a nemzeti szellemnek is, legalább is annyira, a mint az megnyilt volna a német vagy szláv elemnek, vagy épen a granicsárnak. De kivonni magát belőle, ez ma nem lehet többé hazafiság, mondja egyik kitünő publicistánk. Ma az a leghazafiasabb törekvés, hogy mentül több magyar tiszt és törzstiszt szolgáljon a közös hadseregben. Ez az egyetlen módja annak, hogy érvényre juttassuk az intézmény keretén belül a nemzet érdekeit. Minden praktikus nép rég igyekezett volna itt tért foglalni. Mi nem. E realisticus világ vér-, és vaskorszakában fel nem tudjuk fogni a hadsereg nagy jelentőségét. Sok fiatal ember eseng, úgymond, nyomorúlt hivatalért. Sok család nem képes nevelést adni gyermekének. A hadiiskola a legtöbbet vesz fel ingyen és leghamarabb vezeti egyenesen a biztos pályához. A hadsereg legtöbb hivatalt, tisztséget, legnagyobb előmenetelt, kitüntetést és

dicsőséget ad még ma is. Mily jótétemény volna ez legtöbbnek és legnagyobb magának a nemzetnek, ha fiai megragadják, ha oda sereglenek a zászlók alá, s ott keresnek áradozó és kicsapongó erejöknek tért, hova ugy is akarva, nem akarva, rövidebb vagy hosszabb időre, és had idején talán egy egész életre és halálra szegődniök kell! Mily jó volna, ha őket ez ekkor mint életpálya és tudomány megsegítené és kitüntethetné! Nem kivánhatunk ma ennél szebb hazafiságot a honfiaktól.

Méltán volna vádolható az egyik és másik rész a nagy magyar contigens mellett is a túlnyomó idegen befolyás, a kevés magyar tiszt s a magyar hadiiskolák hiánya miatt. De nehéz rajta segíteni akkor, ha, mint a budapesti hadapród iskola százakra menő növendékei közt, a belépő magyarok csak kis töredéket képeznek. Mikép lehet ekkor magyar hadiiskolákról még szólani; és mikép lehet kivánni, hogy ne legyenek magyarok hiányában idegenek a magyar ezredek tisztei, ha nincsenek rá alkalmas és képzett egyének? Nehéz mindezt megoldani, ha a nemzet közrészvéte nem igyekszik megoldására. Jól mondja egy másik kitünő publicistánk, hogy nincs arra példa a világ történetében, hogy egy nagy birodalom politikailag legcselekvőbb elemének geniusa teljesen távol tartsa magát oly nagy contingens mellett a befolyástól a hadseregre s annak vezényletére. Isten csodája, hogy e mellett annyi kül és bel ellennel szemben még áll hazánk. Pedig azokra nézve a mi létünk, uralmunk és politikai túlsúlyunk valóban a lét kérdése, s a kik azért esküdt ellenségeink.

Annál feltünőbb lenne, ha ezt a nemzet közszelleme még tovább is tekinteten kívül hagyná, ama nemzeté, mond-

juk, mely épen haderényeinek előnye, harczmodorának fölénye, fegyvereinek diadala által szerezte meg állását, ennek köszönhette uralmát. Ez emelte nemzetünket ama magaslatra, hogy nagy birodalmat alkotva, bátran megoszthattuk benne más népekkel alkotmányos életünket és szabadságunkat; megvédhettük őket, és biztosan élhettek fegyvereink hatalma alatt, méltán dicsőségöknek tartva, hogy nemzetünkhöz tartozhattak. Csak a legujabb korban, midőn észrevették, hogy gyengülünk, hogy hadképességünk megfogyott, ez fordíthatta el őket tőlünk s indítá arra, hogy másutt keressenek kivülünk s a hazán s államon kívül erősebb központot. De még ekkor is utolsó felkelésünk fényes hadi tettei, történeti jogaink lelkes védelme meglepett ismét mindenkit és visszaszerezhetett még győzelem nélkül is mindent. Maga a birodalom, mely leigázásunkra készült, elismerte kitartásunkkal nemzetünk egyenjogát és önállását.

És most, midőn százados harczunk után vesztve és győzve is jogunkat kivívtuk, ismét önállást foglaltunk, s ezt meglehetős tapintattal eddig fentartottuk: elhanyagoljuk-e a legfontosabb tért? Vagy elmulassuk-e, rá lépve, a döntő állást elfoglalni? Elhagyjuk-e épen azon tért, melyen magunkat hadképességünk és harczmodorunk által kitüntettük, melyen vitézségünk által nemzetünket századokon át fentartottuk? melyre hadtörténelmünk tanulmánya, a nemzet geniusa utal? Hagyjuk-e magunknak szemünkre vettetni a német tanácsosok ama régi gúnyját, hogy e nemzet önállóságot, szabadságot követel, de azt nem tudja megvédeni? Vagy elviselhetjük-e az ujabb szemrehányást, melyet még az orosz bérencz-lapok is merészlenek immár,

rá mutatva épen hadseregünk tiszti karának csekély magyar elemére, a mi, ugymond, azt bizonyítja, hogy a «magyarok már nem oly harcziasak, — (s itt a Sovremennyja Izriestiája, mely ezeket mondja és melynek e szavait lapjaink is tüntetve adták, még a statistikai számokat is felsorolja) — és nem oly kitűnő katonák, mint voltak ezelőtt, mikor ebben a fajrokon hunok, avarok és törökök népségeivel, ugymond, versenyeztek.» Csodálkozik, hogy magyarok az osztrák birodalom vezetői, és hiszi, hogy ha kenyértörésre kerül a dolog, «a sereg szláv eleme majd fejedelme s a magyar ellen, az oroszhoz fog fordulni.» Ha ezt nem olvashatjuk is szégyenpir nélkül, mégis azt hiszszük, hogy az nap bizonyára a nemzet is ott lesz Philippinél s a döntő tény is, mint annyiszor, ismét az övé lesz. De mily megszégyenítő már csupán e vélemény is, annál inkább, mert tartózkodásunk a magasb hadiélet, és tudománytól méltó okot szolgáltathat rá.

Azért, ha valaha, úgy jelenleg, nemcsak ily vélemények ellenében, hanem a magyar hadtörténelemnek tanulmányával szemben, mely még hadi erényeink dicsőséges eposakint hangzik fel, és a mai szomorú és megszégyenítő viszonyok elmondásával, — önként felmerülhet a kérdés, hogy képes lesz-e valóban a nemzet a mai előhaladott hadviselési vívmányok közt is magasb hadi képességet és fölényt tanusítani, és vele, ha kell, kivívni nemzeti önállását? Nem kétkedünk nemzetünk géniusában, nem hősies haderényeiben, nem lelkesedésében. Hisszük, hogy most sem fog meghunyászkodni, hogy ott lesz ismét hősies lelkesedésével, mint a mult annyiszor megmutatta. És hogy az nem fog hiányozni még akkor sem, ha a véletlen ismét készületlen

találná. De a mult megmutatta azt is, hogy ilyenkor a nagyobb vész fergetege a nemzetet nem egyszer letiporta. Példa mind erre akár a legujabb kor története: Isaszeg és Szőreg, Branyiszko és Világos. Láttuk, mit bírt meg a hősiesség és vitézség, és mit a túlszám és hadtudomány.

Ma jóval nehezebb, mint valaha, csupán bátorsággal győzni. Lelkesedéssel egyedül nem lehet sem várakat védeni, sem bevenni. Ehhez még a kitűrésen felül nevelés és gyakorlat is kell. És kétségtelen, hogy az ősmagyar hadak is azon kor legkiképzettebb bizanti strategiai és taktikai munkáinak tanusága szerint is sikereiket csak a nagy gyakorlatnak és kiképzésnek köszönhették, melyet a rendes nyilas lövész és lovas hadsereg oly mesteri ügyessége megkivánt. Kora ifjusága óta, mint láttuk, és az egész nemzet férfiainak kellett abban nevelkedni, hogy oly fölényben legyen mások hadseregei felett.

A had, mely egykor létkérdés s életfoglalkozás volt, majd a megélhetés feltételévé, életmóddá is lett, mint akár a munka és az ipar; sőt egy időben csakis ez adott hasznot és keresetet, dicsőséget és hatalmat; majd ismét mesterséggé és iparággá vált a condottierik és Landsknechtek korában: jelenleg már teljesen kiképezve, művészetté és tudománynyá emelkedett. Igaz, hogy ebben a tehetség és képesség sokszor többet ad, mint a tanulság és nevelés. A természet törvényei működnek rendesen a természettudomány nélkül is. S a magyar hadseregek vitézei is, gyermekkortól hadra nevekedve és lelkesedve, követhették ebben öntudatlan is a természet törvényeit. De a tudás képes azokat ritkább feladatok könnyebb megfejtésére is alkalmazni. Igy kell egyaránt a képesség- és lelkesedéshez

tudomány és nevelés, hogy mai napság már biztosabban arathasson a had ádáz munkája is.

Az ujkor két legharczképesebb népének, a francziának s a porosznak legujabb mérkőzése nagy tanuságot adott ebben napjainkban. Az egyik százados győzelmei és hazafias lelkesedése dicsőségében sütkérezett. A másik előbbi halálos veszteségein okulva, tanult és készült. S akár a classicus verset alkalmazhatnók rá: quid virtus et sapientia possit, utile proposuit nobis exemplar: mit képes a szorgalom és fegyelem, a nevelés, oktatás s értelem? valóban hasznos példát adott rá nekünk Rohn és Moltke. A példa oly hatásos volt, hogy többé-kevésbbé, jól-roszúl utánozta a fülig és talpig felfegyverkezve álló egész művelt világ. De ugy látszik, csakis utánozza külsőleg, testileg. Annak szelleme távolról sem hatotta át. A német parlament előcsarnokában Scharnhorst képe alá irt jelszó «I. §. az állam minden lakosa annak született védelmezője,» átvétetett ugyan az összes nagyhatalmak védtörvényeinek egyik első paragraphusává; de a Steinok és Scharnhorstok, a Moltkék és Rhonok szelleme rendesen elmaradt belőlök. Ők nemcsak a rendszabályt, hanem az eszmét is átvitték, vele hazájokat előbb a védelmi harczokban megmentették, azután a hatalmi háborúkban népöket a győzelem, dicsőség és hatalom magaslatára emelték. Ezzel egyszersmind a hadkötelmet a nemzet vérébe is beoltották; polgári kötelességévé és természetévé, sőt népszerűvé tették, hogy a nemzet lelkesedett tőle és költői megénekelték, művészei dicsőiték, mint a classicus kor hőseinek hadait költőik, vagy honvédelmi harczainkat a mieink. És csakugyan, akkora hadseregeket, a tömegek oly gyors mozgósítását s oly kato-

nai műveleteket, hadtudományt és fegyelmet a világ még alig látott. Az ó-kor xerxesi hadseregeinek számát, a spartai mintákat, s a római legiók hódításait kellene összeállítanunk, hogy eme hadtényekhez csak némileg is hasonlót találjunk. S e rendszer átvitele félszázadnál kevesebb időbe került. Ez alatt az ország terjedelmét és népességét majdnem megkétszerezte, hatalmát és befolyását a többi népek közt a legmagasabbra emelte, szellemi fejlődését, a mellett, hogy több mint fél millió hadat állíthat egyszerre, teljesen kiképezte, s a mi fő, általa népét egy nemzetté, fejedelemségeit birodalommá tette. Áll erre a német bölcsész mondata: hogy a háború által is nemzetté lesznek a népek, ha azt együtt küzdik át.* A magyar nemzet hadtörténelme a a legjobb példa rá, hogy csak ez által lett nemzetté és országgá.

Nálunk, valamint másutt is, be volna már hozva épen ugy az általános hadkötelezettség és honvédség, valamint a hasonló hadirendszer és szabályzat. Meg volnának erre a hasonló, ha nem jobb elemek. Ezek szüksége pedig fenmaradásunk biztosítására még jóval nagyobb, mint másutt. De nincs meg annak éltető szelleme. Nem hatotta még át a nemzetet polgári kötelességérzete. Nincs a rendszernek népszerűsége. Nincs a nemzetnek iránta lelkesedése. Még kevésbbé van hozzá szükséges nevelése és képeztetése, mely pedig ugyszólván egy maga tette rá, lelkesedés nélkül is, képessé a német nemzetet. A czélt pedig eszköz nélkül elérni nem lehet.

* «Auch im Kriege und durch gemeinschaftliches Durchkämpfen desselben wird ein Volk zum Volke.» Fichte.

De elég, gondolnám, ha ezeket hadtörténeti tanulmányunk eredménye alapján s jelen állapotunk viszonyainak körvonalozásával felvetettem. Sem e hely, sem a tárgy nem engedi, hogy annak további feltételeit, a nevelés és képzés módozatait itt kimerítőbben részletezzük. Valamint nem tarthatom magamat erre illetékesnek, ugy nem is kecsegtethetem magamat azzal, hogy szavam akár a mélyen gyökerező baj kimutatására elégséges, akár hogy figyelmeztetésem az illetőkig hatni képes volna. De a komoly tanulmány nyomán, ugy hiszem, meggyőződését mindenki kimondani köteles lehet. S annyit széles Magyarországon ugy is mindenki tudhat, hogy ha az általános hadkötelezettség behozatott, meg kell adni a módot is, hogy az nemcsak lehető s átvihető legyen, mi egyszerűn a hatalom és kényszer dolga; hanem hogy egyszersmind alkalmatos, könnyen kivihető s elviselhető legyen, s ezzel a nagy áldozat a czélnak meg is feleljen, a kötelesség pedig a nemzet természetévé, testévé és vérévé váljék. Hogy ez eddig nem történt, mutatja a nagy kedvetlenség, melylyel minden osztályban találkozik; a sűrű panasz, mely a kötelesek részéről felhangzik. Nem említem ebből azt, hogy a szolgálatban idegen szellemmel, nem rokon vezénylettel találkozik. Nem lelkesíttetik a testületi szellem a nemzeti nagy eszmék és magasabb hazafiui irányok által, mi minden nemzeti hadtest erejének főfeltétele. Még kevésbbé lehetünk tekintettel a múlt rövid occupatióinak hadjáratában felmerült panasz-kiáltásokra. Az ember szíve szintén megszakadt volna a lapok csatatéri levelezéseinek keserves panaszaira: mikép kell a katonának vízben és sárban, úttalan vidéken, étlenül, hidegben és melegben járnia, a sza-

badban hálnia és a hadiélet mindannyi természetes bajait elviselnie még mai napság is, midőn a gőzmozdony a hol lehet, a sereg után viszi már majdnem a karszéket és a kávéfőző gépet.

A felhozott két ok azonban legvilágosabban mutatja ki azt, mi teszi az intézményt népszerütlenné és terhessé. Az elsőről már előbb volt szó, hogy a hadsereg idegen szellemén senki sem segíthet jobban, mint mi magunk. Szolgáljunk csak jobban és minél többen a magasabb tisztségekben. Ez a nemzet kezében van ; fogja csak fel hivatását és kövesse azt méltóan, hogy számot és erőt képezzen a hadsereg vezényletében. Hatalmában van azonban a nemzetnek a másik bajon is segíteni, hogy férfiasan elviselje a hadkötelezettség nehézségeit, hogy alkalmassá legyen annak fáradalmaira, hogy lelkesedjék czéljaiért. De erre már, mint mindenre, bizonyos határozott nevelés kell alulról kezdve egész felfelé. Mai oktalan és nyomorult házi, családi nevelésünktől fogva az elemi-, közép- és főiskola elméleti, cosmopolitikus nevelésén és tanításán át minden, úgyszólván, ellentéte annak, a mit az általános hadkötelezettségre született népnek nevelése igényel. Az elhanyagolt vagy elkényeztetett házi gyermeknevelésről felesleges szólnunk is. Orvosszere az egyiknek a kifejlesztés, a másiknak a megedzés, mit ma minden józan nép követ, hogy üde ivadékot képezzen. Vegyük elő első s többi olvasó és tanító könyveinket, mindent hamarább megtalálunk bennök, a mi a nép és gyermek életétől száz mértföldre messze, az alatt vagy a felett áll: idegen eszmét és tanuságot, akárhány példában, mintsem azt, a mi egyik életfoglalatosságát és feladatát képezi minden állampolgárnak. Mert alig fogunk

bennök elvétve találni valamit, a mi a nép gyermekének vérébe oltaná a védtörvény amaz első paragraphusát, hogy hadkötelemmel tartozik hazájának, mint ez a porosz nevelést, olvasókönyvet és tanrendszert az elsőtől a legvégsőig áthatja. Hol e mellett minden inkább mellékes lehet, legyen az ipar és tudomány; és mégis nem áll nálánál egy sem sokkal alább, mint akármely másnál.* Nem kellene azért semmi többel szaporítani az ugy is túlhalmozott tananyagot, csak jobban kell áthatni a legszükségesebbel. És kétségtelen, hogy ennek nem egy részlete jól és könnyen öszhangzásba hozható volna a többivel. De ha mindjárt elmaradna is egy és más a többi tananyagból, vagy hozzá jönne több és szükségesebb ebből, nem esnék senki kárára. Hasznát venné ugy is mindenki, kötelezve lévén a hadiszolgálatra, s annál jobban segítve volna rajta, mert időt nyerne és rövidebbé tehetné vele szolgálatát. A porosznál, mondá minap az olasz államférfiu, mindig jóval rövidebb lehet a hadi szolgálat, mint attól annyira fázó nemzeténél, a hős rómaiak elsatnyúlt ivadékánál; mert annál már az egész nevelés és tanítás előkészíti a hadképességre. A mennyire tehát igénybe vétetik az iskola ez által, annyival több hasznot ad a gyakorlati életre. Nálunk pedig ugy is azt akarnák, hogy ez legyen az iskola egyedüli feladata.

Holott most az e végből még leginkább sürgetett tornázás is alig van tekintettel az ifjú hadszolgálati képzésére.

* Helyesen mondja azért Cochut: Le Probléme de l'armée. (Revue des deux Mondes 1867. I. 673.) La transformation de l'Allemagne, y dit-on, a eté l'oeuvre de la politique plus que des armées.

Legalább igy mondá minap egy katonai tekintély, hogy iskolai tornánk nem volt képes eddig még a legszükségesebbre sem képezni a nép gyermekeit, mert mire ujonczczá lesz, nem tud egyenesen lépni vagy állni s alkalmatlan bármely elemi fordúlatra. Magasb körű ifjúságunk java ugyan jobban képezi most ebben magát, mint valaha az athletikai és lovaggyakorlatok által; de ezek csak kevés választottnak és gazdagnak lehetnek sportféle költséges időtöltése inkább vagy szenvedélye. A legtöbbre talán ráillenék még a kérdés is, melyet Nagy-Sándor tett, látva a miletusi játékok bajvívóinak megkoszorúzott szobrai sorát: ugyan hol lehettek ezek a jeles küzdők, mikor városuk a perzsák által ostromoltatott, hogy nem védték meg? Nem egyeseknek, bármily jelesek is, sport ügyessége; nem mulatási forçeja kivántatik a nemzetek nagyobb stylű védelméhez: hanem a nemzet zöme, nagy testűleteinek sokkal jutányosabb gyakorlata, részvéte, átható komoly törekvése. A ki valaha látta útjain, — és bizonyára közülünk sokan láthatták immár megindúlt nagy útazási vágyunknál fogva, — csak a német, hollandi, svajczi lövészek és tornászok társulatainak nagy csapatait, a mint városaik és vidékeik összes számba vehető férfiait és ifjaït számítva soraikban, ezek testületileg fellépnek, s összehasonlítja ezeket a mi minden nemzeti közrészvétet nélkülöző hasonló ritka egyleteinkkel: azt erős kétség foghatja el hadképességünk jövője iránt.

Nincs meg népünkben, nincs műveltebb tanuló és iparos ifjúságunkban az általános hadkötelezettség intézménye által igényelt azon szellem, melyet a porosz ifjúság, például az elemi iskola első tantárgyainak eszméivel szív ma-

gába, és mely őt ezen elkerülhetetlen élethivatás iránt nemcsak fogékonynyá, hanem a képzésre is hajlandóvá teszi. Iparos, tudományos és hivatalnoki pályáján egyiránt szeme előtt tartja, hogy a katonaszolgálat is élete egyik teendőjét és pályáját képezi, s éveken át igénybe veheti. A tanoda padjain, valamint az őrhelyen és hadszolgálatban hasonlón készűl önkényt és nem csupán kényszerből a szolgálat ideje alatt, az egyikre ugy, mint a másikra. Mig nálunk, ha mutatkozik is immár, hogy a tanuló itt-ott önkénytes egyenruhát visel, a látszat mellett ez még sok kivánni valót hagy hátra. Pedig ily életbevágó intézménynek át kell hatnia az egész életet, hogy annak lényeges részévé legyen.* Annyi kétségtelen, hogy valamint a hadkötelezettség nagy áldozatokat ró a népekre, ugy azok értéke egyenes viszonyban áll az eredménynyel. Ha a szolgálat kelletlen és kényszerült, képtelen és nem nevelt alsóbb anyagból áll csupán, kétes lesz az általános hadkötelezettség bármily nagy áldozatának sikere is. Ellenben, hol képzett, iskolázott, lelkesült és értelmes anyaggal rendelkezik, magas eredményt fog mutatni.

Árpád vezér óta sem volt ily nagy, annyi gonddal és költséggel kiállított, oly jól szervezett seregünk. Csakhogy ez intézménynek még át kell előbb menni a nép vérébe. Annyira belevág az az élet minden viszonyaiba, annyira igénybe veszi szellemi s anyagi erejét, hogy azt meg kell

* Igy mondja Cochut. Le Probléme de l'armée. (Revue des deux mondes 1867. 1. 677.) Les institutions militaires se combinent tellement avec les arragemens de la vie privée qu'elles deviennent une partie de moeurs.

hódítani a nemzetnek, különben elviselhetetlen teherré leszen, vagy a nagy áldozat egészen kárba vesz. Épen úgy megkivánja azért ez is, mint minden nagy reform, minden uj intézmény, a kellő átvitelt, a providentialis férfiakat, kik azt nemcsak létesíteni és szervezni tudják, hanem a nemzetben iránta rokonszenvet és lelkesedést kelteni képesek. Mert igaz a hellen vers:

Nem haza visz férfit nagyra, de férfi hazát.

Sándort nem a kis Macedonia tette nagygyá. Elhúnytával számos satrapái daczára is hanyatlott birodalma, és

Meghala Hectorral Trója is.*

A Gondviselés hazánktól sem tagadta meg nagy válságok közt soha a gondviselésszerű férfiakat. Reméljük, hogy megjönnek most is s velök áthatja az eszme a nemzetet, mint áthatotta eddig minden európai nagy eszme és reform, melyek közűl, mondhatjuk büszkén, egy sem maradt a nemzetre nézve egészen meddő.

A gyakorlati élet és hivatás mellett fel kell ébresztenünk nemzeti nagy haditraditióinkat is, mint a valódi alapot, melyen állunk. Ez volna itt e hadtörténelmi tanulmányunk egyik kiváló czélja is. A nemzetek azon események hatása alatt élnek, melyek az apákról a fiakra szállanak. Ébren kell hát ezeket tartanunk a közszellem, az irodalom és tanulmány által. A nemzet hadierényei és harczmodorának fölénye által vívta ki hazáját és állását. A magyar, nemcsak mint Zrinyi Miklós mondja, «a legalkalmatosabb és legvitézebb nemzetség lehet, ha akarja» — «csak régi helyre és méltóságra tegye militaris disciplináját»;

* A görög anthol. Szabó István ford.

hanem régi hadviselése és harczmodora is legközelebb áll a maihoz. A jelenlegi hadtudomány előtérbe hozta a harczmódot, melyben legjobban érvényesülhetnek a nemzet régi hadképességének tehetségei. A mint felhagyott a hadakozás a régi modorossággal és mesterkéltséggel, úgy érvényesíté a hadnak természetes elemeit és törvényeit, melyek mindig a férfiúi bátorság és erő, tapintat és eszély, öntevékenység és fegyelem egyszerű alapjain nyugszanak. Midőn a szorosan felállított nagy hadtömegek nem léphetnek ismét többé fel a meszszevivő és biztosan találó sűrű lövegek miatt, és minden egyes ember szétszórt műveletre van ugyszólván utalva és kiképezve, mint egykor a magyar régi hadak voltak, meszsze s bizton vivő nyillövegeik mellett ily ügyességgel küzdvén az ellennel: mondhatnók, hogy nemzetünk harczmodora közelebb jutott ismét a hadviseléshez. Csak a mai hadtudománynyal kell azt újra áthatni és alkalmazni. Mert e nélkül, mint Zrinyi mondja, «ha nem tanított nép, csak haszontalan, és semmi haszna nem lészen». A természet törvényei, ismételjük, mindig azonosak maradnak és mindig hasonlón működnek. De azért a magot szokásból s öntudatlanúl a felszántott barázdába vető földmívelésnél öntudatosabban képes azokat saját czéljaira és magasb eredményekre felhasználni a vegyész s természettudós. Igy van a had természetes törvényeinek kifejlettebb alkalmazásával is. Mint a fenséges székely rege hagyományos vonása tartja a végső hún harczokban elenyészett hős Csabáról, hogy meg fog jelenni még egyszer, ha a nemzet nagy végveszélyben leend, lejön seregével a csillagos hadak utján megmenteni nemzetét; vagy mint Sz. László királyról szól a legenda, hogy felkel sírjából, ha

vész éri a nemzetet, nyargalva és lobogtatva a zászlót a hadak előtt, győzelemre segíti népét: úgy valóban, a nemzetet hadi veszélyeiben még megmentheti ős korszaka hős hadainak mestersége és erénye. Ez legyen ma nekünk a nemzeti hagyomány s a szent legendának értelme a nemzetöket megváltó hősökről.

Ellenben, ezekkel majd a mai szolgálati ferdeségek is bizvást elmaradhatnak. Meg kell adni azután a gyakorlatnak legegyszerűbb formáit, ezzel pedig a szolgálatnak legrövidebb tartamát. Hogy képezhetné az eszköz a czélt, mint eddig képezhette a diszelgésre tartott hadseregeknél? Vagy ki kivánna hazájából ma egy Spartát, s akár egy napoleoni hatalmas és fényes hadállamot képezni? A katonaság többé nem képezhet külön általános életpályát. És ne is képezzen. De épen azért, hogy ettől ment legyen, hogy ne legyen egy ily hadi kaszt a többiek védelmére és rovására, képesítve kell lennie mindenkinek, ha szükség, a védelemre. Elég lesz rá a legszükségesebb gyakorlat és képzés, és befogja érhetni időnkint a legkevesebb állandó létszámmal. Lehetnek még azonfelül mindig számosak, kik a had magasabb tudományát és művészetét üzve, mint hivatást követhetik, s a nemzeti hadvezényletet is biztosíthatják a nemzetnek.

Semmiképen sem következik azért, hogy hadkészültségében az egész nemzet folyton fegyver alatt görnyedezzék, mint a szellemeskedve tetszelgő franczia akademikus minap mondá, a porosz szomszédságba lövelgetve élczeit, s a napi sajtó, ugy látszik, tetszéssel fogadta, mert világszerte reproducáltalta szavait: «hogy a nehéz vasöltöny által lehúzva elveszti a nemzet érzékét és hajlékonyságát

a béke és ipar, a művészet és tudomány iránt. Képzeljük magunknak — ugy mond — Göthét katonaujoncz munkára kényszerítve, kitéve az altisztek gorombaságainak? Hogy veszti el az ember ily munkában az eleganczi át. És ha Molière és Voltaire ily iskolát végig jártak volna, bizonyára elvesztik vala finom mosolyukat.» — Akár csak nemzete egy dandyje szólna a bölcs akademikus helyett. A mellett, hogy az altisztek gorombaságából mi sem kérünk, s azt hisszük, hogy a hadi gyakorlatra és hadtudományra csak ugy lehet gorombaság nélkül is a nevelteket és műveltteket megtanítani, mint akár az akademiákon, hol nincsenek azért gorombaságnak kitéve; mégis azt tartjuk, hogy midőn a népek létért és önállásért vagy akár hatalomért küzdenek, ezt nem lehet sem finnyássággal, sem finom mosolylyal, sem elegáncziával kiküzdeni. Ezt csak a lovag regények Bayardjai tehették. De a Cæsarok és Vaubanok nagy szellemének is köszönnek legalább annyit a nemzetek, mint a szellemeskedő iróknak és jóval többet mint a Voltaireknek és Renanoknak, — mert az utóbbinak szavát idéztem előbb. És misem adhat a férfiúnak, még egy Göthének sem férfiasabb eleganczi át, mint a lovagias erények s katonai tartás. Megvannak a hadnak is költői, a classicus Homerok és Tyrtæusok, a Rolandok roncevalli énekesei és a Zrinyiaszok, a Körnerek és Petőfiek. Nagy csaták után jönnek az eposok, melyek a nemzetek dicsőségére Molièrekkel is felérnek. Az antik kor hős korszakainak épen ugy megvolt költészete és művészete, mint az ujkorénak. És épen ugy voltak gyáva feákjaik, szellemi és anyagi gyönyörben és mámorban leledző és dőzsölő ifjaik és férfiaik, tudósaik és költőik, mint napjainknak.

Ellenkezőleg, mi a hadak vaskényszerüségű készültségi állapotát és fegyvergyakorlatát sem akarjuk a folytonosan legörnyesztő pánczélviseletben képzelni. Ugy kivánnók azt inkább látni, mint az antik korban, Hellas derült ege alatt annak hajlékony athletáit, kik Athenæban a gymnasiumban és akademiában, a Parnassus és Ilisus közt, Apollónak és Marsnak egyaránt szentelt palæstrákban versenyezve gyakorolják magokat a bajvivásban s a discusvetésben. Csak igy lehetett az apró Hellast nagy xerxesi táborok ellen megvédeni Leonidasnak Thermopylénél, Themistoclesnek Salamisnál, és Miltiadesnek Marathon mezején. Még saját nemzeti irodalmunk újra ébredésének első hajnalán is látunk ily lélekemelő képeket: a hétéves háború küzdelmei után a magyar testőrség ifjainak bécsi palotájában karöltve jár immár a magyar músa és hadtudomány. Itt keletkezik akkor a magyar tudós társaság első eszméje. Révai Miklós a hadi történeteketirók társaságának ajánlja «egy magyar társaság iránt való jámbor szándékát». A magyar haditisztek és generalisok, mint Orczy és Barcsay, magyar poeták. És még az idegen származású magyar lovas generalisnak, az oly népszerű, jóizű magyar iró, Guadányinak is képe körül e mondat képezi jelszavát «a mennyit Marsnak, anynyit Apollónak».

Csak nemzeti érzet lelkesítse a had fiát, a nemzet közszelleme is azonnal feléje fordúl. Dicsőséggel tetézi ez mindig a hőst, és megbélyegzi a gyávát. Mint Thukydides peloponnesusi háborújában szépen beszéli, mikép mennek ki az Argivok városuk határfolyamáig, a Chadrosig visszatérő hadseregök elé, hogy hallják fiaik felől az itéletet, mint viselkedtek a harczban? s hogy, mielőtt

városukba beléphetnének, a győzőket dicsőséggel bevive, a gyávákat be se ereszszék: ugy hangzik még az ősmagyar hadak törvénye is: ki a véres pallost nem követi, felkonczoltatik általa; s a gyáva magyarkákról még a krónikán áthangzó régi hős monda beszéli, mikép záratnak ki a nemzet községéből, mig a nemzeti hőst minden dicsőség kiséri. Az ily hősies hazafi szellem kétségtelenül alkalmasabb s méltóbb a hadkötelesség és vitézség ébresztésére, mint a legfényesebben ragyogó győzelmi rendjel által való kitüntetés, vagy a múltnak hadaiban nyert pléhcsillag, a jellemzőn ugynevezett Brantwein-Stern, mely jogot adott a rokkantvitéznek koldulásra, s a mai ezüst vagy arany érem, mely után most koldus fillérnyi alamizsna jár.

Nagy fontosságú, mondja közéletünk egyik bajnoka névtelen röpiratában, hogy a köznevelés oly irányt vegyen, hogy a katonai szolgálat a haza iránti nagy kötelesség teljesítésének tekintessék. És hogy azok, kik katonai pályát választanak, ép oly kevéssé érezzék magokat a polgári pályán kívül, mint akár az ügyvéd, az orvos, vagy bármily iparos, ki az általános hadkötelezettségnél fogva ugy is egyaránt katona és honvéd, ha nem is szolgál állandón. Mert minden polgár állandó katona már, ha állandó hadsereg sem kellend többé. Kevés s indokolt kivételeknek azért mindenütt lehet, van és volt helye állás és korra nézve. Még az örökké hadban álló Róma is sietett a nagy háborúk idején, mint Livius oly szépen beszéli, biztosságba helyezni Capitoliumában istenei mellett papjait és Vestaszűzeit, hogy addig ne hagyják el az istenek tiszteletét, mig csak lészen, ki őket tisztelhesse.*

* Flaminem, sacerdotesque, Vestales, sacra publica a cæde,

Szabad és művelt államokban az általános hadkötelezettség képezi egyedül az állandó hadak nehéz és sokat vitatott kérdésének megoldását s az alkotmánynyal és szabadsággal megférését. Ez által megszűnik a kérdés, hogy Macaulay szavaival éljek, melyet a whigek szokásuk szerint egyre ismételgettek szabad parliamentumokban is, hogy szabad politikai rendszerök s az állandó hadsereg egymással meg nem fér. A minden tavasszal megujuló vitában a választó kerületeikből felérkező ifjú szónokok szűzbeszédei, úgymond, jó alkalomnak tartották ilyenkor elmondani, miként foglalták el Pisistratus testőrei Athén erődét, és miként vette meg a római prætorianus csapatoktól a birodalmat Didius. E szónoklatok már oly nevetségessé váltak később, hogy a legósdibb és legkülönczebb politikusok sem merték volna II. György alatt a szabad Angliában azt vitatni, hogy nincs többé szükség katonaságra, hadseregre. Mely pedig, adjuk hozzá, Angliában nagyobbára csak zsoldba fogadott és jó részt idegen is volt. De jelenleg művelt szabad nemzeteknél nem is lehet többé sem pisistratusi testőrség, sem prætorianus testület; Machiavelli Principejének hatalmi hadelvei most már a leghatalmasabb alkotmányos fejedelmekre nézve is lehetetlenekké váltak. De az általános hadkötelezettség és védképesség nemcsak a szabadság óvszere és kezesség az önkény ellen; nemcsak biztosítja a nemzet függetlenségét és önállását: hanem egyedüli óvszer a háborúk ellen is.

Bármily paradoxonnak látszassék is e tétel, mégis oly

ab incendiis procul auferre; nec ante deseri cultum eorum, quam non superessent, qui colerent. Lib. V. CXXII.

közhely az, hogy ismétlését átallani kellene, ha nem lenne még szükség minduntalan felszólalni a kedvetlenség ellen, melylyel nálunk és másutt is az általános hadkötelezettség találkozik. De egyetlen és a legkönnyebb mód ez egyelőre a hadak leszállítására s a hatalmi támadások és hódítások meggátlására. Eddig rendesen az országokat támadó nagyobb had volt előnyben a kisebb népek ellen, ha t. i. nem állott vele megfelelő erő szemben. Mig ellenben, ha a kisebb országnak minden férfia hadképes, bármennyivel legyen kisebb máskép hadserege, mint a támadóé, mégis képesítve van neki hatályosan ellenállani. A támadó nem, vagy csak igen ritkán mozgósíthatja összes népe erejét és csak részben viheti ki támadásra kész hadseregét. A megtámadott nép ellenben saját székében, saját összes hadképes seregét mozgósíthatja ellene, melynek tulajdon földje képezi hadműveletének erős alapját. Rajta terepismerete előnyével s hadviselése minden forrásainak keze ügyében bírásával értékesítheti védelmi felléptét. A biztosabb s erősebb védelem azonban csökkenti a támadások sikerét, elveszi a hódításoknak kedvét, annyi háborúk keletkezésének indokát. Ez leszen tehát, leszállítva a háborúskodást, a békének is legerősebb véde.

És ennek kell az emberiség legmagasabb törekvései egyikét képezni. Bármennyit beszélünk is itt a nemzeti hadtörténet tanulmányáról s annak corollariumairól, sajátlagi czélunk mégis nemzeti létünk s önállásunk biztosítása mellett, csak a béke lehet. Azt tartjuk végre is, mit egy a socialis kérdésekben nagy theologiai iskolák által ihletett publicista, Ventura oly szépen mond: hogy «a legjobb ország, melynek kardja legfeljebb a toll, tüzérsége a szó.

Nem költ más seregre, mint a tanulók és szegények tartására.» Mi sem lehet kedvesebb, mint a béke ily eszményi hona felé lengetni az evangeliummal, vagy akár egy Elihu Burit-féle békeapostollal, a béke olajágát s annak szent hymnusit «a beata pacis visiót» zengedezni.

Legyen ez most még bár utopia e világon, de mi hiszünk az isteni gondviselés magasztos intézésében, s az emberiség nemes hajlamai és törekvéseinek teljesülésében. Hisszük, hogy a népek s államok közt a Kain és Ábel óta bár felborult egyensúly helyre állhat, és a béke is, a menynyire ez az Üdvözítő szerint «nem e világból való» ugyan, de e világba mégis talán bevaló lehet, még megjöhet. Ha egyszer a társadalom a vallás és morál szent elveit és nagy tanait egészen sajátjává tette; ha a keresztény felebaráti szeretet kötelességérzete egészen áthatotta; ha az áldozatra kész léleknemesség és az elme felvilágosult értelme terjedve, az összeütköző érdedeket mindinkább kiegyenlíteni képes lesz; ha a könyörület általánosabbá vált: a béke hona is közeledni fog. Számítsa bár a mai gyakorlati élet ezeket mind azon eszmények közé, melyeknek kivitelére, mint vélik, az egész emberi természetet és társadalmat meg kellene előbb változtatni, részünkről mégis erősen tartjuk azt, hogy az emberi természet és társadalom jobbra változása, annak erkölcsi nemesítése, javítása, magasbra emelése örökös feladata marad az emberiségnek. A mint eddig a keresztény-tan polgárosítása által sikerült, ha kétezer év mulva is, átvinni a rabszolgaság megszüntetését, az emberi egyenlőség polgári jogát, a szellem szabadságát s annyi más társadalmi javulást és szellemi nemesedést: hinnünk kell, hogy annak többi nagy erkölcsi elveivel együtt sike-

rülhet, ha ez még soká tarthat is, végre az örökbékét is létesíteni.

Addig azonban, mig ez létesül, sőt mig az egyenlőség és szabadság, a nemzetközi jog elvei s annyi más erkölcsi és társadalmi maximák és problemák sincsenek átvive vagy megoldva: fenmarad a béke problemájának megoldása is. Addig az emberiség sorsa még mindig nagy és folytonos küzdelmek közt fog tovább hullámzani, kitéve támadásnak és védelemnek, melyet küzdenie kell, ha magát érvényesíteni vagy csak fentartani is akarja. A béke létesítésének azért ép oly szüksége van a hadra, mint a nyugalom megszerzésének a fáradságra. Nem vagyunk ugyan sem ama régibb orthodox jogiskolának hívei, mely De Maistre szerint a háborút szellemi nagy világtörvénynek tartja; sem amaz újabbnak, melyet Giraud tanít, ki azt mint bizonyos betegségeket szükséges rosznak véli. De sőt ama humanisticus jognézetnek kivánalmában sem tudunk teljes megnyugvást találni, hogy az államok magok felett magasabb amphictyoni biróságokat tartsanak viszályaik kiegyenlítésére, melyeknek természetesen ismét hadsereg kell, hogy a világteke két felén határozataikat átvihessék s a hadat és háborut, mint eszközt, megint csak fentartsák Hugo Grotius (De jure belli et pacis) ama mondata szerint: Ubi judicia deficiunt, incipit bellum. Mert jól jegyzi meg erre a franczia jogtudós Perrin (A keresztény társadalom törvényei), hogy e gondolat nem tökéletes. A háború rendesen a nemzeti függetlenség elvének következménye lévén, e függetlenség joga még akkor is fennáll a nemzetközi társadalomban, ha a népek viszályainak kiegyenlítésére a nemzetközi itélőszék tekintélyét elismerik. Mert lehet, hogy azt

még ez itélet ellen is védeni, vagy az itélők erőszakától félteni kell. Ellenben magasra tartjuk a nagy egyházatyák és tanítók, Szent-Ágoston és Áquinói Tamás gyakorlati elvét: Non quæritur bellum, ut bellum exerceatur, sed bellum geritur, ut pax acquiratur. S a másik szerint: qui juste bellum gerunt, pacem intendunt. Azaz háborút csak a béke és igazaink megvédésére lehet viselnünk.

Hosszabb tanulmányunknak is, melyet nemzeti hadainkról irtunk, rövid foglalatja ez: *hogy nemzetünknek, létét s önállását megvédve, békét szerezzünk.* Mert, és itt bevégezhetjük nagy költőnk szavaival:

— — Csak a gyáva várja tétlenűl
A végzet szétzúzó kezét. A férfi
Harczolni kész — — —

De azért ehhez mindennapi imafohászunk:

Dona nobis pacem!

A TÖRTÉNELEM

S A MAGYAR TÖRTÉNETI SZELLEM.

Elnöki megnyitó beszéd a Magyar Történelmi Congressusnak Budapesten 1885. julius 3-án tartott ünnepélyes közgyülésén.

A magas kormány nemes feladatának tartotta, hogy ez alkalommal, midőn az ország anyagi haladásának eredményét a kiállítással ünnepiesen bemutatja, annak körében egyszersmind, nemzetünk szellemi igyekezeteinek is tért nyitva, hazafiúi törekvéseinket előmozdítsa.

Méltán üdvözölhetjük e nemes szándékot. Mert a nemzet anyagi és szellemi, alapjában egységes culturalis életének mindig lépést tartva, karöltve kell haladnia, hogy egymást támogatva czélt érjen. Csak ott, hol az erkölcsi haladással az anyagi egyesül, lehet valódi jóléttel párosúlt fejlődés.

Készséggel fogadtuk azért az illető szakminiszter úr felhívását, melylyel az országos kiállítás tartamát, mint alkalmas időpontot tűzi ki a közművelődési társulatok congressusai, összejövetelei, értekezletei s előadásai rendezésére. És hasonlóan hálával vettük Ő Nagyméltóságának a vallás- és közoktatási miniszter úrnak, mint e gyűlés egyik elnökének intézkedését, melylyel a hazai történettanárokat a történelmi társulat tagjaival együttes congressusban való részvételre felhívta.

Nekem jutott, mint a társulat igénytelen elnökének, ezzel a szerencse, Önöket uraim üdvözölve, a tárgyalást

megnyitnom. Társulatunk részéről előre kellően gondoskodtunk, hogy Önök értekezlete elé a történettudomány, a történettanítás s oktatás, a képzés és nevelés emelése köréből oly lényegesebb időszerű kérdések terjesztessenek megbeszélésűl és megvitatásúl, melyeknek tárgyalásai a történelmi tan feljesztésére és tisztázására, a történeti érzék emelésére hathatnak.

Mert ámbár a történetirás a legrégibb irodalmi disciplinák közé tartozik, de mint tudomány még maig alighogy a legifjabbak egyikének mondható; a mennyiben egyfelől a szorosabban vett exact tudomány a történelemnek tudományos jellegét elismerni vonakodik; másfelől pedig még ez folyton az ujabb kisérletek stadiumában áll, a mint azt számos lelkes művelője a historia tudomány alaptörvényeinek kutatásával az exact tudomány biztosabb alapjára emelni igyekszik.

Ezen törekvés képezi sajátlag a történelem fejlődése menetének mai irányát, melyet itt röviden pontozva vázolhatok.

A mint a történelem eredetileg egyesek ismeretével, az erkölcsi és hitigazságok, vagy hitregei tudat kezdeteivel lassan emelkedik az összefüggőbb s öntudatosabb krónikai feljegyzésig, nyilván kevesebb hűséggel és teljességgel beszéli el az eseményeket, — pedig e tulajdonoknak kellene képezni lényegét, — de annál hívebb képét és tükrét mutatja az emberi elme felfogásának és ismeretének. Ennélfogva kétségtelen, hogy az ismeret és tudomány útján jár.

Az ismeretanyag emelkedése jelzi a történelem fejlődésének különböző fokait. Eredetileg a keleten, az emberi fejlődés kezdetén csak a nemzetségi és családi hagyomány

s állapotok szűk ismeretével foglalkozhatik. A fejlettebb társadalmi s állami lét alakúlása, majd a nemzetközi érintkezések keltik fel benne a magasabb érdeket és felfogást. Az első bibliai s egyéb keleti, az antik classicai történetirás fenmaradt példányai ennek beszédes nyilatkozatai, sőt gyakran már magas tökélyig emelkedő kifejezései.

A keresztény hittan s erkölcsi érzet új világnézete, valamint a középkori eruditio, a scholastika és renaissance uj elemeket hoznak ugyan a történelembe, de a kiinduló alappont azért a bibliai s az antik classicai ismeret marad; valamint a népek története a bibliai nemzetségekkel vagy a classicai népek sokszor mesés őseivel veszi kezdetét. Innét veszik nagy alakjaik, őseik és hőseik eszményképeit. Valamint az összes népek nemzetségei Sem, Cham és Baphettől, Nimrodtól és Gog-Magogtól vagy Deukaliontól s a scytháktól, a vizözöni vagy bábeli és trójai catastrophától származtatják legrégibb történeti feljegyzéseikben eredetöket, a mint teszi azt például nemzetünk historikája is. Költözéseik és vándorlásaik a bibliai igéretfölde vagy Ilium pusztulása eszméjével, hőseik a Mózesek és Józsuák, a Priamusok és Aeneasok, a Romulusok és Remusok eszményképeivel alakúlnak, egyaránt akár az olaszoknál s a francziáknál, úgy nemzetünknél is. Még Béla király névtelen jegyzőjénél is Álmos vezérünknek, a Dares Phrigiuson át Homertól és Virgiltől átvett Aeneas az előképe; vagy krónikáink Attilája- és Budájá-é Livius Romulusa és Remusa. És mindebben már kevésbbé a hagyomány és történeti esemény, mint inkább egyszerűen a kornak tudákos ismerete tükröződik. Ki fogná mindebben még a történelem bármily más alaptörvényeit keresni és találni?

A növekvő ismeret a későbbi korban mind közelebb jár ugyan a valóhoz, és eltérő irányzatai mellett is a hűséghez. Az anyag is tágúl részletei, az emlékiratszerű feljegyzések bensőbb vonásai által. De a renaissanceban is a biblia mellett az antik classicus anyag és forma még inkább uralkodik az előadáson. Sallustius és Livius phrasisa, Cicero chriája hangosan szól világszerte, a mint a történetirók hazájok jelentéktelen forumán sagumban és tógában szerepeltetik még jelentéktelenebb Cæsarjaikat és Augustusaikat; a mint hogy például nálunk is csak így cselekszenek a Bonfiniek és Istvánffyak. Ezzel ugyan új eszményképek vagy csak újabb formai szépségek merűlnek fel, de a tudományos alap még mindig hiányzott.

A maurinusok nagy iskolája volt az első, mely már az anyagot is teljesebben összeállította, s a felszaporodott szöveget is kritikájával tisztázta. A történetkútfők gyűjtése és vizsgálata, azok összehasonlítása és bírálata terén folyt azóta a nagy munka, mely egyrészt a palæographiai és diplomatikai vállalatok, az e nemű seminariumi tanítás, a franczia école des chartes, a germán és római vaticani monumenták kiadásai, a Pertzek és Böhmerek, a Wattenbachok és Jansenek, a Sybelek és Sickelek iskolái által maig folyamatban van; másrészt a Niebuhr és Ranke kritikai átalakító felfogásáig emelkedik.

A történeti hűségre és teljességre törekvésnek alapja ez által meg volt vetve. Az újabb kor növekvő ismerete és tudománya széttöri erre még a szűkebb antik és renaissance formákat, melyekbe már nem fért bele sem magasabb modern eszménye, sem emelkedettebb tudományos rendszerének keretébe történelmi anyaga. Ujabb, magasabb tudo-

mányos rendszereinek szempontjai s elvei alá igyekszik azért ezen ismeretanyagot is foglalni és rendezni.

Igy keletkezett egymásután, mindinkább külön rendszerben kifejtve a történet ethikája és theologiája, midőn a történetben Isten akaratának és teremtő törvényének uralkodása képezi a mérvadó szempontot, mint Bossuetnál, (mindenütt csak az irány legfőbb jelzőit vagy kezdőit említem), melynek iránya ugyan az egész biblián és kereszténységen át nyilatkozik egyszerűbben sokszor s öntudatlan, vagy irányzatosabb tudattal első íróitól Salvianustól és Lactantiustól kezdve Sz. Ágostonon, Eusebiuson és folytatóin, Orosius és Freisingeni Otto iratain át Görresig és Schlegelig vagy akár Leroyig. Majd a történet philosophiája lesz a szövétnek, midőn az ugynevezett ész uralma ül a trónon s áll a kormányon, mint Herdernél és számos gyengébb előzőinél vagy élesebb követőinél. Majd a történet politikai irány kerekedik valamennyi fölé az élénkebb politikai élettel s tudattal, mint a legtöbb újabb történetirónál, számos conservativ és szabadelvű párti irányzat árnyalataival. Majd a történet antropologiája és sociologiája, mint Queteletnél és Stuart-Millnél s az ethnologusok és phisiologusok seregénél; vagy a történet phisikája emelkedik immár fel a természettanulmányok nagy vívmányaival, mint már Viconál jelentkezik, és Lecomte és Buckle, Draper és Bagehot stb. irataiban az uralkodó szempontot foglalja el. Mig közben a történet logikája, mint Hegelnél, vagy psychologiája, mint Doergensnél, épen ugy követeltek jogot, mint az emberi tudás és tévelygés számos más árnyalata. De mindannyi, a mint többé vagy kevésbbé eltér egymástól, csak annyiban egyez meg, hogy nagyobbára egyoldalú eszméből

s rendszerből indul ki félszeg törvényeinek keresésében és felállításában.

Kétségtelen, hogy ezek közt a történet alaptörvényeinek keresése, a mint ezeket a tudomány majd a psychikai, majd a physikai törvényekben felfedezni vélte, a természet kényszerű szükségének s a lélekakarat szabadságának elveit s törvényeit nem annyira tisztázva, mint inkább sajátságosan elvegyítve,— a történelmi tudomány mai legnevezetesebb momentumát képezik. De a mint a tudomány, keretébe vonva a történelmet, annak nagy szolgálatot tett, minden oldalról megvilágítva kérdéseit: ugy félő, nehogy azt egyes rendszerei és eszméi kizárólagos szolgálatába fogva, csupán ezek egyoldalú és félszeg tanainak hüvelyévé és példatárává tegye, vagy maig még bizonytalan experimentatiói tárgyává használja. Mert az eddig nagyobb prætensióval, mint eredménynyel fellépő e tanok még csak is az experimentatio stadiumában állanak. Máskép sajátlagi alapigazságaikat vagy csak azok elemeit, öntudatlan vagy öntudatosabban, de hasonlóan ismerte már a biblia, mint a classicai történetirás kezdettől fogva. Mert a hit és ethika, az ész és jog, a természet és éghajlat, az emberi faj és környezet, az állami és társadalmi rendszerek épen ugy képezték a történet alap kiinduló pontjait itt és ott, akár Herodotnál és Thukydidesnél, Cæsar és Tacitusnál, bármily homályosan lebegtek előttök okaik, mint akár Tainenél, előzőinél és követőinél. Ha nem is épen oly vastagon anyagilag alkalmazva, vagy a szélsőségig víve, de mintegy implicite és hallgatag feltéve és magától értve; mig jelenleg dynamicus törvényeinek kifejtése képezné már az egyik mathematikai szigorig emelkedni kivánó, bár a legtöbbször csak tapogatódzó tanát.

Termékenyebb hatással volt a történelem terén a legújabb kor két nevezetesebb mozzanata, a műveltségtörténeti és nemzeti történeti szempont. E kettős irány uralkodik korunkban a történelemben. Mindkettő bármily ellentétesnek mutatkoznék, azonos forrásból eredve, menetében egymást kiegészíteni van hívatva. A műveltségtörténeti irány, már az előbb felsorolt kezdemények alapján fejlődve, mintegy Vico nuova scienzája óta emelkedett actualis egységesebb művelődési szempontjaira; mig a nemzeti fejlődést a legújabb szabadsági és nemzeti háborúkra vezeti vissza a német és franczia történelem. Nálunk ellenben az utóbbit mindannyiszor éreztük századokon át ébredezni, ha nem is hatott át kellően, valahányszor az idegen nemzetellenes behatás és elnyomás lábra kapott.

Nem vázolom itt tovább sem az egyik, sem a másik irány ismeretes szempontjait, hanem kiemelve jelzem inkább azok eredményeit. Nem lehet többé kétségbe vonni, hogy a nemzetek culturai kérdése immár azok létkérdésévé vált. A mint a nemzeteket annyi vészek sora mind erősebben felébresztette létök feltételeinek felismerésére, ugy fel kellett ismerniök az emberiség keretében létező czéljokkal műveltségi állapotuk helyzetét. Ebből fakadt mindig a nemzeti újjászületés forrása. A nemzeti tudat ezzel indul ki egész életének kikutatására. Nem elégedhetik meg csupán a nemzet élete felületén felmerülő állami és hadi actióknak, a dinastiák sorának és a népek forrongásainak, eseményeinek történelmi elbeszélésével, a mi addig ugyszólván egyedül képezte a történelem anyagát: le kell ereszkednie a nemzeti és népélet mélyébe s innét annak legmagasabb szellemi nyilatkozatáig emelkedni. Ez az, mit nem-

zeti műveltségtörténetnek nevez az ujabb történetfejlődés, bele foglalva ugy a köz-, mint magánéletet, a vallási és egyházi, az állami és jogi, a polgári és társadalmi intézmények fejlődése történetét; a házi és népéletet, a nyelv és irodalom, a tudomány és művészet, az ipar és munka, az erkölcsök és szokások, a népmonda és rege sat. összes nemzeti alkotásainak történetét, multját és jelenét; kezdve ugyszólván az első népnyilatkozat téveteg meséjétől egész legmagasztosabb érzete daláig; az öntudatlanúl elhangzó példabeszédtől egész a vérszerződésnek, ha volt, nemzetalkotó törvénypontjáig; vagy a végső cserép- és fegyverdarabtól, mely az elszántott sír rögével előgördült, egész a felhőkbe nyúló műalkotás gót csúcsáig.

Igy vélem és véltem már e tanulmányaim kezdetén, mintegy negyedszázad előtt, talán inkább merész, mintsem ügyes és erős kézzel a nemzeti műveltségtörténelem feladatait más irataimban kitűzni, mint olyanokat, melyek egyedűl képesek történelmünket a nemzeti élet minden mezején életképessé és termékenynyé tenni. És valóban, csak ez az, a mi képes az élet minden rétegébe uj erőt önteni, a nemzet természetszerű fejlődését a multtal és jelennel összekötni. Elég, ha csak egyszerűen rámutatunk a lendűletre, melyet e tanulmányok által vett műveltségi életünk, az állam és társadalom, az élet s a tudomány, a művészet s az ipar terén. Ezen fejlődés felemelte s általánossá tette valamint másutt, ugy nálunk is, magát a történelmi színvonalat. Az egyszerű politikai és bölcsészi történelem mellékes irányzataiból, melyekben tévedezett és révedezett, a magasb nemzeti közélet műveltségére helyezkedett. A történelmi ideologia meddő speculativ irányai, a

száraz elméletek, a physikai vagy akár psychikai félszeg törvények keresése, a vallási és politikai pártszempontok helyett az egészet magasabb és nemesítő valláserkölcsi, műveltségi és közjóra törekvő ethikai élet eszméjével s érzetével hatotta át.

Mindez pedig megadta a történelemnek nemcsak kellő irányát, hanem ugyszólván tartalmát is, azon anyagot, melyre leginkább szüksége volt az emberiség életének geneticus haladása és művelődésének kifejlesztésére, gyarapítására és tökélesítésére. A történet meddő polemiájának anyagába az actualis erkölcsi élet nemesítő eszméi s irányai léptek. Mennyire eloszlott ez által már az a homály, mely miatt a nemzetek, nem ismerve műveltségök multját és fejlődését, abban mást sem láttak, mint sötét ürt és obscurantismust, mely pedig gyakran inkább az illetők agyát tartotta megszállva, mintsem a valóságot, melyből összefüggőleg oly keveset és roszúl ismertek, nem is sejtve, hogy számos nemes életszáluk, melyből annyi erős fonál volt szőhető, ott vette életét és eredetét, hova még sokszor vissza kell térnie, hogy tőle nyerjen erőt. Mert a mult ismerete azért még annak nem merev fentartására, vagy épen visszahozására, hanem az ujabb vagy csak javított intézmények természetszerűbb fejlesztésére vezet. Megadta ez által a történelemnek azon erkölcsi erőt, hogy az ujabb kor nyugtalan és kóros társadalmi elméletei s exorbitans doctrinái ellenében feltámasztotta a historiai tudatot. Kimutatta a történetellenes fejlődés bizonytalanságát és hallucinatióit. S oda állította a történelemben a mérleget és fokmérőt, melyen az emberiség s egyes nemzetek normális haladásának menetét felismerhetjük.

Mennyit okúlt a nemzeti műveltségtörténet által a politikai közélet is, mely még nemrég annyira hanyatlott volt, hogy a nép kormányzóiban csak ellenségeket, s a kormányzók a népben csak merénylőket láttak. Vagy, hogy a pártok csak conservativ és liberalis elveikben vélték fellelni az egész kormányzás bölcseségét és földi üdvét. Ez volt egyetlen mérvök a jóra és roszra akár Rotteckig vagy nálunk Horváth Mihályig, mig a köznél a politika meggyőződés helyett pályává és zsolddá lőn. A magasb nemzeti művelődési szempont a történet világának erejével mindezt, mint nagyobbára kicsinyes előitéletet, felderíti s eloszlatja; tudománya és ismerete kimutatja, hogy nem egyszerűn az ily túlozott politikai pártkérdésekben és versenygésekben, nem általában az egyik vagy másik párt actiója üres negatiójában, hanem az emberiség, a nemzet közjavának gyakran transigaló munkálásában, a gyakorlati, bármily csekély közactiónak kivihetővé tételében és hasznosításában helyezi a közélet termékenyítését.

Ily történeti s e magasb nemzeti és műveltségi élet és felfogás adja meg azután a valódi, nagy történetiróknak is amaz emelkedettebb, a műérzettől áthatott, a művészet által felkarolt s a népéletbe átvitt, jótékonyan ragyogó, sugaras és lendületes, felemelő és virágzó történetirást, mint annak képét jelenleg a nagy angol történetiróknál, például Macaulaynél és Froudenál találjuk. Ily történelem, biztosan állva már mintegy a múlt felvirágzott eredményein, és biztosítva a jelen rendes menete által, a jövőre nézve eltekinthet minden mellékes és kicsinyes pártérdekektől és pártkérdéstől. S a mint az egészre irányozza tekintetét, ugy minden nemes intézménynek, intentiónak és tettnek,

mely az emberiség és nemzet javára és dicsőségére szolgált, megadja formailag is diszesítve és nemesítve, a mint ez a történet bírói verdictjét illeti, tanúságával méltó érdemét.

II.

A történelem e mérvadó irányait és hatását vázolva, nem is volna szükség önöknek Uraim a nemzeti műveltségtörténeti szempontot többé külön kiemelnem, ha nem kivánná azt nálunk annyira életbevágó érdeke.

A nemzeti eszme és öntudat, s a nemzeti műveltség menete képezte az alapot, melyen Magyarország magasabb története alakúlt, fejlődött s emelkedett. Mert a történet menete magában alapjában sajátlag nem is lehet más, mint a műveltség fejlődése. Hol e fejlődés megakadt, ott a történet menete is megszűntnek mondható. A magyar nemzet volt az, mely e történelmi eseményeket véghez vitte a hazában, a mennyire az általa elfoglalt ellenséges területen s annak idegen népei közt nemcsak uj országot és nemzetet, államot és társadalmat, hanem ezzel uj történetet is alapított. Ez a történet vele kezdődik és vele emelkedik. Ő vitte és hordozta annak minden eseményét. Övé volt a vezérlet, ő nyomta rá neve és szelleme bélyegét. Még akkor is, midőn saját nemzeti átalakulását vitte véghez, idegen elemekkel s idegen eszmékkel dolgozva: ezeket annyira sajátjává tette, apropriálva s assimilálva, meghódolva nekik s meghódítva őket magának, épen ugy mint hazája autochton népeit, vagy idegen bevándorlóit, hogy sohasem lehetett kivűle idáig itt más népről, mint nemzetről vagy csak mint pártról is szó.

Pedig hányszor alakúlt igy át! Dúló hordából, vándor, hadkalandor, barbár pogány népből polgárosúlt keresztény néppé lett. Törzsszerkezetét és közfejedelemségét királysággá és monarchiává változtatta. Rokon vagy csak hason népeinek országába tódúlását, a besenyőt és kúnt, a tatárt és törököt százados bár és halálos tusákban vissza tartotta és legyőzte, vagy magába olvasztotta. Magát pedig sem a barbárabb, sem a műveltebb népelemek által feloszlattatni nem hagyta. A nomád vagy földmíves szlávnak és oláhnak csak ugy, mint a műveltebb, polgáriasodottabb germánnak megtörött rajta ismeretes népolvasztó ereje. A középkor civilisatiói áramlatait a scholastikán és renaissanceon, saját nemzeti dinastiáin, az Árpádokon, Anjoukon és Hunyady Mátyáson át mind felvette. Trónját velök az európai királyságok magaslatáig megszakadatlanúl emelte vagy csak fentartotta; sőt a római birodalmi császárságig is felvitte, és országa trónja annak sokáig még alapját is képezte.

E nemzet nélkül, mely által ezer éven át létezett Magyarország, épen ugy nem létezett volna, valamint hogy nélküle, mint egy kitünő publicistánk mondja, ma sem létezhetnék. Mert máig épen ugy képezi nemzetünk az ország magvát és lényegét, élete és tettei hordozóját, mint lakosságának és népeinek törzsét és kapcsát. Szabadsága, intézményei ereje s egységével áthatotta mindannyiát, midőn hajdan felemelte magához annak magasabban érvényesülhető vitéz elemeit, s ujabban felszabadítva, magához hasonlóvá tevé a többit. És mindezt tette nem nemzete nagy száma és ereje, nem annak nagy hatalma és intelligentiája, nem nagy tehetsége és műveltsége által, mint más nagy s erős népek tehették, — de melyek mind ezt inkább

erőszakra s elnyomásra, sőt idegen népségeik kiirtására használták, — hanem tette nemzetünk inkább emelkedettebb öntudata, nemes önérzete és szabadságszeretete által; és tette folytonos viszontagságok, küzdelmek és balsors közt, felismerve mindig magasabb irányban a nemzeti öszpontositó állami eszmét s egységet.

S feljegyzésre méltó e közt, hogy valahányszor e nemzeti eszme hanyatlott s annak eklipsise beállott, mindjárt a nemzet szerencséje is alászállott; és valahányszor a nemzet lelkesedett, élete is azonnal emelkedett. Hogy csak a nemrég múlt korszakot, a múlt század vége előttit, vagy korunk nemzet- és alkotmányellenes törekvéseit említsük: a nemzet mindig történeti életének restauratiója által állította vissza és szilárdította meg állami létét és függetlenségét. Tette pedig ezt gyakran saját hűtlen vagy csak gondatlan testvérei, sőt nemzete elidegenedett főbbjeinek ellenére. Ezen hagyományos történeti és politikai érzetben nyilatkozott nemcsak nemzetünknek értelmisége, hanem ez képezte annak szerencséjét is és dicsőségét. Ennek érzete tette kitartóvá a szüntelen való küzdelemben, bátrakká és hősökké a kitartásban, szívósakká és eszélyesekké államunk és nemzetiségünk fentartásában. S a mily magasan lelkesedett nemzetiségeért s egységeért, ugy lelkesedése mindig liberalisabb volt, hogysem exclusivvá vagy szűkkeblüvé vált volna. Saját szabadsága és függetlensége kiküzdésébe foglalta mindig országa összes, bármily idegenszerű népeit, nem tevén köztök soha különbséget, ha csak a nemzet- s államegység ki volt víva. Ez volt azon talizmán s varázserő, mely sajátlag nemzetünk erejét s erényét képezte.

Csak minap mondá egy mérvadó s irányunkban részrehajlással bizonyára nem vádolható orosz lap: «A magyar nemzet ereje, ugymond, egyfelől abban a nemzeti és politikai függetlenségben s önérzetben, másfelől pedig abban az erős hazaszeretetben gyökeredzik, mely a nemzet minden rétegét át tudja hatni.» Mert ha a nemzeteknek, valamint az egyeseknek szerencséje felszáll, ritkán hunyhatja be fénysugara előtt szemét az ellen és jóbarát; mindenki magyarázza ilyenkor épen úgy, mint a balsorsban, viszontagságai okát. Hasonlón szól ez alkalomból egy nem épen mindig rokonszenves más, külföldi német hang is; «Teljes elégtétellel mondhatja el ma a magyar nemzet magáról, hogy végre hosszas bár és terhes áldozatok árán elérte már a nemzetek során ő is a czélt. Mert misem hasonlítható össze azzal a nagyszerű tüneménynyel: mint tartja fenn magát e nemzet s állam az idők harczában; mint állítja fel s mint küzdi ki mindannyiszor, még pedig ezer éven át sokszor, veszélyeztetett jogát és szabadságát, függetlenségét és önállóságát, sőt nagyságát, — vagy csak felsőbbségét. És mint kényszeríti fényes hősi tettei, haladása és művelődése által annak elismerésére elnyomóit és vetélytársait, irígyeit és lenézőit, előrehaladottabb szomszédait s összes ellenségeit.»

És ha ennek okát keressük, közel találjuk, szószerint elmondva épen amaz idegen hang indokolásában: «Mert — ugymond — alig van nemzet a világon, hol egyesek oly nagy mérvben s oly teljes odaadással csüggnének a történelmi nemzeti eszmén, mint Magyarországon. A mi csak az emberi munka legkülönfélébb mezején nagyobb és nemesebb véghezmegy, vagy a tudomány és művészet, az ipar

és kézmű, a földművelés és gazdaság egyéb terén, a béke és harcz, az egyház és politika műveiben történik, azt jórészben ezen történeti nemzeti eszmény lelkesíti, létesítette vagy csak erősen áthatotta. A hideg közöny az állam- és nemzet eszméjével szemben, mely a világ többi népeinél, felszínre jutva, uralkodik, s mely mindinkább az anyagi előnyök bálványzásába merül, Magyarországon még nem emelkedett túlsúlyra.» Valóban mondhatjuk, hogy igy volt nagyjában legalább még eddig, az elnyomás legsulyosabb éveiben is, a közt, hogy mindenki a lét nehéz gondjaival küzdött. De azért a nemzet minden emelkedettebb hű fia első sorban csak nemzete fentartása, állami léte és függetlensége helyreállítására és kiküzdésére gondolt, mignem módját ejthette. És hogy ez végre sikerült, megérhettük immár azt is, hogy az osztrák birodalom fővárosának egyik képviselője elmondhatta minap nekünk, annyi százados uralkodásuk után: Ők sem óhajtanak, ugymond, mást, mint hasonló egységes államot, minőt Magyarországnak létesítenie sikerült.

De erre, Uraim, csak egy szükséges, mi gyakran hiányzik, hogy az államot a nemzeti történet szelleme hassa át, hogy a nemzetet a történelem formálja, s képezze a történettudat által, melyet semmi egyéb, még a leghatalmasabb anyagi jóllét vagy műveltség sem pótolhat. Alkotmányok s államok, mint hazánk egyik nagy fia mondá, az éjen át keletkezhetnek, de nem a nemzeti szellem. Nem is keresem itt azért mélyebben e nemzeti érzet eredetét és ébredését. Benn van az eredetileg, ösztönszerűn minden nemzet hajlamában, mint az együvétartozás szüksége. De magasabb érzete talán inkább az elválás és megfogyatkozás

által támad fel az önfentartásra, nemes hős tettekre és védelemre. Annyi kétségtelen, hogy nemzeti szellemet sem octroyálni, sem negédelni nem lehet. Századokon s ezred éven át kell erre képződni és nevelkednie a nemzetnek. Rendesen régi keletű hagyományos öröksége az a népnek, eredménye történetének, melyet történelme összes lapjai eredete óta beszélnek.

A magyar történet kútfői szellemének egyik ujabb s eddig legavatottabb pályanyertes irója mondja: «A nemzeti érzés az, mely már krónikáink egyediségét megalkotja. Méltó büszkeséggel tekinthet rájok minden magyar szem, mint a nemzeti nagyságnak avatott, tudatos s e mellett józan hirdetőire. Nemzetibb s a legmélyebb igazság mellett költőibb lendületű emléke egy országnak sincs, mint a minőt mi bírunk krónikáinkban. Nem átallom, ugymond ő, kimondani, hogy egyedűl állanak e tekintetben magok nemében a középkorban. Képét nyerjük belőlök nemzetünk kezdődő és fejlődő műveltségének, közvetlen kifolyását látjuk bennök a magyar nép sajátos lelkének. A hősiességet az egyházi mély hittel s e mellett a legnagyobb józansággal párosító magyar ideált állítják elénk a magyar királyok történetében. Anglián kívül, a Sz. István és II. Endre közötti korban, hazánk az egyedűli központosított állam. Valamint a politikában a particuláris érdekek soha sem juthattak érvényre, ugy krónikáinkban is alig hagytak nyomot. Mig minden más középkori iró kivétel nélkül a helyhez köti emlékeit; itt az országos nemzeti érdek elől háttérbe szorúl minden más reminiscentia, egység köti mindig az egészet össze.»

Ime, lehetne-e ennél jobb megfejtését adni a nemzet

hagyományos történeti szellemének, mint a minőt itt a történetbuvár nyujt, nemzeti krónikáink adatai alapján? Ez megfejti egyszersmind azt is, mi az, a mit történeti szellemnek tartunk? Ily erős történelmi alappal bírván, nemcsak biztosan lehet, hanem folytonosan kell is rá építenünk, hogy fejlődésünk folytonos és szilárd legyen. Mert a nagy küzdelmek és veszteségek, a diadalok s a dicsőséges harczok, melyeket az ősök kiküzdöttek, mondja egyik nagy hazánkfia, mint egy folytonos hagyomány szállanak nemzedékről nemzedékre, apáról fiúra a feljegyzésben és történelemben, a regében és hagyományban, a hősdalban és köztudatban. S ezen történettudat összege az, melyen a nemzeti lét a mint lelkesűl, ugy vele táplálkoznia is kell, a közéletben és küzdelemben, tudományban és művészetben. Csak ez az, a mi a nemzeteket mint folytonos tanúság áthatja és fentartja a válságok perczeiben, s a terhes s nagy korszakokon át.

De erre, Uraim, nem elég többé a mai fejlettség fokán az egyszerű hazafiúi phrasis és szóvirág, a lelkesítő dal s ékesszólás. Nem elég, hogy Xenofon és Livius hangján irjunk történetet. Igaz bár, hogy a történelem lehet egyedűl a nemzeti lelkesedésnek s emelkedésnek, a tett s erőmerítésnek valódi kútforrása, mert nélkűle a hazafiság nagyobbára csak üres rajongás; mégis a tudomány egész világa, a munka összes ereje, s hozzá erkölcsi komolyság kell immár, hogy a nemzetet történelmével, annak magasabb eszméi és szellemével tájékozzuk, hogy műveltségét és képzettségét a mai színvonalra emeljük. Hogy kimutassuk a politika és jog, a társadalom és humanizmus, az irodalom és tudomány, a művészet s ipar terén, egész köz-

és magánéletében azon hagyományos, s a nemzet jellemében és lelkében, tipusában és geniusában fekvő sajátos vonásokat, melyekkel képes a világ többi népei közt magát érvényesíteni, s az emberiség közkincsét részéről is gyarapítani.

Ha egy újonnan virúló nemzet fellépve, érvényesíteni akarja magát, mondá csak minap nemzetünk egyik jóakaró szellemes barátja, eredménynyel ezt csak ugy érheti el, ha a tudomány és művészet, az ipar s munka terén ujabb alkotások eredeti vonásait hozza magával, s azokat más népek által is képes elismertetni s elfogadtatni, s ezzel gyarapítja ő is, puszta üres utánzás helyett, az emberiség tudását és képességét.

Igy lépett fel kétségtelenűl először nemzetünk, midőn helyet foglalt s országot alkotott Európa államai között. Midőn hadviselését, taktikáját és strategiáját nemcsak megbámúlták a keleti, bizanti tudomány: Maurikios és bölcs Leo hadtani irataiban, hanem meg is érezte a nyugat anynyira, hogy madarász Henrik császár a német fegyvernek magyarrá alakításával s nemzetünk harczászatának átvételével volt csak képes győzelmeskedni. Hasonlóan kell ma tehetségünket minden téren érvényesítenünk. De ez irányban kétségtelenűl első a történelmi tudat felébresztése a történelmi vizsgálat és tanulmány alapján. Ismernünk kell multunkat, hogy felismerjük annak alapját, hogy lássuk eszmevilágát, hogy pótolhassuk a hiányokat, összeköthessük a megszakadt szálakat. Lássuk a nemzet-műveltség egész körét — a nyelvtől az iparig és művészetig: és látni fogjuk, mennyi használhatót s értékesíthetőt bírunk még ebben. Csak ezzel fog azután termékenyítőbben hatni ránk

a külföldi műveltség magaslata is; nem egyszerűn majmolásúl és negédléstűl, az itthoni kicsinyléseűl és lenézéseűl, hanem ösztönűl és versenyűl. A nemzetek történelmi alapját nem képezi a merev mozdúlatlanság; nem a nemzetihez való rideg ragaszkodás. A kor követelményeinek épen ugy, mint a nemzet geniusának helyt kell adni; de igyekezni kell azt a nemzeti hagyományok és aspirátiók keretébe alkalmazni. Nemzetünk eziránt mindig kellő érzéket tanusított. Történetének cultusa ebben nem gátolta. Ellenkezőleg, azt azzal emelte, hogy az ujabb kor kellékeivel életét felelevenítette. Ily átalakítás mindig megtalálta kellő czímét s átmenetét, ha azt történeti alapon vitte át, mint ez az angol nemzetnél rendesen történt és mit annak nem volt legalább oka megbánnia, mint a francziának az ellenkezőt annyiszor.

Mily tanulság rejlik még számunkra multunk története minden részének kikutatásában és megalapításában. Mily bő forrása lőn ez a nemzeti élet felélesztésének. Mennyivel dúsabb lehetne immár nemzeti életünk hajtása, ha e forrását kellően és bővebben használjuk!

Ha nemzetünk legvitálisabb műveit tekintjük, minden téren még most is csak az első kezdettel vagy épen csak hogy az első kisérlettel találkozunk. Alkotmány- és jogtörténetünk, jogrégiségeink, nyelvtörténetünk, de csak hazai egyháztörténelmünk is, alig, hogy csak nagyjában tárgyalva vagy keletkezőben vannak. És hol van művészetünk, társadalmunk és műveltségi viszonyaink s annyi másnak története, a melynek élete mennél sporadikusabb volt nálunk, annál nagyobb gondot kivánna adatainak felszedése, vizsgálata és összeirása. Mily szükséges lenne mind

ebben mielőbb a rendszeres munkásság megindítása, már csak a tárgy tisztázása végett is, s ama felburjánozó hyperkritikai nemzetellenes irányoknál fogva, melyek épen oly túlzólag lepték el ujabban e tért, mint előbb a túlzón és még most is részben kisérgető oktalan magyarkodás, mely mást sem látott a történelemben és nyelvben egész a Bábelig vagy akár az édenig, mint magyart. Mig most ellenben már mindenben idegent akarna sejteni. Ámbár sajátlag mind a két bajnak egy s azonos forrása volt és van: az elfogúltság vagy a tudatlanság; a kellő történelmi ismeret és szellem hiánya vagy csak annak vágya: máshol s a távolban keresni azt a jót, a mi oly közel van.

Mennyivel lelkesebben és mélyebben indúlt meg már e téren a külföldön, a nemzeti tudomány s irodalom, a műveltség egész mezején évtizedek óta e történelmi irányú munkásság, a francziáknál például és németeknél egyaránt. Mily hatást idézett elő ebben a Grimm-féle iskola, hogy virúlt fel nyomán az összes germanista tanulmány! Hogy kutatja ma a franczia nemzeti geniusának nyilatkozását, költészetében és tudományában, a művészetben, a társadalomban, akadémiai díjakat tűzve kimutatására. Ki merészelné ezt ily irányban nálunk megkisérleni? Ki bátorkodnék például pályakérdésűl kitűzni a magyar szellem jellemző sajátságát és történeti nyilvánúlását? Ki válalkozik összeszedni multunk munkálkodását és műveltségi összes nyomait? Ha például ajánljuk történeti műemlékeink egész sorát, mondják: nincs, kevés vagy idegen az egész. Ha rájok mutatunk, hogy van és sok is, akkor költséges, és nem győzzük kiadását. Csak a fél vagy felűletes munkatart fogva, az alkalmi rendszeretlen diaspor munkálkodása

a helyett, hogy egészet, nagyot, monumentálist alkotnánk. Vagy inkább már az oly kisszerű bonczolgatásban leljük kedvünket, hogy ne mondjam keressük mulatságunkat, mint a minő az analysis azon legujabban divatossá váló neme, hogy szétszedve inkább, mintsem összeállítva multunk épületköveit, az alkotás anyagát, a test izmait, azt, a mit nemzetünk erős kézzel egységessé alkotott, kisértgetjük: mennyire lenne elemeire szétszedhető. Mi volna rajtunk még példáúl idegen, a mit mások el nem vettek, vagy még mi oda nem adtunk? Mi bennünk még a török vagy tatár, turani és uralaltai, az ugor és finn; mi árja, indogermán és szláv; mily kevés vagy semmi sem maradna e közt magyarnak. Az a legujabb szellemes nemzeti mulatság (nem értjük ez alatt természetesen a komoly, alapos nyelvtörténelmi munkálkodást, melynek terén talán még legméltóbbat műveltünk), ha némi humorral és nagy méltatlansággal mennél kisebb töredékre szedhetik szét a nemzet által századokon át emelt nagy alkotmányt.

Majdnem merészség kell már hozzá, hogy szóljunk még ezután nemzeti alkotásról és nemzeti államról, eredeti irodalomról és művészetről, nemzeti tipusról és geniusról a magyar történelemben. Mintha nem is lettek volna nemzetünknek oly sajátos nagy alakjai és jellemei, mint országunk alkotói: Szent István és László, megvédői és helyreállítói, mint Hunyady János és Deák Ferencz stb., kik feláldozva magukat a közért, a kötelességet és becsületet, a nemzet érdekét és dicsőségét minden más haszon és jólét, fény és dísz fölé helyezék; kikben az erkölcsi és vallásos nagyság, az emberiségért és nemzetökért való feláldozás, a hősiesség és lángész, a bölcseség és mérséklet oly nemesen

egyesült a magasb szellemi és gyakorlati élet feladatainak kiküzdésében és létesítésében.

Nem egyszer felvetettük immár magunk elé hasonló történelmi tanulmányaink alapján a kérdést: vajjon nem volna-e nemzetünknek is saját történeti tipusa, nem volna-e a magyar geniusnak saját jellege, melyet történelmünkben keresnünk, felismernünk és felmutatnunk, ez által éltetnünk és formálnunk kellene? Vajjon a nemzeti hősök ama nagy alakjai mellett nem mutatkoznak-e épen ugy népünk jellegében és történetében hasonló vonások? Talán kereshetnők ezt ama lelkesedve is józan, egyszerű és gyakorlati, eszményies bár, de minden felesleges speculativ eszméktől s beteges ideáloktól ment, közvetlen intuitióú, egészséges eszében és jellemében; mindent saját valóságában megragadó, a szükséges követelményeknek, ha kell, hódoló lelkületében és tetterejében, nyugalmas fenségében? Ezek ellenében, természetesen épen ugy állanak népünk nagy többségére nézve az árnyoldalak is, melyek ama kiváló jó tulajdonok szélsőségeit vagy hiányait képezik: a rajongó csendes kedély, az elbizakodás és túlbecsülés, a gondatlanság és léhaság, az idegennek megvetése, majd ellenkezőn sajátunk meg nem becsülése, a fatalistikus megnyugvás és türelem, az elbúsúlás és elkeseredés, felhevülés és szélsőségre buzdúlás. Akárhányszor találkozhatunk ama nemes s ezen hátrányos vonások, tulajdonságok és fogyatkozásokkal nemzeti történetünk s életünk nyilvánúlásaiban, melyek a mint nemzetünk történelmi jellemévé kidomborodnak, annak eseményeiben annyira megfigyelendők. A történetiró ezekben is a történet psychologiai alaptörvényeinek egyikét bízvást keresheti és szem előtt tarthatja, habár a

történelem elmélete és tana irói, sem a Wachsmuthok és Gervinusok, sem a Sybelek és Tainek, sem Dœrgensek és Rombachok stb. e felől eddig nem igen szóltak a történelem physikájának egyéb törvényei mellett. Nem képezhetné-e tehát e jellemtanulmány nemzeti történelmünk egyik specifikus vonását? Vagy fordúljunk-e el tőle egészen, mint rajongástól, és tartsuk magunkat szárazon a történelem mai modern és conventionális természettörvényeihez?

Ezen történeti alapelemhez járúl, különösen még jelenleg, nálunk a rohamos újhodás által az idegennek túlsúlyra emelkedő cultusa. Mióta a tudás fájának gyümölcsébe mélyebben haraptunk, s e mellett multunk ismeretében aránylag elmaradtunk, amannak túlbecsülése s ennek lenézése is lábra kapott. Vegyük hozzá a napról-napra magát érvényesítve növekvő idegen elemet. Eddig Magyarországban csak az érvényesíthette magát, csak annak volt befolyása, csak az lehetett a nemzeti jognak és hatalomnak részese, ki a nemzet testével egyesűlt, a nemzettesttel érdekben és nemzeti cultusban és aspiratióban egygyé vált, gyakran akkor is, ha a nyelvben idegen maradt. Jelenleg a a teljes jogi és polgári egyenlőség mellett, a közönségesnél valamivel feljebb emelkedő intelligentiai, ipari s üzleti ügyesség megadja a legidegenebbnek is az illető befolyást, főkép ha még a nyelvet is jól-roszúl sajátjává teszi; nyitva előtte a szabad korlátlan tér, bármily idegen maradt is a nemzet érzetétől s eszméitől. Az ilyenre nézve az eszköz, mely őt emelte, lesz mérvadó, s a személyes ügyességen kivűl, minden egyéb semmi magasabb becscsel sem bír az ibi patria ubi bene elve szerint. Ilyen, a nemzettesttel hete-

rogen idegen tünetek, a mint nem képesek vele egy könynyen elvegyűlni, ugy a nemzet sem képes azokat magába felszívni és beolvasztani. Hogy ez nem épen válhat a nemzeti történelmi irány javára, és hogy e disparat elemek nem kedvező idegen alakjai mindinkábbb túlsaturálhatják azokkal a nemzeti életet: az ép oly kétségtelen, valamint hogy a figyelmes szemlélő e tüneteket már is mindenfelé észlelheti. Már több jut belőle a felszínre is, mint hogy könnyen elviselhetné — iam ferre non potest. Sőt befolyása már a közéletben is feltünedez, a mint a sajtóban, az iskolában, a kathedrán, hogy nem mondjam, a bureauban jelentkezik, hol a kevésbbé szorgalmas vagy jóval kényelmesebb magyar vagy hazai elem előtt könnyen helyet talál és ma-holnap már bizony iskolája is lesz, vagy hogy már van is.

És mit állíthatunk mi ez idegenszerű szellem invasiója ellen nemzeti történelmi hagyományos jellemünk megóvására? Csak nem kizárást? Isten óvjon! Nekünk erőre van szükségünk s annak közénk hulló minden szikráját érvényesítenünk kell. Ezzel gyarapítottuk eddig is, mint egyik elszakadott kis ága nemünknek, megfogyott létünket. Az idegennek felvétele volt századokon át majdnem hagyományos nemzeti politikánk. Csakhogy mig ezzel, előbb megválasztva, vehettük fel az akkori nemzettestbe, a nemességbe, a polgárságba az idegen elemet, midőn már mintegy beleválṭ; most az iskola az, melynek nemzettörténeti tanítása által kell azt a nemzet testéhez idomítanunk s alkalmaznunk. Ime, ezért fektetünk nagy sulyt nemzeti közmívelődési egyleteinkre, főleg tanodai történettanításunkra és történettanárainkra, Történelmi Társulatunk s az Akadé-

mia illető osztálya és bizottságainak munkálkodására. Ezért ragadtuk meg az alkalmat e történelmi congressus megtartására és felvettük programmjába a történelmi tanulmányok összes ágait és módszereit, egész a művészetnek a történetben, s a történeti érzéknek a művészetben alkalmazásaig és népszerűsítéseig.

A multban annak tudományos és tanodai köréhez képest megfelelhetett az akkori oktatás, tanítás és módszer. A nemzet közérzetében élő történelem volt a régi iskolának egyik fő és legkedveltebb képző tárgya. Emlékünkben élnek még ama derék és lelkes férfiak, kik elragadó ékesszólással adták volt elő a lelkesedő ifjúságnak a hazai történet nagy alakjainak és eseményeinek inkább egyes fényes képeit, mintsem kimerítő s alapos elbeszélését és tanulságát. És íme, az iskolának mai sajátos neveléstani, methodikai és didaktikai elveinél fogva, mily, hogy is mondjam? józanságra vagy egykedvűségre jutottunk nemzeti történetünk tanításában. Tantervünkben alig hogy találtunk egy esztendei s abban hetenként egy-két órai időt tanítása számára; csak ujabban szorítottunk ki nagy nehezen ismét egyet rövidleti, epitomei tanítására a sok fontos tárgy mellett, melylyel, mint panaszolják, túltömjük tanúlóinkat, midőn az iskola már az életpályát és gyakorlatot is kivánná megtanítani. De mennél szükségesebb lehet az életre a realistikus irány, annál kivánandóbb, hogy azt a nemzeti történelem léleknemesítő, műveltségi szelleme hassa át. Ellenben a mérvadó jelszó ebben most a külföldi minta szerint az, hogy nem a történelmet magát, hanem annak csak képző elemét kell felvenni. Mintha a történelem más elemmel sajátlag bírhatna, s annak bármily részlete azt nélkü-

lözhetné! Adassék tehát ugy elő, hogy azt egy része se nélkülözze. Mert a kérdés itt is csak az, ki mit tart történelmi képző elemnek? Ha egyik nemzete őskora hagyományait vagy eseményeit a mesék közé helyezi el az iskolai olvasókönyvekbe, más pedig régi királyaink sorát és neveit el is hagyhatónak véli, ha nem maradtak fel egyesek korszakából világra szóló nagy események emlékei: ugy lehet, hogy ész és szívképző példatárakat fogunk tanításúl nyerni, de nem a nemzet összefüggő történetét, mely nélkül pedig nincs történelmi érzék és nincs valódi történeti szellem.

A történettanítás feltételei is a többi tudományágakénál jóval alacsonyabbra és könnyebbre vannak szabva. E körülmény alkalmat szolgáltat arra, hogy a gyengébbek vagy hanyagabbak tolúlnak a történettanítás professiója terére. Holott szigorítva erősebb történelmi iskolázás és annak seminariumi gyakorlata által, mely a kútfőtanulmány mélyéig ereszkedve s az eredeti szövegek összehasonlítása- és kritikájáig emelve, a máskép könnyebb tanulmány több időt engedne a magasabb tökély megközelítésére. Gondoljuk hozzá, ha ezután még egykedvű s a nemzettörténeti szellemtől nem lelkesedő, vagy épen idegen érzetű, s irányú tanár kezébe jut a hazai történelem tanítása, oly időben, midőn már az ifjúság utilitarius hasznossági realismusa sem épen rokonszenvez a tárgygyal, vagy csak nem könnyen képes általa lelkesedni: akkor előttünk állanak mindazon okok, melyek a nemzet történelmi szellemét, ha nem elölhetik, legalább megbéníthatják. Holott máskép az egész tanügy terén a nemzeti szellem felélesztésére mi sem hathat erősebben a történelem tanításánál. S azért mél-

tán képezheti a kormányon lévő férfiak legméltóbb gondját. Mert a nemzet vezetőinek, mint a hires angol történetiró Lecky mondja, hazája nagy államférfiával szemben, — nem lehet magasabb feladata, mint a nemzeti problemák megoldására a legalkalmasabb erőknek felismerése s alkalmazása. Mert a legfőbb nemzeti tényezők egyike az államban és társadalomban, a nemzettestben a közös eszmények kultusa. Ez az, mint minap egyikünk mondá, a mi összeforraszt s magasabb és nemesebb czélokra emel, mely a nemzet solidaritását képezi és fentartja.

Nemes feladat azért a nemzet életében és annak kormányán, a társadalomban és iskolában, az irodalomban és tudományban, a művészetben s közműveltségben fentartani, ébreszteni s ápolni a nemzet történeti szellemét, anyagának ugy kikutatása, mint feldolgozása és alkalmazása, s a művészetnek a történetben s a történetnek a művészetben érvényesítése által. Mert valamint történeti érzetünk által emelkedett nemzetünk, ugy nem nélkülözheti azt további okszerű fejlődésében sem. Politikai axiomává vált Tacitus történelmi mondata, hogy a hatalmat csak azon eszközzel lehet fentartanunk, a melylyel azt megszereztük. Ismerjük bár a divatos és reális ellenvetéseket, vagy épen a hitetlen szellemek vigyorgását és gunyját, kiknek sivár, meddő természete sem lelkesedni nem képes többé, sem nem hisz a nemzetek missiójában és szellemében; de Önök elengedik, ha ez ünnpélyes alkalommal nem reflectálunk rájok. Azok, kiknek tekintete nem csügg lelkesedéssel a nemzet multján s az ősök történetén, mondja Bourke, soha sem lelkesednek a jövőjeért sem. A nemzeti történeti közérzet fejlesztése, a hazafiúi eszmének kultusa egyszersmind

a jövőnek is kezessége. A nemzet történeti eszméje által alapította meg létét. Ezzel győzött s vívta ki önállóságát és műveltségi helyzetét, s a győztest diadal útjában nem fogja megakasztani a gunyolók kiáltása és sárdobálása. Mint Lesseps a tengereket összekötve, a világrészek közt útat törve, válaszolt minap a franczia akadémiában a gúnyra, mely nagy műve megalkotása közt annyiszor rátámadt: az ugatás az ebek dolga, mig a karaván tovább megy mellettök világ-útján: ugy megy a történet is előre diadalmasan örök utján; daczára annak, hogy kritikája még eddig sem volt képes természetének félszegen keresett alaptörvényeivel tisztába jönni.

De bezárom már azzal, mit Magyarország felséges királyának a magyar korona fenséges örököse minap, ország és világ színe előtt, igazolva a magyar történet szellemét, mondott: Ezredéven át tartotta fenn magát e nemzet a szerencse és balsors változatai közt, az ősei által elfoglalt földön hatalmas közéletet alapítva. És most újúlt erővelt fényes látványát mutatja fel annak, mivé emelkedhetett bölcs király odaadással teljes kormányzata és lelkesült hazafisága által a nemzet.

Folytassuk azért, Uraim, a nemzeti hagyományt, melyet őseinktől átvettünk, hogy azt necsak megtartsuk, hanem gyarapítva hagyjuk át utódainkra. De ne feledjük, hogy még nagy és sok vár reánk e téren is.

BESZTERCZEBÁNYA VÁROSA
MŰVELTSÉGTÖRTÉNETI VÁZLATA.

(Előadatott a Magyar Történelmi Társulatnak Beszterczebányán 1874. aug. 20-án tartott nagygyülésén.)

I.

Beszterczebánya vidékének történetelőtti őskora. Rézkori régiségleletei. Történelmi korának a magyarok bejövetelével kezdete.

Midőn Önöket, uraim, itt nálunk, a fogadásukkal megbízott választmány élén, e nemes megye és város nevében, melyet idei vidéki nagygyülésök helyéül választva megtisztelték, — sőt ugy is, mint ezen egyházmegyém hiveinek szerény főpásztora mindnyájunk nevében körünkben üdvözlöm: érzem a kényes helyzetet, melyben volnék, ha üdvözletemmel az ünnepélyes tisztelgés udvariasságára kellene csak szorítkoznom.

Mert hiszen Önökhöz is, azokhoz, kiket üdvözlenem kell, tartozom. Önök egyike, társulatuk tagja, sőt megtisztelő választásuk által annak egyik elnöke lévén, büszke vagyok arra, hogy azon első kilencz tagjának egyike voltam, kik ezen, most közel kilenczszáz tagot számító társulatot néhány év előtt oly sikerülten megalapítottuk.

Nemes családjok tagja lévén tehát, roszúl vehetné ki magát részemről bár mily ünnepélyes tisztelgés. S azt hiszem, hogy ezen tisztemben a legméltóbban s a legalkalmasabban fogok eljárni, ha az üdvözlettel azonnal in medias res lépünk, ha azonnal tárgyunkhoz vezetem Önöket, s ezzel mindjárt feladatunkhoz fogunk.

Az Önök feladata, társulatunknak czélja: az emberiség, és különösen hazánk és nemzetünk fejlődése és haladása nagy eseményeinek vizsgálata és feljegyzése, megirása és elbeszélése. Hivatásunk a historia, a történelem, a magistra vitae, a testis temporum, a lux veritatis nagy feladatainak létesítése. Ez azon nemes czél, melyre Önök, uraim, szövetkeztek, melyet társulatunk követ.

Legméltóbb lesz azért az Önök fogadásához és méltó az Önöket fogadó városhoz, ha Önöknek üdvözletűl előadom azon magas művelődési processust, melylyel e hely, Beszterczebánya városa magát arany betűkkel irta be Magyarország történetkönyvébe!

Teszem ezt egyszersmind úgy, hogy Önöket mindjárt tájékozzam azon dús történelmi kincsek iránt, melyeket e város levéltára rejt magában, melyből jelen vázlatomat összeállítottam.

De ezen terjedelmes és messze vivő feladattal szemben ne ijedjenek el, hogyha talán a kellőnél hosszabb is lenne előadásom, s netalán, mint régiségbúvár, mélyebben és messzebb kezdeném történetét.

Nem valamely nagy és dicső múltnak költésével, hanem e megett az igazságnak keresésével és vizsgálatával foglalkozom.

***

A mai emelkedettebb historicának nincs többé szüksége nagy történetiró ősünk, Livius ama fényes classicus phrasisára: Datur venia antiquitati, ut miscendo humana divinis, primordia urbium antiquiora reddat, — melylyel eddig az üres vagy ismeretlen múltat takarni, a hézagosat áthidalni szokta volt.

Ma már a történelem is jóval gyakorlatibb lett, sokkal practicusabbá vált, mintsem hogy ködképek után járjon. Nagy tanulmányaink rövidre szabott ideje sem engedi, hogy ismeretlen hyperboraeusi regiókban kalandozhassunk. Nem mulathatunk többé azzal, mily régi a multja, mily fényes az eredete valamely városnak és országnak, népnek és nemzetnek? Hanem inkább ott fogjuk és kezdjük mindjárt: mily tanulságos fejlődése, milyen volt műveltségi élete?

Nem helyezzük többé az országok és nemzetek dicsőségét és hírnevét abban, hogy őket kétes és üres névhasonlatok nyomán a classicus irók által, vagy épen a bibliában említett régi híres népektől leszármaztassuk, mint az eddig divatos volt.

Azért azon feltevések, melyeket történetiróink arról szőttek volt, hogy a quadok-e vagy a markomanok, a sarmaták vagy a gepidák lakták-e e vidéket, hol művelődésök s polgárosodásuk semmi nyomát sem hagyták fenn maguk után, ránk nézve épen oly közönyösek lehetnek, mint ha itt soha sem is léteztek volna. A mint hogy ez valószínűbb is.

Az újabb történelmi doctrinák szerint áll, mint axioma, a mai történetbölcsészetnek Bagehot által is felállított azon tana: hogy a történelemelőtti korban sokkal nagyobb mérvűnek kellett lenni az emberiség haladásának, mint a történelmi korban.*

* Félreértés elkerülése végett megjegyzem, hogy itt a történetelőtti kor nem valami, ugynevezett positivismusi elmélet értelmében veendő; hanem, természetesen, azon szorosabb történelmi felfogás értelmében, mely szerint bizonyos népek s országok tör-

Mert igaz, például, hogy sokkal nagyobb távolság választja el tőlünk most is a maig létező vad népeket, mintsem a két vagy háromezer év előtti héber és keleti, hellen és római civilisatiót.

A bibliának népei vagy Homer eposainak alakjai közelebb állanak mai műveltségi állapotainkhoz, mintsem Amerika őserdeinek rézbőrű dakota-siui népségei, vagy Afrika homoksivatagainak feketebőrű szerecsen asanti s akvambui.

Azért, ha az eddig divott történetnyomozási modort megfordítjuk, és városaink s vidékeink történetelőtti korát tanulmányozva, azt nem az ősvilág híres népeinek neveiben keressük, hanem a helyben talált és kiásott régiségeket, eszközöket és fegyvereket az ősállapotban maradt népek eszközeivel és fegyvereivel összehasonlítjuk: sokkal közelebb jutunk ős előnépünk élete és műveltségi állapota felismeréséhez, mintsem ha a bibliában vagy a classicus irók-

ténetelőtti korának sajátlag azon kor mondható, melyben őket a történet nem ismeri, a történelem felőlök még nem szól. E szerint, például az amerikai vad népek történetelőtti kora addig tarthat, mig Amerika felfedezése által nem lettek ismeretesek. Vagy valamely afrikai ismeretlen szerecsen törzsé még máig is tart. Mint ezt a szövegben lejebb felhozott példák is magyarázzák. Igy nemzetünk vagy országunk fejlődése azon korban, melyet a történet nem ismer, aránylag jóval nagyobbnak mondható, mintsem a történeti kor kezdetén. Az ország vidékei már akkor a fémmívelő réz- és vas-koron is túl voltak. Mig nemzetünk országokat foglaló és államalkotó had- és polgári szervezetre fejlődött volt, mire felőle a történet szólani kezd. Hasonlóan rendesen készen veszi át már a történelem a nemzeteket és országokat, keletkezésök s eredetök történetét többnyire nem ismeri biztosan és csak regékkel vagy feltevésekkel szövi.

nál felmerülő népek névhasonlatait ősnépségeinkre ráfogva, előkorunk történetét ezekkel összefűzzük.

Jelenleg a történelemben is az összehasonlító módszer vette át ezen tanulmányok vezérletét, valamint régebben már a palaeontologiában és philologiában, a mythologiában s archaeologiában, mely disciplinák úgy is az emberiség történelmének mindannyi segédtanai.

A felmerülő régiségek, az ásatások által napfényre jött őskori kő- és bronzeszközök, fegyverek s edények, például egy hamvveder cseréptöredékének, egy celt-véső alakjának, sőt mi több, még egy középkori vért és paizs, czímer és kleinod bölény szarvai viseletének összehasonlítása az amerikai őserdők vadnépeinek eszközeivel és fegyvereivel, costümjével és viseletével, — például Xantus éjszakamerikai leveleiben említett Vitcsita főnökei, Arpuika és Kana Hexaya öltönyével, —* több felvilágosítást nyújtanak műveltségtörténeti tekintetben, mint azon hirhedt historiai és ethnographiai hypothesisek, merész s alaptalan feltevések egész sora s egymásra halmozott ingatag alkotmánya, melyekkel eddig a városok és országok, nemzetek és népek történetét építé a historica.

Ha azért városunk őskora jellemzését és műveltségtörténetét, vázolva, megkisérlem Önök elé állítni: bátran elhagyhatom mindazt, mit eddig akár régebben Lazius és Bél, akár Timon és újabban, például Kachelmann erről nem kisebb elmésséggel, mint valószínűtlenséggel regéltek. A mint egyik a másikát másolva: a metanasta-jászokról

* Az ottani 2., 4. és 7-ik képtáblán látható fövegek és pajzs valóságos középkori heraldikai mintapéldányok.

s az autochton sarmata-szlávokról, vagy épen a svéd-quadokról és gepida-góthokról, mint ezen hely és vidék legrégibb lakóiról, meséltek. Kik pedig azt valószínüleg soha sem lakták és soha nem is látták.

E helyett azért mélyebben és szigorúbban is mindjárt ott kezdhetnők inkább történetét: mily régiségleletek jelzik vidékünk történelemelőtti őskorának műveltségi fokát?

A tüzetesebb vizsgálatoknak hiányában, s a felmerülő leletek feljegyzésének elmulasztása által azonban alig van tudomásunkra városunk messze vidékének köréből is egy-két jellemző lelet, mely szintén csak szórványosan itt-ott jött eddig elő. Igy csupán Ribár és Mostenicz, Szelecz és Podkonicz közeli helységek határaiban talált bronzkori eszközöket ismerünk eddig határozottan.* De ez is már kétségtelen tanúsága annak, hogy az úgynevezett celta-népségek rézkorában ezen vidék hegyeinek réztermény ismeretes volt, s őserdei közt folyamainak völgyei, vagy legalább a Garamnak partjai népesítve voltak.

Azon dús leletek, melyek lejebb a Mátra aljában s a Zagyva mentében: Terennén és tovább Lapujtőn előjönnek, kétségtelenné teszik, hogy ezen környék ős rézkori celta lakosai messze felértek a Garam és Vág magasabban fekvő völgyeibe.

Ezentúl semmi biztosat sem tudunk. A történet, valamint addig évezredekig, úgy aztán ismét századokon át hallgat. A feltevéseknek annál tágabb tere nyílik. De a történelem ezekről mit sem állíthat bizonyosat. Mire először nemzetünknek, a magyaroknak bejövetelekor kezd

* Lásd Archeologiai közlemények II. 293. és 81.

beszélni ezen vidékről is, ekkor a celta népségek itt már egészen elenyésztek. Jöttek-e helyökbe mások, kik és mikor? ez az adatok teljes hiányában vagy a felhozhatók kétes volta miatt egyszerűen hypothesis lehet, de nem történet. Ha más ős népek itt laktak volna, kétségtelenül szólna felőlök is egy vagy más adat, fenmaradt volna egy vagy más nyom és hagyomány. Az itteni szláv és német telepek már mind későbbiek, s e rengeteg erdőségek gyarmatosítása korából valók. E mellett határozott adatok, ethnographiai és nyelvészeti okok szólanak.[1] Az ősnépekről s ezek kiirtásáról vagy a történeti korba áthozásáról s ezzel összeköttetésökről szóló feltevések általában téveseknek bizonyultak, s velök a történettudomány ma már komolyan nem foglalkozik.[2]

A végpont, melyet itt a történet a XI-dik vagy épen a XII-dik századig ismer: Zólyom vára volt. Béla névtelen jegyzője már ugyan a magyarok bejövetelével egykorún említi.

[1] Lásd Schröert, ki Kachelmann ellen kimutatja, mily téves s alaptalan nyelvészeti okoknál fogva is, itteni ős német, góth stb. lakosokról szólani. Oest. Lit. Blätter 1855. 53. sz. és Wörterb. d. deutsche Mundarten d. ungr. Berglandes. Sitzungsberichte d. k. Akad. Phil. Hist. XXV. Hasonlón lehet ezt az itteni későbbi szláv telepekről állítani.

[2] Igy mondja *Huxley* (Proceeding of the R. geographic. Society of London. 1866. 171. lap.) The entire extirpation of the aboriginal inhabitans of a country by in vaders, was an excessyvely rare thing. És *Bagehot* is (Phis. and politic. 67, lap). Most historic nations conquered prehistoric nations and though they massacred many, they did not massacre all. They enslaved the subject men, and they married the subject women.

Okmányaink ellenben, melyek az első századokban e vidékről mélyen hallgatnak, azt tanusítják, valamint az itteni későbbi tömeges telepítések története is, hogy e vidék akkor Zólyom és Liptó, Turócz és Bars határhegy-hegységeinek szélén lakatlanabb és rengetegebb volt, mint valaha.

II.

A vidék megszállása s megtelepítése a magyar birtokosok által. Gyarmatosítása német népségekkel. Városaink keletkezésének története. A városainkat alakító elemek.

De ezen időpontban már a magyar megszállás és foglalással, az új magyar államjog megalakulása, a vagyoni viszonyok s birtokjog megállapodásával egyszerre nagy lendületet vesz a földművelés és gyarmatosítás valamint országszerte mindenfelé, úgy ezen a vidéken is.

A XI-ik században megkezdett gyarmatosítás a XII. és XIII. század felé mindinkább növekvőben van. Számos okmány szól felőlök és számos gyarmattelep tanúsítja maig e vidéken, a Garam, Nyitra és Vág felső részein, hegyei közt és fensíkjain.

De hogyan és mikép erednek s alakulnak az itteni városok netalán ezen gyarmatok által vagy az itt lakott népségekből? sőt épen talán még az itteni autochton ős népmaradékok által is? Ezen kérdésnek érdekes lesz már egyszer műveltségtörténetünk, városaink keletkezése történetének tekintetéből szemébe néznünk; mert ezzel megtalálhatjuk talán mindjárt városunk eredetének érdekes történetét is.

A gyarmatosítás befolyásáról városaink eredetére eddig

nagyobbára félszeg és felületes felfogás uralkodik történelmünkben.

Ha valamely hely gyarmatosításáról adataink vannak, ezekkel mindjárt egyszersmind megfejtve véltük azt is, hogy mikép keletkezett és mikor lett azon hely várossá.

Mi sem kétségesebb ezen felfogásnál. Igaz, hogy az autochton, a benszülött őslakosság nehezen emel s alkot városokat. Európa régi s Amerika újabb városai ismeretes keletkezésének története tanúság rá, hogy sem nálunk az ősnépek, sem emezeknél a rézbőrű benszülött őslakók nem alkottak egykönnyen városokat. Amerikában nem az indiánok, hanem az európai gyarmatok, s Európában nem a celták, germánok vagy sarmaták, hanem a római gyarmatok, municipiumok és legiók vetették meg a legtöbb, jelenleg virágzó város alapját.

Az autochton benszülött nép lassan és nehezen fejlődik az ős (palaeolith) kőkortól kezdve az újabb (neolith) kőkorig. Innét ismét a réz- és vaskorszakig századok s ezredek múltán emelkedik. Mint nomád, barang, vadász és pásztor nép vándor életre kel, elhagyva a kilegelt mezőt és pusztuló erdőt, és keresve újat, ütközik a szomszéd törzsbe. Ezzel megkezdődik a véres harczok korszaka, melyben az egyik vagy másik megsemmisül, vagy csak elnyomatik. A helyhez szorítva földmívelővé lesz, mit műveltebb szomszéditól eltanult vagy legyőzői által arra kényszeríttetett.

A nagy nemzetek ős autochton népektől való származásának dicsősége is tehát csak oly álhit s áldicsőség, mint az ős családok költött vagy mesés hírneve s az abban érdemtelenűl helyezett büszkeség.

A gyarmat, a jövevény nép már inkább magával hozza

a civilisatio feltételeit, a culturai életet. Eredete már nagyobb civilisatiót tételez fel, mely nem bírván meg többé népségfeleslege kellő eltartását, rajt bocsát ki magából. Erős, vállalkozó és munkabíró kezek, fogékony és tehetséges emberek kiindúlnak hazát és földet keresni, magukkal hozva a polgárosodás magvait, hogy azokat termékenyebb szűz földbe átültessék.

De még azért a kezdődő gyarmat nem épít, nem alapít várost. Midőn ügyefogyottan kénytelen élelmet és munkát keresni, vagy beszállítva mint munkás, mint földmíves és iparos, sokkal gyengébb, — valamint például a köpű kieresztett méhraja, — hogysem új létét a cultura legmagasabb fokával, a városalapítással s építéssel kezdené, főleg a középkor nehéz s gátló viszonyai közt.

És valóban, azon thüringiai vagy flandriai, szász és sváb gyarmatok, melyek a XI-ik századtól kezdve a XIII-ik végéig, midőn legtöbb városaink rendre emelkedtek, egyre érkeztek hazánkba, aligha kezdették megtelepedésöket városok alkotásával.

A legvilágosabb tanúság és példa erre épen itteni vidékünknek német gyarmatokkal való megtelepítése, példák rá maig: Felső-Bars és Nyitrának, Turócz és Zólyomnak ezen eredetileg német telepei.

Maig épen ugy láthatjuk őket, a műveltség azon alacsony, primitiv parasztos fokán. Ugyanazon állapotban, melyben hozzánk átvándoroltak, találjuk ezen német gyarmatok legnagyobb itteni telepeit, például Krikeháj-Handlovát, a Schmidt, Gloser s a többi más Hájokat, vagy Vritzkó-Münchwiesen és Velkapola-Hochwiesen nevű helységeket, melyek hasonlón, mint a XII. és XIII. században, a községi

műveltség legalacsonyabb fokán állva, megtelepedtek, mostanig is még ezen a fokon tengenek. Az általok kiirtott s elpusztított erdők helyén, a fensíkon és hegyhátak lejtőin állanak helységeik, mértföldnyi hosszaságban elnyúlva, házaik még az eredeti alakban, több helyütt fatörzsekből is az amerikai gyarmatosok block-házaihoz hasonlóan építve, melyekben marhájokkal, barmaikkal együtt, vagy csak egymás felett, egy fedél alatt laknak. A ház körül széltében és hosszában áll egész birtokuk, szántóföldjök és rétjök, legelőjök és erdejök. Kétségtelenül ugy, mint midőn az erdőt kiirtva, itt először megtelepedtek volt.

Ime, ez hazánkban a XII. és XIII. századi német gyarmatosítás hű képe és eredménye, állapota és műveltsége. Nem pedig, a mint eddig vélték, azonnal a művelt, virágzó városok alkotása volt.

De hasonlóan állítják elénk a német telepítések képét a germán telepek történetirói is, kezdve az elsőtől, a classicus Tacitustól, egész az újabb Berchtoldig és Arnoldig, vagy Maurerig és Pfalzig. Mint Tacitus már a keresztény aera kezdetén tudósít, hogy a germánoknak nem természete és szokása városokat alkotni s azokban lakni: ugy tudjuk, valóban számtalan adatból, hogy sokáig külön fa- (block) házakban, távol egymástól, földjeik közt laktak, s a városi lét, még kifejlettebb községi életök mellett is, eredetileg náluk is importált, idegenszerű állapot vala.

A nagyobbb udvarházak és majorságok, az ezek mellett keletkező nagyobb falvak és helységek, a várak és városok lassan keletkeznek, legelül a frankoknál fejedelmeik és főnökeik lakai körül, s azok is nagyobbára elejéntén csak a

római legiók castrumai, a municipiumok és gyarmatok városai helyén.

Az első német gyarmatosítás és régi városaink keletkezésének képe ugyanezen állapotot állítja elénk hazánkban is. Az erdélyi flandriai szász telepek igy alakulnak kis városaikkal, többnyire a régi római daciai telepek, Segesvár és Kolozsvár, Szeben és Szászváros, Segestum és Clusium stb. helyén. S igy keletkeznek első városaink is többnyire kétségtelen római városok s castrumok alapján: Székesfehérvártt s Esztergomban, Győrött és Ó-Budán, s több helyütt. Majd a királyi udvar, a székesegyház, a monostor körül megtelepedett műveltebb iparosok, az olaszok, a latinusokból — mint okirataink az első századokban városaink magasb iparosainak ezen polgárosztályát rendesen nevezik — és más nemzetiségű jövevény és gyülevész vendég-népekből, az ugynevezett hospitesekből keletkeznek polgári sorsú lakosaik.

III.

Bányavárosaink és Beszterczebánya alakulása. A fémleletek és bányaművelés kezdeményei a magyar birtokosok által s a német bányaiparosok és vállalkozók beszállításával. A magyar állam befolyása városaink keletkezésére. A hatóságok és municipiumok szervezése. Beszterczebánya szabadságlevele, statutumai. A város első alapítói és polgárai.

Bányavárosainknak s igy Beszterczebánya városának alakulására azonban még más tényezők is folytak be. Itt nem csupán régi telepek nyomán, nem a királyi udvarnak, nem a székes- vagy monostori egyházaknak körében összegyűlt iparosok által keletkeztek e városok.

Keletkezésök történetének minden körülménye arra mutat, hogy e helyek ugyan már hasonlón régebben és valószínüleg, mint mondók, és mint a régiségi leletek tanusítják, a celta rézkorból ismeretesek voltak, mint fém-, arany- s réztermelő vidékek.

De nagyobb lendületet rendesen csak akkor vesznek, midőn egyszerre, s többnyire véletlenül, nagyobb fémleletek merülnek fel. Ismeretes, hogy ezek rendesen a folyamokban, a homokban mutatkozó aranypor, a termésarany és réz feltalálásával kezdődnek. Igy veszik észre először, igy találják és merítik legkönnyebben. Nemcsak az új világrészek: Amerika és Ausztrália kaliforniai és sidney régibb és újabb példái, hanem hazai XIII. századi okmányaink is számos tanúságot és példát szolgáltatnak rá,

mint kezdődik itt és ott a bányászat a folyók arany fövénye mosásával és a föld homokja közt az aranypor találásával. Még oly helyeken is, hol ma a bányászatnak s bányatelepek művelésének semmi nyoma többé, hallunk igy folyamaik és fövényeik dús aranymosásáról és leleteiről.*

Az aranyvidék birtokosai, a föld és vizek urai, hol ezen leletek felmerültek, a királyok és főurak, kik azokat bírják, alattvalóikkal kerestetik, mosatják eleve. Majd megtelepítik népeikkel, lakosokat csődítenek, telepeket alapítanak; a csekélyebb kereset, a termelés nehéz ellenőrzése miatt ezeknek haszonbérben, úrbérben, tized- vagy nyolczadrész fejében átadják, részint majd egyeseknek elárúsítják. Csak midőn a kereset nehezebb, az aranyleletek ritkábbak, a mosás és merítés kevés eredménynyel jár, ellenben a közel hegyekben arany és más fémerek és rétegek mutatkoznak: kezdődik a rendszeresebb bányászat, a gödrök ásása, az aknák fúrása és vájása. Erre ekkor már tanult aknamestereket, bányászokat hoznak be a birtokosok, és telepítenek meg a vállalkozók. A bányásznépből mestereik, főnökeik alatt majd testületek alakulnak; majd az összesereglett népből s iparosokból, a bánya dús jövedelméből

* Példáúl Korponáról, Német-Lipcséről és más helyekről, hol az egykori bányászatnak jelenleg már semmi nyoma, tudjuk, hogy mint bányásztelepek alakúltak eredetileg. És még maig is ismeretesek Goldbach = Aranypatak helyneveik, az elrontott Klotiploch vagy Kalterbach, a Szalatnya Zlatina, szláv Aranyos elnevezések alatt. Valamint az okiratok is említik. Lásd az adatokat összeállítva *Kachelmann* Bergstädte II. 127—130. stb.

alakul, a növekvő jóléttel mindinkább növekedő telepek helyiségeiből keletkező város is.

Ime, ez volt régente a bányavárosok eredete. S ez maig is részben még alakulásuk történetének képe.

Mert valamint az összehasonlító történelem az őskor népeinek műveltségi állását legjobban azzal fejti meg, mint mondók, ha maradványaik leleteit a műveltség azonos fokán álló mai vad népek eszközeivel összehasonlítva ismerteti, — épen ugy legjobban megfejtheti egy ily középkori bányaváros eredete s fejlődése processusát a mai kaliforniai vagy ausztráliai arany-vidékeken alakúlt városoknak: egy San-Francisco vagy Melbournenak, Los Angelos és Sidneynek keletkezése történetével.

De hazai történetemlékeink is ugyanazt beszélik bányavárosaink és nevezetesen Beszterczebánya keletkezéséről. Eredetének ugyanezen képét állítják elénk.

A XIII. század okmányaiból még világosan kiolvasható, hogy Beszterczebánya és vidéke ekkor részben a zólyomi királyi várbirtok tartozéka és földje, részben már egyes magyar főurak tulajdona volt. A zólyomi főispánok és grófok, a Detre és Bitter nevű Balassák, a honti főispánok és grófok a Hunt-Pázmánok, a turóczi birtokos Ivánka grófok, mai Forgáchok, a Radunok vagy Radványi, mai Radvánszkyak, a Saulfalvai Aladárok és mások voltak ekkor már részben adományok, részben talán még eredeti megszállásnál fogva is a koronával együtt birtokosai a város egész területének. Ez a völgy-lapályok legelő rétein és kevés szántóföldein kívül, nagyobbára azon lakatlan és csak vadászatokra használt rengeteg erdőségek- és hegységekből állott, melyek lánczai itt kezdődve, a határos turóczi

és barsi, liptai és gömöri alpesekkel egybefolyva, a nevezett megyék völgyeiben végződnek.

Ezen rengetegek közt, melyek kevéssé keresett réztermékeikről már régebben ismeretesek voltak, egyszerre a folyamok mentében, a Zólyom megyei részen, mintegy a XIII. század eleje óta nagyobb fém-, arany- s ezüst-leletek merülnek fel, hasonlón mint előbb a közel honti és barsi, selmeczi és körmöczi hegységekben.

Majdnem nyomról-nyomra követhetjük még a helynevek után indulva is, mikép, hol és hogy kezdődnek itt Beszterczebánya első bányász telepei? Kétségtelenül egyik első legrégibb s legdúsabb telepei az *Óhegyek* (németűl is és szlávúl: Altgebirg, Staréhory) voltak; a név is tanúsítja, hogy itt kezdődhettek a legrégibb leletek. Majd az *Urak-völgye* folyama jelenleg is dús fém-tartalmával következhetett. A német Herrn-Grund, azaz Urak-birtoka, és a szláv Spanyá-Dolina, azaz Ispánok-, főispánok-völgye jelző neveinél fogva maga utal arra, hogy a birtok a magyar urak, a főispánok által megtelepített s általok csak később elárúsított birtok volt. Másfelől a *Sandberg*, a Homok-, a Fövényhegy s a *Zöldhegy*, az okmányokban Mons viridis, mint a városnak sokáig legdúsabb bányatelepei, beszélik, mikép ott a völgy vize, itt a fövény adta a termés-aranyat és fémeket, a mint a réz között zöld rozsda (Grünspan) felülettel mutatkozott először dúsan a maig is még igy található s előjövő ezüst.

A város tőszomszédságában, egész területe környékén álló sok falvainak, eredetileg mindannyi első bányász telepeinek régi nevei ellenben maig jelelik még azok egykori birtokosait és telepítőit, a mennyire azok kereszt- és család-

neveit viselik. Ugymint Kinczel vagy Gönczölfalva (mai Kinczelova), Henczel- és Ullmann-falva, Jakab- és Antal-, Rudolf- és Szászfalva (mai Heinczmanóva, Rudlova, Jakubova, Szaszova) stb. A mint t. i. ezen bányatelepeket a Heinczman és Gönczöl, Ullman és Rudlin stb. nevű szász telepítők alkották, kiknek, mint a város első ismeretes polgárainak, s környéke, határa mindannyi birtokosainak neveivel még lejebb a város régibb jegyzőkönyveinek nyomán találkozunk.

Ezen falvak birtokosai, a bányatelepek urai, az ugynevezett hegyjog-, bányajog-birtokosok, a németül ugynevezett Waldbürgerek, Bergbürgerek, alakítják azután a Beszterce folyónak a Garamba esésénél emelkedő magasláton, kies hegyek és dombok közt levő téren magát a várost. Építik a mai vásártér, a kör, a Ring, a piacz házait, s ezáltal lesznek a Waldbürgerek, a hegy- s bányabirtokosok egyszersmind Ringbürgerek, a Ringet s a várostért képező házak — a latin diplomatiai nyelven akkor a város jegyzőkönyveiben ugynevezett Circulares Domus — urai, s a város egyetlen kiváltságos polgárai.*

* Thurmschwamb (*Engelnél* Gesch. d. Ungr. R. u. d. Nebenländer I. 192) a XVI. századi hagyomány szerint feljegyzi krónikájában: Neusohl haben die Inwohner als Waldbürger gebaut. Bei König Béla Zeiten ist Neusohl noch ein Dorf gewesen, allda Edle gewohnt, und ihre Bauern gehabt, und zu St. Antony ist die Pfarrkirche gewesst. (Antalfalvát érti, hol egyik ily első bányatelepe volt.) Auf der Andern Seite der Gran, hat auch ein Edelmann gewohnt, wie man noch an dem Haus sieht, und sein Acker, Teiche auch Weid und Holz daselbst herum gehabt. Doch hat man allwege grappelt und Bergwerk gesucht.

S igy keletkezik fokonkint a XIII. században már a bányásztelepek birtokosaiból a város. Ennek történetét azért, mint egyszerű és természetes dolgot, igaz, igy senki sem irta meg akkor. Senki sem tartá szükségesnek a létesülőben levő dolgot feljegyezni. Ha talán nem ily egyszerűn és természetesen alakúl vala, hanem röktön, egyszerre valamely fejedelem által alapítva, valamely nevezetes ide költöző gyarmat által mindjárt megalkotva, — mint a régi hellen és római gyarmatok Kis-Ázsiában s a Középtenger partjain, a Bosporuson és Hellesponton, — akkor talán ezt is, mint rendkivüli eseményt, feljegyzik vala a krónikák. És szólana felőle, ha nem a történet, legalább a hagyomány, a rege és költészet. De igy mit jegyezhetett volna fel különöset? Sem évet, sem nevet. Mert sem egy év, sem egy név jelzése nem mondott volna igazat. Egy ily város keletkeztét nem lehetett határozottan elmondani, minthogy sem egy év alatt nem épült, sem egy ember nem épitette. Hanem a körülmények szerint esztendők, vegyes népek és nemzedékek hosszú sora alkothatta csak várossá. Mint Rómáról mondák büszkén történetirói, hogy nem egy nap alatt épült, és: tantæ molis erat Romanam condere Gentem, — ugy jellemezheti általában e mondat többnyire városaink lassú, sokszor s kétségtelenűl nagyobbára öntudatlan s önkénytelen keletkezését és eredetét.

Midőn azért a történet városunk felől már szólni kezd s IV. Béla okmánya 1255-ben először irja be Besztercze-bánya nevét a történetbe: akkor már, mint ezen okmány maga tanúsítja, a város kész, rendezett állapotban lép elénk. Ez okmánynyal s privilegiummal már is joghatóságát, municipiumi, szabad királyi városi alkotmányát és szabad-

ságát szerzi meg magának. Vagy hogy épen talán megerősítteti a gyakorlottat, újabban s bővített okmányt állíttatván ki. De ugylátszik, ekkor a város egyszersmind azon stádiumba is jutott vala, midőn már az első fémleletek által környékén kimerítve volt a termés-arany és réz. Az Óhegyek és a Fövényhegy, az Urak-völgye nem többé egyszerű s könnyű aranymosás és merítés által szolgáltatták a fémemeket, hanem máris rendes bányászatot kezdettek igényelni. Ugyanakkor az idáig dúlt tatárjárás által vidéke is elpusztúlt, lakói menekűlve elszóródtak. Minden arra mutat, hogy ekkor újabb szász bányász-gyarmatokkal telepíttetett meg, kik nemcsak mint egyszerű gyarmatosok, hanem vezetőik és mestereik alatt mint iparos-testületek hozattak be, vagy épen a vállalkozó birtokosok s idegen uraik, főnökeik által szállíttattak be és telepíttettek meg.

A történeti vélemény szerint ezen telepítések igy már II. András korában, a thüringiaiak által kezdődnek. Leányának, Sz. Erzsébetnek házassága Thüringia fejedelmével adott volna a szorosabb viszonyra alkalmat. A mint magyar kísérete, lovagjai közől többen Thüringiában megtelepednek, úgy viszont onnét előkelő jövevények, lovagok, bányabirtokosok s ezekkel bánya-iparosok jönnek, mint vállalkozók. Ezek alapítják e szerint Beszterczebánya városát is. Környéke bányáit művelik, a telepek és falvak birtokosaivá lesznek; majd a várost is építik és lakják.

Ezen, a hazai történetirók által elfogadott * történeti vélemény mellett sok valószínűség, de kevés s alig egy határozott történeti adat szól. Kétségtelen, hogy a környék

* *Bél, Kachelmann*, stb.

birtokosai, a megtelepült bányatulajdonosok adnak a városnak létet. Hogy ezek nagyobbára idegen jövevények, kik a régibb bányatelepek közt új várost alkotnak, mint azt Béla okmánya jelzi: hospites de nova villa Bistrica.*

De itt hazánk városainak alakulása történetét vizsgálva, nem szabad felednünk egy lényeges, mondhatnók nemzeti alkotmányos tényezőt, mely városaink keletkezésének és létezésöknek legfőbb feltételét képezte. Ez az önhatósági, önkormányzati jog és szabadság volt, melylyel a magyar állam mindannyi virágzó városának első alapját megvetette s fejlődésöknek legnagyobb lendületet adott.

Senki sem foghatja ugyan rá magyar népünkre, hogy város-alkotó volt, s én legkevésbé akarom az idegen dicsőség nymbusával az igazság rovására ékesíteni. De azt sem lehet szándékom tőle megtagadni, mit története minden lapja, európai egész élete tanúsít: hogy a középkor államalkotó nemzeteinek egyike volt.

Sajátságos jelenség azon világtörténeti tény, melyet a legnagyobb történetirók, kezdve Herodot- és Liviustól egész Machiavelliig és Macaulayig mintegy öntudatlan is érezték, — mig azt Bagehot újabban, a nemzeti fejlődés tudománya törvényeinek felállításával, megkísérlette rendszerbe is foglalni, — hogy bizonyos erősebb és nemesebb népfajok rendesen a többiek fölé túlsúlyra emelkedve, azok felett uralkodnak, azokat kormányozzák és vezetik. Épen úgy, mint minden nemzetnél viszont ismét a legjobb, legnemesebb, a legtehetségesebb és legvonzóbb személyiségek kerekednek a többiek fölé.

* *Endlicher* Monum. Arpad. 489.

Az emberiség egész története, egy nemzetnek a másik által folytonos leigázása kétségtelen példa rá: kezdve az ázsiai ős patriarchális főnökök és tyrannok, a despoták és maharadzsáktól egész a mai cultur-népekig. De a legvilágosabb ó-kori példa mégis Róma története. Mint kezd uralkodni az örök-város első gunyhóinak maroknyi népe bátorságával és vitézségével, fegyvereivel s törvényei fegyelmezettségével a régi műveltségű etrusk és latiumi népek, a délolasz hellen polgárosodott gyarmatok felett. És hódítva alkot világbirodalmat a három világrész barbár és művelt országai népeiből. Mit Virgil épen oly büszkén és lelkesen, mint híven fejez ki ismeretes híres verseiben:

Excudent alii spirantia mollius æra,
— — — vivos ducent de marmore vultus;
Orabunt causas melius; coelique meatus
Describent radio et surgenti sidera dicent:
Tu regere imperio populos Romane memento:
Hæ tibi erunt artes, pacisque imponere morem.
Parcere subiectis et debellare superbos!

De igy hódítja meg például a középkorban a celt és britt ősnép maradványokat, az angol és szász gyarmatosokat egy csoport vitéz és lovag normann kalandorsereg, s alkotja az Angolföld vegynépségeiből a mai Nagy-Britanniát.

S igy hódítja meg egy csoport vareg-orosz a mai Orosz-birodalom szláv törzsnépeit, s elvesztve saját nyelvét, veszi fel az általa meghódított népét. Valamint általában e hódító népek a meghódítottak culturai s nyelvi elemeit is felvéve és sajátjokká téve, magoknak rendesen meghódítják.

Ezen hódító, birodalomalkotó, conquestor vagy conquistador — mint őket a középkorban nevezék — népek sorában foglal helyet nyilván nemzetünk is. Mert igy ismétlődik az eset ezen a földön is, melyet ma Magyarbirodalomnak nevezünk.

Egy vitézsége és vérengzése által kiváló lovag és kalandor népfaj megszállja, fegyverével s hadaival elfoglalja s uralmának aláveti e föld területét és népeit. Törvényeivel és intézményeivel fentartja és kormányozza. Elsajátítja, felvéve a kereszténységet, mindazon műveltséget, és polgárosodást, melyet a legyőzött népségeknél és szomszédjainál talált. Biztosítja magát és népeit, a közös földet az idegen támadás ellen. Kiszabja és fentartja határait fegyvereivel és megkötött szerződéseivel. Törvényhozást szervez és törvényeket alkot. Uralkodni és parancsolni tudó fölényével, a természetes ékesszólás hatalmával vezeti a közügyeket. A vitéz életben, a fegyvergyakorlatban és lovagias szellemben találja kedvét és hivatását, ebben helyezi nemességét. Alkalmas hadi és polgári vármegyei szervezete, bölcs kormányzói és államférfiúi tehetségei, a hadviselésben és fegyverforgatásban hősies vitézsége által biztosítja egyszersmind uralmát és fölényét. Méltóságos komoly viselete, megfontoló bölcsesége épen úgy, mint mások jogainak és szokásainak kímélete és becsülése, a szabadságnak s önrendelkezésnek tisztelete és szeretete által magának is tiszteletet és tekintélyt szerez a többi meghódított népségeknél. Alkotmányos szabadságának közérzetében részesíti többi népeit is. Ezen intézményeivel magához felemeli, magával egy vonalra helyezi őket is. Szabadságaira jogosítja, önhatóságukat meghagyja, vagy azt, ha nem is volt nekik, meg-

adja. Minden jogot megoszt velök. Nemcsak, hanem azonkívül még külön jogokat is oszt ki nekik, mint épen városaink idegen eredetű vendégpolgárainak. Vagy csak egyes kedvezményekben részesíti őket. Mint például Erdélyben a szászokat, az ugynevezett Bánátban a később bevándorlott szerbeket és ráczokat; a Jász- és Kúnságban a jászokat és kúnokat. Az ország kormánya államhivatalait egyaránt csak ugy viselik, mint a nemzet kiváltságos nemesi osztályai, a mint ezek közé a magyar államjog könnyű módozatai szerint feljutottak, s a magyar korona tagjaivá lettek. Senkit azonkívül nemzetünk nemzetisége, szokásai és nyelve használatában nem gátolt. Valamint a meghódítottak műveltségét felvett hódító népek meghódították magoknak egyszersmind azok nyelvét is, és valamint már a világ nagy népei tevék, mint Róma elsajátítá a latiumi népnyelvek s a hellen művelt szólás elemeit, nyelvébe olvasztva és részben vagy egészben igy átvették, például az orosz varegek is a szlávokét, a frankok a gallokét és rómaiakét, a normannok az angolszászokét, vagy másokét is a hiányzó és kevésbé alkalmas kifejezésekre eltulajdonítva azok szókincseit, — igy tett nemzetünk is. Meghódította hasonlón nyelvének az általa meghódított népek nyelvét is, valamint birodalmának nemzetségeit. Adózóvá tette azok szókincsét, felvéve az előtte addig idegen műveltségi életnemek, mint a földmívelés és az ipar tárgyainak kifejezésére szolgáló műszavakat. Meghonosítva s naturalizálva, hogy úgy mondjuk, s beolvasztva azokat sokszor majdnem felismerhetlenűl nyelvünk sajátos természetébe. S ezt, — ki hinné — hogy ily uralkodni inkább, mintsem nyelvet alkotni hivatott nép, oly sikerrel,

annyi ügyességgel tevé, mikép ma, a mint most hangzatos nyelvünk ezen elemekkel bővítve, dúsan, erőteljesen és választékosan szól, valóban ez jobban és teljesebben sikerültnek mondható, mint magoknak e nemzetiségeknek, melyektől oly sokat kölcsönzénk, a nemzetbe beolvasztása. Mert ámbár akkor a nemzetségeknek is főembereit, virágát, képviselőit, nemességét, — kik a középkorban a nemzetet sajátlag képezték, — szerencsésen felolvasztá, magába felvéve, de a mint liberalitásában meghagyta minden népnek nyelvét és szokását, nem gátolt benne senkit, beszélhetett, tanácskozhatott, predikált, tanított nyelvén körében s élt vele mindenki, a kinek hogy tetszett: ugy e népek zöme is, a más nemzetiségű tömeg, valóban csak nyelvileg maradt idegen. Szellemben, érzetben és testben egy volt a magyar nemzettel. A mint hogy egyaránt élvezte mindannyi az ország magyar jogát és szabadságát, vagy a jogtalan alattvaló nép, bármily nemzetiségű volt is, annak hiányát és árnyoldalát, s ezt is nálunk csak ugy, mint a középkorban s az újabb időkig az egész világon, s annak legműveltebb népeinél is mindenütt. A jogért pedig és szabadságért, melyet a magyar állam csak ugy vagy még bővebb mértékben adott bármily nemzetiségű népeinek, a mint önhatóságra emelte őket származási és nyelvkülönbség nélkül, csak egyet követelt tőlök, mint alattvalóitól vagy társnépeitől, a megnyert vagy meghódított országoktól: hódolatot a Magyarbirodalomnak és szent koronájának. Fenhatóságának tiszteletben tartását. Feltétlen elismerését s alávetést a magyar hatalmi állásnak, melynek jogát és szabadságát, jólétét és védelmét országai és népei vele egyaránt élvezték.

Nem ismerte nemzetünk máskép sem a népek elnyomását, nem tartományai leigázását és nemzetiségei kiirtását. Nem alkotott ellenök vérengző zsarnoki törvényeket, mint a normann vagy a frank, kik elnyomott nemzetiségeik árán vérontással forrasztták össze egy-nyelvű nemzetté népeiket. Vagy teljesen kiirták és kiüldözék, mint a spanyolok az övéiket. De nem is keltek fel ellene soha népei és nemzetiségei. Nem volt nálunk nemzetiségi üldözés és nem lázadás. Magyarország egész történetében egy lap sincs, mely erről szólana. Ujabb indokolatlan mozgalmak hasztalan kísérték meg azt belecsempészni. Egy-két tartományi vagy városi és localis, kenyérirígység gerjesztette zenebonán, egyes nagyravágyók nyugtalanságán kívül, sehol e tekintetben nagyobb egyetértés s egyenlőség a népségek közt nem uralkodott, mint hazánkban. Országunk az egész középkoron át, mint a különféle nemzetiségű néptöredékek s bevándorlók valóságos Chánaánja s Eldoradója, vagy mint az újabb kor Amerikája, valamint jóléttel, ugy tisztelettel és bámulattal, szeretettel és vonzalommal töltötte el a nemzetünk körében s fenhatósága alatt megtelepedő népeket.

Minderre azonban, mit itt röviden jellemezve vázoltam, alig van világosabb és fényesebb példa, mint épen városainknak, s itt különösen városunknak is alakulása. A mint a magyar fenhatóság és szabadság, az alkotmány és önhatóság aegise alatt számos jövevény és gyülevész népeikkel keletkeznek, valóban majdnem a mai szabad Amerikának hasonló önhatósági szervezet mellett alakúlt városai sebes keletkezésére s felvirágzására emlékeztetnek.

Mindannyi röktön, a mint csak valami apró városkává

tudott alakúlni, azonnal hatósági jogot, teljes önrendelkezési és törvénykezési szabadságot, egyházi és világi hatóságának szabadválasztását s egyéb kedvezményeket, egyszóval szabadságlevelet, privilegiumot nyer a liberalis magyar alkotmány s államjogi gyakorlat szerint.

Akárhány mostani kisebb s elavúlt városa az országnak példa rá még ma is. Mint csak Korpona és Zólyom stb. legrégibb szabadalmazott királyi városaink, melyek csak ugy bírtak ezen hatósági jogokkal, mint legnagyobb és legvirágzóbb mostani városaink. Mindannyinak sorsa az önhatóság és önrendelkezés által saját kezébe volt letéve. Csak polgárai életrevalóságától s a kedvező viszonyoktól függhetett, hogy felvirágozzék. Vagy ellenkező esetben csak lakosai élhetetlensége s a kedvezőtlen anyagi viszonyok szolgálhattak okúl, ha elhanyatlott, apró s jelentéktelen helylyé sülyedett.

Hasonlón látjuk már Beszterczebánya városánál, hogy a mint bányatelepeinek birtokosai e telepekről egy helyre vonúlva, egy sorban lakásokat építenek a Besztercze folyónak a Garamba esésénél emelkedő fensíkon, s ezzel már eddigi szétszórt telepeik helyett némi kis rendezett várost alakítanak: azonnal megnyerik IV. Béla királytól 1255-ben ők is a magyar állam szabad városainak municipalis jogait. Ez által itt is a város felvirágzásának alapja meg volt vetve, sorsa saját polgárainak kezébe volt letéve.

Ezen korszak, melyből legtöbb városunk alakúlása s joghatósággá emelkedése ered, különösen kedvezett a városi intézménynek.

IV. Béla azon államszervező nagy királyaink egyike volt ismét, kiknek sorát az ország első fejedelme Sz. István

kezdé meg nagy alkotásaival, melyeket egy Kálmán, Szt. László s többen oly méltón folytattak, hogy azokat a közbeeső gyenge uralkodók egész sora sem volt képes teljesen tönkre tenni.

Ily fejedelem épen akkor jutott a már veszélyeztetett ország kormányára, midőn még ismét egy újabb betörő barang népraj hadainak pusztítását is kellett az országnak kiállnia. — És ha nem is volt már képes Béla ennek ellenállani, annál jobban tudta legalább újonnan szervezni az elpusztult s általa helyreállított országot.

A városok felvirágzásától, a polgári intézmény szervezésétől várta ekkor Béla is, mint az egész polgárosult középkori világ, az állam jólétét, midőn már nálunk a régi vármegyei szervezet is veszendőben volt. Hasztalan igyekezett Béla is ezt még egy ideig fentartani a várjavak visszavétele és a várjószágoknak várjobbágyok által való újabb megtelepítése által. Az intézmény, mint eredetileg hadszervezet, már túlélte volt korát. Több tekintetben tarthatatlanná lőn. Béla a tatárpusztítás után, melynek a vármegyei hadszerkezet nem volt képes többé ellenállani, mindinkább felismerhette annak hiányait. S azontúl mindinkább a városok felé, ezek megalapítására és felvirágoztatására fordítá figyelmét. Első lépés volt erre a városok önállósítása, hatósági szervezetök berendezése. A másik a vármegyei várrendszernek, az erődítési pontoknak a városokba áthelyezése. Az utóbbi tekintet alább fog a város története folytán felmerűlni.

Az első mozzanat azonban a városok alakúlásánál mindjárt a lakosoknak, a helynek az úri fenhatóság alól

kivételével az önhatósági jog megadása volt. S ezt jelenté a szabadságlevél, a privilegium megadása.

IV. Béla egymásután mindjárt mintegy huszonöt városnak adott ekkép hatósági jogot, rendezé azok önállóságát és szervezetét ily privilegiumok, szabadságlevelek vagy sajátlag alkotmányozó charták által. Közöttök az ország akkori és mai fő és legnevezetesebb városai voltak: Székesfehérvár és Zágráb, Buda és Pest, Győr és Komárom stb. A bányavárosok közül Korpona, Zólyom és mások, végre pedig Beszterczebánya is. Mig ezek közűl azonban némelyeknek ő adott első ily szabadalmat: addig a másokét vagy mint elveszettet s elenyészettet újra helyreállítá, vagy, ugylátszik, mindannyiét inkább újonnan rendezé és szervezte.*

Sorrendben Beszterczebánya már mintegy a 17-dik volt, melynek hatósági jogát IV. Béla megadta és rendezte, vagy mely tőle — mint akkor kifejezték — privilegiumot, szabadságlevelet nyert. Ezen privilegiuma azonban egyike volt a kiválóbbaknak s nevezetesebbeknek sajátságos bányajogi és más szabadalmainál fogva.

A középkorban ugyan a joghatóságnak, az alkotmányos municipiumi jogoknak szervezésénél körül-belül hasonló gyakorlat dívott, mint mai napság az alkotmányozó törvények, a constitutionalis charták szerkesztésénél dívik. Rendesen a nevezetebb városok régibb önkormányzati sza-

* Városaink ezen okmányaiból világosan kitűnik, hogy nemcsak újra megerősíté (confirmavi, restitui), hanem megújítá, új alakba foglalva rendezé, mint a renovari, iterato condi, in certam et novam formam redigi præcipimus kifejezések tanúsítják Péld. *Cod. Dip.* IV. 1. 329., 332. stb.

badságlevelei szolgáltak az újabbaknak mintáúl, melyeket azután egyre csak másoltak.

Valamint korunkban az újabb alkotmányok szervezésében majd a franczia constituante, majd az angol parliamenti charta vétetik elő, vagy a köztársaságoknál az amerikai, a franczia respublikai alkotmányok szolgálnak mintáúl: hasonlón a középkorban is a régibb és nevezetesebb városi jogok és statutumok utánzása és másolása napirenden volt. Ez által azután bizonyos családi leágazás keletkezett, melynek ivadékaira könnyen rá lehet még ismerni városaink szabadságleveleiben. A család első ismeretes példányait a *kölni* és *magdeburgi* németországi városi statutumok, és hazánkban a székesfehérvári és budai, a korponai és zágrábi privilegiumok és törvénykönyvek képezték. A mint ezeket azután okmányaink a *iura theutonicorum* és *hungaricorum*, a német s magyar jogok jellemző kifejezéssel olykor illetik s elnevezik,[1] úgy elemzésökből valóban még gyakran kivehető, hogy a római municipiumi alapjog mellett az ó-német jognak, a Sachsenspiegel és Schwabenspiegelnek a magyar jog egyes vonásaival való elvegyűléséből származtak s némileg ezeknek kifolyásai voltak.[2]

Egyéb városaink szabadséglevelei azután nagyobbára csak az említettek kiágazásai voltak. És csak elvétve jönnek elő egyes kivételek. Mint, például a tesseni jognak a

[1] Például *Fejér* Codex Diplomat. IV. 1. 140. stb.

[2] Lásd Budaváros törvénykönyve. Ofner Stadtrecht. 1244. *Michnay és Lichner* kiad. — *Albrecht* Das ungarische Municipalswesen. *Hormayr* Taschenbuch 1832. — *Krones* Deutsche Geschicht- u. Rechtsquellen aus Oberungarn 1866.

zsolnai, eredetileg nyilván tesseni, sléziai gyarmatosok[1] által való átvétele. De melyet királyaink, ha egy időre átmenetileg meg is engedtek, majd ismét betiltottak, a magyar városi joggyakorlatra utalva az illetőket.[2]

S e tekintetben Beszterczebánya sem képezhetett kivételt. Ez is többé-kevésbbé csakis a többi magyar városok jogát nyerte, mint szabadságlevelének szövege tanúsítja.[3] Az önhatóságnak akkori két főkelléke, az egyházi és polgári közvetlen főhatóságnak: a plébánosnak és városbírónak szabadválasztása volt itt is, mint mindenütt, a municipium első joga. A másik sarkalatos jog, melyet a magyar állam a korona tagjainak, hatóságainak és testületeinek adományozott, az önkormányzat és saját törvénykezés volt. Minden más közbeeső úri vagy fensőbbségi hatóság kizárásával intézhette saját ügyeit. A polgári, magánjogi, valamint vétségi s bűnügyekben saját, önválasztotta bíróságának volt alávetve, melytől csak más társváros hasonló biróságához szólott a feljebbezés. Csak a felségsértési, hazaárulási, a király s állam elleni főbenjáró ügyekben ítélt a király bírósága. Csupán a legfőbb országos s királyi tartozások ügyében rendelkezhetett a tárnok. Csak a király felségének volt alávetve a város. Csak ő szállhatta meg szabadon kíséretével és seregével. Csak az ő zászlaja

[1] Zsolna német neve is: Silein, Sileziára mutat.

[2] Nos de iuribus Tessinensibus hucusque in nostra civitate habitis prohibuit, volens nos in regno suo, ubi legum perfectissimarum copia fore dignoscitur, leges suscipere et earundem perfrui nunc et semper. *Cod. Dipl.* IX. 7. 649.

[3] *Endlicher* Monumenta Arpadiana 489. stb.

s vezérlete alatti hadseregben tartoznak a hadban szolgálni a polgár-katonák, hasonlón mint a nemesek.

Mint bányamívelő város nyeri azonfelűl Beszterczebánya azon jogot, hogy zólyommegyei birtokainak határai közt szabadon művelheti a bányákat, kutathatja és szedheti az aranyat, ezüstöt és más fémeket. Fentartva marad mégis területén a király számára a vadászati és halászati jog. Ez képezte valószínűleg a fémek jövedelmén kívűl addig is az itteni királyi birtok egyedüli hasznát. A nyert aranytól azonban tizedet, az ezüsttől és réztől a nyolczadot szolgáltatják. Egyéb adóktól és vámoktól felmentetnek (kivéve természetesen a királyi és városi illetéket, melyről lejebb nyerünk tudomást) s még a pénzváltási kamaranyereséghez járulásuk is bizonyos módosításokhoz volt kötve: csak hét nappal a királyi pénzváltóknak városukba érkezte után kezdődhetett meg a pénzváltási kötelezettség.

Hadtartozásukra nézve különösen kiemeli a szabadságlevél, hogy valamint a király zászlaja alatt kötelesek résztvenni a hadban, úgy illően, díszesen tartoznak megjelenni, decenter ornati, mondja a latin szöveg. Ezen kifejezés a bányavárosok története egyik buzgó vizsgálójának azon megjegyzésre adott alkalmat, hogy innét eredhetett a beszterczebányaiakat jellemző népies mondat: a felékesített, csinos és büszke beszterczebányaiak, — die zierlichen, die stolzen Neusohler.* De ezen kikötés a város szabad-

* *Kachelmann* Geschichte der Bergstädte II. 125. De hasonlón mondja ezt a barsi vár népeinek szabadságlevele is: militem ornamentis honeste præparatum. S a budai törvénykönyv is a koronázásnál megjelenő budai polgárok díszőrségéről: Sullen si wol und zirtlich geharnascht steen.

ságlevelében, valamint a népies mondat is, Beszterczebánya törzs s első polgárainak ama nemes lovageredetét jellemezhetné inkább, melyre a lejebb előjövő történeti nyomok folyvást utalnak, s mely a város rátartós, művelt polgárait maig jellemzi.

Feltűnőbb szabadságlevelünkben, hogy a perdöntő párbaj lovagias jogával is felruháztatnak. Mig ezen joggyakorlattól akkor más előkelő s nevezetes városok, mint Nagyszombat és Korpona, Pest és Zágráb szabadságleveleikben egyenesen eltiltatnak vagy csak felmentetnek; a szepesi lándzsásoknak is az csupán a király jelenlétében vagyis a királyi ítéletnél engedtetik meg. Ellenben Beszterczebánya polgárainak ezen lovagjog különös kikötésekkel adományoztatott. E szerint csak karéjos alakú pajzszsal (scuto rotundato) és karddal a szász modor szerint volt szabad vívniok. Csak akkor, ha más állásban, méltóságban lévő külső urakkal vagy nemesekkel (extraneæ conditionis persona), mondja az okmány, volna párviadaluk, fogja a király bírósága eldönteni: vajjon a párbaj magyar vagy szász szokás szerint lesz-e megejtendő.

Valószínű nyoma volna ez is annak, hogy Beszterczebánya első alkotói csakugyan nagyobbára azon véleményezett szász birtokos lovagok voltak, kik, mint vállalkozók, bányamívelőikkel később a várost megtelepíték. Azért nemcsak a párbaj lovagjoga illette őket egymás közt, eredeti hazájok szokása szerint, hanem, mint egyenrangúak, a vidék más bányáit még akkor részben birtokló magyar urakkal is párbajra kelhettek.*

* *Pesty* ugyan a Perdöntő bajvívások történetében (98. és

Mint ily nemes lovagok, szerezhettek már magoknak adományokat is eredetileg, itteni számos birtokaikra, melyeket bányamívelőik lakaival, mint falvakat, megtelepítettek, és melyek nyilván maig ezen telepítőik neveit viselik. A város első ismeretes bírája a gróf, a comes Heinczmann András már igy IV. Bélától nyer mindjárt adományt Beszterczebánya környékén.* És valamint az ő nevét viseli a város melletti környéknek egyik, ma Beszterczebánya birtokához tartozó telepe, Heinczmannfalva, vagy mint most nevezik Henczmanova vagy Heinczmansdorf, ugy a többi beszterczebányai első városi lakosok és telepítőknek: az Ulmannok és Hermannok, a Henselinek és Chotselinek, a Kinczelek és Czibelek, a Rulandok és Rudlinek, a Kirchenelek és Goldnerek, a Königsbergek és Rosenbergek, a Rábok és Pumpanok idegen német lovagi neveiket nemcsak a város legrégibb jegyzőkönyveiben találjuk beirva az ítéletekben és határozatokban, bányáik felsorolásában, melyeket bírtak s népeik által műveltetnek, valamint a városi

116. l.) sajátlag a bajvívástól való felmentést tartja nagyobb kiváltságnak Bartal, Botka, Pauler stb. közjogi iróink ellenében; de okmányainkban ezen felmentés sokszor inkább eltiltásként hangzik, s azért ez állítás is kétségesnek látszik. Kétségtelen azonban, hogy ekkor már felmentést nyerhettek és kiváltságot kértek e városok iparűző s a fegyverforgatásban kevésbbé jártas polgárai. Másrészt a városi törvénykezések is, a Schöffen — scabini — esküdtszéki rendszer behozatala mellett, a párbajt mindinkább mellőzék.

* *Fejér* Cod. Dipl. VII. 2. 197. 252. hol nyilván a zólyomi, Beszterczebánya melletti, és a liptai Szelnicze nevű helységek tévesztetnek össze egymással.

más bevételek és kiadások sorozatában,* hanem neveik közűl a Beszterczebánya városa birtokában levő falvak vagy bányatelepek nevében több még maig is fenmaradt. Igy példáúl Ulmannfalva, ma Ulmanka vagy Ulmansdorf, Hermannfalva, ma Hermanecz, Henczel- és Kinczelfalva, ma Henczmanova és Kinczlova, vagy Heinczmans- és Kinczldorf, Rudófalva az említett Rudelinektől, ma Rudlova vagy Rudlsdorf, Szász- és Németfalva, Szászova, Saxendorf vagy Teutschdorf stb.

Ezen idegen helynevek mellett azonban mindjárt egyaránt nyilatkozik megint az akkori magyar kormányzat és diplomatia azon nemzeti érzéke s iránya, melynél fogva régi okmányaink e helyneveket rendesen magyarúl, vagy legalább is a magyar *falva* összeköttetéssel adják, s ezzel egyszersmind ezen helynevek eredeti értelmét s keletkezése történetét mintegy fentartották és magyarázzák.

Ugyanerre mutathat a város körűl fekvő többi számos apró falvak és telepek mai és régi magyar diplomatiai helyneveinek összehasonlítása is. Mint Jakabfalva, Jakobsdorf, Jakubova; Antalfalva, Antonsdorf, Antalova; Királyfalva, Kralova, Königsdorf; Majorfalva, Meiersdorf, Saulfalva stb. Sőt maga városunk neve is, mely az először 1255-ben felőle szóló okmányban ugyan a Bistricia villa, azaz Bistrica város latinos formában fordul elő, és majd a szláv Bystricza, majd a német Veistricz folyó név jelentésétől származtatatott; — már a következő évben, 1256-ban s azután 1282

* Lásd a városi levéltár lejebb idézett legrégibb jegyzőkönyvét a XIV. századból, hol ezen nevek rendre előjönnek, mint a város előkelő polgárainak nevei.

óta folytonosan a magyarosabb, de most már itt elavúlt Berzenczebánya vagy a mai Beszterczebánya formában iratik a királyi okmányokban.*

Nyilván az öntudatos élénk nemzeti kormányzat és magyar államjogi érzék még erősen és világosan nyilatkozik egyre itt a helynevek magyar kifejezésében is. Ismeretes, hogy a régi magyar diplomatiai, törvénykezési stb. nyilvános okmányok mindenütt hasonlón magyar helyneveket tudnak még s említenek hazánk minden vidékén. S alig vagy csak ritkán találunk hazánk legtávolabb idegen ajkú tájékain is oly helység-, sőt határneveket, melyek magyar nevét, vagy csak magyaros kifejezését egyik vagy másik okmányunk ne ismerné. A fentebbi annyira magyarázó nevekben épen igy fentartva birjuk ezeket itt is, Beszterczebánya környékén, idegen vendégei és telepitvényei neveinél. És fentartva maradt bennök ezzel élénken még egyszersmind telepítésök eredetének is története.

Más érdekes magyar állam- s magánjogi mozzanat és jelenség volna itt ebben az, hogy mikép, mily jogczímen szerezhették meg ezen koronai javakat vagy magán magyar családi birtokokat ama szász lovagok, vállalkozók, bányabirtokosok, kik azután telepeik közt a várost alakítják, annak első törzspolgárait képezték? Vajjon egyszerűen a magyar korona tiszta királyi adományakép? mint ez a város első bírájánál, a comes Heinczmann Andrásnál az eset, mint láttuk; vagy a bánya-úrbér, s a királynak fenmaradt vadászati és halászati királyi jog fentartása mellett némileg jobbágyi, talán épen német hűbéri birtokjoghoz

* *Cod. Dip.* IV. 2. 415. V. 3. 114.

hasonló czímen? Vagy talán eredetileg csak hasonló kiváltságos jogon nyerték az egyes gyarmatvezetők, főnökök, mint a többi magyarországi német telepek ilyen, úgynevezett Scultetusai, Schultheiszjai, hogy mint vállalkozó főnökök, kiváltsági birtokjogot nyertek az általok behozott alattvalókért, a munkás népért, mely egyszerű úrbéri viszonyba lépett?* Vagy hogy végre csak mint vállalkozók, bányamívelőikkel a bányaterületeket a koronától s az egyes birtokosoktól a bányabér fejében, vagy vételáron szerezték meg eleve, mig azoknak adományos birtokosaivá is lőnek?

Mindezt jelenleg az eredeti okmányok és szerződések hiányában nehéz biztosan meghatározni, midőn előbbi birtokosaik neveit és azok tulajdonosi viszonyait nagyobbára már csak azon későbbi időből ismerjük, mikor ezen birtokok részben a város tulajdonába mentek át, részben pedig mellettök már a városi polgári jog kifejlődött volt.

Valószínűnek látszik azonban, hogy itt a város keletkezte előtt többféle jogczímen keletkezett a birtoklás. De ezen birtokjogczímek nyomaiban is ráismerhetünk még szintén az épen akkor, IV. Béla korában bejött előkelő német gyarmatosok és telepítők által hozzánk beszármazott azon germán birtokjogi elemekre, melyek a magyar joggal elvegyülvén, rólok méltán mondhatta a magyar államjog egyik legnagyobb mestere, Bartal György híres commentariusaiban, Horác ismeretes gúnyversének kifejezésére emlékeztetve: hogy fejök, elejök a német jogból volt véve, mig tovább a magyar jog módjába átmenve végződtek. Superne,

* Lásd ezekről *Schwartner* De Scultetiis per Hungariam quondam obviis iratát.

ugymond, teutonicam præseferunt formam, et in hungaricum desinunt modum.[1]

Figyelmet kelt mindenesetre azon körülmény is, hogy e német gyarmatos birtokosok telepei körül mindenütt ott találjuk egyfelől közvetlen közelségben még a régi egykorú magyar birtokosokat is, habár bányatelepeiket már nagyobbára a város bányabirtokosainak eladták s elidegenítették volt.

A helynevek hasonlón maig fentartották emezek régi családneveit, mint a város helységeinek nevei ama német birtokos telepítőkét. Az Urak- vagy Ispánok-völgye, s a királyi birtokra mutató Királyfalva helyneveken kívűl: a Saulfalviak, a radványi Radvánszkyak, a lipcsei Dóczyak és Korodyak, a szászfalusi Barlayak, a Pető- és Illyés-, a Farkas- és Vidafalvyak részben már a XIII. század óta majdnem maig, mint a vidéknek folyvást okmányokkal constatálható birtokosai jönnek elő ama beszterczebányai városi szász polgárok vagy lovagok birtokai körül; tőszomszédságukban mindenfelől, mintegy közvetlenűl egész a város kapui előtt elhelyezkedve.[2]

Mig ellenben az eredeti szász birtokos lovagok vagy telepítők csakhamar beolvadhattak, részint ugyan talán a magyar birtokosok és nemesek osztályába, mint, ugylátszik, a szászfalusi Danczok, Barlayak stb. családjaiba.[3] Igy már

[1] *Bartal* Comm. II. 149.

[2] A városi levéltárban számos okmány szól erről már régibb időből is, melyek a város körűl lakó birtokosok viszonyait megvilágítják. Péld. I. csom. 4. VI. 8. 14. VII. 5. IX. 8. X. 3. stb.

[3] Lásd ezen családokról szóló okmányokat a város levéltárában.

valószínűleg Heinczmann András grófnak, az első beszterczebányai bírónak közvetlen utódai is, kik szelniczei királyi adományaik folytán a szelniczei Kevélyekkel azonosaknak látszanak;* valamint lehet, hogy az eredetileg itteni Bitter nevű Balassák is még amazok sorába tartoznak.**

A többiek, a telepítők nagyobb része, addig ismét a polgárságba olvadt. A mint telepeik körében ugyanis a várost alakítják, ugy ez, élénk magyar városi joghatósági közéletével erősbűlve, mind erősebben elnyomja s elnyeli egyéniségeiket is.

Beolvadnak e szerint mindannyian a városi vagy a magyar állami életbe. Idegen német eredetöknek és származásuknak más egyéb emléke sem marad fenn többé, mint régi okmányaink egy-két véletlen kifejezése, mely szászokat említ vendégeiűl, és német nevűeket hoz elő lakosaiúl. Azontúl még csak a felmerülő néhány adat, egy-két bizonytalan hagyomány, s mindezek nyomozásából származó gyanítás és vélemény nyujt tájékoztatást. Mert a mint német anyanyelvöket is a város polgárai maig minden tájszólástól menten, tiszta kiejtéssel beszélik: ezt is inkább a műveltség tartotta fenn a műveltebbeknél, mintsem az eredeti származás. Mig a nép, a városi lakosok alsóbb rétegei itt is a vidék népnyelvét, a szlávot beszélik.

* L. *Cod. Dipl.* VII. 2. 251.
** L. *Nagy Iván* Magyarország családai, Balassa a. I.

IV.

A város és lakosainak állapota a XIV-dik és következő századokban. Nevezetesebb nemes- és polgárcsaládai, föld- és bányabirtokosai, házi urai. Bányaművelési és hitelviszonyok, tőzsérek, kereskedők, művészek, iparosok, czéhek.

Beszterczebánya városa eredetének és keletkezésének az előbbiekben vázolt körrajza kétségtelenűl csak homályosan és töredékesen volt előállítható. Történetét az összefüggő adatok hiányában csak feltevésekkel és véleményezéssel lehet összefüggővé szőni, az egyes okmányok s adatok hiányos tudósitásainak vékony és szakadozott szálainál fogva.

A következő századok történetéből is azonban, midőn már a város készen állott és virágzott, eredetének azon fentebb előállított képe még eléggé átlátszik, s egyes ránk maradt feljegyzéseiből s emlékeiből meglehetős világosan kivehető.

A város legrégibb jegyzőkönyveinek egy-két fenmaradt füzete is, mely a várost és levéltárát ért számos tűzvészből megmentve, mint töredék, félig-meddig elégve, megpörkölve s elrongyolva maradt meg, nem egy, a városnak még legrégibb korát jellemző vonást s adatot tartott fenn.

Ezen jegyzőkönyvi töredékek ugyan már későn, csak 1380 körül kezdődnek, de még így is városi jegyzőkönyveink

egyik legrégibb és legbecsesebb példányát képezik.* Alig terjednek azonban ezek is egy-két évtizeden túl s jóval rövidebbek, mintsem hogy teljes képet nyújtanának. Mégis számos érdekes adatot szolgáltatnak az akkori s előbbi viszonyok felvilágosítására.

Bennök a mint egyaránt ítéletek és határozatok, kiadások és bevételek, végrendeleti hagyományok s adórovatok, adósságok és tartozások, szóval vagyoni viszonyok feljegyzései foglaltatnak, — ezek közt a város előkelőbb polgárai és lakosainak, föld-, bánya- és házbirtokosainak, sőt iparosainak és mesterembereinek névsora, ha nem is egészen talán és teljesen, de legalább nagyobb részben fenmaradt. Kiegészítik ezeket még a következő századból fenmaradt számadási könyvek, melyek nagyban amaz előbbeni feljegyzések folytatásaként használhatók s belőlök hiányos adataik pótolhatók.**

Kivehető belőlök, mikép a városban már ekkor, a XIV-dik században a polgári elem, iparosaival, kereskedőivel és bányaművelőivel a nagy többséget képezte. A század vége felé pedig mindinkább emelkedőben volt és túlsúlyra jutott.

Feltűnnek azonban még ezek között is a város vidéke

* A pozsonyi levéltár ily jegyzőkönyvi töredékei már 1350-ben, a selmecziek 1364. esztendővel kezdődnek.

** Lásd az előbbi 1380. után kezdődő s részben még 1431. s 1439-diki részleteket magában foglaló jegyzőkönyvtöredékeket a város levéltárában. Fasc. 370. No. 16. s a régibb számkönyveket, úgynevezett Raitbücher, Reitung — melyek régibb városaink levéltáraiban nagy s eddig még ki nem merített adatbőséggel kínálkoznak — 1482-től kezdődve. Fasc. 915. No. 26.

régi birtokos családainak, úgylátszik azon Borsok, Hunt-Pázmánok, Bitter-Balassáknak, kik az előbbi századokban itteni dús bányaleleteik által meggazdagodva, lettek részben talán oly hatalmasokká s annyi nagy birtok uraivá,* valamint még más nemes nemzetségeknek itt lakó vagy birtokló ivadékai. Mellettök hasonlóan felismerhetők azután a várost telepítő idegen vállalkozók és birtokos lovagok előkelő és gazdag családainak örökösei.

Érdekes átmenetben látjuk épen mindezt ezen jegyzőkönyvekből, a mint ezen elemek egymással elvegyülnek, s észlelhetjük még a processust, a mint belőlök a város polgársága kifejlődik.

Felismerhetjük a város előkelő régi urai és ezek családainak utódait, a mint őket a jegyzőkönyvek, mint nemeseket kiemelik, vitézeknek vagy lovagoknak és nemeseknek nevezik a nobiles — nemes, a miles — vitéz lovag kifejezéssel, kik még akkor számos jobbágyokkal és földekkel birtak a város falvaiban, bányákkal és házakkal a városban De sajátságosan már nemesi falusi birtokaiktól és jobbágyaiktól, valamint városi házaiktól a városnak adót fizettek.

Nevezetesen, igy említik a város XIV. és XV. századi jegyzőkönyvei, a Dancz, Donch vagy Dankó családbelieket a nemesek közt, mint lovagokat, vitézeket, a miles kifejezéssel. Ezek valószínűleg az ekkori zólyomi főispán Donch vagy Dankó (Domonkos vagy Dániel) mesternek ivadékai lehettek. A családok egyes ágai gyakran hiresebb elődeik

* Lásd *Kachelmann* Gesch. d. ung. Bergst. III. 20. Azért nagyobbára ők elejéntén a bányagrófok és zólyomi főispánok. U. az *Ung. Bergb.* 67.

keresztnevét vették fel vagy nyerték vezetéknévül. Donch [1] mester László testvérével az okmányokban is különösen igy, a vitéz mellék jelző névvel említtetik.[2] Mint I. Károly hive vitézül, győzelmesen küzd az Omode-párt ellen Pataknál; ő viszi a király testvérét Andrást Olaszországba. Terjedelmes birtokok ura Zólyom, Liptó, Árva és Hontmegyékben.[3]

Ezekből felismerhetjük, hogy a nevezettek az akkor már szerte elágazott, Bors ősmagyar vezéri nemzetségtől származó Balassa család ivadékai lehettek, kik Beszterczebánya városa keletkezte előtt a környéknek a koronán kívül főbirtokosai voltak.

A város jegyzőkönyvei 1380. körül már többször szólnak a Donch-fiakról, örökösökről s úgylátszik, az özvegyről (Dankyn) is, mint itteni ház, föld és falusi jószágok birtokosairól. És még a későbbi XV. századi számkönyvek is felsorolják a Dankó-családnak Beszterczebánya városa már akkori és mai birtokát képező helységeiben levő szászfalusi, jakab- és tótfalusi jobbágyaik után járó tartozásait.[4]

[1] 1390 alatt Bartholomæus tenetur Danconi militi stb. Az adójegyzékben Domus militis. Birtokáért 23 aranyforint tartozása volt.

[2] Hasonlón, mint a város fennebbi jegyzőkönyvében, szól egy okmány Donch és testvére László felől: viri militares, vitéz lovagok. *Fejér* Cod. D. VIII. I. 473. és *Czinár* Index e név alatt: strenuus miles.

[3] *Fejér* Cod. D. VIII. 3. 724., hol *Czinár* Index szerint is a hibás Zont helyett Donch olvasandó. És VIII. 1. 552, és 2. 486. *Thuroc.* Chron. II. 97. Bél Not. II. 405. és *Kachelmann* Ung. Bergb. 74.

[4] Id. h. de hæreditatibus filiorum Danko és Dankyn. Az 1482. és 1493. számkönyvekben Dankin Pawern v. Deutschdorf, Jakob und Wyndischdorf.

A Dankók mellett nevezett Laczkók és Matkók vagy Motkók is (kétségtelenűl László és Mátyás) hasonlón ezen Balassa családbeli ivadékoknak mutatkoznak. Donch egyik testvérét, Lászlót már fentebb említők, s a család nemzedéksora is ezen korból több Lászlót említ a XIV. század végén s a következő elején. Ezeket, fiaikat s ivadékaikat érthetik a város jegyzőkönyvei is Laczkók, Matkók s ezek fiai alatt.[1] Rendesen épen az előkelőbb családok ismeretes fiai neveztettek igy általánosan ismeretes keresztneveikkel.

Hasonlóan a Dankókkal való viszonyban említtetnek a Kakasok vagy Gallusok, nevezetesen ezek örökösei és fiai, s ezek közül Gallus vagy Kakas Henselin, kiknek birtokaiért Dankó fizeti be többször az adót; nyilván mint azok rokona vagy osztályosa.[2]

A város tekintélyes, régi nemesi birtokos családjai közé tartoznak a Barlayak is. Házaikért, földjeikért s a város helységeiben, Rudófalván, Antal- és Kinczel- vagy Gönczölfalván levő jobbágyaikért tetemes összegekkel adóznak.[3] E család, úgylátszik, a Hunt-Pázmán nemzetségből

[1] Id. h. Laczko és filii Laczkonis. Hasonlón Matko és filius Motkonis; tartozásuk is tetemes, 27 aranyforint volt.

[2] Id. jegyzőkönyv: Danko dedit de hæreditatibus filiorum Galli. És másutt: Danko dedit de bonis Henselini Galli 8 flor. — És filii Galli 36 aranyfor. A máskép ismeretes szepesi Lomniczi Kakasok, Gallusok, a Berzevicziek ősei, aligha volnának ezek alatt kereshetők.

[3] 1397. i. h. Barlayn tenetur 9 fl. auri. Barla 37 fl. De Villa Rudelini 7 flor. Nem tudom, vajjon a házbirtokosok közt itt előjövő Baray Miklós is ezek közé veendő-e? Az 1482. stb. számkönyvekben: Barlayn pawern von S. Anton, Rudolfsdorf, Kinzelsdorf, Kinzelserb stb.

való volt, melynek egyik e nevű ága a fentebbi Lászlóval összefüggőleg jön elő.[1]

A Bitter-Balassaféle Detrék ivadékai lehetnek ellenben a jegyzőkönyvben nevezett Detre vitéz fiai.[2]

Nehezebb már meghatározni az adatok hiányában, vajjon ezen régi családokhoz tartoztak-e hasonlón a rudófalvi Rudelinek, a gönczölfalvi Kinczelek, vagy Gönczölök, és mások. A jegyzőkönyvek hasonlón említik egyaránt a városban, valamint a város falvaiban lévő jobbágyaik birtokait.[3]

Igy említenek még más itteni nemes családbeli birtokosokat általában, a *nemesek* neve alatt az akkori városi jegyzőkönyvek, városi tartozásaik lefizetése alkalmával, midőn a fizetéseket megbizottjaik, talán családbeli rokonaik, gondnokaik vagy csak bérlőik teljesítik.[4]

Részleteztem ezen adatokat, mert azon érdekes, eddig kevéssé észlelt mozzanatot tüntetik elő, mikép folynak be

[1] A család egyik kézirati nemzetség-tábláján a csalomjai ág ivadékának, Lászlónak fia Barla s ennek fia László (1328—1414-ig) neveztetnek. A városi levéltár későbbi okmányai szerint ezen Barlayak után a Liptaiak örököltek.

[2] 1393 i. h. obtinuit Petrus Schauffler ex parte uxoris suæ medietatem hæreditatum sitarum in metis nostræ civitatis quondam Dytrici filii militis avi predictæ suæ uxoris.

[3] 1390 körül i. jegyzőkönyvben: Villa Rudelini, filii Rudelini. Értvén alatta a városnak mai Rudófalva, Rudesdorf, Rudova nevű helységét. Hasonlón u. ott: Kinczels Erb, a gönczölfalviak öröksége említtetik.

[4] A nemesekért (úgymond 1380 körül a jegyzőkönyv) fizetett Rintfleischin és Bertalan. Lehet, hogy az előbbi családbeli rokon, az utóbbi talán azonos a fentebbi Barlákkal. Rintfleischin —

városaink alapításába a magyar nagybirtokos fő s kisebb nemesi családok, a mint ezek birtokaiktól még adókat is fizetnek a városnak.

Mig ellenben később a nemesi és polgári elem egymásból annyira kiválik, hogy a városi hatóság s adó ellen még a városokba később költözött nemesi családok is tiltakoznak, midőn valamely város ezt, régi joga és gyakorlatánál fogva, érvényesiteni törekszik. De úgylátszik, hogy régi városainknak alapítása korszakában az volt állami szervezetünk normalis, rendszeres állapota, midőn területeik összes birtokosainak önhatározata alkothatta csak a városokat. Valószínűleg csak később, midőn ezen városok idegen eleme erőt vett rajtok és kizárólagos testületeket alkotott, kezdett kiválni belőlök a nemzeties állameszmét képviselő nemesség.

Ezen nyomokat talán még nem egy helyütt lehetne kimutatni. Vizsgálatuk a történetnyomozás egyik kitünő további feladatát képezheti. De legvilágosabban épen ezen későbben alakúló, bővebb okmánykészlettel rendelkező bányavárosoknál mutatható ki, melyeknek messze kiterjedő határaiban, a mint a bányák mindenfelé keletkezve, nagy területeket foglalnak el, úgy látjuk egyszersmind azon jelenséget is szemeink előtt feltűnni, mikép egyesűlnek azután birtokosaik egy városi testületté s annak polgáraivá, mint

szól az eredeti szöveg — dedit pro nobilibus 4 flor. aur. És: Bartholomæus dedit pro nobilius stb. Hogy ezen Bertalan a Barlayakkal azonos és a Dankókkal rokon lehetett, tanúsítaná talán az i. jegyzőkönyv következő adata: Bartholomæus tenetur Danconi militi ducentos flor. aur. taliter, quod præ omnibus aliis ipse sit primus super suas hæreditates in solutionibus A. D. 1395.

azt a közös haszon és érdek, az állami életnek ezen egyik rendes szabályozója kivánta.

Ezen régibb nemes birtokosok mellett azért mindjárt kétségtelenűl az első vállalkozó, birtokszerző telepítők tehetősebb családai foglalnak helyet mindenütt. Beszterczebányán is az előbbiek mellett mindjárt ezek lépnek elő. A számos Heinczmannok és Henczelek, a Götzelek vagy Chotselinek neveiben, kiket a város jegyzőkönyvei egyre említenek, ráismerünk még a város első telepítői egyikének és egyszersmind bírájának, azon Andrásnak fiaira, ki alatt a város a privilegiumot nyerte, s a ki később családja számára is királyi adományt és nemességet nyert. Ezen gróf vagy comes András hét fia közűl ismerjük Gotzelt, Gotzelint vagy Khoczelint, ki testvérének vagy csak közel rokonának, Heinczmann zólyomi grófnak vagy ispánnak, beszterczebányai öröksége részét 48 márkáért eladja.[1] Valószínűleg még ezek s utódaik keresendők a város ekkori jegyzőkönyveinek hasonnevű előkelő birtokosaiban.[2]

A Rudlinek és Kinczeleket már említők, mint a város helységeinek birtokosait[3] a nemesek sorában. De lehet, hogy ezek is az idegen telepítő családok közé tartoznak. Hasonlón kétesek a Rintfleischok, kiket előbb a nemesek közt, velök

[1] A városi levéltárban 8. 5. alatt Chotslini Comitis filiorum fassio pro parte Comitis Heinzmann 1326. L. *Kachelmann*nál is: Gesch. der Berg. III. 18.

[2] Az idézett jegyzőkönyvekben Gotzel, Heinczmann, Hentzelin gyakran ismételve mint házbirtokosok s más adótartozásaikkal.

[3] L. fentebb: Villa Rudelini filii Rudelini és Kinczels Erb Kinczelsdorf.

összeköttetésben találtunk,[1] bár sajátos német nevök inkább az idegen családokra vezet. Ilyenek lehetnek a Pumpanok,[2] Rulantok,[3] Dytelek,[4] Sunderek,[5] kiknek nagy örökségeik s birtokaik feltűnnek.

A bevándorlott idegen telepítők közé tartoznak valószínűleg a többi nevezetesebb s dúsabb birtokos, idegen nevű családok is, mint a Goldnerek és Silbermacherek, kiknek neve jeleli bányászi, arany s ezüsttel foglalkozó eredetöket, a Hosenitzerek és Glocknitzerek, Kirchenellek és Kisselitzek, Ulmannok és Knoblauchok, Kolmannok stb. Másoknál a származási előnév jeleli eredetök és származásuk helyét, mint a korponai Glatzelek és Ulmannok, az újbányai Königsbergek, a körmöczi Cremnitzerek, a szepesi Tyrmannok, az úgylátszik, iglai Neukirchenek, a rózsahegyi Rosenbergerek. Nehezebb felismerni, hogy a Von der Hayd név származási helyet, mellék vagy előkelő nemesi családi nevet jelel-e?[6] Ezek közt csupán csak egy-kettőnél vehető még

[1] I. h. Ryntfleischin solvit pro nobilibus. E néven egy régi hires frankfurti család ismeretes a középkorban. L. aláb'.

[2] 1390 körül i. h. Pumpan Konrád eladja örökségét Péter bírónak. Obligatæ sunt magistro Petro Sartori hæreditates sive in montanis sive in aliis locis Conradi Pumpan.

[3] U. o. Henricus Rulant casam cum nemoribus obligavit. De domibus tenetur, tehát több háza volt.

[4] Az 1393. f. i. feljegyzés szerint azonos lehet a Detrich von Detre Balassa utódokkal.

[5] Hanemannus filius Sunder obtinuit domum Patris sui u. ott.

[6] A fentebb elősorolt nevek az idézett jegyzőkönyvekben 1382 óta mint a gazdagabb, előkelőbb városi ház-, föld- s bányabirtokosok nevei jönnek elő. Feljegyzem külön a jegyzőkönyv szerint a származási névvel jelölteket. Ulmannus és Glatzel de

észre az akkori közvetlen külföldi eredet és származás. Ilyenek talán a sléziai Neusstól a Neyssok, a Tescheniek, egy Opaui János.*

Különösen jön elő ekkor, a XIV. században két előkelő család: a Győriek (de Rab és de Jaurino irva a német és latin jegyzékekben) s a Károlyok (Karolinak irva többnyire). Mind a kettő épen oly gazdag mint tekintélyes hivatalokat, biróságokat és tanácsosságot viselt férfiakat mutat.**

Érdekesen beszélik még e nevek, honnan származtak nagyobbára Beszterczebánya régi előkelő és gazdagabb polgári családai. Mikép költöztek ide az ország más virágzó városaiból, mint tehetős vállalkozók, bánya-iparosok; mig közvetlen a külföldről ezeknek, úgylátszik, kisebb része jöhetett be. Ezek is, nem mint egyszerű paraszt földmíves gyarmatok, hanem mint vagyonos vállalkozók, tőzsérek és bányászok telepedtek meg.

Élénk világot vetnek ezek egyszersmind városaink középkori viszonyaira. Látjuk, mint lépnek más régibb virágzó városaink polgárai családi s rokonsági s még ezelőtt bizonyára kereskedelmi, birtok- s általában érdekviszonyba egymással. Nyilván ama korponai Ullmannok és Glatzelek, a Körmöcziek és Rózsahegyiek, csak így, mint szakértő bányászok, dúsabb vállalkozó birtokosok s kereskedők köl-

Corpona. Nicolaus de Monte és Henselmus Schaffer de Monte Regis, később Königsberg és Königsberger, nyilván újbányai, königsbergi. Nicolaus és Henricus de Crempnitz. Tillmann, Tyrmann és Tilo de Scepusio. De Nova ecclesia. Nicolaus Rosenpergher stb.

* Nicolaus de Neyss stb.

** A Károlyok már 1303-ban alapítványt tesznek a kórházra. Lásd alább.

töznek át ide. Többen közülök más bányavárosokban is már dús bányákkal birtak, mint a Königsbergerek, példáúl Újbányán, a Tilmannok Selmeczbányán. Ezen szepesi Tilmannok, Tirman Arnold és fiai: Miklós és Iván, valamint a velök rokon Jung családok itteni örökösei voltak később a beszterczebányai dús bányabirtokos családok, a Glocknitzerek és Königsbergek, a szepesi Szatmáriak és Thurzók.[1]

A városnak megalakulása utáni ezen első századából ismerjük még annak legtöbb és főbb házai birtokosait is.

Mintegy ötven háznak birtokosát nevezik meg a XIV. századi jegyzőkönyvek adórovatai. Ezen házak urai közt találjuk rendre az előbb felhozott városi előkelőbb lakosok neveit: Barlay, Dankó, Ryntfleisch, Königsberger, Dytel, Sunder, Rulant, Rosenbergher, Károly, Czybel, Haynczmann, Gotzel, a Rab vagy Győri, Hosenitzer, Goldner, Silbermacher, korponai Ullmann, körmöczi Miklós, szepesi Tillmann családaik mindannyi háziurakként jelennek meg. Ezeken kívül még Márk, Sartor (Schneider) Péter biró, Stockel, Mennel, Udel, Kursner, Brennusch, Koller, Gobel, Platte, Leeczsch, Mautner, Capper, Veustel, Ulrik, Kratzer, Cziegenfuess, Gottispec, Márton, Baray és egy névtelen tót lakos[2] neveztetnek házi urakúl.

A mesteremberek közül is többnek volt háza, mint Oswald szabónak, Henel czipellősnek, Péter lakatosnak, egy névtelen aranymívesnek és kovácsnak.[3] Egy vargának,

[1] *Kachelmann* Ung. Bergb. 87. 126.

[2] Ismételve mint Domus Sclavi iratik az 1382. jegyzőkönyvekben.

[3] Rendesen csak Aurifaber, Faber, Schmit áll.

timár- vagy irhásnak.* De többször említtetvén a házaknál ezen mesterségek nevei, nehéz meghatározni, ugyanazon tulajdonosok említtetnek-e, vagy mások értetnek alattok?

Különösen említtetik meg a kórház, a kamara, és egy orvosnak a háza.**

A jegyzékekben nevezett mintegy ötven ház nyilván a várostér ama körházai (Ringhäuser) voltak, melyekről fentebb említve volt, hogy azok építői és birtokosainak családai alapíták a várost s mindannyian mint bányabirtokosok képezék a sajátlagi polgárságot. Valószínű, hogy ezek közé tartoztak még a térre vezető két főutczának, az alsónak és felsőnek is házai, minthogy magán a vásártéren ötven ház nem igen fért volna el, ha azok a maiknál jóval kisebbek voltak is, rendesen a középkorban csak három ablakot számítva az utczai homlokzatra. Kétségkívül lehettek s voltak ezenkívül még más házak is, de ezekről a jegyzékek nem szólnak. Nem fizettek-e talán mint csekélyebbek adót? vagy hogy csak a számos más adófizetők nevei mellett nem jegyeztetett fel, hogy az adó házaiktól járt? Nehéz ezen jegyzékekből meghatározni. Lehet, hogy csupán azoknál, kik más czímen is, birtokuktól, bányáiktól stb. adóztak, jön elő külön a házadó feljegyezve. Mig másoknál ez általában az adó feljegyzése alatt értetett. A föld és bányabirtokosok vagyonának feljegyzésében ugyan többször előjön a kis ház (casa), gunyhó, parasztház (casa cum nemoribus vagy in

* Többször Domus Gherver (Gerber?), Domus Pellificis, Lederer és Domus Irgher, így olvasom legalább, mi irhakészítő lehet.

** Domus Hospitalensium. — Kammer. — Hensel Erczetynn. Később Franciscus Balneator. L. alább.

montanis, sőt in alpe), azaz a bánya mellett s hegyeken levő gunyhók, melyek majd a bányamunkások telepeire, majd a hegyeken, alpeseken levő baromtenyésztésre s aklokra vonatkoznak. De ezek természetesen soha sem állanak a városi házak sorában. Ellenben az utóbbiak tanúsítják, hogy a város birtokos lakosai szántóföldekkel, jobbágyokkal bírván, valamint a földmívelést, — úgy a magas hegyek legelőin, a havasi fensíkon a marhatenyésztést is űzték.

A város bányabirtokosait azonban inkább csak a mellékes alkalmi feljegyzésekből ismerjük. Ezek közt is természetesen a város ama fentebbi birtokosai, háziurai s előkelő polgárainak neveire akadunk.

Az úgynevezett Ezüsthegy (Silberch) bányarészeinek régi birtokosa Silbermacher volt. 1389-ben Győri Péter, majd Károly Miklós, és az ifjú Goldner Hausmann is részbirtokosok lettek benne.*

Az úgynevezett Mélyakna birtokosai voltak: Hosenytzer Jakab, Kirchenell Péter, Stockl, Goldner és Győri Péter.**

* Id. jegyzőkönyv. A. D. 1389. feria 3. p. fest S. Jacobi obtinuit Petrus de Rab ex parte Silbermacher de debitis, ita quod anno elapso debet occupare medietatem nemorum Silbermacher et duobus annis elapsis medietatem hæreditatum seu possessionum, — Obtinuit iuncher Hausmann Goldner quinque partes in nemoribus in Silberch sitis quondam Karoli iudicis, et Petrus de Rab cum Nicolao Karoli sextam.

** 1397 után i. h. Isti sunt cultores des Tyfenstollen: Jacobus Hosenyczer habet Schichtonem. Petrus Kirchenell habet Schichtonem. Stockl h. Schichtonem. Hausmann Goldner iudex habet octavale. Petrus de Rab habet octavale.

Más bányarészesek tulajdonosaiúl neveztetnek Pumpán Konrád, Sartor Péter mester, Rulant[1] stb.

Egy nevezetes 1387-diki bányapör szerint Sartor Péter mester és biró és Győri Péter, egyidőben hasonlón a város birája és bányaművelő társaik közt nagy pör támad bányabirtokaik s ezek művelése miatt.

A pör, mely a szövetséges bányavárosok esküdtszéke által a király bányatisztje jelenlétében döntetett el, érdekes világot vet az akkori bányajogi és bányaművelési, aknanyitási, vízleeresztési gyakorlatra.[2]

Később még a Topperstolln birtokosairól értesülünk egy XV. századi keresetből, mely Gloknitzer Benedek, Langhammer, Kunczovicz és Stürczer György közt fenforgott.[3] És 1470 körül a Homokhegy (Sandberg, Mons pirosus) hires rézbányáiról, melyeket Beckenschläger nagyváradi püspök Mühlstein Vidnek adott el.[4]

[1] Conrad Pumpan hæreditates obligavit in montanis Magistro Petro Schneider v. Sartor. Henricus Rulant casam cum nemoribus.

[2] Id. városi jegyzőkönyv. Datum et actum A. D. 1388. . . . cum civitatibus videlicet (Cremp)nyciensibus, de Pukano (Bakabánya), de Monte Regio (Ujbánya), Bystrichie . . . de Schemnitz. Per mandatum regale ítélnek: inter Petrum de Jaurino et concultores eius ex una, et ex altera parte inter Petrum Sartorem et concultores suos præsentibus Bernhardo scansore Domini Regis et honestis viris de civitatibus prædictis. Meghatároztatván a Flachmarchscheid, úgymond, ubi aqua debet abczechen stb.

[3] Id. jegyzőkönyvben. De a mint a nevek tanúsítják, a feljegyzés már a XV. századból való.

[4] 1470 és 73 Supra Cupri fodina et Lazuri viridi montani Sandberg Vito Mühlstein per Episcopum Varadiensem distracta. Városi levéltár 91. 11. és 6. 20.

Ezen bányabirtokperek s nevezetesen az átirások, a jegyzőkönyvben egyre olvasható ekkori birtok-előjegyzések és elzálogosítások, élénk képet adnak a városnak akkor nemcsak bánya- és különösen réztermelési iparáról, hanem kifejlődött hitel-, forgalmi s üzérkedési viszonyairól.

Gyakran előfordúl ezekben, mikép zálogosítják el a nagyobb birtokosok házaikat, földjeiket, összes örökségöket és bányáikat tetemesebb pénzösszegek fejében, melyeket úgylátszik, bányáik költséges művelésére, a fémek kiaknázására szükségelnek. A felvett pénz fejében lekötik azután a nyerendő bányatermékeket is, nevezetesen a rézből tetemesebb mennyiségeket.

Legnagyobb vállalkozók egyike volt ekkor nyilván a Goldner család. Az, úgylátszik, tönkre jutott Silbermacherek és mások bányáit a Károlyokkal és Győriekkel megszerezve, nagy erővel s befektetésekkel dolgoznak, de kevesebb áldással és szerencsével. A Goldnerek tetemes birtokaikat egymásután zálogba vetik, majd Goldner Hausmann a biró, majd ennek fia, István s özvegye, Taufel Dorottya is.*

Nem nagyobb szerencsével dolgozhattak a Hozenycze-

* 1397 körül i. jegyzőkönyv. Judex Hausmannus Goldner et filius suus Stephanus promiserunt solvere Frydevalt de Neyssa et obligant sibi domum, agros retro eandem domum, quod vocatur Hofacker. Ugyanezek obligarunt Hannus Kindermann de Neyss pratum suum retro Borchstetel. — A. 1398. Obligatus est ager Stephani filii Hausmann Goldner qui dicitur dy Aw (die Au) exceptis pratis adjacenibus Nicolao Barachz pro centum et 75 florenis aureis. — A. D. 1398. Eadem prata obligata sunt Ulmanno de Corpona pro 13 flor. Egymásután tehát nehány év alatt kénytelenek birtokaikat elzálogosítani.

rek s a Gotzelek, Rosenbergerek, sőt a Károly és Győri családok, a Pumpanok, Rulantok, Ulmannok, kik rendre többé-kevésbbé hasonlón elzálogosítják, lekötik birtokaikat a réztermelés fejében.

Hosenyczer Jakab és Károly András nagy adósságaik miatt kénytelenek igy elzálogositani Lőcsei Hildebrand és Sperendorfi Schultéiss Jánosnak házaikat. 1393-ban pedig Hosenyczer felvesz Barachz Miklóstól 222 aranyforintot, melyre később csak hét mázsa fekete rezet szolgáltat.[1]

Ullmann összes birtokát leköti Lőcsei Teusewoltnak 1391-ben és a hitelezett összegért évenkint száz mázsa réz kiállítására kötelezi magát.[2] Ugyanezen Lőcsei Teusewolt Jánosnak köti le házát hasonlón a nevezett évben Gotzel fia, Mihály.[3] Valamint Rosenbergher Mihály is házát Wlechtner Jánosnak és Lőcsei Wenyngh Hanusnak elzálogosítja.[4]

[1] Id. jegyzőkönyv 1388. töredékben: ... sita in Bystrich .... quondam Karoli iudicis cum omnibus snis utilitatibus .... resignata Hildebrando .... de Leusch, Johanni Schultheycz de Sperendorf ... tali adiecta conditione, si præfati Jacobus Hosenyczer et Andreas iudex queant infra septem annos solvere debita eorum, possint rehabere suas hæreditates. És 1393. Jacus Hosenyczer, tenetur Nicolao Barachz ducentos flor. auri et 22. fl. au. Solvit VIII. centenarios cupri nigri.

[2] Obligatæ omnes hæreditates Ulmanni Johanni Teusewolt de Leusch 1391, ... omni anno debet in eisdem debitis solvere Centum centenarios cupri mollis.

[3] Obligata est domus Michaelis filii Gotzel, Johanni Teusewolt de Leutsch s előbb már 1391. Liptai Ferencznek is.

[4] 1390. Obligata est domus sita in acie versus domum Nicolai Karl, Michaelis Rosenpergher discretis viris Joh. Wlechtner et Weningh Hanus de Leutschovia.

Ezen Lőcsei Teusewolt Hildebrandt, Lorber és János, valamint társaik Wlechtner és Wenningh, azután Liptai Ferencz, s egy bécsi Hanko (de Vienna) nyilván akkor nevezetes pénzemberek, tőkepénzesek, bankárok vagy rézzel kereskedő tőzsérek voltak. Mint később, mintegy század múlva, példáúl a zsidó Hampo Ernusztok, a Szerencse-Fortunatusok, a Fuggerek és Thurzók, kik hasonlón, mint tőzsérek, kezeikbe kerítik Beszterczebánya rézkereskedését és bányáit.

Ilyenek a Neyssi Frydewaldok (kiknek neve, mint mondók, a sléziai Neyssre vall) a Kindermannok, Barachzok. Mindannyian nagyobb összegeket kölcsönöznek. Liptai Ferencz az akkor tetemes 1000 frtot előlegezi ama nagy bányabirtokosok fekvőségeire és bányaréztermelésökre.

A XIV. században már a rézkereskedés részint Németalföldre, részint Velenczébe s ez által a keletre nagy lendületet vett.* S a fentebb nevezett tőzsérek lehettek a közvetítők, minthogy az egyenes érintkezésről s kivitelről nem szólanak adataink.

Mindez máris terjedt kereskedelmi forgalomra, nagy iparos lendületre és mozgalomra mutat.

Valóban, teljes virágzásban látjuk már ekkor Beszterczebányán nemcsak a kereskedelmet és mesterségeket, hanem a műipart és művészetet is.

A város egyházainak monumentalis alkotványai már a XIII. század vége óta egyre épülőben voltak, és, mint felőlök alább szó lesz, számos építészt, kőfaragókat, szobrászokat stb. művészeket, kiket két századon át folyvást foglalkoztattak, tételeznek fel.

* *Kachelmann* Ung. Bergb. 86.

De a következő századok számkönyvei is így említenek kőfaragókat, építészeket, festőket, harangöntő mestereket, kikkel lejebb a város ezen műemlékeinek leírásánál találkozunk.

Nevezetesen, előjön már ekkor egy órás is a XIV. század másik felében, János mester, Magister Johannes horologistának nevezve, ki már a század vége körül, úgylátszik a feljegyzésből, meghalt volt. Nevének mester czíme arra mutat, valamint mestersége is, hogy a város nyilvános órájának volt mestere s felügyelője.

A régi egyszerűbb kerekes gépezetű óra épen akkor még egészen újabb találmány volt. Csak a XIII. század vége felé kezdődik még Olaszországban az ily óraművek nyilvános fellállítása a templomokon, palotákon és tornyokon. Németországban ez azonban csak jóval később, a következő században jön divatba. Boroszlót említik eddig, mint az első ismeretes helyet, hol 1368-ban állíttatott fel a nyilvános óramű; mig Strassburgban csak 1370-ben, Augsburgban 1398-ban, tehát talán később jött volna létre, mint Beszterczebányán, hol János óramesternek már a XIV. század vége felé bekövetkezett haláláról értesülünk. Pozsonyban csak 1439, Selmeczbányán 1569-ben említtetik az óra először.* János mester valószinűleg egyenesen Boroszlóból, Sziléziából, hol mint láttuk legrégibb ily óra említtetik, hozhatta át művét, miután a feljegyzés atyját, Elbelint hasonlón sziléziai opaui származásúnak mondja.**

* *Rakovszky* Pressburg. 9. Kachelmann Ung. Bergb. 151.

** Az 1380 körül kezdődő jegyzőkönyv első lapjainak egyikén feljegyezve: Uxor Johannis horologistæ assignavit in præsentia iuratorum omnes res quas idem magister Johannes legavit patri

Beszterczebánya tehát, melynek későbbi híres nyilvános városi óráiról és nevezetes magán óraiparáról majdnem századról századra értesülünk, ekkor ezen közórájával s óramesterével amaz első városok sorában állott.

Hogy ezen óra kezdetleges, és a toronyban alkalmazott gépmű volt mutatóval s ütésre haranggal, kerekekkel, kötélen függő súlyokkal, pondusokkal, nehezékekkel szerkesztve, tanúsítják még a következő XV. századi számkönyvek is. Sok baj és vesződség volt a nehézkes művel. Gyakran kellett rajta igazítani. Minduntalan új, erős s legjobb minőségű kötelek, úgymond, kívántatnak rá. Többször előfordúl a tétel, hogy az óramutatót, a harangot kellett igazítani majd Tamás lakatos mesternek, majd Zébald mester harangöntőnek. Majd ismét köteleket és ólmot kellett venni a kerekek súlyaira.*

Korán virágoztak már e mellett más nevezetesebb műiparágak. Különösen az aranyművesség s az ötvös mesterségek, melyek itt az arany-, ezüst- és rézbányák körében épen helyén voltak. A Silbermacher és Goldner fentebbi családnevek már az arany s ezüst előállítóira vonatkozhatnak

suo, Nicolao de Crempnyz, quem misit Elblinus pater suus cum litera civitatis Opaviæ in qua continetur, quod quando prædictæ res legatæ assignantur prædicto Nicolao de Crempnyz, tunc nunquam amplius debet prædictam dominam relictam Johannis horologistæ impetere.

* 1482. számkönyvekben többször: Stricke zu dem Zeuger 55 den. Dem Zeuger zu machen, auf die Glocken fl. 3. Meister Zebolden den pösten Seil zu Thurm. Um Blei zu den Gewichten, zu dem Zeuger. Ismét: Dem Thomaschen und Sohn mit seinem Arbeitern fl. 1. Dem Schmied dass die Zeuger Glocken hat beschlagen. És ismételve: Den Schlossern auf dem Zeuger.

inkább, mintsem az aranyművesekre. De mellettök említ már az ezenkori jegyzőkönyv aranyművest is és ötvöst, még pedig az előkelőbb házbirtokos polgárok sorában.[1]

Érdekes, hogy e mellett s más kovácsok vagy ötvösök közt említ még egy magyar kovácsot is: Faber ungarus vagy ungaricus kifejezéssel. A latin általános faber kifejezés összetételeiben, melyek gyakran el is hagyatnak, egyaránt jelentheti a közönséges kovácsot, mint az ötvöst. A magyar melléknév pedig hasonlón származására, mint mesterségére is alkalmazható, hogy magyar volt vagy a magyar kovácsságot, ötvösséget űzte. Mi alatt azon magyar ötvösök is érthetők, kik fegyverek és kardok gyártása mellett, nevezetesen a magyar arany s ezüst szines zománczműveket készítették.[2] A selmeczbányai számkönyvek a XV. századból hasonlón említenek a magyar szabó és lakosok nevei mellett magyar aranyműveseket. És később hasonlón ismerjük még az esztergomi, komáromi és érsekújvári magyar ötvös czéheket, mint magokat czéhszabályaikban nevezik.[3]

Meglehetős számban, ámbár aligha teljesen ismerjük a város ekkori XIV. századi iparágait és iparosait.

Az 1382. utáni jegyzőkönyvek adótartozási rovataiban már mintegy öt kereskedőt és szatócsot,[4] hat szabót,[5] hét

[1] Aurifaber, domus Goltsmyt stb.

[2] *Ipolyi* kisebb munkái, Magyar ötvösművek I. 359.

[3] *Kachelmann* Ung. Bergb. 102.

[4] Az idézett jegyzőkönyvből kivonva: Cramer Kristel, Hanus, Lawrencz, Wernusch, Der neuwe Cramer (azaz új).

[5] Schneider: Péter, Lawrencz, Michael, Nicus, Hensel, Oswald.

czipőst vagy vargát,[1] hat kovácsot,[2] két vagy három ácsot, egy-két molnárt, bognárt, tímárt, késest, fegyverkovácsot vagy pánczél-gyártót, bőr- vagy irhakészítőt, sarkantyúst, több halászt, mészárost, péket találunk.[3] Sőt egy mézeskalácsos és viaszkos,[4] és nevezetesen, egy Mihály festő is említtetik 1390-ben.[5]

Kétségtelen, hogy ezek nem képezik az akkori iparosok teljes számát. Ámbár akkor kevesebb mester számosabb legénynyel dolgozott némely mesterségekben, mint példáúl az ácsok, a kőmívesek. Észrevehetjük amaz adórovatokból, hogy gyakran többesszámban jönnek elő beirva bizonyos mesterségek, mint a mészárosok, pékek, a nélkül, hogy az illetők neve külön kitéve volna. Máshol észlelhetjük, hogy több iparos a háziurak rovatába irva, másutt elő nem jön. És valószínűleg több iparos e rovatokból egészen is elmaradt.

A következő századból teljesebben fenmaradt számkönyvekből már teljesebben is mutatkozik a város többi

[1] Schuster: Seydel, Hensel, Henel, Stephan, Laurencz, Venceslaus, Nicolaus.

[2] Faber: Rotel, Gotczell, Peter, Michael, Hanus, Janusch.

[3] Czimmermann Hanko, Peter. Molendinator, Myter, Bogner Peter, Koller Laczko, Cerdo (tímár), Messerschmidt Ulrich, Hycko; Panzer, Lederer Ullrich, Eberhart. Pellifex, Gherwer, Ledererin. Sporer. Piscatores Petrus, Nyclas, Hano. Carnifices, Marcus carnifex Nickel, Peter Fleischer. Pistores Pistor Albert, Faustel, Hechtil Peck.

[4] Porlac fidem iussit pro Petro Vischer pro medio centenario ceræ.

[5] Maler Michael.

iparága. Csupán aranyműves mintegy hat jön elő,[1] mig az előbbiben sajátlag csak egy, legfeljebb kettő ismerhető fel. Ezek bizonyára mint a város legtöbb adót fizető iparosai teljes számban irattak be. Mig a többi kézművesek közűl csak a tehetősebbek jöhettek jegyzékbe, mert másképp a közönséges iparosok bizonyára nagyobb számban volnának, mint az aranyművesek. És mégis ekkor csak két lakatost,[2] egy ötvöst,[3] egy késest,[4] egy rézművest vagy zománczozót,[5] négy kovácsot[6] (holott az előbbi század adórovatában hat kovács volt; de ezek már itt, mint lejebb látjuk, együttesen czéhben is előjönnek), négy molnárt, két kereskedőt,[7] de nyolcz piaczi kufárt,[8] egy tímárt,[9] három szűcsöt,[10] egy nyereg- és szíjgyártót,[11] egy fazekast,[12] három péket és mézes-

[1] Az 1480. számkönyvek szerint ezek: Orbán, Gergely, János Linhart, István és Benigna Goldschmiedtin.

[2] U. o. Valtin és Tamás.

[3] Miklós.

[4] Kuncze.

[5] Lazurernek nevezi a számkönyv; Peter.

[6] Mátyás, Kristóf Sztrenko, András.

[7] Molnárok: Wenko, Nyder egyiknek a neve nem olvasható jól, mig a negyedik a kórház melletti malom molnára.

[8] Kereskedők: Handler név alatt egy Hans s másik név nélkül feljegyezve.

[9] Igy fordítom a Fragner, Flaschner, Flaschar kifejezést a budai codex glossariuma szerint, ámbár itt a Flascher bádogost is vagy kolompárost jelent. Ezek: György, Hensel, Petrós, Ambrus, Schopf, Misko, Flaschar, Urban és Martha Fragnerin.

[10] Lederer Lőrincz.

[11] Péter, Simon, Jakab.

[12] Töpfer név nélkül említve azzal, hogy az aranyművesek-

kalácsost,[1] két asztalost,[2] négy szabót,[3] s ugyanannyi vargát vagy csizmadiát, czipellőst[4] (a szabók és czipősök az előbbi században nagyobb számban voltak, de lejebb szintén együttesen, mint czéhek is említtetnek), több német és külön tót mészárost,[5] s hasonlón német és tót kalapost[6] és egy kocsi- és kerékgyártót[7] találunk feljegyezve.

Ezek mellett külön említtetnek még a kőfaragó, építész vagy kőmíves, és ácsok legényeikkel együtt. Sőt két vagy épen három festő is; kikkel még a város műemlékei leírásánál is találkozunk.[8] Hasonlón ekkor harangöntők is,[9] fegyver- és pánczélgyártók, sőt a XV-dik század végén már puskaművesek, puskaporkészítők s ágyúöntők említtetnek.[10]

nek kályhát készített: Den Töpfer um einen Ofen dem Goldschmieden 2 fl.

[1] Peck és Lebkücher: Tamás, Mihály és Tamás.

[2] Mátyás, Pál.

[3] Jakab, István, Mátyás, Ambrus.

[4] György, Mihály, Valter, Gáspár.

[5] Csoportosan említve, hogy a németek 6, a tótok, Windisch, 8 frtot fizettek.

[6] Hasonlón tót és német kalapos-czéh említtetik.

[7] Wagner Hans és Radmacher Gregor.

[8] A kőfaragók, Steinmetze, s kőmívesek többször említve. 1490. egy István kőfaragó és István kőmíves (Maurer) legényeivel, sammt Gesellen. Hasonlón Tamás ács és mások (Thomas Zimmermann sammt andere Zimmerleut). Festők (Maler) Hans, Miklós s egy festő özvegye (Malerin).

[9] Lásd ezekről alább.

[10] A számkönyvekben a XV. század végéről és a XVI. század elejéről többször nevezve puskaműves (Pixenmacher és Pixenmeister), pánczél- és nyil-, kard-, vagyis fegyverkovácsok. Dem

De az utóbbiak jobbára már csak a következő századokban jönnek elő.

Nagyobb czéhtestületeket képeztek már ekkor a közönségesebb iparágak, melyeknek mestereik nagyobb számban léteztek. Czéhmester azonban épen úgy, mint a főbb várostéri házak birtokosa, nem lehetett más, csak a ki egyszersmind bányabirtokos volt. A számkönyvek, az említett mészárosok és kalaposokon kívűl, feljegyzik a kovácsczéhet, mely 12 forint adót fizetett; a szabókat, kik 11, a lakatosok és vargák czéhét, kik külön 9 forinttal voltak megadóztatva.*

Kétségtelenűl mindannyi iparágak ekkor már is ily testületekben, czéhekben egyesűlve lehettek a városban. De a hiányos alkalmi feljegyzésekben nem találjuk azokat teljesen felsorolva.

Panzerfeger 25 denár, umb Pfeil 25 den., für ein Panzer 3 for. 86 denár, umb Swert 70 denár.

* U. ott a számkönyvek feljegyzései szerint.

V.

A város hatósági, közigazgatási s társadalmi viszonyai a XIV. század óta. A bírák, tanácsnokok, esküdtek. A vezetéknevek. Törvénykezés. Ítéletek. Számüzés. A városi jövedelmek s adók. Rendes és rendkívüli költségek. Ajándékok. Vendéglések. Egyházi állapotok. Iskola. Tanítók. Kórház. Orvosok. Gyógyszertár. Fürdők. Vízvezeték. Közmérleg.

A város közigazgatási és hatósági, valamint társadalmi élete s intézményei hasonlón még felismerhetők ezen első korából s elég érdekes képet nyújtanak a város műveltségi állapotáról és közéletéről.

Ámbár az ezekről szóló adatok is nagyobbára csak töredékes s alkalmi jegyzetek, mégis a nagyjából ismeretes hazai városi életnek érdekes részletes illustrátióúl szolgálhatnak. Beszterczebányának is hasonló közigazgatása lévén, mint más szabad királyi városainknak, erre nézve, valamint középkori városaink ipara, társadalmi s közélete iránt meglehetősen tájékoztatnak már más városaink hasonló emlékei is.*

Ezektől Beszterczebánya közigazgatási és társadalmi élete sem különbözött. A városi hatóság s közigazgatás élén a bíró állott, tizenkét esküdt polgárral vagy tanácsnokkal,

* L. a f. i. Budaváros törvénykönyvét. Az e mellett kiadott emlékeket *Kovachich* Codex Tavernicalis. *Kachelmann* Gesch. d. Ung. Bergstädte II. 176.

kik hivatalaikat a választás szerint rövidebb vagy hosszabb ideig, rendesen egy évig,[1] tekintélyök s befolyásuknál fogva díjtalanúl viselték. Mig mellettök a díjazott városi jegyző, akkor egyszerűn irnoknak (Stadtschreiber), de olykor jegyzőnek is (notarius) nevezve, állott. Ő volt a tanács lelke, ki egyaránt a közigazgatási, törvénykezési, kiadási és bevételi jegyzőkönyveket vezette, a határozatokat irta, a számvételt vitte. A választó polgárok száma elejéntén az összes előkelő polgárokból, később csak száz választott polgárból állott, kik rendesen évenkint választák meg a bírót és tanácsot. De ezek gyakran évek során át újra megválasztattak.

Már a XIII. században, nemsokára hogy a város privilegiumot nyert 1255-ben, említi egy okmány 1263-ban a városnak első bíráját, ama Heinczmann András comest és később, 1282-ben vele együtt esküdt polgárait is, vagy a város tanácsosait.[2]

Azontúl a feljegyzésekből csak itt-ott merűl fel egy vagy más bíró s esküdtek neve. A XIV. század közepe után egy Károly nevű említtetik.[3] 1379-ben Goldner Hausmann jön elő már mint bíró, a szövetséges bányavárosok gyűlésén egy comes Tolbay Konrád mellett említve.[4] 1389-ben

[1] IV. Béla privilegiuma szerint is villicum vel iudicem de universitatis consilio eligant et consensu per spacium unius anni permansurum. *Endlicher* i. h.

[2] *Cod. Dipl.* V. 3. 114. Andreas villicus de Biszterczebania simul cum civibus iuratis de eadem.

[3] Id. jegyzőkönyv 1384 előtti időből mondja quondam Karoli iudicis.

[4] *Kachelmann* Ung. Bergb. 72.

és 1393-ban ismét Károly Miklós a bíró, a ki mellett Márk, Ádám és Bertalan városi esküdtek vagy tanácsosok neveztetnek.[1] 1390-ben Ádám bíró,[2] bizonyára az előbbi esküdttel vagy tanácsossal azonos, neveztetik. 1393 után azonban megint Goldner Hausmann volt a bíró.[3] E közt év nélkül Rosenpergher és Szaniszló neveztetik. Gyakrabban előjön Sartor vagy Schneider Péter mester mint bíró.[4] Azontúl is, a század végéveiben, a többször névtelenül említett bíró mellett hasonlón jönnek elő az esküdtek s ily minőségben neveztetnek ismét a fentebbemlített Bertalan mellett még Osvald és Kirchenell is, kik mindannyian házbirtokosok, tehát előkelő polgárok voltak, mint neveiket nagyobbára a fentebbi házbirtokosok sorában már ott találjuk.[5]

Ezentúl csak 1431 és 1439-ből találunk feljegyezve egy Heintz Achczenicht nevű bírót tanácsnokaival.[6] S azután már csupán a század közepéről Schweingrettelt ismerjük és végéről, 1482 Stürczer Györgyöt,[7] ki előbb Hunyady Jánosnak itteni bányabiztosa volt.[8] Utódjai a század végén s

[1] U. o. 1389 és 1393. Nicolao Karoli iudice, Marco, Adam, Bartholomeo iuratis.

[2] 1390. i. h. Civitas tenebatur Ade iudici. És Adam iudex fideiussit stb. L. alább.

[3] U. ott 1397. Hausmann Goldner iudex.

[4] I, h. Gyakran e névvel: Magister Petrus Sartor iudex.

[5] U. o. 1399. Item quando iudex erat cum Bartholomæo item cum Osvaldo. És u. o. quando iudex cum Kirchenell equitavit pro literis ad Dominum regem et cancellarium.

[6] Id. jegyzőkönyv a fentebbi évek alatt sub iudicio providi viri Heintz Achczenicht et suorum juratorum.

[7] Ez évi számkönyv.

[8] *Kachelmann* Ung. Bergb. 129. G. Sturczer Schaffer des Joh. von Hunyad.

a jövő elején voltak: Pergmeister István, Rockinfinger, Sartoris Bálint, Perger, Seraphin sat. Kik már az itt vázolt korszak után jönnek elő, sorban ismeretesek és rendre fel vannak jegyezve a városi szám- és jegyzőkönyvekben.

Az ezenkori tanácsurakat látszik nagyobbára érteni a számkönyv az úr vagy mester (Herr, Meister) elnevezés alatt, mely czímmel kiválólag a következőket, ismételve is illeti 1490-től kezdve: Mühlstein Vid úr, Königsberger Mihály úr, Kollman Handler úr, Stenzell mester, Per Hans úr, Langhans, Umstamb, Kunzovitz, Prokop, Benedek (úgy látszik Glocknitzer), Menyhért, János urak. Ezek közt még egy Sund Bálint említtetik és Hensel Schaffer (nyilván a Königsbergerek közűl), azután ismét Glocknitzer s végre még Laurenzin és Jakab mint mesterek.*

Közöttök találjuk ismét, a mennyire nemcsak kereszt-neveikkel neveztetnek, Beszterczebánya legnevezetesebb régi polgárainak családi neveit.

Természetesen, a családok neveiben nagy a határozatlanság, sőt folytonos ingadozás uralkodik. Nemcsak helyesírásilag különfélekép, hanem megtoldva és rövidítve, fordítva és latínosítva is nagy változatokkal használtatnak. Többször egészen is elváltoznak, új melléknevek felvétetnek s a régiek elhagyatnak. A régibb családnevek állandóságáról és régiségéről uralkodó vélemény úgy is csak a tudatlanságból eredt álhiten alapszik. Kevés mai vezetéknév származtatható le csak két vagy három századon át is, hiteles okmányokkal kimutathatóan. A középkorban pedig mintegy a XIV. századig közönségesen épen csak a kereszt-

* Id. városi számkönyvek.

név használtatott. A XVI. századig a neveknek rendesen csak egy harmada jön elő vezetéknévvel.[1] Mig később ezek száma mindinkább nevekedik. Beszterczebánya ekkori jegyzőkönyveiben is már a neveknek mintegy fele családnévnek vehető.[2]

A budai törvénykönyv 1244-től 1422-ig szerkesztve, már hasonlón meghagyja, hogy a tanuk nemcsak kereszt-, hanem vezetéknevöknél fogva is neveztessenek.[3] Az előbbi, a keresztnév volt azonban ekkor még mindig a lényegesebb. Ezen keresztnevek mellett, melyek nem nagy változatosságot mutatnak, ugy hogy néha még egy családban is több testvér, és gyakrabban atyáról fiúra minden ivadék ugyanazon keresztnevet viselte, — kellett azután mellékneveket adni. Ezek rendesen ugyan az alaktól: kis vagy nagy, vagy a kor és színtől: öreg, ifjú, fekete, fehér, veres vétettek. Mig a családoknál kezdetben a származási hely, később e mellett az alak, a mesterség, a hivatal és más különös tulajdonságok szolgáltatták a vezetéknevet. Erre, valamint a keresztnevekre is nemcsak a szokás, hanem sokszor a divat is befolyással volt. A classicai rennaissance korszakában példáúl e szerint latínosítják vagy görögösítik a vezetéknevet; mig a keresztnevet a hellen és római nevezetességektől kölcsönzik. Hasonlón mint a romanticusban ezt a hős- és más regékből veszik. A középkorban azonban még annak az egyéneket sajátságosan jellemző felfogása,

[1] Lásd az 1389-diki jegyzőkönyv házbirtokosai névsorát s a többi neveket.

[2] Lásd *Kriegk* Frankfurter Bürgerzwiste 468.

[3] I. h. 191. Die Zeugen scholl man nennen mit ihren christlichen namen, und auch mit zunamen.

népies, sőt pórias nyers ízlése, vastag gúnyja és tréfája is nyilatkozik a vezeték- vagy csak a melléknevekben.

A beszterczebányai hasonló nevek is még érdekes pillantást engednek vetni az akkori társadalmi életbe és hangulatba. Sajátságosan jellemzik ezt például az ekkori nevek. Mint: Kyne stolln (keine Stolln = akna nélkűl), Achtenicht (ne gondolj vele), Woltwenicht (akarod vagy nem), Hosenitz vagy Hosenitzer (talán Hosenicht nadrágtalan, sansculotte, a meggazdagodott, később tönkre jutott család), Langhelsel (hosszúnyakú), Langhammer (hosszú kalapács), Czibel és Knoblauch (Veres- és foghagyma), Cziegenfüssl (kecskeláb), Lemhover (agyagház vagy udvaros), Ryntfleisch (marhahús), Teusewolt (talán: akarsz ezeret. A gazdag lőcsei bankárok neve). Stockel és Rothstock, Gottispec, Bierumbwein, Lederwasch, Halbschuch, Reisaus, Schweingrettel sat. Mindannyi komolyan, gúnynyal és tréfásan jellemzik nyilván eredetileg e nevek viselőit.*

* Hasonló nevek más városainkból, mint Selmecz, Korpona, Kassa, Buda, Pozsony régi német lakosaié: Lerenwagen, Eisvogel, Mäusekönig, Smirstempel, Ungerfeind, Messenkolbel, Freudensprung, Eisenringel, Altkrügel, Kolbenhauer, Mayerwirth, Wassergiesser, Eylausenrock (pozsonyi polgármester 1414), Bösenzüngel. Némely névvel még története is fenmaradt. Így az utóbb nevezett Bösenzüngel selmeczi gonosz polgár volt, ki az aknakötél elmetszéseért számkivettetett. (Lásd egyébkint e nevet *Kachelmann* Ung. Bergb. 83—109.) De nevezetesen már a külföld német városokban is, mint például Frankfurtban a beszterczebányai stb. fentebbi nevekhez hasonló neveket találunk. Mint Achtenicht, Rintfleisch, Schweinfleisch, Knoblauch, Eisvogel, Bauernfeind, Judenfeind stb. *Kriegk* Frankfurter Bürger-Zustände. 468 stb.

Másoknál ismét látjuk, mint veszik fel a család híresebb férfiainak keresztneveit vezetéknevűl. Mint a Heinczmannok (Hans = Jánostól), a Donch, Donk, Dankók (Domonkos vagy Danieltől), a Barlák talán Bertalantól, a Gotzelek Gönczöltől sat.

Mindezen ama s eme nevű eredeti családokból azonban a XVI. századon túl is kevés, maig talán egy sem maradt fenn Beszterczebányán. Legalább e nevek alatt, mint ily régi és hitelesen leszármaztatható, tudomásunkra épen nem. Leányágon azonban s névváltoztatva valószínűleg még több család ezektől származik.

A mint azonban ezen neveket a jegyző és számkönyvek fentartották, velök mindannyival fentartva maradt egy-egy nyom a város magán, nyilvános és hatósági életéből. Az előbbire, a magánviszonyokra vonatkozó adatokat már fentebb méltatva felhasználtuk.

Ezen kivűl a nyilvános és társadalmi életben még a közigazgatás és törvénykezés, a hagyatékok és tartozások, a birtokeladások és bevallások, a rendes és rendkívűli kiadások, bevételek, az adók kivetése s befizetése voltak azon legnevezetesebb mozzanatok, melyek időnkint feljegyeztettek és könyveztettek. Mind ebből is azonban csak kevés, egy-egy töredék maradt ránk, mintegy mutatványúl. A nehány végrendelet és hagyatéki elintézés, vagyonátirás, szerződés-megerősítés, bánya- és házjegyzék mellett, melyeket már előbb felhoztunk, szintén csak kevés törvénykezési esetet ismerünk a XIV. századból. Ezek nagyobbára erőszakoskodás, gyilkosságok, életbiztosság és közerkölcsiség elleni merényletek felett hozott itéletek feljegyzései.

Igy értesűlünk, hogy Kysser Péter higanybányája

munkásának haláláért vagy meggyilkolásáért a város polgárai könyvéből kitöröltetett. Hasonlón 1390-ben Hycko is Woltwenicht Gotzel bányamunkásának meggyilkolása, és 1400-ban Zschunk és Streubel Miklós különféle kihágásaik miatt.[1]

A város könyvéből való kitörlésnél, mely nyilván csak a város polgárait érhette, súlyosabb büntetés volt a számkivetés, mely a polgárok súlyos bűntényein kivűl a nem-polgároknál, szolgáknál ezek kisebb vétségeire is alkalmaztatott.

Számos ily számkivetési esetet ismernek még jegyzőkönyveink. Számkivettetnek egymás után Henel, hogy Ullmann szolgáját, Jekel, hogy Tylent, Rosenberg emberét, Hanus, hogy feleségét, Bartus, hogy egy bányamunkást meggyilkoltak.[2]

Mások kisebb erőszakoskodásokért, közerkölcsiség ellen elkövetett bűnökért, s ezek közt leginkább szolgák bűnhődnek számkivetéssel.[3] De ezzel bűnhődtek a város

[1] 1397 után i. h. Petrus Kysser est deletus de libro civitatis pro mortalicio, quod perpetravit in laboratorem in mercurio. — Hycko deletus est de libro civitatis propter homicidium quod perpetravit in laboratorem Gotzel Woltwenicht; vagy Woltwurcht deletus est A. 1390. Egy töredék jegyzet: — — Czschunk et Streubil sunt deleti — pro omnibus excessibus eorum A. D. 1400.

[2] U. o. Proscriptus est Henel, eo quod interfecit Karolum servitorem Ullmanni. Proscriptus est Jekel, quod interfecit Tylen in domo Nicolai Rosenpergh. Proscriptus est Hannus quod iugulaverit uxorem suam. Proscriptus est Barthusch filius Simonis propterea, quod interfecit laboratorem Hycko Mautner.

[3] I. h. proscriptus est Kneusil propter violentiam quam fecit

hatósága elleni merénylet miatt is a polgárok. 1439-ben ekkép Achczenicht bíró és tanácsosainak megsértése és rágalmazása miatt Reisaus János száműzetett.[1]

A kitörlés és száműzés volt rendesen a kivégeztetés után a polgárokra nézve a legsúlyosabb büntetés. A selmeczbányai törvénykezési feljegyzésekből értesülünk, hogy a száműzés olykor a Tiszántúlra szólt. Talán ezzel egyszersmind a száműzött bányász a tiszántúli, nagybányai, erdélyi s más bányák nehezebb munkáira volt elitélve.[2]

Ezen kitörlés a város polgárai sorából, száműzés a városból azonban többnyire csak ideiglenes volt. Úgylátszik, bizonyos évekre szólott, mint az előbb idézett selmeczi esetben. Vagy egy vagy más módon eleget tévén az illető, felmentetett és kitöröltetett a számüzöttek sorából, még nagyobb vétségekért is, mint gyilkosságért.[3]

in stubella præconis et contra præconem. — Proscripti sunt Hensel, Cramer et Polner quia vulneraverunt unum laboratorem in mercurio graviter, et exiverunt violenter cum manicis et kathenis stubellam præconis. Proscriptus est Knybeutel propterea quod vulneraverit mulierem in stuba præconis et violenter exivit de captivitate cum compedibus et manicis civitatis etc.

[1] I. h. 1439. Johannes Reisaus est proscriptus ex parte filipensionis (sic) et diffamationis iudicis et unius iurati sub iudicio providi viri Heintz Achczenicht et suorum iuratorum. Itt a Reisaus név hasonlón az elítélt jellemzésére szolgál, mint fentebb a selmeczi Bösenzüngel.

[2] *Kachelmann* Ung. Bergb. 84.

[3] Nykus Platko satisfecit pro mortalitio, (quod perpetravit in sutorem servum Stephani, et est deletus et absolutus de proscriptione. — — Philippo est indultum, quod excessit in domo Nemusch. Si amplius excederet, quod absit, tunc debet eo gravius puniri secundum iura civitatis, quia prius graviter peccavit

Gyakori az eset, hogy mint a középkorban általában, itt is nagyobb búcsújárosok által vezekelve tesznek eleget a számüzöttek. Mint zarándokok mennek rendesen Achenbe a magyar búcsújárások akkori nevezetes helyére, vagy Rómába.

Közönségesen az elitélt kezeseket állít ki, kik vagyonukkal és nagyobb pénzösszeg lekötésével is jótállanak az elitéltért. A zarándoklást bevégezve azután rendesen felmentettek a számkivetés alól s a kitörlés érvénytelennek nyilatkoztatott. Számos érdekes esetet beszélnek erről a beszterczebányai jegyzőkönyvek.

Higanybányája munkásainak haláláért a város könyvéből kitörlött fentebbi Kysser Péter Achenbe kétszer búcsút járt, mások jótállása mellett.[1] Jakus pék hasonlón tesz eleget a megölt Maurer Mihály lelkeért.[2] Hayden Jakus megint igy Rómába zarándokol.[3] 1390-ben Ádám bíró jótállott Miklós mészárosért, ki Hannemann és Leydel nevűek halálának, ugylátszik, véletlenűl vagy gondatlanságból oka volt, hogy kétszer fog búcsújárni Rómába szent Péter és Pálhoz zarándokolva.[4] Nevezetesebb eset még, midőn Seld-

[1] I. h. 1398 után — — pro duobus itineribus ad beat. Virg. in Aquisgrano super Michaelem Molner et fratrem Petri Kysser pro emenda animæ Pauli interfecti in mercurio. Et prædicti fidem iusserunt pro eo.

[2] Jacus pekke satisfecit pro itinere Romano pro anima Mich. Maurer. U. o.

[3] Jacus Hayden fecit unum iter Romanum.

[4] Proscriptus est Nicolaus carnifex propterea quod interfecit Hammannum et Seydel pro vulnere letali, quod dicitur camperwnde, et Hensel prædicti Nyckel pro insecutione, quod dicitur ayn nachfolgen etc.

ner és Woltawyn beszterczebányai polgárok más selmeczi és zólyomi lakosokkal kezeskednek Voczlób és fiainak három római s egy acheni zarándoklásáért. Azon felül Otel kezeskedik, hogy ha az nem teljesíttetnék, ő felel értök. Ezen esetben, ha az említett kezesek őt ki nem váltanák, neki rajtok viszkeresetre joga van és magát az ő vagyonukból kártérítve kiválthatja.*

Ezen itéletek közt itt-ott még rendőri törvénykezési rendeletek töredékei is fenmaradtak. Ha valaki a város tanácsnokai ellen könnyelműen kardot ránt, ugymond egy töredékes feljegyzés, már ezen szándéka miatt is kézlevágással vagy átszúrással fenyíttetik. Mig ez mások ellen elkövettetvén, csak a fegyver, a kard, kés koboztatott el, s egy fertót (a forint negyed részét) tartozott a tettes fizetni. A ki nyilvános roszakaratot tanúsít, nem kegyelmezhető meg. A kik a börtönből másokat kiszabadítnak és rejtegetnek, számüzetnek sat.**

Ezen alkalmilag feljegyzett és fenmaradt töredékek

* *Kachelmann* Ung. Bergb. 105.

** Id. jegyzőkönyv: Qui coram iurato frivole evaginat cultrum vel gladium, debet eius manus cultro perforari. Qui sic frivole evaginat gladium vel cultrum perdet eum et unum fertonem. — Lásd hasonlókat a *Codex Juris Tavernicalis* 120. fej. 218. stb. S a budai törvénykönyv 231. czikke. A beszterczebányai entebbi azonban mind a kettőtől lényegesen eltér. Ily töredék továbbá: statutum est in manifesto consilio quod nulli debet gratia fieri redeundi ad civitatem, qui violenter exit de stuba præconis vel excipitur de eadem, et excipientes omnes consimiliter sunt perpetuo proscripti a civitate. Egy másik töredék kezdete: domum propriam debet capite — — ismét németűl blawe Schläge — nyilván a verés jelei stb.

kétségtelenűl részletei lehettek a városi régi törvénykönyveknek. De ez már fájdalom elveszett.

Hogy egyébaránt ezen erőszakos korban a gyilkosságok, tettlegességek itt is aránylag gyakori esetek voltak, tanúsítják a fentebbi számos ily eseteken kivűl más erre vonatkozó feljegyzések is. Így beszéli ezek egyike, hogy András, Hensel mester stb. Hozenitzer Jakabot üldözvén, kardot s baltát hánytak utána. Máshol ismét, hogy támadták meg Venczelt az erdőben, kövekkel rárohanva; Ritter és Gross Hanus meg mikép lázítottak.*

Mindez s az előbbi számos eset alig nehány évtized alatt fordúl elő. Több ezek közűl valószínűleg a bányászati sajátságos viszonyok által indokolható erőszakoskodásokra s elvadúlásra is mutat, mint ez a kezdetleges bányaművelésnél mindenütt előfordúl.

Nem találunk egyébaránt más közönségesebb bűneseteket és büntetéseket, még kivégzéseket és az oly gyakori testi fenyítéseket sem feljegyezve. Kétségtelenűl csak azon esetek jegyeztettek fel, mint a kitörlés, száműzés, a búcsújárás általi vezeklés és bünhődésért való jótállás, melyeknek jogi következményei voltak. A többi rövid uton elvégeztetett, feljegyzés nélkűl.

Csak a későbbi számkönyvek kiadásai közt találjuk

* I. h. töredékesen — — Andreas Ritter — Hensel suus frater — — quod violentiam fecit Jacobo Hosenitzer proiiciendo in eum cultellum bipennibus ac aliis armis nitentes eum mortificare. Hasonlón u. o. töredékben — — tunc temporis iuratus qualiter ipsum invasit in silvis cum lapidibus irruens in ipsum Venceslaum anno ut supra. És — — proscripti sunt Ritter — Groess Hanus — quia inceperunt gwerram — — lázításokat, verekedést kezdettek?

még ezen büntetéseket említve alkalmilag, midőn bevezetik, mi költetett a bitófára, az akasztófa helyreállításáért, a bilincsekért. A hóhérnak a kivégezésért, a vizbefúlasztásért, az elégetésért. A hóhér segédeinek, kik a létrát az akasztófára felhúzták. Annak, ki a szegény bünös asszonyt megseprüzte, megvesszőzte.*

De ezen már nagyobbára ismeretes büntetésnemek a későbbi időkig, mint tudjuk, hasonló módon szokásban voltak.

Jóval részletesebbek és teljesebbek ezeknél még ugy az előbbi jegyzőkönyvekben, valamint a későbbi XV. századi s következő számkönyvekben a jövedelmi bevételi s kiadási kimutatások, nevezetesen az adózási és tartozási jegyzékek. Kivehető belőlök, hogy a város jövedelmét képezték már ekkor a bányák, a szántóföldek és rétek, a falusi jobbágyok adózásai, a házadó, az italmérési jövedékek — (mert ámbár a tér házainak birtokosai ezen kisebb királyi haszonvételi joggal bírtak, de a városnak ezért ugynevezett borpénzt fizettek) — az iparosok, czéhek, mészárszékek járadékai, a mérlegpénz, fürdőbér, az ugynevezett pénzszelenczék (pixis), melyekbe ugylátszik, a

* Id. számkönyvekben a XVI. század elejéről többször: Auf dem Pranger. Dem die Leiter auf dem Galgen hat aufgezogen. — Umb Fessel. Dem Poten geben dass er die Arme Sünderin gepässt hat, die man Verbrannt. — Dem Meister gegeben sein Lohn, dass er den Gaspar gerichtet hat, und ein Weib ertränkt. Ez a hóhér mester volt, ki rendesen Selmeczbányán lakott, s innét szolgálta a bányavárosokat s a környék törvényhatóságait. *Kachelmann* i. h. 151. És gyűjteményemben a szentkereszti Regestákban.

sarczok, büntetéspénzek, díjak, talán könyöradományok is gyűjtettek.

A mint ezen jövedelmek nagyobbára évről-évre könyvelve bejegyeztettek, meglehetősen teljes képét állítják elő a város pénzügyi állapotainak a XV. század óta. Részletezésökbe azonban itt nem ereszkedem, minthogy ez csak külön kimerítő tanúlmány tárgya lehetne, mely e vázlatban nem lenne helyén.* Csak általában az eredményt jegyzem fel, hogy a városnak mintegy 4000 aranyforint összes jövedelme volt, az aranyforintot körűl-belűl a mai arany értékével számítva.

Ebből a királyi adóra fizettetett évenkint 250 aranyforint.** De ezenkívűl jártak még a rendes újévi ajándékok a király és királyné számára, határozott díjak az udvari s országos főhivatalnokok, az országzászlósok számára: a nádornak vagy udvarmesternek és különösen a tárnoknak, azután a királyi ajtónállóknak, sőt még a szakácsoknak is és alkalmilag a kocsisoknak, mint alább a király beszterczebányai látogatása alkalmával előfordúl. De máskor is járt más főuraknak, ha a város rájok szorúlt, annak valamely szolgálatot tettek; vagy érdekében volt pártfogásukat megnyerni, és maga iránt jókedvöket fentartani.

Ezen rendes ajándék- és járadékokat más városok statutumaiból ismerjük, mint példáúl a budai és pozsonyiak-

* Annál kevésbbé, minthogy ezt báró Nyáry Albert tagtársunktól várhatjuk, ki ezen tárgy szakavatott tanúlmányozása s megirásával szorgalmasan foglalkozik.

** Mig a főváros Buda ugyanekkor már 4000 aranyforintot fizetett. *Budai Törvénykönyv* 32.

ból, hol még az újévi ajándékok minősége s értéke is meg volt határozva.[1] Rendesen ezüstkupák, posztó, gyolcs, lószerszám stb. Beszterczebánya is aránylag hasonló rendes ajándékokat szolgáltatott. Ezek mellett azonban többnyire csak a rendkívüliek jönnek a kiadásba.

Ily rendkívüli alkalomból szolgáltathattak Kanizsay Miklós tárnokmesternek (kit a besztb. jegyzőkönyv Jánosnak mond, holott ennek fia volt) 12 aranyforint tiszteletdíjat. Hasonlón ez időtájt, a XIV. század vége felé 18 aranyforint tiszteletdíjat kap a tárnok.[2]

Rendesen azonban ezüstkupákat, edényeket, kanalakat, sőt egész lemezeket is adnak ily alkalomkor ajándékba. A XV. század végén s a következő elején így áll feljegyezve, hogy a kamaragrófnak két kupácskát ezüstből s megaranyozva adtak.[3] Beatrix királyné udvari emberének hat márka értékű ezüstlemezt.[4] Az érsek helyettesének

[1] Budán a királynak és királynénak újévkor 21 márka értékű feldolgozott s részben megaranyozott ezüstedények, kannák stb. jártak újévre. Pozsonyban a királynak csak harmadfél márka értékű ezüst kupa és két darab lőveni posztó, a királynénak két márka értékű kupa s egy darab posztó. Az udvari főméltóságoknak leginkább lószerszám és gyolcs járt, meg apróbb pénz. Ezen ajándékok értéke és száma később mindinkább növekedik. *Budai Törvénykönyv* 328. 297 és a Tárnoki taksák *Codex Tavernicalisb.*

[2] Id. jegyzk. A. 1390. magister tavernicorum dominus Johannes de Kanysa — — honorarium 12 flor. aureor — — Item (1399 előtt) 18 flor. auri cum quibus honoraverunt magistrum tavernicorum et suos servitores.

[3] Számkönyv 1482. Item so est die Stadt schuldig Herrn Grafen zwei Koplein (kupácska) Silber und Überguldt.

[4] U. o. Item Herrn Peroth ein plich Silber 6 mark.

ezüstkanalakat.[1] Hasonlón Thurn Kristóf zólyomi várnagynak 12 ezüstkanalat. Valamint a thuróczi prépostnak és alispánnak.[2]

Ezen ezüsttárgyak a város számos híres arany s ezüstműveseinek munkái voltak. A váczi püspöknek, valószínűleg mint cancellárnak adott 65 aranyforint értékű kupa mellett feljegyeztetett, hogy az János mester műve volt.[3] Thurzó Elek és nejének is hasonlón ily drágább kupákat adnak 105 forint értékben. Mig Verbőczynek csak kisebbet küldenek Budára, melynek értéke csupán 14 arany és 77 denár volt.[4] Később még Grittinek is visznek.[5] De melynek ára helyett, csak tisztítási költségeiről szól a számkönyv. Ugylátszik, hogy ily kupák, ezüstedények, tehát készletben is tartattak. Más alkalommal azonban, midőn a szövetséges bányavárosok együttesen készíttetnek, más városok híresebb aranyműveseit is felkeresik. Igy a királyné előbb említett zólyomi várnagya Thurn Kristóf számára a korponai Jakab mester aranyműves által dolgoztatnak két kívül-belül megaranyzott fedeles kupát. Ezek a mint értékesebb, ugy valószínűleg ritkább mesterművek lehettek.[6] 1513. a királynak is együttesen ad a hét szövetséges bánya-

[1] U. o. dem Herrn Bischof vicario verschenkt Löffel 4 fl. 5 d.

[2] Lásd alább idézve.

[3] U. o. Bischof von Waitzen ein Kopp v. Meister Hans 65 fl.

[4] U. o. Zwei Kop dem Herr Alex. Thurzó geschenkt und der Frau 105 f. Verbőczy zu Ofen 2 Becherlein wegend 1 Mark 21 pis. Für das Silber, Gold und Arbeit geben 14 for. 77 denar.

[5] U. o. Von dem Koppel so geen Ofen geführt und Gritti geschenkt zu putzen und zu saubern gegeben 25 denár.

[6] *Kachelmann* a selmeczbányai számkönyvekből U. Bergb. 140.

város két drágább ezüstkupát, melyek árából csak magára Beszterczebányára 26 forint jött, mig a cancellárnak ajándékozott költség fejében 11 forint.[1]

Az értékes ezüstedények mellett leggyakoriabbak a fűszerek, melyeket ajándékban visznek és adnak. Lejebb a király látogatása alkalmával halljuk, hogy házgondnokát külön ellátják sáfránynyal. A zólyomi főispán testvérének visznek a többi közt két font gyömbért.[2] A turóczi prépostnak is, midőn a hiteles helytől valamely bevallások mását kiveszik, a lefizetett díjon felül visznek még ajándékban ezüstkanalak mellett mandolamagot, aszúszőlőt, fügét, szárított halakat.[3] Másszor Thurzó Jánosnak adnak borsot, sáfrányt, s Eleknek egy font sáfrányt és borsot, azonkívül halakat.[4] A fűszerek mint keresett s csak a városok kereskedéseiben található tárgyak nyilván alkalmas ajándékok voltak.

Tetemesebb rendkívüli kiadásokat okoztak más élelmi czikkek, nevezetesen bor, hús, ökrök, lótartásra zab, melyeket igénybe véve a várost látogató, rajta vagy környékén s mellette átutazó s időző főurak kíséreteikkel, csapataikkal okoztak; annak daczára, hogy a város szabadság-

[1] Beszterczebányai 1513. és 1521. stb. számkönyvek.

[2] Id. jegyzőkönyv: Item procuratori (Regis) pro croco, máshol Domino Laurentio fratri domini David II. libras zinziber.

[3] Számkönyvek a XVI. század elejéről: Capittel von Thurócz von einem Brief fassionalen paria aufgenommen 1 fl. Herrn Probst geschenk: Mandelkernen, Feygen und Weinperl fl. 3. prewsisch Fisch. 56 d. Preposito et domino vicecomiti, homini regio (valamely határjárás is lehetett vagy statutio) coclearia, vier Löffel stb.

[4] 1513. Herrn Hans Thurzó 7 lager Wein, Pfeffer, Safran, fl. 11. 45 d. Később Herrn Thurzó geschenkt 1 Pf. Saffran, 2 Pf. Pfeffer. Fisch Hecht und Karpfen lebendig fl. 13.

levele szerint csak a király szállhatott meg, és szokás szerint csak a tárnok tarthatott ítéletet.

Már 1390-ből feljegyezve találjuk, hogy Szűz-Mária fogantatása napján Kanizsay tárnokmester tartására elköltetett 120 forint.[1] Máskor a tartás és megvendéglés közös költségeihez járulnak, mint 1399 előtt a Zólyomban levő tárnok tojás, hús, zab és más szükségesekkel való ellátásához 47 aranyforinttal.[2]

Megvendéglik szövetséges társaikat, a körmöczbányaiakat ugyanekkor, 127 garast költve rájok.[3] 1513. Verbőczyt Libetbányára átutaztában, ételre s italra 14 for. 34 dénárt költve, vendégelték meg. Máskor csak a például Thurzóknak adott bor és ökör költsége van feljegyezve.[4] A város költségén adott hasonló vendéglések, ebédek más városok, például Pozsony stb. számkönyveiben is gyakran találhatók feljegyezve. Pozsonyban erre a városnak külön asztalkészlete is volt.[5]

Mig Beszterczebányán hasonlón már csak a város kupáját, kannáját találjuk említve, mely azonban körülbelül szintén azon szolgálatot tehette, mint például a czéhkupák és poharak.[6]

[1] Id. h. A. D. in festo conceptionis consumpsit magister Tavernicorum Dominus Johannes de Kanysa centum et 20 flor.

[2] U. o. item judex expendit quando erat magister tavernicorum in Zolio pro avena, pro ovis, carnibus, butiro et aliis 47 fl.

[3] U. o. Crempnicenses consumserunt centum et 27 grossos.

[4] U. o. 1513 és 1521. számkönyvek.

[5] *Rakovszky* Pressburg. Rathaus 14 és 16.

[6] 1513. számkönyv: Dass man die Stadtkandel gepessert hat: 19. Den.

Még gyakrabban vendégelgettek s vendégeskedtek azonban más felé is. Mert jóval gyakoriabbak a rendkívüli kiadások közt azon útiköltségek, melyeket a bírák és tanácsosok Zólyomba, Körmöczre, Korponára, Budára, Lipcsére stb. járva, az ott tartózkodó tárnokhoz, és más főtisztviselőkhöz, nemcsak az útra kiadtak, hanem ezeket is megvendégelték, különösen nagyobb mennyiségű borral és más eleséggel ellátva őket, s ezen felül is még tetemesebb ajándékokkal egyre tisztelkedtek nekik. Igy vendégelik meg Stybort és kíséretét Korponán 56 pint borral. Kanizsayt Zólyomban ellátják nagy mennyiségű élelmi szerekkel. Dávid zólyomi főispánt majd ott, majd Lipcsén több pint borral, egy vég posztóval s asztalterítővel ajándékozzák meg. Hasonlón testvérének Lőrincznek egy pár nadrágot, egy föveget, és húsz pint bort adnak. Dankónak pedig hét forint árú posztót, ki a mint itt a fentebbi zólyomi főispán mellett neveztetik, bizonyára ennek rokona s az előbb látott beszterczebányai Dankó családbeliekkel azonos volt, kikért ezen Dávid zólyomi főispán is fizetett a városnak.*

* Id. jegyzőkönyv: Domino Styborio V. equos ad Crempniciam $1^1/_2$. florenos auri stb. Item propinavimus Domino Santsywoy VI. cubulos avenæ. Item LVI. pintas vini et servitoribus D. Stiborii. — Item propinavimus Laurentio fratri D. David II. libras zinziber I. par caligarum et I. mitram 20 pintas vini. Item Domino Davidi comiti I. parchanum nigrum. (Posztó-nem, Barchent, lásd a kassairól Wenzel értekezését.) Item Danconi I. pannum VII. flor. auri. — Item pintas vini tres Davidi comiti, quas portavit (iudex) in Lyptsch. — Item quando David comedit in Solio, IIII. pintas vini, quas propinavit eidem comiti Soliensi, quando Nicolaus Karoli erat cum iudice. Item propinavit comiti David duo mensalia (asztalterítő, de felső öltöny is, melyet az asztalnál visel-

A biró és tanácsnokok ezen útai is a városnak sok költségébe kerültek. Nagyobbára lóháton jártak ugyan, mint többnyire megjegyzik számadásaikban;[1] de gyakran szekereseket és fuvarosokat is használtak. Ismételve említik Pál rendes fuvarosukat már a XIV. században, kinek kidőlt lovait is felszámítják. És még a XVI-dik században is rendes tót fuvarosa volt a városnak, Szlanina, ki majd kocsival, majd lóval szolgálta a várost.[2]

A gyakori, sőt olykor a rendes fizetések rovatába tartoztak a város küldöttei is, kik alatt majd a szövetséges bányavárosokban, különösen Körmöczön tartózkodó követeket, majd csak közönségesebb üzenetvivőket és levélhordókat kell keresnünk.[3]

tek L. Ducange Glossariumát, e szó a.). Kanizsay megvendéglése már fentebb volt idézve.

[1] U. o. Item quando equitaverunt (iudex cum Oswald etc.) Item Czschud, Henel Kirchenell II. fl. auri, quando equitaverunt ad Schemnitz. — Judex quando erat cum Karolo in Crempnitz 3 fl. Item ad Solium eundo expendit 24 gross. Item II pintam vini, pintam per 8 grossos. Item quinquies equitaverunt per vocationem D. David ad Solium, expensæ et vinum quod ei adduximus 4 fl. aur. Item quum notarius equitavit Budam consumpsit 2½ fl. auri. Item quando Kirchenell equitavit ad Montem Regium 3 fl. auri. Az 1482-iki számkönyvben is a követnek Budára 8 frt, 1513-ban két követének országgyűlési költsége: Waltin et Hans im Rakusch verzährt haben fl. 20 és den. 50, s az utazásra 5 frt.

[2] Id. jegyzőkönyv. Paulo fuerman. Item quando equus moriebatur — — pro equis — — Ezen Pál szekeres a jegyzetekben ismételve is előfordúl, mig a XV. századi számkönyvekben rendesen Szlanina áll mint fuvaros; még 1521-ben is lóval szolgál Szlanina: am Ross 75 denárért.

[3] Pote név alatt a számkönyvekben majd rendesen heten-

Hasonlón rendesen ismétlődik a város jegyzőjének fizetése, olykor hétről-hétre bevezetve, valamint a templomra tett kiadások. Ezekben, lehet, nemcsak az egyház szükségleteinek, hanem szolgáinak fizetései is benfoglaltatnak.

***

A város egyházi viszonyait illetőleg tudjuk, hogy az keletkezése alkalmával mindjárt privilegiumában plébánosválasztó jogot nyert. E szerint a megválasztott az esztergomi érseknek investitura végett bemutatandó volt.*

Hogy a javadalom már a XIV. század elején a tekintélyesebbek közé tartozott, tanusítja az 1332—1337. pápai tizedjegyzék, mely szerint Fülöp beszterczebányai plébános előbb 2, majd 4 márkát fizetett jövedelmétől. Valószínűleg Fülöp a főesperes joghatósága alól kivéve, egyenesen az esztergomi érseknek volt alávetve, mert az idézett jegyzékben az érseki székhely papjainak sorában áll.**

A város plébániájának dúsabb javadalmára gyakrabban kiválóbb férfiak választattak meg bizonyára. Az ily kitűnőbb egyházi állásban levők más hivatalukkal elfoglalva, külön al- vagy helyettes-plébánosokat is tartottak, legalább időnkint. Mint 1335. János beszterczebányai vice-

ként fizetve, valószínűleg a Körmöczön tartózkodó képviselő, majd a Selmeczre, Libetbányára stb. kiküldött levélhordók.

* Ut plebanum de communi eligant voluntate, qui per ipsos venerabili patri Strigoniensi archiepiscopo præsentabitur in perpetuum confirmandus.

** *Theiner* Monumenta Hung. Sacr. illustrantia I. 572, 573: a plebano de Solio, itt Beszterczebánya, minthogy Zólyom de antiquo Solio különböztetéssel fordúl elő a jegyzékben.

plébános volt.[1] Ezenkívűl voltak még segédeik. A számkönyvekben többször említtetik az egyházi szónok is, és káplánja. Nagybányán már 1378. hasonlón a plébánoson kívűl egy prédikátor és tizenegy káplán volt, valamint iskolamester és harangozó.[2]

Beszterczebányán ezen prédikátor káplánjának fizetése, mely a várostól járt, 26 forint volt,[3] a prédikátoré és nevezetesen a plébánosé tehát jóval tetemesebb lehetett. Ennek javadalma külön birtokból állott, azért a város számkönyvei fizetését nem is említik. Voltak földei és egész majorsága, mely a vár alatt terűlt el. Ezenkívűl a városban vagy külvárosokban létezett jobbágyait is említik a városi okmányok.

Jövedelmei az ájtatos alapítványok és hagyományok, valamint a javak gondos kezelése, gyarapítása által, mindinkább tetemesen nevekedtek, nevezetesen a kórházi rectoratus alapítványa által, miután ennek rectora, igazgatója is később a plébános lőn. Ezekből valószínűleg legalább is hasonló jövedelemmel bírhatott, mint az akkori selmeczbányai és budai kiválón javadalmazott plébánosok, kiknek javadalma 48 márkára vagy 192 aranyforintra számíttatott, mi körűlbelűl megfelel a fentebbi 4 márka tizedfizetésnek.

[1] A város levéltárában 448. fasc. 15. sz. 1335. pápai búcsúokmányban említve. Ellenben Buda privilegiuma (1244. *Fejér* IV. 1. 327.) egyenesen tiltotta a plébános-helyettes tartását, valamint a város törvénykönyve is, (38. lap. 23. czikk.), kétségtelenűl a visszaélések miatt.

[2] *Kachelmann* Ung. Bergbau 88.

[3] 1513-diki számkönyv: Predicatoris capellano 26 fl.

Az egyházi kiváltságos birtok tetemes gyarapodása, mint sok helyütt, ugy itt is irígységet költött, s a városi tanács és plébánosok között viszálkodásokat gerjesztett. Ezek okozták később, hogy a plébánossal folytonos, elkeseredett perlekedésben levő tanács a plébániai s rectoratusi javadalmat lefoglalni igyekezett. A reformatió kezdetén meg is ragadta az erre kínálkozó alkalmat, hogy plébánosát elűzve s más papot keresve, a protestantismushoz szegődjék, s ezzel az egyház javait elfoglalhassa.[1]

A plébános és segédei mellett folytonosan említve találjuk már a legrégibb számkönyvekben az iskolamestert, s az iskolát és tanulókat. Ezek, mint akkor mindenütt, ugy itt is csak az egyház iskolájáról szólnak, melyben az egyházi imák, vallástan s énekek mellett az elemi tárgyakban adtak oktatást, az ugynevezett quadriviumi vagy triviumi három vagy legfeljebb négy osztályú folyamban. Ez volt az innét elnevezett trivialis, elemi iskola. Feltünőbb, hogy már ekkor a Beszterczebánya melletti helységekre is kiterjedett az iskola és tanítás, midőn a falukon az iskolázás még igen ritka esetben létezett.[2]

Igy említtetnek már ezen városi számkönyvekben a radványi tanúlóknak, vagy tanúlóktól járó fizetés, valamint a tanítónak a város községeitől járó illeték. Valószínűleg egy főtanító alatt több altanító is működött. A számadások legalább külön nevezik meg az öreg tanítót.[3] Minélfogva

[1] L. alább a következő korszakban.

[2] *Kriegk D.* Bürgerthum im Mittelalter. Neue Folge. Das Schulwesen, 65. 71. 75.

[3] 1489 számkönyv: Den Schülern in den Radvan 25 denár. 1512: Dem alten Schulmeister flor. 6 den. 60. 1513: Dem Schul-

a városi tanügy, ugylátszik, már teljesen rendszeresítve volt. Erre mutatna a fennemlített egyházi rectoratus könyvtárának XVI. századi jegyzéke is, melyben számos régi s nevezetes munka már ezen korból, a reformatió előtti időből származott, s a papság, valamint a studium, az iskola számára szolgált, — ugymond a jegyzék.*

Az iskolatanítón kívűl még külön orgonász és talán orgona-készítő művész is neveztetik, vagy hogy mindkettő együtt.**

Más jótékony intézetekkel is el volt már ekkor látva a város. Hasonlón mint az ország egyéb városaiban, mindjárt

meister flor. 6. 1521: Dem Schulmeister de Comunitatibus 6 fl. den. 12.

* Az érdekes könyvjegyzék (városi levélt. Prot. nro. 2.): Inventarium librorum Domini Clementis ad piorum Sacerdotum usum studiaque ibidem relictorum ex consensu dom. patronorum 1545. inventata. Benne a már újabb protestans könyvek mellett, mint talán a Biblia magna latina probe correcta és Melanchton munkái: még régi ritualis egyházkönyvek: Breviarium, Rubricák, Szent Atyák és középkori irók nagyobb számban felsoroltatnak: Rationale divinorum offic. (Durandus) Speculum (Vinc. Bellov.) A decretálisok gyűjteményei. Libri Sententiarum. Tractatus de Sacerdote et Sacrament. Classicusok. Legendæ Sanctorum (Jacobus de Voragine). Egy herbarium Bohemicum, több Vocabularium, stb. összesen 80 darabon felűl. Kár, hogy a kéziratiak nem említtetnek külön.

** 1504-iki számkönyv: Dem Orgelmeister. 1521: Dem Orgelmeister Trinkgeld. Item dem Blasy dass er die Orgel beschaut hat. 1636: Petrus Schütz Organist. Ez már a protestantismus korából. A zólyomi XV. századi számkönyv szerint az organista fizetése egy évre 33 forint 30 denár volt. A pozsonyié 1557-ben ellenben csak 33 frt. (*Rakovszky* Presb. i. h. 26.)

kórházak is keletkeznek, s ezek a szent magyar királyleány: a betegeket ápoló Erzsébet nevét veszik fel a XIII. században. Beszterczebányán is ekkor, a század vége felé s a jövő elején alapíttatott a kórház,[1] melynek tetemes alapítványa és régi temploma részben maig fenmaradt. A város egyházi műemlékeinél az utóbbiról lesz még szó, valamint annak egyházi műkincseiről. A XIV. században már egyre említtetnek házai, malma, rectoratusának javai. Ezen kórház a város alsó kapúja mellett, ugylátszik, erődítve volt. Régi leltára legalább említi a nagyobb és kisebb lőfegyvereket, bombardákat, puskapor készletét, melylyel a rectoratus háza ellátva volt.[2]

A bányászok tartoztak egyházának drága érczes köveket ajándékozni. Ezeket, ugylátszik, maga a kórház olvasztatta ki. Leltárai említik még a fémek olvasztására használt serpenyűket, a tüzet szító fuvókat, a destilláló, vízszűrő edényeket, melyek az ugynevezett kémlőudvarban állottak.[3] Lehet, hogy e vegyészi eszközök egyszersmind a kórház akkori, egyszerűbb gyógyszereinek készítésére is szolgáltak.

Hogy azonban a városnak külön gyógyszertára is volt már régebben, a XVI. századi okmányokból legalább ismerjük.[4] Jóval előbb, már a XIV. századi jegyzőkönyvek emlí-

[1] A városi levéltárban: Historia Xenodochii S. Elisabeth, 355. 1. és Karoli Petri civis fundat. super Xenodoch. 1303. 341. 30.

[2] Városi jegyzőkönyv N. 2 1545. Bombardæ seu pixides manuariæ maiores numero 5, minores 2, cum 3 talentis pulverum.

[3] U. o. In probatorio, Probierhof: folles quatuor, duas patellas pro mundandis metallis, alombici duo pro destillandis aquis.

[4] Városi levélt. 255. cs 2, 4 cs 189. és 41, 895. 54.

tik a város orvosait: Henzel orvost s ennek halála után egy Ferencz fürdőst, Franciscus Balneatort, ki az előbbi János orvos özvegyének ugylátszik házát megszerezte volt.[1] A fürdős: Baader, balneator név az akkori orvosok rendes neve. Az akkor nálunk még ritka Ferencz keresztnév, mindössze talán egy-kétszer jön elő a jegyzőkönyvekben, arra mutatna, hogy talán olaszországi származású volt, mint akkori orvosaink nagy része. De azért hazai származású orvosokkal is találkozunk már. Ezek egyike Knobloch János a XVI. század közepén, nyilván még a város e nevű régi első családai, a fentebbemlített Knoblauchok közűl való beszterczebányai fi lehetett.[2]

Más hazai városainkban is hasonlón már ekkor említtetnek a gyógyszertárak és orvosok mintegy a XV. század óta, példáúl Pozsonyban 1478-ban szólnak már a számadások a gyógyszertárról, mig a következő században a városnak rendes orvosai is voltak.[3] A műveltebb külföldi városokban már a XIV. század óta említtetnek a rendes orvosok és gyógyszertárak.[4]

Még előbb említtetnek a fentebbi beszterczebányai Ferencz Balneatorhoz hasonló fürdősök, Balneator, Baader, kik a középkorban rendesen az orvosok és borbélyok teendőit végzék és részben ezekkel azonosok voltak. Hazai

[1] Id. 1380. jegyzőkönyvben Hans Arczetyn és Franciscus Balneator. Az előbbivel valószínűleg azonos a Magister Hans is.

[2] Lásd az előbbeni lapon a 4. sz. a. idézetet.

[3] *Rakovszky* Presb. 27. és 41. ezek is olaszoknak mutatkoznak.

[4] *Kriegk D.* Bürgerth. im Mittelalt. N. F. Heilkunst u. Aerzte. Apotheken 1. és 60.

városainkban is már korán találkozunk velök. Valamint Beszterczé-, ugy Selmeczbányán is 1369. neveznek a jegyzőkönyvek egy Hartlub nevű balneatort és 1371. Mertlin Baadert, fürdőst. Hasonlón ismeri ezen hivatalt a budai törvénykönyv is.[1]

Amennyire ezek a fürdőkkel összeköttetésben működtek, megemlíthető mindjárt itt, hogy a középkor hasonló humanitarius közjótékonysági intézményeihez tartoztak a közfürdők is. Ezek rendesen a város birtokában voltak s a regale, az adó-haszonvétel egyik nemét képezték. A beszterczebányai számkönyvekben is ekkép találjuk a közjövedelmek és költségek közt említve, a mint a város gondozza, javítja a fürdő-épületeket, szedi a díjat. A XVI. század kezdete óta többször dolgoznak javításán.[2] Ezen időtájt adományozza Ernuszt Zsigmond pécsi püspök, a gazdag Ernuszt bán beszterczebányai bányabérlő és birtokos fia a városnak saját fürdőjét is, mely a mai fürdő-utczában (Bader-Gasse) volt.[3] Ebben voltak tehát ekkor az azóta itt elenyészett városi fürdők. Az ily fürdő-intézetek adományozásai s alapítványai gyakoriak voltak már a középkoron át a külföldön. Mig egyrészt közjövedelmet képeztek, másrészt a szegények számára ingyen fürdőalapítványok voltak, az ugynevezett szegény-lélekfürdők.[4]

[1] *Kachelmann* Ung. Bergb. 104. Budavár. tv.-könyve 182. p.

[2] 1504. számkönyvek többször említik: Auf dy Badstube. 1517. Iliasch (talán az Illyésfalvi birtokos uraknak) auf Eichenholz zu der Badstube.

[3] Super balneo fassio episcopi Quinqueeclesiensis Sigismundi pro parte civitatis. Vár. levélt. 2. 4.

[4] A XIII. század vége óta gyakoriak a külföldi nevezetesebb

A városnak korán volt már vízvezetéke is. Bányaműves lakosai gyakran foglalkozván bányáikban vízlevezetéssel, a város számára is maig létező vízvezetéket készítettek. A régibb számkönyvek s okmányok már annak javításáról, fentartásáról szólanak.[1]

A középkori városi közintézmények sorába tartozott még a városi közmérleg. Erre rendesen külön épület s hivatal volt felállítva, hol a mértékek őriztettek s mérő- vagy mázsamesterek felügyelete és kezelése alatt állottak. A budai törvénykönyv erről részletesen intézkedik. Mind a külső, mind a városi kereskedőknek tiltva volt saját mértéköket használni vagy ilyet boltjukban tartani. Mindnyájan a városi közmérleggel tartoztak élni.[2] Mint Pozsonyban italmérték hitelesítéséről az 1455. számkönyvekből értesülünk,[3] ugy Sopronban a legújabb időig a tornyon kifüggesztett királyi rőf (ulna regalis), Bártfán a városház falába bealkal-

városokban, mint regale használva, s alapítványokkal ellátva. Lásd *Kriegk. i. h.* n. 7. Badewesen 1—22. stb. *Goetzl* de Balneis animarum vulgo Seelenbädern 1707. és *Melle* De ballneis animarum Lubecensibus. 1710. — Königsberger Mihály 1503-iki febr. 8-án (am Abendt Sanct Apolloniä) kelt végrendeletének egyik pontját, mely szerint a szegény-lélekfürdők Beszterczebányán is dívtak, itt közlöm: «Mehr bescheid ich flor. 50. vor Seebad, dasz man den armen Leuten gewonheit ist, als lang das Geldt werdt (währt), und dass sie meiner wolten gedencken, dasz sich Gott über mich erbarmet.»

[1] Propositiones factæ circa aquæductum stb. Városi levéltár 103. 30—36.

[2] Budai törvénykönyv 207. lap 411. és következő pontok: Aller habe sollen sy mit der Stadt Wage wegin.

[3] *Rakovszky* Pressburg 39.

mazott kővéka állott. Hasonlón Beszterczebányán a mérték-hivatal (Waag) a város számadásaiban gyakran említtetik. Már a XIV. századi jegyzőkönyvekben többször előjönnek a közkiadások, nevezetesen a hengerekre, melyek alatt talán a súlyokat vagy más készleteket kell értenünk.[1] Külön mérlegmester Waagmeister volt s ennek a mázsálásért díj járt.[2] A külföldi városokban erre eredetileg a város külön tanácsnokai ügyeltek fel, mint ezt példáúl Freiburgban a városnak már 1120-diki rendelete meghagyja.[3] Mig bányavárosainkban ezenkívűl ugylátszik az arany- s ezüstpénzek próbájára is hasonlón a város tanácsnokai rendeltettek ki. Mátyás király 1459-ben kiadott rendelete szerint a körmöczi kamaránál az aranypénzek értéke próbájára a városi tanács két közbecsülésben levő tagjainak kellett megjelenni, ugy mint az addig is szokásban volt, ugymond.

Ezen mértékház ugylátszik hasonlón a város terén álló azon nagy, nyilvános városi árúházban lehetett elhelyezve, melyről a következőkben a város épületei közt szó lesz.

[1] Id. h. Petrus Sartor (a bíró) expendit super civitatem — — pro libra VII. fl. præter ortonem. És pro lignis ad libram. Item pro cylindriis ad libram.

[2] Az id. városi jegyzőkönyvekben a Wagmeister Tax 32 frt stb.

[3] *Gaup* Freiburger Stadtrecht 1220. Art. 20. Omnis mensura erit in potestate 24 consulum. És *Hormayr* Gesch. Tyrols I. 2. 157. 1192. duo ex consulibus vel melioribus.

VI.

A város nevezetesebb történeti eseményei. A királyok látogatásai. IV. Bélától kezdve az Árpád- és vegyesházi királyok Beszterczebányán és környékén tartózkodása. A bányavárosok szövetsége s a királyi zólyomi, lipcsei, véglesi, saskői várhadnagyok támadásai. I. Lajos és Zsigmond gyakori látogatásai. Itteni udvartartásuk, fogadtatásaik. A csehek beütése Giskra alatt. Hunyady János itteni táborozásai a csehek ellen. Mátyás király által Beszterczebányáról kiüzetésök. Mátyás és Beatrix mulatása a városban. A király rézbánya-birtokai. János herczeg bányái. Hampó Ernust, Beckenschläger, a Thurzók és Fuggerek bányai bérlete s rézkereskedése.

A létezése első korszakában már is virágzásnak indúlt város kevéssé vett még részt az országos történeti eseményekben. Csak később emelkedik mindinkább ezek színvonalára, mig idővel az ország nagy történeti jeleneteinek is színhelyévé lesz.

Első századainak legnevezetesebb eseménye, ugylátszik, csak a királyok látogatásai s átutazásai voltak.

Beszterczebánya mellett egyfelől alig egy-két mértföldre lefelé a régi híres zólyomi királyi vár állott; mig másfelől felfelé mindjárt a lipcsei vár szomszédságban fekszik. Mind a kettő jóval régibb volt a városnál. A királyok előbbi okmányaiból halljuk említtetni már e várakat s értesülünk a felől, mint időznek ezen váraikban, mint vadásznak itt, mint utaznak erre fel s alá. És köztök, az útban feküdt Beszterczebánya.

A későbbi Árpád-korszaki királyok közül már IV. Béla, a város megalapítója, erre jártában gyakran látogathatta. 1237 óta többször megfordúlt Zólyomban. 1257-ben útban látjuk ismét Lipcsére menet. Kétségtelen, hogy ekkor útja csak Beszterczebányán vihette át, hol már előbb is alkotását, az uj várost megtekinthette, miután 1255-ben a város szabadalmait kiadva, a városban való megszállás királyi jogát magának s utódinak fentartotta.

És utóda is IV. István 1271-ben erre járván, Lipcsén és Beszterczebányán a város kiváltságait ujra megerősítette.[1] Hasonlóan IV. László, a kún, 1280. jan. 16-án Beszterczebányán mulat, mint okmányainak itteni kelte tanusítja, melyekben a Radványi családnak ott uj adományt oszt.[2] E vidékről szóló más adományai tanusítják, hogy itt mulatása közben a vidék előkelő dús birtokosaitól nagy értékű paripákat vagy méneket szerzett, melyekért falvakat osztogat a város határain.

III. András is, az utolsó Árpádfi, ugylátszik, különösen érdeklődik a bányavidékek iránt. A Huntok, Borsok és Balassák helyett, kik eddig, mint az egész környék főbirtokosai, urai és főispánjai, egyszersmind annak bányagrófjai is voltak, most az Olaszhonból magával hozott híveit, a flórenczi Balduint és Merculint teszi bányagrófokká.[3]

A királyi szék üresedése alatt, a hosszantartó trónversengések közt, keveset hallunk a városról. Az Anjou-dynasz-

[1] *Ráth* Magy. királyok tartózkodási helyei 1238, 1240, 1247, 1254, 1255, 1271 stb.

[2] *Fejér* Cod. Dip. V. 3. 17. 80. és 75. stb. *Kachelmann* Ung. Bergb. 60—69.

[3] *Kachelmann* Ung. Bergb. 67—8.

tiával azonban a mint nagy lendületet vesz a bányaügy és emelkedőben vannak a bányavárosok, I. Károly is többször megfordúlt, ugylátszik, e vidéken. .

Különösen Körmöcz tőle nyeri már királyi városi kiváltságát, s emelkedik most általa fel a többiek rovására. Bizonyosan ez időtájt, jövedelmezőbb aranybányái miatt lesz a Károly által először készíttetett aranypénzek verdéje, s általában az országnak ezentúl egyik legnevezetesebb pénzverő helye. Mig állítólag előbb IV. Béla alatt, épen ugy az akkor általa várossá emelt Beszterczebányán verettek volna ezüstös tartalmú rézből egy ideig e király ismetes durva nyomatú rézpénzei. De a mit inkább csak véleményezni és gyanítani lehet, mintsem biztosan állítani.*

A pénzverdéje jelentősége által most a többi bányavárosok fölé emelkedő Körmöcz lett az ekkor alakuló bányavárosi szövetségnek főhelyévé. Ezen szövetségbe Beszterczebánya és Selmecz, a közelben levő más kisebb bányavárosokkal is belépett. Számra, rendesen hét volt ezek közűl egyesűlve, de időnkint több vagy kevesebb is tartozott közéjök.**

Ezen szövetség mintegy a német kereskedő Hansavárosok mintájára alakúlva, inkább magánjogi, anyagi s kereskedelmi, mintsem történeti, politikai vagy csak országos közjogi jelentőséggel bírt.

A szövetséges bányavárosok rendesen felsőbb folyamodványú bányaperes és közös ügyeiket tárgyalták közösen, összes városaik polgáraiból összeállított esküdtszékei-

* Lásd *Kachelmann* Gesch. II. 123.

** *Kachelmann* Ung. Bergb. 72.

ken. Hasonlóan, mint más szabad királyi városaink, a budavárosi s korponai törvény szerint egy vagy más városba feljebbezték törvényszékeinktől ügyeiket.* E mellett közérdekű ügyeikben együttesen folyamodtak az ország főhatóságaihoz s a királyhoz. Együtt közköltségen készíttettek, adtak és vittek ajándékokat, mint már feljebb olvastuk; megvendégelték hasonlón a nálok egyik vagy másik városban itélőszéket tartó tárnokot, az adót rájok kivetett és ezen királyi járadékot beszedő kincstárnokokat és a kamara főnökeit.

Bányavárosaink ezen szövetségének történetét egyébiránt már a hazai jogtudomány tárgyalja. Bővebb részletes előadása még további történelmi tanulmányaink feladatáúl marad.**

A német Hansához hasonló politikai, sőt rendőri biztosságot nem igen nyújtott a szövetség. Bár egyszer-másszor szövetséges bányavárosaink fegyveres védelmi szövetkezéssel is segélték egymást; rendesen azonban a városaik körül álló zólyomi, lipcsei, saskői, véglesi stb. királyi várak hadnagyai- és főispánjainak nyomása és hatalmi fölénye alatt állottak. Ezek mindenfelé, épen útvonalaik erősebb főpontjain uralkodtak, s kereskedelmöknek és birtokaiknak gyakran inkább kárára, mint biztosságára szolgáltak. A beszterczebányaiak egyre viszik az ajándékot Zólyomba,

* Az előbbi fejezetben hoztam fel példát erre Beszterczebánya jegyzőkönyvéből. Teljesebben maradt fenn ugyanezen eset s több hasonló leirása a selmeczbányaiban. Melyből *Kachelmann* tesz közléseket. Ung. Bergb. 86.

** *Wenzel Gusztáv* munkáiban. Ujabban eziránt báró Nyáry Alberttől várhatunk érdekes tanulmányokat.

Lipcsére, mint már előbb közlött jegyzőkönyveik adatai erről folyton szólanak. Majd panaszkodnak polgáraik letartóztatása, másoknak az útakon, hídakon megvámoltatása miatt. Lipcsén elfogják polgárait, Zólyomban és Véglesen vámoltatják őket.*

Selmecz- és Körmöczbánya s a többi városok elkeseredett harczban állnak a saskői királyi várhadnagyokkal. Az Anjouk s a többi vegyesházbeli királyok által behelyezett Csetneki Bebekek, Vesszősök vagy Veszesek, az Uporok és Zubonyák, a Kollerek és Dócziak majd birtokaikat el-elfoglalják, majd városaikat és polgáraikat megrohanják. Gyakran éveken át valóságos háborúkat viselnek és ütközetekben csatáznak, mélyekben rendesen a békésebb polgárok húzzák a rövidebbet.**

Királyi szabadalmaik ilyenkor nem sokat használnak. Végre is újabb királyi védelemért folyamodnak; szabadalmaik ujon megerősíttetnek. A királyok, az országos főkormány és törvényszékek ilyenkor rendesen pártfogolják. Megvédeni, régi jogaikban fentartani törekszenek őket elnyomóik ellen, ha folyamodnak, felmennek Budára, vagy midőn a királyok és főhivatalnokaik személyesen lejönnek. Itt bíráskodnak, osztanak kegyeket s uj okmányokat, véd-

* Id. jegyzőkönyv 1380. után: Item quando notarius equitavit Budam propterea, quod castellani de Lyptsch captivaverunt nostros violenter, Consumpsi 2½ fl. auri. Dedit 24 gross. pro litera, emit Paulo 1 arcum in Corpona pro 31 gross. Hasonlóan a zólyomi, véglesi vámfizetés miatt számos panaszos okmány a levéltárban. S a híres 1499-diki pör a vámmentesség s az erdőbirtok miatt. (Lásd *Kachelmann* Gesch. III. 127. közölve.)

** *Kachelmann* Ung. Bergb. 77.

leveleket adnak jó pénzért, s ilyenkor ismét rendesen ujra megerősítik szabadalmaikat vagy ujabbakkal tetézik.[1]

I. Károlyt is többször itt találjuk. 1339-ben, valamint 1340-ben az őszi időszakot ismételve a város szomszédságában tölti, valószinűleg hosszabb és nagyobb vadászatokat tartva Zólyomban, és Lipcsére menet Beszterczebányán, mely alkalommal ismét Beszterczebányának és több bányavárosnak szabadalmait itten megerősíti.

Még gyakrabban találkozunk itt utódjával I. Lajossal. 1344 óta vannak már Zólyomban, majd Lipcsén is kiadott okmányai. Mindkét helyütt élete végeig számtalanszor s annak végső éveiben, 1382-ben is még utóljára huzamosan itt mulat. Innét keltezi még a vadászatok alkalmából is okmányait. A két hely közt átvivő úton gyakran megy Beszterczebányán keresztűl és időz és mulat a városban.[2]

Ezen időtájt 1350 körűl kezdi, ugylátszik, Lajos építtetni a zólyomi mai, ujabb várat is. Mert a régi zólyomi vár a város feletti magas hegyen, a mostani pusztavár helyén állott. Mily költséges volt már ekkor a királyok itteni tartózkodása a bányavárosokra nézve, mutatják Selmeczbánya jegyzőkönyveinek részletes feljegyzései.[3] Zsig-

[1] Lásd az előbbit mint mennek Budára a Lipcsén elfogott polgáraik ügyében. Hasonlón ily véd- és menlevelekért Zólyomba s a királyhoz: i. h. Item quando iudex cum Kirchhenell equitavit ad David pro literis promotoriis ad dominum regem et ad cancellarium: centum denarios; et pro alia litera 1 fl. És quando equitaverunt in Lyptoviam ad dominum regem $2^1/_2$ flor. auri. Item pro litera expeditoria bona cameræ 1 fl. auri.

[2] *Ráth* Királyok tartózkodási helyei 57, 78. s a köv. okmánya in venatione.

[3] *Kachelmanndl* Ung. Bergb. 72 és 82. közölve.

mond uralkodásával mind nagyobbodnak e költségek. S ezek bővebb feljegyzései által élénkebben lépnek már elénk az események is.

Zsigmond 1382-ben Zólyomban nagy kiséretével megjelenvén, itt fogadja a lengyelek hódolatát, s megy velök innét magyar hadaival Lengyelországba. 1388-ban jul. 13. és 1391-ben jul. 15., valamint 1401. novemberben és 1403-ban ismételve itt zólyomi várában, mig 1403. april 13. Korponán és jun. 13. Beszterczebányán találjuk.[1] Valószinűleg ezen korszakból szólnak már a beszterczebányai jegyzőkönyvek említett sűrűbb feljegyzései, mikép járnak a biró s esküdtek Zólyomba, visznek egyre ajándékokat s vendégelik a tárnokot, s a királyi kíséret főbb embereit. 1390-ben martius végén Kanizsay tárnoknak igy nagyobb összeg pénzt, csak bort mintegy 50 frtárát, és 31 köböl zabot fizetnek. Hasonlóan Stibornak Korponára, talán midőn már a lengyelekkel Zsigmondhoz hódolni jött, vagy 1404-ben, midőn Zsigmond is Korponán, s innét Beszterczebányára készülőben volt, visznek öt lovat; kiséretének, szolgáinak zabot, bort.[2] De a kiszaggatott s elégett jegyzőkönyvek ezen fenmaradt töredékjegyzetei a nagy költségeknek csak egyes, kisebb tételeit tartották fenn. A selmeczbányai teljesebb feljegyzésekből tudjuk, hogy 1393-ban Zsigmondnak itt mulatása a városnak 3000 vörös és 14 aranyforintba került, a húson, baromfin és boron kívül.[3]

Midőn azért 1404. és a következő 1405. évben is húza-

[1] *Ráth* Utazások i. h. és *Kachelmann* i. h.
[2] L. az előbbi fejezetekben a jegyzőkönyvi idézeteket.
[3] *Kachelmann* i. h. 90.

mosabban mulat Beszterczebányán és vidékén: Zólyomban, Lipcsén, Véglesen, mind két évben a nyár, ősz és tél egy részét folytonosan vagy mindegyre visszatérve itt töltvén, — a város a királyi udvartartás által erősen igénybe volt véve. Zsigmond ekkor máskép is, mint rendesen, nagy pénzszűkében lévén, Beszterczebányán 1404. januar 5-én ezer aranyforintot vett fel kölcsön vagy előlegesen Druslin Péter körmöczi bányagróftól, utalványozván számára kárpótlásúl a város befolyó jövedelmeit.*

Az ily királyi megszállás és fogadás a városokban, a mily nagy ünnepélyekkel, oly tetemes költségekkel járt. Az ország törvényei, városok statutumai, mint például a budai törvénykönyv, egyenesen meghatározzák nemcsak mikép kell a királyt fogadni a megérkezés alkalmával, hanem mily ajándék jár neki és kiséretének. E szerint az érkező király elé, ugymond, férfi és asszony, öreg és fiatal egyházi menetben, a papsággal és szerzetesekkel, égő szövétnekeket, zászlókat és ereklyéket víve megindúl harangszó közt; a tanács a bíróval lóháton mennek fogadására.** Erre azután következtek az ajándékok. A városnak gyakran az adót több évre kellett ilyenkor előre lefizetni, vagy hogy az a felajánlott rendkívüli nagy ajándékok s összegek

* *Kachelmann* i. h. 92.

** *Budai törvkönyv* 31.: Wenn — der kunig in herfahrten zeucht, oder reist: Man u. Weib, iung und alt, mit der Priesterschaft von allen Kirchen und Klostern erbarlich geziert, in einer process mit fanen und heiltumb und mit prinnenden kerzen sullen im hingegen gen stb. — Más külföldi városokban ekkor, például Zsigmondnak bevonulása alkalmával ellenkezőleg a tisztességes nők nem mentek eléje. L. *Kriegk* Deutsch. Bürgerthum 263—4.

fejében, melyek az adót rendesen jóval felülhaladták, különös kegyelemből elengedtetett.[1] Erre következtek a királyi udvarmester, a pohárnok, asztalnok, ajtónálló, lovászmester, sőt a szakácsok, az inasok és kocsisok számára járó ajándékok.[2]

Beszterczebánya jegyzőkönyveiben ezen korból, a XIV. századból vagy XV. elejéről fordul elő egy ily számla-töredék, mely még a király kocsisának adott 200 denár, a királyné szekeresének 600, az ajtónállóknak fizetett 1200 denár beirásával végződik, mert kiszakadt eleje már hiányzik. Ugyanakkor a királyi ház gondnoka még külön kapott sáfrányra. A tárnok 32 forintára ivott meg, ugymond, nálok mintegy kétszáz pint bort.[3]

Ezen költekezések miatt a városoknak többször pénzt kellett másoktól felvenni, vagy előlegezni. És Beszterczebánya bírája, Ádám 1390 körűl ismételve előlegezett ezen látogatások alkalmával nemcsak a tárnok számára bort a városnak, hanem pénzt is.[4]

[1] Hasonlón a külföldön Németországban és más felé. Lásd *Kriegk* Frankfurt. Zustände 7.

[2] A budai törvénykönyv 34. és köv. az ezeknek járó szokásos ajándékok. S ezek az országos törvényben.

[3] Id. jegyzőkönyv — — — regis 200 denar. Currifero reginæ 600 denar. Item janitoribus regis et reginæ 1200 den. Item 400 den. procuratori pro croco. Quando Magister tavernicorum erat apud nos bibit circa Adam in vino pro 32 florenis per 40 grossos. Item IIII. florenos quando domina Frankin erat in civitate. Ez vagy Frank vajda neje, vagy talán azon familiaris reginæ Frank de Pukur neje volt, kit még 1442-ben is Erzsébet királyné az adó és ajándékok beszedéseért küldözött a bányavárosokba. (L. *Kachelmann* III. 43.)

[4] Az előbbi jegyzetben említők a bort. Egy más feljegyzé

Az ily mind költségesebb fogadások Zsigmondnak gyakran ismétlődő látogatásainál a kevésbbé tehetős városokra nézve majdnem elviselhetetlenek voltak. A városok panaszaira Zsigmond alatt, épen ekkor 1405. april. 15-iki országgyűlésen, mielőtt juliusban ismét Beszterczebányára ment volna, szabályoztatott a fogadás költsége, az ajándékok ára, száma és minősége.* E szerint a királynak csak két étkezésre valót tartoztak bőven szolgáltatni. Az udvariak közűl csak a lovászmesternek járt a város összes szűcseitől egy bunda, a zablakészítőktől egy zabola s így tovább a többi mesteremberektől. Ellenben más udvari tisztviselők és szolgáknak misem járt.

Sőt a szegényebb városok egészen is minden ajándéktól felmentettek. Igy menti fel épen ekkor Zsigmond, Beszterczebányáról menet Breznóbánya városát is meglátogatván, ezt az udvari kiséretnek járó ajándékok szolgáltatásától.

A királynak Beszterczebányán és vidékén, Zólyomban, Lipcsén, Véglesen tett látogatásai azonban 1405-ben is és 1406-ban megint egyre ismétlődnek. Ezentúl csak 1419-ben és 1423. találjuk Zólyomban, 1424-ben már nejének Borbála királynénak, kivel előbb Beszterczebányát is látogatta volt, adja át a zólyomi váruradalmakat, a királyi és bánya-

a város jegyzőkönyvében mondja: hogy a város már 1390-ben 5 arany forinttal is tartozott Ádám birónak: A. D. 1390. feria sexta post festum S. Jacobi civitas tenebatur Ade iudici V. flor auri, omnibus defalcatis et centum denarios.

* Előbb idézett Budai törv. kv. 35. és *Codex Juris Tavernicalis* 13. *Kachelmann* Gesch. d. Bergb. III. 28. Hasonlón a külföldön is. L. *Gaupp* Deutsche Stadtrechte des Mittelalters I. 39, 74.

városok jövedelmeit. A királyné 1428. itt Zólyomban hirdet hadat a Csehországban fellázadt huszíták ellen.[1]

A következő trónviszályok és pártversengések nyugtalan idején a bányavárosok s velök Beszterczebánya is egyszerre mozgalmasabb ugyan, de szomorú körülmények közé jutnak.

A behívott cseh zsoldos hadak ellen egy ideig Beszterczebánya is küzd. Ugylátszik, Rozgonyinak a cseh Prokopon és Prokupeken vett liptai győzelmében Beszterczebánya polgárainak is kiváló része volt. A város jegyzőkönyve töredékeiben előfordúlnak a Prokop seregeinek kikémlésére küldött őrök, előörsök, vagy kémek költségei.[2] Mivel azonban Erzsébet királyné által a Giskra vezérlete alatt 1442-ben felfogadott cseh zsoldosok leginkább a bányavárosokra voltak utalva, e városokkal Beszterczebánya is kénytelen volt majd együtt, majd az ellennel szövetkezve érdekeit védeni.

Ezen helyzetben többnyire váltsággal sikerült a városnak a nagyobb hadveszélyt magától távoltartani.

Csak mire Hunyady János, mint az ország kormányzója, 1450-ben seregei élén jön Körmöcz, Beszterczebánya és Zólyom alá, innét a befészkelődött cseh rablókat[3] tűzzel perzseli ki, érte a vidéket nagyobb hadvész.

Mátyás király még folytatva a cseh zsoldosok ellen a háborút, miután már fővezérök Giskra is meghódolt neki,

[1] *Ráth* i. h. *Kachelmann* i. h. 92.

[2] I. vár. jegyzők. Speculatoribus quando Procopius erat in Liptovia centum et XI. grossos.

[3] Igy Bohemi latrones nevezi őket már az 1448-diki országgyűlési felirat.

jön 1465. Beszterczebányára, hogy a felső vidékeken lévő maradványaikat az általa először szervezett álló hadseregeibe besorozza s az ellenállókat teljesen kipusztítsa.

Ezt végrehajtva s a csehek kiirtása által az egész vidéket rablásaiktól megszabadítva, már hatalma s uralkodása magaslatán volt, midőn 1478. Beszterczebányát nejével, Beatrix királynéval ismét ujra meglátogatta. Mint udvari történetirója, Bonfini beszéli, a finom izlésű olasz származású királynét, ünnepélyes utazásokkal mulattatva, vitte az ország szebb és nevezetesebb városainak látogatására, hogy azokat nékie bemutassa. Fényes kísérettel jöttek Beszterczebányára, az ország nagyjaival, megtekintvén a bányákat, a zuzodákat, őrlőmalmokat s olvasztókat.*

Ekkor történt, hogy a király a város szép tere közepét elfoglaló nagy árúcsarnok vagy csak vásárbódék lehordását elrendelte. A jó ízlésű király nem tűrte talán, hogy a várostér szép házsorának kilátását, melyre a királynéval és kiséretével ablakából tekinthetett, egy épület gátolja, mit csak nagy árú- vagy tőzsde-csarnok ellenezhetett. Mert a kisebb bódék kevésbbé állták volna útját, s a város tanácsának sem lett volna e miatt királyi rendeletre szüksége, mely maig városi levéltárában olvasható.**

Ezen alkalommal vehette át Beatrix királyné a nászado-

* *Bonfini* dec. IV. lib. V. 600 és *Baksai* Chronologia 1478. az Appendixben.

** Városi levéltár 10. csomag 8. szám. Hosszú fabázról van ugyan szó, melyben hús, zöldség stb. árúltatott (lásd Kachelmann III. 113. véleményét is). De e mellett hasonlón árúház lehetett, mint a német városok ily kereskedő-házai, például a kölni híres Gürzenich, melyek eredetileg hasonlóan faszerkezettel épültek.

mányúl nyert zólyomi várnak s a hét királyi bányavárosnak, melyek közt Beszterczebánya is volt, jövedelmei birtokát.

Mátyás király is, ugylátszik, ekkor vagy hogy már előbbi beszterczebányai mulatása alkalmával szerzett magának itten dús rézbányákat. A Fuggerek egyik bányatisztje, factora, Türnschwamb, később budai polgár, beszéli mintegy félszázaddal később, a már is részben, ugylátszik, mesésen hangzó hagyomány után, hogy Schweingrettel nevű beszterczebányai gazdag bányabirtokos nagy bányavállalatai által tönkre jutva, innét kivándorolt és mint bányamunkás tengett. Fia, ki hasonló módon kereste Beszterczebányán élelmét, de atyja bányáira jogát fentartotta, mire a rézbányák ismét dúsan jövedelmezni kezdettek, atyját a visszajövetelre és bányái visszafoglalására bírta. Midőn azonban jogaikat elhagyott bányáikra most ujra érvényesíteni törekedtek, a várossal hosszas pörbe keveredtek. A királyhoz folyamodván, Mátyás szintén saját előnyére igyekezett volna, ugymond, a keresetet fordítani, és megszerezte tőlök bányáikat.[1] Mátyás egy ideig a tárnok által kezeltette ezen bányákat. Majd János fiának hagyta,[2] ki egy ideig tisztjei által a rézkereskedést s a bányamüvelést itt nagyban űzte, mint Beszterczebánya számkönyvei tanusítják, feljegyezve a nagy összeget, melyeket János herczeg a városnak bányadíj fejében fizetett.[3]

[1] Lásd *Engelnel* f. i. h. I. 192. Hogy ezen időben a Schweingrettel család nemcsak Beszterczebányán, hanem Selmeczen is előjön, hol Miklós akkor bíró volt. Lásd *Kachelmann* Geschichte III. 93.

[2] Thurnschwamb. e. i. h.

[3] Az 1482 utáni számkönyvekben többször: Item von des Herzogs Hans Handler 159 fl.

Ugyanekkor jutottak, ugylátszik, Mátyás király kincstárnoka, és mint kikeresztelkedett zsidó, a királynak komája és kegyencze Hampo Ernest is és fia, azután Beckenschläger János püspök, Mátyás behozott kedves embere, valamint az akkori kamaragróf, Mühlstein Vid a beszterczebányai dúsan jövedelmező rézbányák birtokához, s a rézzel való jövedelmes kereskedéshez. Utóbb azonban mind János herczeg, mind a Hampók bányáikat a betlenfalvi szepesi Thurzóknak adták haszonbérbe. Ezek vétel által megszerezvén 1493-ban a beszterczebányai akkori legdúsabb rézbányabirtokosok a Gloknitzerek és Königsbergerek s a Szatmári testvérek, mindannyian az előbbi századokban nevezett szepesi Tilmannok és Jungok örököseinek bányáit, a réztermelést és kereskedést nagyobbrészt ekkor kezökbe kerítették.

Mire Mátyás halálával Ulászló az özvegy királyné Beatrixnak a bányavárosok s a zólyomi vár birtoka megváltása fejében tett 200,000 forint követelését nem volt képes kielégíteni, a pénzt a Thurzók előlegezvén, nekik köttetett le zálogban a többi bányavárossal Beszterczebánya is. Egyszersmind sógoraik az augsburgi híres tőzsér és rézkereskedő Fuggerek ekkor, 1494-ben vették ki velök egyesülve Beszterczebányán a királyi bányákat.

A város ez által a hatalmas pénzemberek kezébe került, s idővel jóléte azok nyomása alatt mindinkább szenvedett. De ez már a jövő korszakba esik.

Egyelőre azonban a város réztermelése és kereskedése nagy lendületet nyert. A Thurzók királyi engedélyt kaptak az első rézhámor felállítására. Mert eddig csupán a nyers fekete réz vitetett ki. Majd még inkább értékesíteni kezdék

a rezet az által, hogy ezüsttartalmát is jobban kiolvasztva elválasztvák.

A város általában, mint láttuk, e korszakban mindinkább emelkedőben volt és Felső-Magyarország egyik legvirágzóbb kereskedelmi helyévé lőn. Nagy vásárterén állott, mint halljuk, híres áruháza vagy csarnoka. Élénk ipara, melynek kezdetét s emelkedését már feljebb szemléltük s virágzásáról, keresett czikkeiről még lejebb is hallunk, — a környékén virágzó földmivelés, az alfölddel a felföldet közvetítő főutvonalai az ország egyik leglátogatottabb fővárosává tevék.

Ez irányban jelentékenységét annyira fentartotta, hogy a dúsabb bányaáldás szűntével is még sokáig a legnevezetesebb hazai ipartelepek egyike maradt.

VII.

A város régi alakja. Vára, az acropolis, alkatrészei. A város tere, házai, utczái, falai, tornyai, kapui. A templomok, műépitészeti izléseik, műemlékeik, épitészeik, kőfaragók, szobrászok, festők, kisebb egyházi művek, zománczos kelyhek, harangok.

A város régibb kora lakosainak viszonyait és történeti eseményeit elmondva, érdekes lehet még a város akkori kinézésének: vára, házai és templomai monumentalis műalkotosainak képét e vázlatban elénk állítani.

IV. Béla újabb politikai és hadintézményei, — melyeknek a városi municipiumokat alkotó kiváltságlevelei kifolyásai voltak, nemcsak a városi önhatósági élet tekintetében, hanem a városok külső alakulására is befolyást gyakoroltak.

A megyei várszervezet, melyet első királyunk Sz. István a kor viszonyaihoz képest oly mély államférfiúi belátással alkotott, nem volt többé, mint mondók, eredeti hadszervezetében elégséges, nem a szerint teljesen fentartható. A várbirtok királyi adományozások által mindinkább elidegenítve, s ezáltal a várjobbágyi hadszolgálat és szervezet is, mely a birtokon alapult, meg volt gyengítve. Béla hasztalan igyekezett azt, elejéntén a birtokok visszafoglalása által helyreállítva, megerősiteni. A tatárjárás alkalmával, melynek a megyei hadak nem voltak képesek többé sikeresen ellenállani, a szerkezet teljes helyreállításának és

fentartásának czélszerűsége is kétesnek mutatkozhatott. A rendszabály, a mily nehéznek bizonyult kivitele a várjószágoknak visszafoglalása által, ugy nem látszott már kielégítőnek. Másról is kellett tehát az ország védelme végett gondoskodni.

A tatárjárás azon tapasztalatra vezetett, hogy a magasan álló erős helyek, a várak, a falakkal s tornyokkal védett pontok, bekerített városok, monostorok, egyházak leginkább képesek voltak az ily pusztítva berohanó hadak ostromának ellenállani. Legalkalmasabbak, legbiztosabbak a menekvésre és védelemre.

Az elajándékozott várjószágok meggazdagodott nagyúri birtokosait kellett tehát várak építésére s a megfogyott vármegyei hadak helyett csapatok, banderiumok tartására buzdítani. A várnépek felszabadítása által önálló városokká alakult telepeket, az elpusztult várjószágokon megtelepített idegen gyarmatosokkal keletkező városokat kellett tehát városaiknak várdákkal, erődökkel, falakkal való megerősítésére bírni.

Igy kezdenek a XIII. század másik felében, hegy- és vízváraink keletkezni; falakkal, bástyákkal s tornyokkal várszerűleg erődített városaink épülni.

Addig a várak inkább csak földsánczokkal, fapalánkkal erősített táborhelyek voltak. Gyakran csak fatörzsek s gerendákból emelt kastélyokkal és lakokkal és legfeljebb egy kő-toronynyal a közepén voltak ellátva. Azon általános hit, mely a kővárakat, ezek romjait, a létező legrégibb alkotmányoknak tartja, egyike maig a nagy közönség azon balvéleményeinek s álhitének, melyek mostanig is, midőn már a tudomány ezen elemi dolgokon régen túlhaladott, épen

ugy uralkodnak, a valódi műveltségtörténeti ismeret hiányánál fogva, mint példáúl, hogy a gót csúcsíves építészet a gótoktól származik, vagy hogy az ily régi templomokat Magyarországban egy helyütt mind Sz. István, más helyütt meg ismét a csehek építették volna. Miben mindannyian egyaránt ártatlanok voltak.

Csak a XIII. század közepe után, annak vége felé kezdenek hazánkban is épülni rendesen ujra a vár-, a kőfal- és bástya-erődök, egyszóval a középkori sajátlagi vár, miután már az őskori római castrumok s más népek erődeinek emléke egészen elenyészett volt. Ezen időtájt keletkeznek városaink erődei is, nevezetesen az európai régi műkifejezés szerint ugynevezhető újabb acropolisok: a városok fellegvárai, a várdák, citadellák. Ezeknek pedig épen legérdekesebb, eddig kevéssé méltatott példányait bányavárosaink tartották fenn. Nevezetesen, városunk is Besztercze-bánya egy ily, bár részben már romban lévő, részben átalakúlt és lerontott érdekes acropolis maradványával dicsekedhetik.

Legtanúlságosabb emlékét képezik ezek egyszersmind városaink műveltségtörténetének. Már a görög-hellen gyarmatok, a római olasz város-telepek régi gyakorlata volt, hogy városaik kiváló magaslataira erődöt állítottak; a mint mondók, szikla vagy hegyorom magaslatán állott rendesen az erős oldal- és körfalakkal erődített hely, melynek közepén a templom, a főszentély volt a nép isteneinek csarnokával. Ebben állt a kincsház, itt voltak elhelyezve az állam legértékesebb tárgyai, művészetének remekei. Ide vonúlt fel a nép ünnepein s a vész napjain, a háború idején végső védelmére. Athen és Korinth acropolisa, Róma capitoli-

liuma, Nápoly castellja, valamint a kisebb olasz városok, Ancona és Spoleto stb. fellegvárai, a mint a város legfőbb magaslatain állanak, mindannyi példa rá akár az ős, akár a középkorból. És mig, sajátságosan, Németországban ennek kevésbbé látjuk, legalább már jelenleg, élénkebb nyomát, alig egy-két helyütt; addig hazánk első régibb városainak ezen várrendszere még legtöbb helyütt nyomozható: Esztergomban példáúl és Pécsett, Nyitrán és Veszprémben, Egerben és Sopronyban, Zágrábban és Pozsonyban stb. Ott látjuk mindenütt vagy csak észrevehetjük, mint áll vagy inkább állott már a város egyik végének fensíkján főegyháza, beillesztve, ugyszólván, a főerődítvény védfalai és bástyatornyai közé.

Ez volt nyilván városaink acropolisa, mit sajátságosan hasonlón feltalálunk Erdély flandriai gyarmatosainak eredeti római daciai telephelyein.* Mig Belgiumban a flandrok ős hazájában ezen rendszer régibb nyoma szintén kevésbbé vehető már észre.

Magyarország városainak ezen kiváló érdekes alkatrésze azonban maig leginkább felismerhetőn, mint mondók, bányavárosainkban tartotta fenn magát. Selmeczen példáúl és Körmöczbányán, Korponán és Beszterczebányán. Fekvésére nézve kétségtelenűl legkiválóbb ezek közt a körmöczi acropolis. Átalakításaiban is igen érdekes a selmeczi. Teljesebb, alkatrészei által, a beszterczebányai. Legkevésbbé épen maradt fenn már a korponai. Mindanynyiból azonban még teljesen construálható bányavárosaink ezen régi fellegvárainak alkata.

* *Müller* Vertheidigungskirchen in Siebenbürgen Mittheil. II. 211.

Közepén rendesen a város főszentélye, a főegyház áll, olykor más városainknál erős falai egyrészével vagy csak tornyával magába a várfalszerkezetbe bevonva s beillesztve.* Ezen templomok többnyire monumentális, eredetileg román félkörív vagy átmeneti ízlésben vannak építve, és később csúcsív idomban átalakítva. Mit ismét a későbbi ízlés, a renaissance átalakításai rontottak meg nagyobbára.

Mellette áll rendesen egyfelől, a szentélyhez, a nagy templomhoz közel, a hely másik szentélye, a halotti kápolna, az úgynevezett középkori carnarium. Holtok után a polgárok épen ugy kívántak a templom közelében temetkezni, mint életök legünnepélyesebb óráit a templomban töltötték. Selmecz- és Körmöczbányán még ezen halotti kápolnák maradványaiban eredeti román építészeti ízlésöknek köralakzata s jellege felismerhető; ámbár mindkettő csak félig elhagyottan maradt fenn. Beszterczebányán ellenben, mint sok más helyütt is, átalakítva, kibővitve találjuk már a késő gótízlésű, ugynevezett tót templomban. Csak helyzete és a régi okmányokban előjövő sz. Mihály-egyház neve — minthogy ez volt rendesen a középkori halotti kápolnáknak, mint például a kassainak is czím-neve — jelöli eredetét.** Csak később, a hanyatló gótízlés korszakában alakíttatott át s a hitújítás kezdetén bővíttetett a külön hitfelekezetek számára, miáltal az alaktalan két hajót, az ez által ferdén félre esett mai szentélylyel nyerhette; minthogy a szentélyre

* Lásd ezt bővebben részletezve alább, IV. köt.: Az egri régi székesegyház Egervárában.

** Városi levéltár 449. csom. 7. sz. 1496. ecclesia S. Michælis Novisolii: ekkor Sándor pápától búcsút nyervén átalakulóban volt már.

a protestánsoknak ugy sem volt szükségök, mig jelenleg így, elferdítve, a tótajkú hívek templomáúl szolgál.

Ezen egyházak körül alakult azután a későbbi temető is, hol az előkelő polgárok, midőn már a halotti kápolna túltelvén, sírboltjaiban nem temetkezhettek, a templomok tövében választották nyughelyeiket. A templomok ezen, kezdetben nagyobb-kisebb falakkal kerített tere vagy udvara volt sajátkép eredetileg azon czínterem, — a coemeterium, ceinctur, szláv czintorin, a német Fried- és Freihof, — hol kezdetben a kirakó vásárok is tartattak, mint a legbiztosabb s a röktöni betörések ellen falakkal és kapukkal védett helyen, a templom körüli városi központon s elejéntén rendesen az egyházi ünnepeken, mint azt a magyar vasárnap és búcsú név is jelzi.

A kapuk felett, a templomon, a falak szögletein emelkedtek azután a magasabb őr- s alacsonyabb s tágabb védtornyok, kapu- és szögletbástyák. A templomnak vagy a várbeli tanácsháznak vagy csak a belső kapuknak egyikén emelkedett a fellegvár magas jeladó tornya, az ugynevezett Bechtfried, befroi: őrtorony, melynek erkélyeiről hangzott az őr szava és jelzése. Néhol, mint Beszterczebányán is, kettős kaputorony előerődítvénynyel (Vorwerk) és felvonó híddal vezetett a várba. Előfalán a szurokontő-orrok (az ugynevezett maschikuli, Pechnase) nyilásai maig is láthatók, melyeken a közeledő vívókra és betörőkre még a végső esetben folyó, izzó szurok s forró víz öntetett.

Másfelől bent a vár alkotó részeit képezék még a tanács- és törvényház, a városi prætorium, többnyire nyílt s itt nálunk maig fenmaradt oszlopcsarnokaival, árkádjaival az első emelet hosszában, honnét a határozatok, az

ítéletek a népnek kihirdettettek. Továbbá körös-körül a várőrízet tornyai s a várhadnagyok és őrcsapatok laktanyái állottak. Mindannyi még maig romjaiban és átalakításaiban is imposans erős alkotmány; méltó, hogy az enyészettől, melynek indult, most még kisebb költséggel, valamely közczélra alkalmazhatón, a város falainak érdekes kaputornyaival együtt fentartassék. Ezen házak egyikén még késő gót keletkeztének 1474-iki évszáma is olvasható Mátyás királynak s a városnak megrongált domborművű czímerével, mely azon hagyománynyal függ össze, hogy egykor Mátyás, itt időzve, benne lakott. Ugylátszik, hogy a ház csakugyan ekkor ilyen nevezetesebb czélra lakásúl épűlt. Lehet, hogy királyi szállóhely, lehet, hogy a várőrség hadnagyának laka volt.

Kívülről, az alacsonyabb városi részről, vízvezeték által táplált vízárok fogta körül a várat. Feltöltött helyén most sétatér áll. Másfelől kettős bástyafal és a magasabb hegyoldal helyzete védte, valamint a selmeczi várat is. Mig a körmöczi nagy magaslatára alulról hosszú fedett lépcső, külön alsó várudvar fallal, az ugynevezett Zwingerrel, védve vezetett fel. Mindkét utóbbi várnál a templomtól különváló tornyok is uralkodtak a magaslaton. Selmecz várának azonban újon épült gótízlésű temploma is, mire elkészült, már azonnal várerőddé alakíttatott át.

A beszterczebányai vár dús hadfelszereléséről szólnak még a város levéltárában olvasható inventariumok, leltárak, melyekből látjuk, hogy korszakonkint bőven volt ellátva mindennemű fegyverekkel.* Közűlök

* Városi levéltár 40. csom. 8. sz. és 115. csom. 17. sz.

nem egy érdekes tárgy maig is a város levéltárában letéve megmaradt. Érdekes leeresztett sisasok, pánczélok és vassodrony-ingek, kardok és óriási pallos-bárdok. Mig Selmeczen a várkamarák egyikében felhasználatlanúl maradt nyilvesszők, mint raktárban halomra hányva feküdtek a legújabb időkig és csak nemrég felállítva, rendeztetett azok megmaradt része.

***

A vártól, mint a város fejétől kezdve, sugárzottak ki azután Beszterczebánya város főutczái és nagy tere fel- s lefelé. E tér, mint a város piacza, vásártere, mindinkább szélesbedő körben tágúl közepéig, mig alul az alsó útcza nyílása felé ismét összébb fut. Ezen szélesen alkotott szép tér házsorának feltünő nevezetes sajátsága, azon kétségtelenűl részint kilátási, de részint talán hadvédelmi czélból is alkalmazott rendszere, hogy minden ház a főtéren a mellette alulról vagy felülről, a mint vesszük, álló háznál nehány lábbal, mintegy ablaktérrel küljebb vagy illetőleg beljebb áll. Ez által az egész tér bizonyos fokozatos, lépcsőzetes, érdekes és sajátságos kinézést nyer.* Ugyanez észrevehető még a Szepességen is egy-két helyütt.

Ezen szabályos, szép nagy tér közepén állott eredetileg a nagy vásárház, árúcsarnok, vagy tőzsde, melyről említők, hogy Mátyás király lerontatta, nehogy a vásártér szép kinézését gátolja. A vásártéren állottak nagyobbrészt a várost

* Talán ezt érti városaink törvénykönyvében a házépítési rendszabály is, a *Codex juris Tavernicalis*-ban 128. De erectione domus: quod domos vicinorum excederet et aspectus platearum tolleretur. — És a budai törvénykönyv 174. Wy Kainer soll verpawen seynes nahparn fenster.

alapított első bányabirtokosok és bányaurak házai, s innét származott a főbb polgárok, várost alapító eredeti bányabirtokosok: Ringbürger, tér- vagy kör-polgárok elnevezése, mint kik a város főterén körben álló házaikat építék és birták, s ezzel, mint mondók, a város első polgárai s urai voltak. Őket, vagyis e házak birtokosait, illeti maig egyedül a regale, az italmérési jog.

A város házai, utczái vidéki városaink legcsinosabbjai közé tartoztak és tartoznak maig. Hasonlón, mint a gót-ízlés korában épült más városokban, itt is a házak homlokzata a térre, az utczákra keskeny, mig belül hosszúra nyúlnak, keskeny hosszas udvaraikkal. Ezen rendszer mellett minél több ház férhetett el a főtéren s az utczákon; mig belül nagyobb üzleti s gazdasági udvarnak adott helyet. A többnyire már újabb ízlésben átidomított házak némelyikén nemcsak az eredeti gót építészeti alak alaptervezete ki vehető még, hanem egyes gót idomú részletek s alakítások is észlelhetők. Érdekesek még e részt az Eisert-, a Szentiványi-ház, a kamara-udvar stb. ívezetei s párkányai.

Hogy a város első korszakában a házak nagyobbrésze itt is, mint másutt, fából volt, tanúsítják a városi jegyzőkönyvek, melyek még külön jegyzik meg a körülményt, hogy a ház kőből épült.* A faházak is azonban, mint azok a régibb német városokban, Braunschweigban, Frankfurtban stb. még itt-ott korunkig láthatók voltak, gyakran

* Idézett legrégibb vár. jegyzőkönyv: circa domum lapideam Hans Rulant. A *Budavárosi törvénykönyvben* is 173: Steinen oder holczen hausz, még általánosan dívott az utóbbi is.

csínosan, ízléssel és mesterségesen épültek, részben falazva is, gerendarakat közé (ugynevezett Fachwerk) alkalmazva a falat.

Ellenben a mint a főutczák s a főtér házai mögött a hosszú kertek s udvarok messze elnyúltak, ugy rendezett további utczáknak és házsoroknak nem igen volt helye. Rendesen még csak a városból kivezető nehány utcza, alúl és felűl, az éjszaki és déli, keleti s nyugati oldalon állott rendes házsorokból, melyek a város kapujával végződtek. Azontúl a falak mögött, sőt a falak közt is földek, kertek és egész majorságok állottak inkább, mintsem utczák vagy külvárosok. A vár alatt, mint említők, volt igy a plébános majorja, másfelé jobbágyai is laktak.

A városnak kevésbbé jelentékeny, későbbi falain még nehány érdekes erődített tornya maig fentartva látható. Valamint egy-két kapuja is, mig a többi legújabban rontatott le. Rajtok, a mint már jelenleg újabb átalakítások láthatók, a régibb műépítészeti ízlések nyoma nem igen észlelhető többé.

A műépítészet azonban városunkban is, mint mindenütt, sajátlag az Istenházával, a templommal kezdődött. Ebben volt központja, itt érte legnagyobb virágzását s culminatióját, itt hagyta fenn legbecsesebb emlékeit, s innét sugárzott ki a többi alkotásokra is.

Valószínű, hogy már a XIII. század második felében, midőn a város alakult, és IV. Béla intézményénél fogva a legkiválóbb magyarországi városok sorába lépett, kétségtelenűl várerőde is és ennek körében temploma már akkor kezdett román vagy csak átmeneti csúcsívízlésben épülni. Igy épültek ezen műízlésben a szomszédvárosok: Korpona

és Dobronya, sőt Hajnik helységnek is, maig eredeti átmeneti románízlésök részleteivel fenmaradt templomai. De a gazdagodó város dús lakosai már a XIV. század elején annak újabb átalakítását, nagyobbítását vagy egészen újonépítését vették foganatba. 1300-ban legalább már egy pápai búcsú-engedély adatott azoknak, kik a beszterczebányai Boldogasszony-egyház épületéhez segélylyel járúlnak.[1]

Ezen év azonban az itteni újabb egyház-építkezéseknek csak kiinduló pontjáúl vehető fel. Mert ezen egyház is, mint általában akkor minden nagyobb templom, évtizedek hosszú során, ha nem századokon át épült, vagy csak folytonosan épülőben, átalakulóban volt. Hogy 1335-ben csakugyan még igy épülőfélben van, az ez évről szóló további pápai bullák tanúsítják.[2]

Az egyház egyes részei azonban, mint a szentély s az oldalhajószerű mellékkápolnák, kétségtelenűl csak a XV. században, a késő gótízlésben épültek s készültek el. Mert a mint jelenleg az újabban ismét többször álalakított egyház eredeti gótízlése még kivehető, az a magyarországi XV. századi késő gót idom teljes jellegével bír.

Ezzel egyébaránt a fenlévő adatok évszámai is megegyeznek. Ezek szerint mellékhajószerű s emeletes kápolnái, mint a Corpus Christi s a Szt. Borbála-féle kápolnák, sőt magának az egyháznak egyes részei, talán épen, mint

[1] Városi levéltár 448. cs. 2. sz. Lásd a pápai búcsúleveleknek a templomépítési chronologiákra való jelentőségét kimutatva alább az egri székesegyház leirásában.

[2] U. o. 18. sz. a.

mondók, szentélye is, 1463 óta mintegy 1502-ig folytonosan mint épülőben levők adatolhatók.[1]

Műbecse azonban a már hanyatló gótízlés s a kevésbbé szervezetes ekkori hazai műgyakorlat daczára is, még kiválóbb építészeti emlékeink sorába emeli.

Hazánk nagyobb városai gót egyházainak mintájára: hosszúra nyúló szentélylyel alkotva, dús és nagy ablakzatokkal volt ellátva, melyek részletei még az elfalazások mögött is kivehetők, és kevésbbé tág hajózatát több oldalkápolna, még az emeleten is, felső csarnokaikkal pótolják. Ezekben a csúcsívezet mesterséges háló- és csillaggerinczei is fenmaradtak még; mig ellenben az egyház csúcsív-boltozata a mult században alkalmazott újabb félkörívezettel átalakíttatott.

Különösen dús volt ékítményi, ornamentális részletekben és szobrászati művekben. Ha a templomot kívülről körüljárjuk, egykori szobrászati remekeinek töredékeire, számos emberi s állati alakzatok torzóira akadunk még most is, azon sokszoros barbár pusztítások után is, melyeknek nyomát mindannyi magán viseli. A külső oldaltámokon, azoknak félig lerombolt, leszedett csúcsai és tagozatai daczára, ott találjuk még, mint már ritkán másutt hazánkban,[2] azok ékítményeit, az ugynevezett bestiariusi, physiologusi vagy allegoriai, moralis értelmű emberi s állati szörny- s torz-alakzatok és csoportozatok érdekesebbnél-érdekesebb töredékeit, melyek hű rajzaik vétele s kiadása

[1] A városi levéltár 448. cs. 1—15. sz. 1. cs. 10. stb. 244. cs. 2. sz.

[2] Lásd fentebb I. 46. 137. ll.: *Közepkori építészet és szobrászat Magyarországon.*

mellett még tüzetesebb tárgyalást s megfejtést igényelnének s érdemelnének. A mennyire most kivehetők, ugylátszik, a hét főbűn allegoriai ábrázolását képezik. Itt-ott észrevehető ugynevezett mondat-szalagaiknak (Spruchbänder) már csak félig-meddig látható feliratai is erre vonatkozhattak mondataikkal. Egyikén például olvasni vélem a következő német mondatot: Stuoss mich nicht denn ich Stuoss dich stb. (ne taszíts engem, mert én is taszítalak téged) s valóban az egymást taszigáló, egymással küzdő szörny-alakok itt talán a kevélységet, irígységet jelelik. Valamint a többi más szörnyek a többi vétkeket: például az egymással és szörnyekkel küzdő koronás alakok stb. A szoborábrák művészete az ekkori e nemű legjobb alakítások közé tartozik, a mennyire e töredékek épebben fenmaradt részleteiből kivehető.

Letörtek azonban ezen támokról már a párkányzatok s azok díszes koronái, a hegyes toronykák, a karcsú fialák, melyek felettök egykor a magasabban kiálló szobrok mennyezetét képezték. Csak egy ily csinos alkotás maradt meg, mintegy hírmondóúl, az egyház keleti bemenetének előcsarnokán kívűlről, hol még a szép, ugynevezett fiala, mennyezetes toronyka, alatta a már üres fülkével látható, de a melyből a szent szobra már hiányzik.

Ily szobrok mégis láthatók befalazva a magas templomtornyon fent az ablakok körűl; valamint a lakházzá s iskolává alakított egyik mellék bástyatornyon oda befalazva. Hol, bizonyára, eredetileg az egyik helyen sem állottak. És valószínűleg az itteni egykori általános kép és szoborrombolást csak ugy kerülték el, hogy gúnyból-e vagy könyörületből? ezen helyekre kerűltek. Ezáltal legalább

fogalmat hagyva fenn számunkra arról, mily kitünő és nagy művészeti dísz ékesítheté egykor egyházunkat, s mily élénk szobrászati műkör csoportosult benne és körüle. A fenmaradt emlékek, a mennyire a rongálás és bemeszelés mellett kivehetők, valóban azon legjobb példányok közé tartoznak, melyeket a XIV. és XV. századi már modoros ugyan, de még mindig érdekes gót idom hazánkban e nemben alkottatott. Egy Boldogságos-Szűz a jellemző meghajlott állásban, egy apostol-alak, ugylátszik, Sz. András, a modorosan göndöritett hosszú szakállal, dús stylizált redőzetű öltönyben, mint méltó műemlékszerű példányok, bizonyára díszesebb s megfelelőbb helyet érdemelnek, melyet, ugy hiszem, megmentésökre nemsokára el is készítünk.

Valóságos műremekeknek mondhatók azonban azon nagyobbszerű szobrászati művek, melyek a templom déli oldalfalán, a gót csúcsívezet ágas tagozásával képezett hajlékban, az Üdvözítő kínszenvedésének jelenetét s imáját az Olajfák-kertjében állítják elő. — A hanyatló késő ízlés daczára ügyes technikával s élénk érzéssel állítja elő a jelenetet, önálló szobrokkal az előtérben, és dombormüvekkel a háttérben. — Ezen háttér Jerusálem városát ábrázolná, melynek azonban valószínűleg Beszterczebánya XV-dik századi, felismerhető kinézése szolgálhatott mintáúl. A csoportosítás, a mozgékonyság, a felfogás s kifejezés naivsága e művet a mily érdekessé teszi, oly életteljesen alakítja. Fájdalom, hogy eredeti, megfelelő polychrom színezete helyett, valamely ízléstelen és tudatlan kontár, az egészet újabban rosz festékével csúfosan elmázolta. Ettől kapta az egész rikító, durva mostani kinézését. Kétségtelenűl ugyanazon iskolá-

nak, valószínűleg Stuoss Veith akkori krakkai és nürnbergi iskolája kifolyásának műve a Sz. Borbála-kápolna nagyobbszerű szárnyoltára is, melynek elkészülése esztendejét egyik felirata 1502 évvel jelzi.[1] Ugyanazon szép, megragadó alakok és ugyanazon ügyes technika mutatkozik itt is az oltár szobrain, a nyíló szekrényoltár-szárnyak dombormüvein és képein, valamint a kápolna ívezetének mesteri támkövein, melyek hasonlón dúsan stylizált emberi alakok, szentatyák s más szentek kő-mellszobrait állítják elő. Csak az erőteljesebb alakításból vehető ki némelyeken, hogy külön több mester kezének művei.

Ezen körhöz tartozik még a szépen modéllirozott ércz keresztelő-medencze kehelyszerű alakzatban, már eredetileg dús polychrom színezéssel, melyet azonban a későbbi újítás elmázolt. Lent a talapzaton a szörnyállatok, mintegy az ellenséges sötétség fajzatainak dombormű ábrái. Ezek körül fut mint felirat a szentirásnak a keresztségre vonatkozó szövege. Fent a víztartó medenczén, a Megváltó és az apostolok alakjai, közben dús ékítmények, gót toronykák és mérművek alakzatai a donátornak egyszarvút mutató czímerével és a mű készítésének (1475) évszámával. Ez évszám mellett, a nyakgombon nem, mint Henszlmann I. véli,[2] a felszentelés napja, hanem a donator vagy az öntő, az ötvösmester neve: *m.* (magister) *iodocus* olvasható. Az érdekes műemléket, mint egyik legszebb hazai keresztelő-medenczénket a műtörténet már eddig is leirásban és rajzban

[1] Mit az ahhoz nem értő Zipser hamisan 1202-nek olvasott s Kachelmann is utána irt, de ki később észrevéve a hibát kiigazította.

[2] *Arch. közlemények.* VII. 13. l.

kiadva méltatta.[1] Hasonlón érdekes a Sz. Borbála-kápolna előtt fekvő veres márvány sírkőlapnak nőalakja dombor műben. Rajta egyaránt az erőteljes, szigorún merev műalakítás, valamint az öltöny, a viselet, a costume érdekes. A bekötött fő, a felöltöny hosszú zárt, redős ruha övvel átszorítva, melyen a háziasszonyt jellemző kulcsköteg, erszény s ezek mellett olvasó-fűzér függ, — hű képét adja a beszterczebányai s e vidéki előkelő hölgyek középkori ruházatának és viseletének. Nevét a töredékes feliratból nem lehet kivenni. Keresztneve a feliratnak erre vonatkozása szerint Klára lehetett.[2] Két czímerének egyike szarvasfőt mutat, a másik polgári családoknál használt, ugynevezett műjegyet (Künstlerzeichen). Az évszám 1513. Valószínűleg egy másik, elveszett melléktábla felirata jelezhette teljes nevét. Most csak gyanítás, hogy talán Königsbergernek, ki az egyház egyik legbőkezűbb adományozója volt, neje lehetett.

Mindez, a mint csak, ugyszólván maradványaiban, töredékeiben jutott ránk[3] városunk magas művészete s egyházművei hírmondójakint, mégis eléggé tanúskodhatik

[1] Kiadva a *Mittheilungen d. Cent. f. Baudenkmale* és a «*Vasárnapi Ujság*» valamely régibb évfolyamában.

[2] Clara quæ iacet hic inopum largissima mater, Clara fuit vita, religione, fide. Cui fuit in p — — Domino servire superno, Hoc iaceo duro pulvis et umbra loco. Anno 1513.

[3] Igy a Königsbergerek, Glocknitzerek, Kohlmannok, Mühlstein Vid, Turzó János, mint a templom bőkezű jótevőinek sírkövei, melyek a templom falába voltak berakra, már alig láthatók többé az egyes töredékekben. Még több veszhetett el egészen. L. a fennebbi sírköveket *Bélnél:* Notit II. 417. s ezután említve *Kachelmann:* Ung. Bergb. 129.

az itteni középkori élénk műgyakorlatról és műiskolákról. Melyek, természetesen, nem is szorítkozhattak egyedül a a városnak csupán főegyházára; hanem innét kiindulva, terjesztték ki az itteni egyházművészet sugarait annak egész körére és vidékére.

Igy egykorulag keletkezik már a főegyházzal a kórház kápolnája.* Mint már előbb említők, a hazai középkori városok egyik rendes intézménye volt a kórház megalapítása. Beszterczebányán is a csak nem rég canonizált magyar Sz. Erzsébet tiszteletére czímzett kórház már a XIII. század végén és a jövő elején 1303 körül alapíttatik és épül. Ugylátszik, ezen korai csúcsíves idomának részlete maradt fenn maig az újabb Sz. Erzsébet egyház éjszak Sz. Anna kápolnáján és sekrestyéjén. Az előbbi kétségkívül a templom szentélye volt. Nyomott, durva gót alkotmányok, a minők rendesen ezen ízlésnek első kisebb korábbi művei hazánkban.

Ezek rendes hazai jellegét viselik nagyobbára a Beszterczebánya közelében levő telepek, falvak és helységek gótízlésű csúcsíves egyházai is. Csupán a szerint változva, a mint a gótízlés korábbi vagy későbbi modorának művei.

Már 1350 körül, épül igy a szászfalvi templom, mint

* Városi levéltár 341. csom. 30. sz. Petrus Caroli civis fundat. 1303. super Xenodochio S. Elisab. mint már fentebb idéztem. Hanem ez már az alapítványok bővítéséről és átváltoztatásáról szól ekkor, midőn Károly Péter 8 jobbágyát adományozza, hogy a rector három káplánt tartson. S ekkor kezdődhetett az itteni egyház építése is. Az oklevelet *Katona I.* (Hist. crit. Reg. Hung. VIII. 67—69. ll.) után közölte *Fejér Gy.:* Cod. Dipl. VIII. 1. 140. lap.

keletkezését a pápai búcsúlevelek jelzik.[1] Ugyanezen korszakból valók a szeleczi stb. a város közelében levő régibb egyházak. Ellenben újabb gótízlésben épültek vagy csak átalakíttattak a jakabfalvi s a nagyobb, kettős hajójú ó-hegyi jelentékenyebb templom, melyekben még érdekes művészi részletek is fenmaradtak. Ó-Hegyen a csinosan átalakított és faragott toronyszerű érdekes szentségház; Jakabfalván egykori szárnyoltára festményeinek képrészletei, melyek Sz. Jakab legendáját állítják elő, — de lelketlenűl elhányva, jelenleg már az egyház karzatán fekszenek.

Többször nevezik az okmányok a város Sz. Mihály egyházát is ezen gót műkorszakban.[2] Feljebb véleményeztem már felőle, hogy ez eredetileg a főegyház melletti azon románízlésben épült carnarium lehetett, mely később a gótízlésben s a reformatio korában átalakítva s bővítve, mai alaktalan, vegyes gót s újabb kinézésben maradt ránk, mint a tótajkú hívek temploma.

A városnak ezen két századon át folytonosan tartó egyház-építkezéseit egyre jelzik, mint mondók, a városi levéltárban őrzött pápai okmányok 1300-tól kezdve egész 1500-ig,[3] melyek rendesen az egyház építésének felsegéléseért engedélyezett búcsúkat hirdetnek.

Legsűrűbben szólnak már a XV. század végéről. Jele, hogy akkor itt is, valamint országszerte, nagy építkezési

[1] Városi levéltár 448. csom. 13. sz.

[2] Városi levéltár 448. csom. 7. sz.

[3] Nevezetesen 1300, 1323, 1332, 1335, 1350, 1406, 1463, 1473, 1477 s ez évből még kettő, 1492 u. ez évtől még egy. 1494, 1496 és 1500. A városi levéltárban. Hogy némely évről kettő is szól, magyarázzák a külön kápolnák stb. építkezései.

tevékenység uralkodott a késő gót csúcsíves ízlés korszakában. Valóban a város egyházainak fenmaradt műrészletei mind ezen kor ízlésének jellegével bírnak.

A város számkönyveiben is ekkor, a XV. század vége felé legtöbb kiadás mutatkozik az egyházakra. 1482-ben 602 aranyforint 86 denár, és 1489-ben még 435 frt 20 denár. Mig a jövő század elején már rendesen csak 300 forinton valamivel felül áll a költség.* Aranyban véve a fentebbi első összeget mintegy 3000 forint költséget tesz. Hozzá számítva még az akkor rendesen ingyen járó anyagot és segédmunkát, azután a közadakozásokat, látni való, hogy ily tetemes összeg akkor évenkint csak is a folyamatban levő nagy építkezésekre volt kiadható.

Ugyanekkor 1489. és 1490-ben leggyakrabban kerül elő az fennemlített István kőműves és kőfaragó fizetése. Valószínű, hogy két külön személyt kell értenünk a számkönyvekben nevezett *István építész* és *István kőfaragó* alatt, kiknek legényeik is említtetnek. Lehet, hogy épen ők volnának az itteni kései gót ízlésű egyházi építkezések vezetőmesterei, a mennyiben ezek rendesen együtt kőmívesek és kőfaragók voltak. Nem tudom, lehet-e azután ezen Istvánok valamelyikét azonosnak tartani a kassai egyház azon István nevű építészével, ki, gondolom, a bécsi Sz. István-egyházon is dolgozott ez időtájt. Mindenesetre a beszterczebányai váregyház építésze is nem közönséges mindennapi építőmester volt. — Épen igy említtetnek ekkor ácsok is folyton a számkönyvekben. Nevezetesen Stenczel mester, kiről alig vehető ki azonban biztosan, vajjon nem

* Idézett számkönyvek vár. levélt.

szintén építész vagy csak ácsmester volt-e? és ki ekkor 1489. a város költségén Budára küldetett. De rendesen ezen építőmestereknél akkor a kőfaragó, kőmíves s ács, egyszóval mindannyi építészi mesterség, az egész architektonika, mint tudjuk, együtt járt. És lehet, hogy e nevekben városunkban működő két vagy három nevezetesebb építészünk emléke maradt fenn, az ezekben meglehetősen szegény hazai műtörténet számára.

Hasonlón említenek az akkori számkönyvek az előbbiek mellett festészeket is: például egy Hanus mester festőt, ki többször 3 forint fizetéssel elégíttetik ki, és 1503-ban az egyháztető keresztjének gombja megaranyozásáért is 3 frt díjat kapott. Az aranyozás akkor, midőn a festészek is még rendesen aranyalapra festették egyházi képeiket, az ő mesterségökhöz tartozott. Később egy Miklós festő is előfordul 1532-ben.* Volt-e mindkettőnek része az egyház akkori művészi képei és színezett remek szobrai előállításában, minők még a Sz. Borbála-kápolnában ránk maradtak; sőt egyházunk kétségkívül régi egykori falfestményekkel való díszítésében is? nehéz meghatározni az említett egy-két nyomból. És azért nem tudjuk, vajjon bejegyezhetők-e János és Miklós festész mesterek nevei szintén műtörténelmünkbe; sőt még az előbbi XIV. századból az akkori iparos polgárok sorában fentebb előhozott Mihály festő is? Ugyanakkor a XV. század vége felé Zólyomban is említe-

* Lásd a nevezettekre az illető, idézett évbeli számkönyveket a városi levéltárban, hol már fennidézett Stefan Maurer és Steinmetz, valamint Meister Stenzel neveztetik. Más években ismét a Meister Hanus Maler 3 fl. És Meister Hanus Maler um Knopf zu vergolden 3 fl. — És Maler Nikolasch de már 1532-ben.

nek a város számkönyvei egy Walach János festőt 1490-ben, talán ugyanazt, kiről már 1465 és 1469-ben ott feljegyezve áll, hogy egy feszületet befestett, ugymond, és egy szobrot készített vagy inkább színezett, mint akkor a szobrok igy, rendesen polychrom festéssel állíttattak elő. Mind ezért pedig 15 denár költség számíttatik.[1] Akkor rendesen a festők, ha nem egyszersmind építészek is, ugy legalább szobrászok, aranyozók és más ugynevezett szabad és nem szabad mesterségek és művészetek gyakorlói voltak egy személyben. Olaszországban az ugynevezett Speciarik czéhéhez tartoztak, melybe gyakran a gyógyszerészek is és borbélyok, fűszerkereskedők stb. foglaltattak. Nem lephet meg tehát, hogy ezen festő később még könyvkötő munkákért is, nevezetesen tok-készítésért kap fizetést a várostól, és pedig ezért jóval többet, mint a festményért és szoborért, t. i. 20 denárt.[2] Ámbár talán ritkább lehetett még akkor a könyvkötőmunka a festőinél, de az aránytalan ár-különbözetnek bizonyára más megfejtése is volna kereshető.[3] Ilyenkor külön fizettetett még rendesen az anyag, például a festéknek stb. ára, s e kisebb fizetések is csak mint a

[1] A zólyomi id. számkönyvekben 1492. pag. 2. Johann Walach Maler. 1465. Pictori quod crucifixum depinxit et statuam. 15. den.

[2] U. o. 1469. pictori pro futro 20 den.

[3] Például, hogy a levéltárban is a csomagok tokjaira, tábláira díszes képeket festettek, a város czímere, bírája stb. képét, mint Olaszországban rendesen. Ezen táblák, melyeken az illetők neve, évszáma a festőjével együtt fentartatott, a festészet történetének jelenleg keresett legérdekesebb emlékei közé tartoznak. Néhány ilyet szerencsés voltam magam is régi képgyűjteményemmel az országos képtárnak ajándékozni.

kiszabott ár feletti ajándék jártak talán. Akárhányszor találjuk ezen számkönyvekben, hogy a készített munka ára helyett csak a külön borravaló van valamely csekélyebb összeggel bejegyezve. E felől tehát bátran kereshetnénk ama szerényen mutatkozó festészek és szobrászok nevei alatt akár olyan első rendű tehetségű művészeket, minők például az Olajfák-kertje s a Sz. Borbála-kápolna fentebb említett szárnyoltára szép szobrainak, domborműveinek és képeinek mesterei voltak. Hogy ezen művek valóban ez időtájt készültek, tanúsítja a Borbála-kápolna szárnyoltárának felirata, melyből elég világosan olvasható bevégzésének 1502. évszáma.

A legtöbb hasonló festő, szobrászi stb. műalkotás azonban, melylyel nemcsak az egyház, hanem annak dús kápolnái is hasonlón, mint jelenleg még a Sz. Borbála-kápolna, diszítve voltak, mind elenyészett. Átalakítva vagy üresen állanak már igy a váregyház többi kápolnái lenn s az emeleten. Azt sem tudjuk többé, melyik volt ezek közül a Corpus Christi vagyis Oltáriszentség, melyik Sz. András apostol s Alamizsnás Sz. János-féle stb. kápolna. Csak az okiratok említik ezeket már e néven ezen időszakban.*

* A Corporis Christi alapítására s építésére vonatkoznak az 1463. és 1477. pápai búcsúlevelek és 1473. Mihály milkói püspök és esztergomi helyettesé. Városi levéltár 448, 4—11. 1472. Mühlstein Vid malomalapítványa u. o. I. 10. Hasonlón a Sz. Mihály kápolnát, (mely azonos a fennemlített carnarium, későbbi tót egyházzal) 1503. pápai búcsúlevél 448. 3. stb. — Az 1463-iki pápai búcsúlevél csak a Krisztus szent testéről nevezett társulatnak szól; de a milkói püspök 1473-ki felszentelési okmányában nyilván említtetik a «capella ad latus ecclesiæ parochialis de

Mig később nevezik a felsőházi (Oberhaus) kápolnát is, a térnek t. i. azon legfelső s legelső házában, mely egykor a Königsbergereké, később Ernustéké volt, s hol azok vagy ezek alapítottak először az egykori Jézustársasági és mai székesegyházi templom helyén kápolnát.*

Hasonlón csak az okmányokból értesülünk, mily dús jövedelmeik voltak ezen egyházaknak. A bányamunkások a legbecsesebb érczköveket oda ajándékozva s béröktől hetenkint bizonyos százalékot fizetve, járultak fentartásukhoz. Az ezüstöt és rezet tartalmazó fémkövek azután árverés útján adattak el ** az egyház építészi és diszítési alapjának.

Nouozolio, Corporis Xti et b. Andreæ ap., per Vitum Mulstain vicecomitem Zolien. novitus constructa et dotata»; mely két, késő-gót mérműves csúcsablaka s eredeti boltozatjával, a kapuzattól jobbra maig is fennáll, a jezsuiták által később loyolai sz. Ignácznak nevére szenteltetvén. — Az 1492-ki pápai búcsúlevél csak egyszerű keresztről szól: «crux quædam inter oppidum (Nawensoll) et montana honorifice constructa, — ad quam Nicolaus procurator montanorum singularem gerit devotionem» stb.

* Lehet, hogy ez volt az Alam. Sz. János-féle kápolna is. Egy okmány szerint Georgii Königsberger extract. Testam. fundationem capellæ Ioanis Eleemosynarii per se positæ tangentis. 1524. Városi levélt. 244. 2. Az 1595. Kirchen-Historien-féle jegyzőkönyvben, a városi levéltárban, de mely csak az akkori protestans egyházi eseményekről szól, említtetik még 1628 után egy Burtische Kapelle.

** L. erről Verbőczy okmányát és 1526. *Katonánál* Hist. XIX. 584. és egy régibb év nélküli leirást a vár. levéltárban, mely így beszéli: hogy a Corporis Christi társulat bányász tagjai régóta a templom javítására és diszítésére (ad ecclesiæ restaurationem et ornamentum), ezüstöt és rezet tartalmazó köveket ajándékoztak, melyek elárvereztettek; hasonlón minden forint bértől két

javára. Mig a Thurzók és a Fuggerek előbb, ugylátszik, bizodalomból, mint tőzsérek, gyümölcsöztetés végett, vagy mint egyházvédnökök megőrzésül az összegeket magokhoz vonták, és később erőszakkal is az egyházak arany és ezüst kincseivel magoknál letartóztatták;[1] a hitújítás alkalmával pedig már a városnak tanácsurai is a kórházi dús javadalmat hasonlón előbb fiaik, utóbb a város számára lefoglalták.[2] Igy közös költségen tartották fel a szövetséges bányavárosok, ugylátszik legalább Körmöcz s Ujbánya, a Sz. Borbála-kápolnát, mint a bányászok védszentjéét, sőt a Corpus Christi-kápolnát is; mig a hitújítás alkalmával megtagadták fentartását, s a Thurzók egyik factora, ugylátszik, kincseit is elvivén, magánál feledte azokat Krakkóban.[3] Mert mindezen templomok dúsan voltak még egyházművészeti kincsekkel is, ékszerekkel, edényekkel, ruhákkal ellátva, de mit hasonlón nagyobbára már csak egyes fenmaradt okmányok jegyzékeiből vehetünk ki.

denárt adakoztak. Mig Thurzóék krakkai tisztjei kölcsönképen felvették a tőkésített maradványt és soha vissza nem adták. Városi levélt. 168. 17.

[1] Lásd Városi levéltár Protoc. fasc. 355. l. 1544. hogy veszik át a Fuggerek a rectoratus patronusát s a fentebbi inventarium szerint ezüst s arany kelyheit stb. magoknál letartóztatják.

[2] U. o. Steger Rafael, a nyugalomba lépett Kindermann Kristóf altariai rector utódjának investiturai ügye részletesen leirva.

[3] Városi levéltár: 179, 61. 182, 1 stb. 1519. Sententionales Ludovici, tenore quarum Ujbányenses censum ad capellam S. Corporis Christi solvere tenentur. És 1527. a körmöcziek levele a Sz. Borbála kápolnára szóló tartozásokról. 1530. Schilling levele Krakkóból a kápolnának magával vitt clenodiumairól (Kleinoda Heiltum) ereklyetartók stb.

Miután már II. Lajos az egész országnak szóló s a városhoz is megküldött parancsával az egyházak minden értékes arany s ezüstműveit országos segélyűl beszedette a mohácsi vész előtt,* utóbb pedig a hitújítás még a többit is elfoglalta: csak egy s a legkisebb városi egyháznak, a kórházi kápolnának készlete, az 1545-diki összeirás szerint, oly dús volt, hogy még három ezüst kehelyt és négy keresztet, — egyikről megjegyeztetik különösen, hogy régi mívű, (antiqua simpliciore labore), — s mintegy 18 márka értékű arany s ezüstöt bírt a hitújítás kezdetén beolvasztott monstantiákból és kelyhekből. Mit azonban már a Fuggerek megőrzésűl magoknál letartottak. Azután arany és biboros szövetű mindennemű és színű bársony és selyem misemondó ruhái voltak még ekkor, a közönségesekkel együtt számra 18 darab. Továbbá hímzett keresztek az ornatusokra, számos drága templomi szőnyegek, terítők, oltárborító pallák, humeralék, arany s bibor hímzésben, szentek képeivel stb.** S ezen késő jegyzék egymaga még érdekes

* 1526. Ludovicus rex exigit mandato suo mediatatem pecuniarum, ornamentorum, vasorum ecclesiasticorum stb. Városi evéltár.

** Városi levéltár Protocol-Nr. 2. Az Inventarium rerum ecclesiasticarum ad templum Hospitale S. Elisab. A. D. 1545. Tres calices argentei in custodia dom. Fuggerorum una massa argenti stb. Csupán némely casulák szövetei neveit közlöm érdekességök miatt: auro et purpura intermixta, duæ ex axamitho rubro, una ex serico villoso diversi coloris, quatuor ex damasceno antiquo rubri coloris, duæ ex damasceno croceo, una ex undula nigra vulgo zamlatt, una ex bysso tenuiori vulgo Kenchin vagy Kenchir. Nevezetes a humeralék, vállkendők leirása is: Humerale novum ex auro et bisso diligenter factum, quod Clemens pro ista

és bő adatokat nyujt az itteni egyházak műkincsei és művészetének méltánylására. Századokon át, dúsan készültek s adományoztattak ily drága eszközök. A város legrégibb jegyzőkönyveiben is már nyomát találjuk, hogy adakozik a város ily egyházi ékszerekre.*

Mindezekből azonban a töredékes jegyzékeken kívűl, melyek csak arra valók, hogy az egészről legalább homályos képet nyújtsanak, még talán csak az egy dús magyar zománczos kehely maradt fenn a templomban, és egy-egy kereszt itt s a városházán, becses XV. századi magyar zománcz s aranyművesi emlékek, egyetlen hírmondói talán a középkorban itt annyira virágzott s annyi műtárgyat alkotott beszterczebányai aranyművesség műiparának.

Más ötvösművek nagyobb egyházi alkotásaival is találkozunk már e korban. Különösen nagyszerű harangöntődéiről volt már ekkor híres Beszterczebánya. A XV. században készült nagy harangjáról egyre szólnak a számkönyvek, 1488 óta feljegyezve a részletes kiadásokat. Ezek szerint Haller Ruprechtnek, vélem, ez időtájt körmöczi bányagrófnak, 12 mázsa czinért az első, azaz a fő- vagy nagy-harangra, és 10 mázsáért a másikra mázsánkint hét forintot fizettek. A réz nincs számítva, minthogy ezt saját bányáikból szol-

ecclesia parari fecit, cum tribus imaginibus acupictis videlicet S. Clemente S. Elisabeth et Laurentio. Item novum humerale cum 4 imaginibus. Item duo crucifixi super ornatus quos acupictor quidam ex Olmütz impignorasse fertur. Custodiæ pulcherrimæ duæ. Auleæ, tapetes, pallæ altarium stb.

* Id. jegyzőkönyv 1397. Civitas tenetur novem flor. auri ad faciendum seu comparandum Berillum ad pixidem Corporis Christi.

gáltathatták. Összesen az öntés, a napszám, fuvar árával együtt 206 frt számíttatik. Hasonlón a kisebb harangért s annak, ugylátszik, állványaért is a munkásoknak, ácsoknak és a mesternek 5 frt járt. István úrnak élelmezésére 10 frt, az összes kiadás ismét 146 frtot tett. Mig 1490-ben János harangöntő mesternek 50 aranyat fizettek.[1]

Nehéz mindebből kivenni, hogy sajátlag két harangöntő mester volt-e? Amaz István úr, vagy hogy ez talán a fentebbi építész, a kinek a toronyba alkalmazott haranglábnál hasonlón volt dolga az akkori nagyban folyó torony- vagy templomépítésnél; vagy csak egyedül az utóbbi Hans (János), ki a tetemes ötven arany fizetésben részesül. Hogy a bányavárosokban a harangöntő ipar régen dívott már ekkor, és több mester volt az egyes városokban, tanúsítják Selmeczbánya régi jegyzőkönyvei, melyek már 1372. említenek egy Glockengiesser = Harangöntő nevű polgárt, és 1394-ben egy Tamás nevű harangöntőt Bakabányán.[2] Az előbbiek mellett említenek még a beszterczebányai ekkori számadások egy Sebald mestert is, ki azonban talán inkább már ágyúöntő, puskamíves és lőporkészítő lehetett. Ezen a czímen ő, valamint legénye ismételve borravalót kaptak.[3]

[1] Id. számkönyvekben 1489-től kezdve: Ruprecht Haller gezalt XII, cent. Eyn zu der erste Glocke und um Cent. X fl. VII. Tagwerk Fuhrlohn summa 206 fl. — Die kleine Glocke Arbeit und Zimmerleuten, dem Meister auf die Arbeit 5 fl. — Item Hern Stefan ob kost 10 fl. Summa 146 fl. 1490. Hansen 50 ducat stb.

[2] *Kachelmann* Bergb. 105, 107.

[3] 1493. számkönyv: Item Meister Sebald zum trinkgeld, dass er gemacht hat Pixenpulver. Item dem Schuchknecht fl. 1/2.

De ezen mesterségekről, melyek már ekkor hasonlón régen dívhattak Beszterczebányán, sajátlag a jövő korszakban hallunk, midőn ágyúöntői, puskaművesei egyaránt oly híresek lőnek, mint harangöntői.

A város említett nagy harangja azonban már a következő században 1560-ban repedéseket mutatott s 1572-ben újra öntetett Schreiber Márton által a bányászok költségén, mint hosszas verses feliratai hirdették. Ez 175 mázsát nyomva, egyike lőn most az ország legnagyobb és legszebb hangú harangjainak.*

Ugyanekkor Königsberger Mihály az egyháznak 1496-ki javítását foganatosítva, még halála után végrendeletileg oly tetemes összeget hagyott rá, hogy a XVI. század kezdetén az egész egyházat ennek költségén mintegy 1000 (?) mázsát tevő rézlemezzel fedték be. S ez a későbbi számítások szerint, az egész tetőkészlettel összesen ötvenhétezer forinton túl becsültetett.**

De ez utóbbi munkálatok már is kevésbbé bírtak műtörténeti becscsel, mint inkább a buzgó polgárok dúsgazdagságának kifolyásai voltak. Ez irányban folytak az egyházak további diszítései és átalakításai, kivetkőztetve azokat mindinkább eredeti műízlésök- és műbecsökből, s e helyett a réginek elrontásával csak kevés és kétes műbecsű újat alkotva bennök.

* *Bél* Notit. II. 417.

** U. o.

VIII.

A város újabbkori eseményei a XVI-dik század elejétől kezdve. Az országos zavarok. A bányabérlő Fuggerek és Thurzók által okozott villongások a városban. A mohácsi vész után keletkezett ellenkirályok s pártvezérek itteni mozgalmai. A hitújítás kezdete s története a városban. Az új iskola rendszere és tanárai. A színielőadások s a magyar nyelv közhasználata. Az ipar és kereskedés. Aranymívesek, ágyú- és harangöntők. A réz- és fémipar, óraművesek. Beszterczebányán tartott országgyűlések 1542. és 1543-ban. Bocskay hadainak pusztítása a városban. Bethlen hadainak bevonulása, fejedelem-választó országgyűlése. Tököly és Rákóczy hadai a városban. Wesselényi összeesküvése Beszterczebányán. A legújabb kor. Rákóczy Ferencz felkelése. Jézus-társasági cellégium és gymnasium. A püspökség alapítása. Újabb egyházi építkezések s átalakítások. Kracker s iskolája, oltárképei és falfestményei stb.

A város eddig, mintegy három századon át, úgyszólván, folytonosan növekvő és háborítlan virágzásban és gyarapodásban volt. Alig érte eddig más erőszakosabb esemény, mint még várossá emelkedése előtt a vidéken átrohanó tatárok pusztítása s a környékén befészkelődött cseh zsoldosok zsarolásai.

A történelem ezenfelül egyre csak arról szól, hogy erősíti meg minden király a város szabadalmait és kiváltságait, mint tetézi újabbakkal és védi a megtámadók ellen. Vagy mint osztják a pápák a város épülőben levő egyházainak segélyeül a búcsúleveleket. A város körültekintő bölcs polgárai soha sem mulasztották el ezeket, valahányszor templomuk épült, mint jó segélyforrást megszerezni. És

nem mulasztták el hasonlón, minden új királytól szabadalmaik megerősítését kieszközölni. Mi ismét nekik nem csekély, de mégis szintén többnyire hasznot hajtó költségbe került.

Most azonban egyszerre léte IV-dik századában zavaros, izgatott háborús idők következtek a városra.

Mindjárt a XVI-dik század első évében, mintegy előjelül rettenetes tűzvész pusztította a főtér azon szép házsorát, s a haszonbérlők tág magánűzérkedésének mindinkább nyilt ismét tér. Mindennek árát leginkább az ország adta meg. De közvetlen a város is terhesen viselte. Számtalan és hosszas perek keletkeztek a kincstári bányabérlők és a város között mindenféle birtokjogok és jogbirtoklások felett. A város levéltára tele van a Fuggerek- és Thurzók-, az Ernustok- és Beckenschlägerre vonatkozó hasonló iratokkal s az ellenök emelt vádak okmányaival.*

A bérlők tisztviselői, bányamunkásai, az úgynevezett

* Egész csomagokat képeznek hasonló okmányok a levéltárban:

1470. Contra violentam occupationem fodinarum per Joannem (Peckenschläger.) 6. 20.

1473. Supra fodinas cupri et Lauri viridi 6. 13 és 91, 111.

1505. Anna regina mont. civit. oppignorat Joanni Thurzó 282, 81.

1507. Ernuszt Joannis bani pos. fodinarum. Azután a híres 1515-diki nagy per a város és Thurzók közt a selmeczi bányagrófi levéltárban.

Erre az újabb haszonbérbe kiadás végett az átvétel.

1525. De fodinis Fuggeris et Alex. Thurzó exarendatis és 1526. Fodinæ et res per Fuggeros et Thurzones tentæ 192, 41. Inventariumok.

factorok vagy handlerek és polgárok közt nem egyszer tettlegeségekre kerűlt a dolog. Lázadások és zenebonák támadtak, melyek újabb vizsgálatokra s perekre adtak alkalmat.*

Erre bekövetkeznek a mohácsi vészt s az országnak két pártra szakadását kísérő nyugtalanságok és zavarok. A pártvezérek és hadak, a pártfőnökök s ügynökök egyre jönnek és mennek, üzengetnek s irogatnak; fenyegetik és csábitgatják a várost a szemközt álló országos pártok s ellenkirályok mellé vagy ellenállásra buzdítva.

Majd Mária és Ferdinánd, majd Zápolya s Izabella pártjára hívogatják Báthory és Thurzó, Katzianer és Pemflinger, Fels és Thurn. Ellenben Verbőczy és Perényi, Laszki és Gritti, Bosnyák és Bebek az utóbbiak mellett lépnek fel. Mindannyian követelve avagy lelkesítve, izgatva vagy fenyegetve a várost és polgárait; majd személyes megjelenésökkel, majd küldötteik és leveleik által, mely utóbbiaknak hasonlón nagy számát bírja még a városi levéltár.**

Az alkalmas és dús várost mindegyik fél magáénak óhajtotta. És mindannyian azután csapatokat és pénzt,

* Városi levéltár: de Seditione Mathiæ Gremnitzer 343. 25. Mandatum pro factore Fuggerorum 1516. Inquisitio super actibus potentiariis Thurzonum. Gravamina contra Fuggeros 222, 44. S alább a Verbőczy által elnyomott mozgalom 1526.

** Városi levélt. 1527. Maria civitatem ad fidelit. hortatur 193, 17 és 18. 1527. Ablegati Albam Regiam ad Majest. 432, 87. 1530. Budam ad regem Joannem 127, 7 és 8. 1530. Thurzó petit auxilium contra regem Joan. 210, 2. 1531. Ablegati ad Ferdinandum 1532. ad Diætam 71, 96. 1533. Katzianer pro annona præstanda. Ablegati 202, 31 és 76. 1. Báthory, Verbőczy, Bosnyák, Fels, Thurn stb. levelei.

lőszereket: ágyúkat és puskákat, golyókat és lőport kérnek és követelnek.

A város körültekintő és bölcs tanácsa és polgárai is nagy óvatosan küldöznek követeket mindenfelé: egyik királytól a másikhoz, egyik táborból a másikba, Budára és Tokajba, Bécsbe, Pozsonyba és Znaimba, mely utóbbi helyeken még akkor asszonyuk, az özvegy-királyné Mária egy ideig tartózkodott. Majd az egyik, majd a másik udvar s párt értekezletein és tanácskozmányain vagy országgyűlésein vesznek részt. E közben is sohasem feledik mindenekelőtt ismét szabadalmaik megerősítését az új királyoknál sürgetni s ajándékot vinni. Jó pénzért igyekeznek magoknak még újabb adományokat, bánya- s egyéb jogokat és szabadalmakat szerezni. Csakhogy ezeket már e zavaros időkben senki sem kíméli, senki sem respectálja többé, a mint kinek érdekében áll s ereje van hozzá azokat megsérteni.*

Csakhamar belátják azután, hogy biztosságukról első sorban maguknak kell immár gondoskodniok. Nagyobb csapatokat toborzanak s állítanak, erősebb várőrséget tar-

* 1513. még új adományt is szereznek, s a váczi püspöknek mint cancellárnak ezért 200 frtot fizetnek. Az ez évi számkönyv szerint: Umb den Brief novæ donationis von König Majestät erlangt gegeben dem Bischof v. Waitzen 200 fl. És Ludovicus 1516. ius dat novas fodinas colendi. U. akkor usum rubræ ceræ stb. azaz vörös pecsétviaszszal élni. A város czímere a négy fehér szelemen zöld térben gondolom eredetileg, pajzstartó angyallal és sólymokkal, már régebben megvolt. Lásd vár. levéltár 137. 11, 12 és 13. stb. Akkor 1513. járt már szintén Verbőczy is itt Libetbányára menet s megvendéglésére a város 14 frtot és 34 denárt költött ételre s italra. Lásd ez évi számkönyvek.

tanak, kitünőbb hadnagyokat szerződtetnek. Szövetségeseket keresnek és védszerződéseket kötnek most már nemcsak a többi bányavárosokkal, hanem a szomszédos, bár nagyobbára kevésbbé barátságos főurakkal és várhadnagyokkal is, kikkel eddig eltérő érdekeiknél fogva nem a legjobb viszonyban éltek. Példáúl a lipcsei és saskői várak uraival s várnagyaikkal, ekkor a Dóczyakkal és Lipcseyekkel. A mint ezek a városi polgárok útját állták váraikkal alúlról és felűlről jövet, mint feljebb már láttuk, s a polgárokat minden vámmentességök daczára vám vagy útisarcz fizetésére kényszeríthették, ha ezek nem akartak portékáiktól megválni, úgy természetesen nem igen állhattak egymással jó lábon. Most a közös vész, a nemzeti szerencsétlenség őket is kibékíté egymással. Egymásra szorultak, közös érdekökben állott a közös védelem. Mint hűséges szomszédok értesítik egymást az ellenség állásáról, a csapatok mozgalmairól. Kérik egymás segélyét. Az egyik kér és küld katonákat, a másik ad pénzt, szolgáltat fegyvert, lőszereket. Jó szolgálatot tehettek már ekkor nyilván egyik a másiknak, ha hogy nem még a régi félelem, vagy csupán a szokott udvariasság követelte, a mint Körmöcz és Beszterczebánya városa komolyan tanakodnak, hivatalosan leveleznek a felett, mily ajándékot küldjenek Dóczy leányának nászára.*

Hasonló viszonyba lépnek más várak uraival is és hadnagyaival. Egy levél váltja a másikát. Mindegyik újabb rosz hírt hoz, félelmet, bajt és rettegést gerjeszt, hadsegélyt

* Városi levélt. Literæ Nicolai Dóczi de motibus et moliminibus turcarum s más hasonlók nagy számban. És Doczianæ filiæ mittendum honorarium pro nuptiis.

kér vagy igér. S így megy ez egyre évtizedeken és évszázadokon át, az egész török hódítás és nemzeti felkelések s pártharczok idején.

***

E nyugtalan képnek, melyet az országos zavarok okoztak, másik nem kevésbbé mozgalmas oldalát a vallási háborgások nyújtják.

A mint a hitújítási mozgalmak kezdete hazánkban a mohácsi vész korszakával találkozik, úgy ennek nehézségeit és zavarait még inkább neveli.

Hasonlón jönnek és mennek az egész korszakon át egy felől a hitújítók, az izgató és buzdító térítők; más felől pedig a világi s egyházi hatóságok, a fejedelmek s esztergomi érsekek által küldött biztosok, vallási parancsok. Ferdinánd király, Várday Pál, Oláh Miklós és Vrancsics érsekek részéről rendeletek, meghagyások és levelek menesztetnek, melyekkel a várost az új tantól s a hitújítóktól óvják. Az eretnekségek elnyomását szigorún meghagyják, ezek s követőik ellen vizsgálatokat és zsinatokat rendelnek.*

A vallási mozgalmak kitörésére, úgylátszik, már 1521-ben az adott először alkalmat, hogy Miklós mester plébánossal a város tanácsa birtok- vagy jogkérdések miatt személyes viszálkodásba jött. A plébános egyházi szónoka ez alkalomból nyilvános támadást intézett volna prédikácziójában, sértő szavakra fakadva, a tanács ellen. Mária királyné, kihez a város mint asszonyához folyamodott, vala-

* Városi levéltár: 267 csom. 9, 12, 28, 64. — 316 cs. 23—4. 302, 48. 168, 39. 276, 6.

mint az esztergomi érseki helyettes is hasztalan igyekeztek a várost a plébánossal kiengesztelni.[1] A jövő évben 1522-ben Schneider Valter biró és Kindlinger Henrik egyházgondnok elmentek Troppauba az ottani prédikátort, egyházi szónokot, Keck Bernhardt Simont meghívni, ki már akkor, úgylátszik, Luther tanához szított. Előbb Selmeczen volt egyházi szónok, majd innét visszament hazájába Sziléziába, Troppauba, honnét ismét Selmeczre plébánosnak meghivatott. S itt már 1526 elején nyiltan a hitújítás mellett fellépett, miért elűzve, újra hazájába menekült.[2] Miklós plébános már akkor csak azon feltétel alatt volt hajlandó felvételére, ha hasonlón mint többi káplánjai, János mester és Domonkos, a város által meghívott Simon is alárendeltje lesz. Keck Simon azonban ezt 1523-ban véglegesen visszautasította.[3]

Erre a következő évben már Cordatus Konrád pap és Cryslingh vagy Kreisling János volt budai sz.-györgyi plébános nyiltan hirdetik a hitújítást Beszterczebányán is. A következő évben Miklós plébános feladására elfogatnak és Budán letartóztatnak, hová ellenök tanúságúl és vádlóúl Miklós beszterczebányai plébános is az érsek által felhivatik.[4]

[1] Mind a két levél, mely ezen eseményeket előadja, a város levéltárában Fasc. 267. Nr. 13.

[2] *Kachelmann:* Gesch. d. Bergst. III. 148—153. Szerinte már Doctor Michael Slavicus verbi Dei minister czím is 1521-ben Selmeczen a protestantismushoz való szításra mutatna.

[3] Levelei 1522 és 1523-ból a város levéltárában 183, 1 és 2. szám.

[4] Szalkay érsek levele erről 1525. a városi levélt. 267. 37.

Kreisling azonban a beszterczebányai és körmöczi polgárok kérésére csakhamar szabadon bocsáttatott, és Körmöczön plébános lett a következő évben.[1] — Miután már 1522 és 23. a wittenbergi iskolán beszterczebányai tanulókat is, egy Mathias Thomæ és Baumhackel György nevűeket találunk,[2] jele, hogy már ekkor a bányavárosok és Beszterczebánya mindinkább hajlottak a hitújítás felé. Mind a mellett elejéntén a város még az eretnekek ellen is, úgylátszik, fellép. Legalább az 1528-diki számkönyvben Bertalan foglár számára 25 denár kiadványoztatik egy eretnek elfogatásáért.[3] Lehet azonban, hogy ez a hitújítók valamely más ellentétes tanának hirdetése miatt jött a többiekkel összeütközésbe; mint példáúl Kalvin Servettel, s ezért bűnhődött. Mert Ferdinánd egy későbbi leirata a városhoz már hasonlón az úgynevezett Sacramentariusok, reformatusok és anabaptisták kiűzését rendeli.[4]

Miklós plébános is még erősen tartotta magát, küzdött folyvást a hitújítók ellen. Várdai érsek őt bízta meg, hogy Selmeczen is s a többi bányavárosokban igyekezzék az új tant meggátolni.[5] Verbőczy is kezére járhatott, midőn 1526-ban a hevér-lázadás elnyomására és vizsgálatára kiküldve, többeket halálra ítélt, másokat száműzött s a lázadás egyik okáúl a hitújítási forrongást tartván, a népet régi

[1] *Kachelmann I. h.* 151.

[2] *Magy. Tört. Tár.*, VI. 215.

[3] Városi számkönyv ez évről Dem Bartl der ein Ketzer gefangen 25 den.

[4] Városi levélt. Ferdinandus anabaptistas, sacramentarios pelli præcipit 267, 6.

[5] Várdai érsek levele 1530. városi levélt. 267, 7.

vallása megtartására esküvel kötelezte.[1] Az érsek is és a király egyre irtak még 1530 és 33-ban is intve a várost, hogy a hitújítást gátolják, majd biztosokat is, az ipolysági prépostot és András doctort, küldenek vizsgálatra.[2]

Ennélfogva a hitújítás csak lappangva és félszegen lép ugyan fel, de már a harminczas években mind erősebb gyökeret vert. 1530-tól kezdve szakadatlan viszonyban találjuk a várost a hitújítókkal, kiket papságra hívnak leveleikkel.[3] És Miklós utódjai, sőt társai már nagyobbrészt alattomos vagy nyilt pártolói a hitújításnak, ámbár elejéntén azért nehéz felismerni őket s határozott fellépésöket.

1532. Spetinger István, Miklós plébánosnak utódja, úgylátszik, már a hitújítás híve volt.[4] Hasonlón az altaria rectora Kindermann, ki azért 1544. kénytelen lemondani. 1540 előtt Frank Bertalan említtetik mint pap, és Steger Rafael mint protestans az oltárnoki javadalomban. Azután az 1556. meghalálozott Valter volt evang. prédikátor, ki után már ezek teljes sora ismeretes.[5]

A bányavárosok már ekkor testületileg lépnek fel az új tan mellett, tanácskozmányokat, zsinatokat tartanak,

[1] *Katona* Hist. XIX. 579—8.

[2] Várdai érsek levele 1530. 1533. Ferdinándé 1533. Városi levéltár: 267, 8. 316. 23—4.

[3] Egész csomag levél szól erről a levéltárban 1530 óta 183, 1—3. 267, 37. 953, 19. 285, 80. 108, 12—58 és 236, 1—7. Eccles. Evang. Neos, pro V. D. ministris e ditionibus exteris viri literati vocantur, et horum responsa.

[4] Plebani Neos. St. Spetinger litteræ in puncto conventionis suæ Cracoviæ 1532. Vár. levélt. 338, 13. és 267, 7.

[5] F. idézett Kirchenhistorie a levéltárban és Protocoll. Fasc. 355. Nr. 1. — Azután 160, 44.

confessiojokat s egyházi szervezetöket meghatározzák.[1] Viszont az érsekek megidézik papjaikat, mint Várday és Oláh stb. az általok tartott zsinatok elé. Mindezek adataival bővelkedik a város levéltára.[2]

Legnagyobb lendületet adott azonban a reformatiónak itt is, mint mindenütt, az iskola.

Beszterczebányának már régebben is megfelelő iskolája volt, mint láttuk fentebb. A reformatio most azt a renaissancekori humanisticus és protestans theologiai tanúlmányoknak úgynevezett gymnasiumi színvonalára igyekezett mindjárt emelni. Mintegy 1528 óta már meglehetős teljességgel ismerjük a tanítók névsorát. Eynzetzer Bálint és Siegler János, Erasmus és Pausias kezdik a sort. A két első azonban bizonyosan még a katholikus iskola tanítója volt.[3] Az utóbbi, Pausias alatt a tanoda már oly virágzásnak örvendett, hogy Révay Ferencznek később a külföldi olasz egyetemeken is jól iskolázott fiai itt kezdhették tanúlmányaikat.

A század közepe felé mindinkább szaporodik a tanulók és tanárok száma. A rector és cantor mellett már két collaborator volt alkalmazva. Az iskola épületét is bővíteni kellett. E mellett és e közben természetesen még mindig sok szükséggel, sőt nyomorral és inséggel küzdött. Vékony

[1] Id. Kirchenhistorie 1558. Beszterczebányán 1564. Selmeczen 1564. Körmöczön 1569. u. o. stb.

[2] Id. Kirchenhist. s előbb a zsinati idézések Várday, Oláh stb. alatt. A papok megidézése, kiüzetése stb.

[3] Legalább még mind a kettő Miklós plébánoshoz folyamodik s az által neveztetik ki tanítónak. Városi levéltár: 285, 80. 953, 19.

fizetés és sovány táplálás mellett tengődnek a tanítók és tanulók.

Érzékenyen panaszolják leveleikben inséges sorsukat a szűkmarkú tanácsnak és a mostoha egyházi conventnek. Majd 1567 után Schremmel Ábrahám nem kis küzdelmek közt új lendületet ad az iskolának. A strassburgi származású tanférfiú, Sturmnak az ottani egyetemen dívó tanrendszerét hozta be. A nyolcz osztályra s ugyanannyi évre szabott gymnasiumi tanfolyam két tanteremben adatott elő csoportonkint; úgy körűl-belűl, mint ma a népiskolákban a hat elemi folyam egy-két szobában taníttatik. A tantárgyak és tankönyvek a kor színvonalán állottak, s a felsőbb iskolában már a nyelv és számtantól kezdve, az algebráig és görög classicus irodalom olvasásáig, a héber nyelvig s a theologiáig emelkedtek. Melanchton hittani és grammatikai tankönyvei, Erasmus Apophtegmái, s több hasonlók használtattak kézikönyvekűl. A classicusok közűl olvasták Hesiodost és Demosthenest, Aesopot és Lucanust, Catót és Cicerót. Heyden colloquiumai magyar szövegének tanításával különös gond fordíttatott, úgylátszik, a magyar nyelvre is.

Az iskolai és nyilvános élet legélénkebb mozzanatai közé tartoztak akkor az iskolai színjátékok, az úgynevezett komœdiák és tragœdiák, melyeket az ifjúság a város bírája s az egész tanács jelenlétében előadott. Értök a tanácstól jutalomdíj járt, mely 6—8 frtig emelkedhetett, s a tanárok és tápintézeti tanulók egyik fő accidentiáját képezte az egyházi functiók rendes járulékai mellett.* Okunk van

* *Fraknói:* A hazai iskolázás. 78, 177, 324. A város levéltára okmányai nyomán.

állítani, hogy ezen színjátékok magyar nyelven is játszattak. Mert midőn Huszár Gál 1559-ben Sztárai Mihály híres magyar komœdiáinak egyikét, melyek a katholikus vallás ellen irva, akkor országszerte játszattak, kiadta volt, ezt különösen Beszterczebánya bölcs tanácsának is ajánlotta e czímmel: Comœdia lepedissima de sacerdotio. Azaz: Az igaz papságnak tüköre, melyet a Sztárai Mihály mester mostan szerzett. A semneczi, cremenczi és beszterczei bölcs tanácsoknak ajánlva.*

Jele, hogy Sztárai ezen gúnyjátékai akkor nyilván Beszterczebányán is igen korszerűek és kapósak lehettek a protestans iskola színi repertoriumában. És bizonyosan gyakran játszattak a nevezett komœdiák közt. A tragœdiák közűl is még egyet: Absolon czímüt, mint a tanulók által előadottat találjuk feljegyezve a város kiadásai közt.

Hogy ekkor máskép is a magyar nyelv bizonyos nyilvános használatban és szokásban volt, tanúsítja Bél Mátyás érdekes feljegyzése a város történetének leirásában, mely szerint a toronyőrök kiáltása még az ő korában is magyarúl hangzott: *Szólalj virrasztó, szólalj!* kiáltott a vigyázó a többi őröknek hajnalban. Mire a virrasztó őr egy dallamot énekelve válaszolt:

Hajnal vagyon, szép piros hajnal, hajnal vagyon!
Majd megvirrad, hajnal vagyon, szép piros hajnal!

Sokáig, midőn már ezen régi magyar őrkiáltásnak, mely más városokban is dívott, értelmét veszték, kiálták még Beszterczebánya tót poroszló őrei a toronyból:

* *Toldy:* Adalékok a régiebb magyar irodalomhoz. 4.

Szalaj, virrasztaj.[1]

Egy sor tanárnév mind az, a mit visszatérve az előbbire, még tovább az ekkori iskolai tanrendszer és tankönyvek mellett feljegyezve találunk. Ezek nevei is többnyire, az akkori reformatori classicus, csodálatos ízlés szerint, eredeti alakjokból kificzamított görög és latin fordítással és végzéssel maradtak fenn. Mint Hilarius és Cindronius, Nanticovius és Halnepasius vagy Halvepapius stb.

Az iskola és művészet mellett, mely épen ezen korszak elején a XVI-dik század első éveiben végezte be fentebb leirt itteni legszebb alkotásait a főegyház Borbála-kápolnájában, élénken virágoznia kellett az ipar és mesterségek minden neménok is. Az építészet ezen korban alkotta a város mai legtöbb régi házát. És köztök oly művészibb alkotásúakat is, mint az olaszii kőfaragó mester Weinhart János által 1636-ban készített várostéri ház érdekes erkélytornácza s portaleja alakzataival és feliratával.[2] De különösen ismét a város arany- és ezüstművei voltak keresettek. Az ország főurai s főpapjai itt rendelik meg még Pozsonyból is dísztárgyaik készítését: az esztergomi érsek főpásztori gyűrűit, a váczi püspök, Jó kir. személynök, a Balassák és Dobók asztali ezüst-készleteiket.[3] Még keresettebbek ötvösei, híres harangöntői s ezen háborús időkben már különösen fegyver-készítői, ágyú- és golyóöntői. Egyre olvassuk a

[1] *Bél* Not. II. 433, és *Ipolyi* Magy. Myth. 283.

[2] A felirat: *Anno Christi MDCXXXVI. Joannes Weinhart Olasien. sculpsit* 1636.

[3] Városi levéltár. 205 cs. 12. 249, 98. 297, 49. 367, 77. 386, 80.

megrendelő leveleket, a mint a helységek: Sz. Kereszt, Bánfalu stb. itt öntetik érczes szép hangú harangjaikat,[1] melyeknek leghangzatosabb s legnagyobb példánya azonban épen a beszterczebányai harang volt. Már az előbbi században, mint láttuk, először öntve és most a következőben ismét átöntve.[2]

Ellenben a várurak épen így ágyúikat itt rendelik meg. Dobó a lévai vár számára bombardákat és puskákat kér. Hasonlón a sz. benedeki várkastély kapitánya Kapornaki, a nyitrai püspök, a turóczi Révayak váraikba rendelnek meg nagy ágyúkat. Sőt ilyenek még Bécsbe is küldetnek.[3] Mások megint hadi dobokat, trombitákat készíttetnek stb. Aranyművesei közűl nevezetesen említtetik ekkor Schwaitzer János. Harangöntői közűl Schreiber Bálint. Ágyúöntő Schwab Kristóf.[4] Aranyműves czéheivel összeköttetésbe lépnek a kassaiak és körmöcziek, czéhszabályaikat kérik s elfogadják.[5]

Az első, újabb mai nyilvános óramű is már most 1542-ben állíttatott fel. Behm Mihály, úgylátszik, a nürnbergi híres e nevű művész családból való mester készítette volt, ki ilyet épen Olmütz város számára is csinált. Ára 58 forintba, vitele 10-be kerűlt, s maga a mester jött felállítani.[6]

A rectoratus 1545. leltárában is találunk már ekkor

[1] Vár. levélt. 272 cs. 6. 241, 34. 337, 48. 367, 108.
[2] *Bél* Notit. I. 417.
[3] Vár. levélt.: 260 cs. 58. 273, 101. 239, 60.
[4] Vár. levélt.: 241 cs. 34. 273, 101.
[5] U. o. 205, 12.
[6] U. o. 235, 54.

szintén említve egy órát keltő készülettel.* Egy a csillagzati állást mutató régi óramű látható maig a várostér tornyán; de melynek órája már újabb, múlt századi mű. A város régi és nevezetes óraipara, mely még a múlt században s a mostani elején nagy becsben tartott órákat készített, így a XIV-dik század óta minden stádiumában nyomozható. Mig jelenleg teljesen elenyészett.

Kitünő volt ekkor a város fém- és rézipara. Fent említők, hogy a régi gót egyház tiszta rézzel fedetett be ekkor, melynek értéke 50,000 forinton felül számíttatott. Egy más híres érczműve volt a város terén álló és szökőkútúl szolgáló oroszlán. Elénken szól még róla a hagyomány s rege, mint rontatott le s állíttatott helyébe egy oszlop. De melynek jelenleg már hasonlón semmi nyoma.**

Nyilván, a város egyike volt ekkor a legmíveltebbeknek és leglátogatottabbaknak. Az ország és nemzet figyelme is mindinkább feléje fordult.

***

1542-ben s újra a következő évben az országgyűlés helyeűl jelöltetett ki. Azon számos országos összejövetelek közé tartoztak ezen gyűlésezések, melyek akkor az államzavarok közt csaknem évenkint majd itt, majd ott tartattak. Tárgyuk rendesen az adó és hadsegély volt. De többnyire csekély eredményre vezettek.

Érdekes képét adja azonban még az akkori országgyű-

* I. h. Horolog um cum excitatorio. Hasonlón Pozsonyban 1589. *Rakovszky* Pressb. 14.

** *Bél* Not. II. 424.

lési beszállásolásnak fenmaradt jegyzéke a város polgárainak és lakosainak, valamint az országgyűlésre megjelent főrendeknek és képviselőknek.* Ezek nagyobbára csak az akkori főbb hivatalnokok, közelebb fekvő megyék és városok követei voltak. A főbb házak birtokosainak nevei közt pedig már alig találunk egyet is azok közűl, kiket a város első századaiból az okmányok említenek. Valamint viszont alig találunk a jegyzékben egy-két névnél többet, mely a város mai házbirtokos polgárainak nevei között előjönne.

De ezen országgyűlésekkel kezd egyszersmind a város az országtörténetben ismét mindinkább szerepelni. A jövő században ez által is érvényesíti emelkedő fontosságát, és felderíti vele immár eddig csak részben ismert homályos történetét. Azért jelen vázlatunk is ezentúl a már teljesebben ismeretes eseményeknek csak legnevezetesebb mozzanatai kiemelésére szorítkozhatik.

***

A XVII-dik század, mint a nagy, országos függetlenségi és vallási pártmozgalmak és felkelések százada, ezeknek hadi s politikai actiója közepébe vonja vagy csak színhelyévé teszi a várost. De ezzel, mozgalmasabb és nyugtalanabb külső élete mellett, műveltségtörténeti tekintetben nem sok feljegyezni valót ad. A város műipara fentartja magát még egy ideig az elfoglalt magaslaton; további előmenetelében azonban gátolva, hanyatlik inkább, mintsem hogy ez irányban újabb alkotások jelelhetnék emelkedését. Azért ezen

* Városi levélt.: 895. cs. 54.

műveltségtörténeti vázlatnak sincs többé sok mondani valója. Csak egy-két vonással kell még kikerekítenem, hogy bevégezzem képét.

A század hajnala mindjárt borzasztó vér- és lángpírral világítja meg történetét. Bocskay felkelésében a Beszterczebányát megszállott királyi hadak német és kozák zsoldosai ellenállván, Rhédey a magyar hadakkal megtámadja a várost, felgyújtja és kirabolja, polgárait rabúl, tanácsnokait túszúl viszi, seregei az ellenállókat s futamó polgárait és seregeit lekonczolják.

A tragikus eset mély hatással volt a városra. Ezentúl a párthadak egymásután szabadon vonúlhattak át rajta ki és be. Bethlen vezére Szécsi már nyílt kapukat talált. Mire Bethlen Gábor fejedelem a várost magyarországi egyik főszékhelyéül választja. Az 1620-ki bethleni beszterczebányai országgyűlésnek nevezetes jeleneteivel telve vannak a magyar történet legnevezetesebb lapjai: amint az izgatott ülések tartatnak. A királyi követek a gyűlésen megjelennek. A fejedelem az ország királyává proclamáltatik. Az ország főemberei: Eszterházy Miklós, Pázmány Péter stb. erre proscribáltatnak.

A város történeti feljegyzéseiből ekkor csak csekélyebb érdekű események felemlítése volna adható. Így említtetik, hogy Bethlennek 1620. jun. 19. történt bevonulása alkalmával Turnerus Lőrincz, az evangelikus iskola conrectora, ablakából szemlélve a menetet, agyonlövetett.*

Alig egy-két évtized múltán ismét egy más felkelő

* Kirchenhistorien 1595. kezdve kézirat a vár. levélt. a mondott 1620. évnél.

seregnek nyílik meg a város kapúja, amint 1645. Rákóczy hadai élén vezére Bornemisza vonúl be. Majd megint itt készűl az 1667-ki országos törvénykezés alatt Wesselényinek gyászos véget ért beszterczebányai összeesküvése, melynek érdekes részletes története egyik episodját mai gyűlésünk alkalmára készíté el a következő felolvasásúl Pauler Gyula társunk, ama kor kitünő monographusa.

Majd Tököly felkelése következik már 1674-ben. Dallendin de Rohan a csapatok franczia vezére elől Kuchland német hadaival menekűlvén, megkimélve lőn ugyan ismét a város ekkor, de a hosszabban tartott zavarok közt, újra Géczy István és Zsigmond által megszállva, az egymás ellenében álló hadseregek ostroma és prédájának ismételve volt kitéve.

A város népe ezen háborúságokban már erősen megfogyott. Első polgári családainak házai nehánya a város terén a hadak és felkelések közt ide vonuló magyar nemesek, a Wesselényiek, Tolvajok, Bezzeghek, Szentiványiak és mások kezébe kerűltek.

A külvárosokba ellenben mindinkább tót lakosok és iparosok vándoroltak be. A város régi törzspolgárai mind a mellett, erősen ragaszkodva jogaikhoz, a tót lakosokat nem akarják polgárokúl befogadni.* Hosszas viszálkodások kelet-

* II. Lajos már 1524-ben a város kérelmét megerősíti, hogy csak németek (Alamanni ab Alamanis parentibus) bírhatnak házakat a városban. Ez alatt azonban aligha volt az értendő, hogy a magyarok nem; miután épen régi s újabb magyar nemes családai bírták, mint láttuk, a város főbb házait. Ezek közül újabban az Ernusztok és Thurzók is többet megvettek. Szólott tehát csupán a városba érkező más nemzetiségű idegen jövevényekre.

keznek e felett. Az ország legfőbb törvényszékeinek kellett végre intézkedni. Ezek a magyar állam nemzetiségeinek polgári egyenjogúsága értelmében határoztak. De a város még ekkor is vonakodott a tótoknak hasonló polgárjogot adni, és csak nehezen engedett végre a külső választó testületben számukra egy-két helyet.

***

A XVIII-dik század elején a Rákóczy-felkelés vihara, mely a várost újra fenyegette, csendesen vonult el felette.

Midőn a közelgő vész előtt mindnyájan megrémülve már fejöket veszték, az egy Radvánszky János, zólyomi alispán, politikai tapintata és bölcsesége megmentette a várost. Elmondhatni róla is megfordítva a római történetiró híres mondatát, hogy — — ille unus qui (non) cunctando restituit rem.

S ezzel csak híres családja azon nemzeti hagyományos politikáját követte, melylyel az a XIII. század óta már a várósnak, melyet még keletkezni látott, kapuja előtt székelve, ős lakában maig mindig őrködni tudott az államnak a várossal közös nemzeti érdekei felett.

Meg nem kisérlem itt újra, hosszasabban elmondani a jelenetet, mily ügyesen s röktön forralt tervet a város és kamara főembereivel s a jezsuita-collegium rectorával a város megmentésére. Épen oly részletesen, mint mesterileg s elmésen irja azt le Bél Mátyás Beszterczebánya történetében, ki az eseményt mint szemtanú élte át akkor itt, hol 1708 óta a Sz. Erzsébet-templom melletti házban mint evangelikus lelkész lakott.

De őt is, Bél Mátyást, Magyarország ezen egyik első s

eddig még felül nem múlt helytörténetiróját, Beszterczebánya műveltségtörténetében kiváló hely illeti meg.

Magasan áll maig alakja Magyarország irodalomtörténetében, akár az akkori kútfőtanúlmányok mély és bő, világos és kritikai ismerete által, akár pártatlan emelkedett hazafiui felfogását tekintve, akár páratlan előadása genialis szellemességére nézve.

A magyar történelem, melynek egyik legnagyobb munkása, ezen város, melynek lakosa, papja és történetirója volt, még tartozik neki hódolottal s elismeréssel. Róvjuk le azt ma együtt, midőn a magyar történelem a várossal ünnepet ül, a kitünő férfiúnak itt ünnepélyesen felállított és megkoszorúzott eredeti, egykorú arczképe előtt.

Sed tempus est, ut valedicamus urbi, nobis multis nominibus dilectæ, mondá egykor ő, Beszterczebányának láthatólag kedvvel irt történetét bevégezve: Nam et prima bonarum literarum rudimenta istic posuimus; et postea liberaliter accepti, sedem fortunarum hic reperimus indidem; ut sit omnino cur ei bene precemur, atque eius felicitatem nostram existimemus.*

Mondjuk mi is ezt végül, városunk műveltségtörténetének rövid vázlatát befejezve.

Mert nincs egyéb, mit ennek múltjából többé kiemeljünk. A közel múlt XVIII-dik század nevezetesebb mozzanatai átérnek, átjöttek, úgyszólván, napjainkig. És nem igen képezhetik még a történelem tárgyát.

Még egyszer fellobban a műveltségi, a culturai irány,

* *Bél* Notit. Hung. II. 437.

a mint a polgári háborúk, a nemzeti felkelések, a vallási villongások lecsillapodnak.

Ekkor keletkezik kétségtelenűl a város legnagyobb művelődési intézete, a nagyobbszerű jezsuita-collegiumnak gymnasiuma, mely több válságokon és viszontagságokon keresztűl menve, még maig is virágzik az itteni főgymnasiumban, melynek alapját képezi.

Az erre 1776-ban alapított püspöki egyházmegyének, egy év múlva beköszöntő első századára, történelmét már is irjuk s készítjük kiadásra.*

Akkor vett újabb lendületet ismét, és nevezetesen már a Jézustársaságiak által az egyházi művészet. A városi főegyháznak átalakítása renaissance vagy inkább jezsuitaízlésben, kúpjainak jelesebb freskó falfestményekkel, s oltárainak Kracker rubensi iskolája egyes kiválóbb képeivel díszítése. Ekkor történt hasonlón a XVI. században, mint láttuk, alapított úgynevezett Oberhausi kápolnának, előbb a Jézustársasági collegium templomává, majd székesegyházzá való átalakítása. Valamint az evangelikus templom építése s iskola alapítása is ezen újabb kor műve.

Ezek voltak az itteni magasabb alkotások, s az egyházi művészet és műipar végső igyekezetei. De mindezek már, sőt kisebb művészetének egyes terményei is, a kelyhek például, a pazar, tömör, dús ezüst candelaberek, melyek ezerekbe kerűltek, — már is csak az egyházi művészet s az iparmű teljes hanyatlását jelzik. Megvolt a jó szándék, a

* Megjelent a következő czím alatt: Schematismus historicus Diœcesis Neosoliensis pro anno sæculari MDCCCLXXVI. ab erecta sede episcopali C.

nagy áldozatkészség, kevésbbé azonban a tehetség, és teljesen hiányzott a műízlés. Mind ezen drágaság és fény már valóban nem érdemelte meg a költséget. Mig mellettök, sőt általok, ezen újítások által, a régi nagy monumentalis ízlések emlékei elhanyagolva vagy elrontva, mindinkább enyészetnek indúltak.

Most ismét egy jobb kor kezdetén állván, apró kezdeményeinkkel igyekszünk ezeket érvényre emelni, s az elrontottakat lassan helyreállítani, a mennyire majd t. i. erőnk s tehetségünk engedi. Keletkező ipar-iskoláink, talán majd mű- és muzeumi gyűjteményeink és restauratióink által is, a mint szándékunk, valamit talán csak lendíthetünk még ez ügyben.*

A múlt században nyerte végre a város mostani királyi bányaipara és kamarai hatóságai, majd újabb kincstári szervezetét. S ezzel jött át a legújabb időbeli átalakulásáig, a város hatósági polgári szervezete is.

Kívánjunk neki virágzást és dicsőséget e napon, melyen körébe fogadván a Történelmi Társulatot, fogadási diadalívére tűzé ki a feliratot:

Dicsőség a magyar történetnek!

Méltán ünnepelheti ezzel a Magyar Történelmi Társulatot üdvözlő város velünk együtt történeti múltjának emlékezetét.

* Beszterczebánya egyházi műemlékeinek stylszerű helyreállítása azóta (1874.) szerencsésen megtörtént. L. *Ipolyi A.:* A beszterczebányai egyházi műemlékek története és helyreállítása. Hét szín- és kőnyomatú képtáblával és ötvennégy fametszettel. Budapest. 1878. Ivrét, 151. lap.

ADALÉK

A PÁLOSOK MAGYAR TÖRTÉNETÉHEZ.

Est adeo frequens horum luctæ certaminumque veneratio, ut exiguus pulvis aut reliquiæ totius ad honorem sufficiant. O rem prodigiosam! Salutem affert sola recordatio!
Gregor. Nazianzen.

I.

A pálosok magyar szerzetének legrégibb hazai történetirói, mint a XIV-dik századi ugynevezett *Névtelen Magyar* (Anonymus Hungarus: valószínüleg a főnemes magyar családból származott hires *Alsáni Bálint*, előbb esztergomi olvasó kanonok, később pécsi püspök és bibornok; *

* Ki 1381-ben Nagy Lajos király által Pál zágrábi püspökkel kiküldve, a velenczei háború miatt békekövetségben járt Turinban, Velenczében (s ugylátszik Romában is), s ezen békekötés következtében Remete Sz. Pálnak testét, vagy csak annak tetemes részét magával hozta Magyarországba (Lásd Koller: Historia Episcop. Quinqueeccles. III. 138. és Fuhrmann: Anonymi Hungarici historia de translatione S. Pauli 78). Életnagyságú dombormű képe maig látható siremlékén a pécsi székesegyházban. — Sz. Pál tetemének Magyarországba hozatalával egykorú, tehát még a XIV-dik században irt története, — valaminthogy egykorúsága szövegéből kitetszik — egyszersmind egyike a legrégibb s legbővebb tudósításoknak, melyek Sz. Pál tetemeinek áthozataláról szólnak. A Legenda Aureanak régi, valamint ujabb teljesebb szövegei ezen átvitelről még hallgatnak. Kiadásaim Lombardica Historia, quæ a plerisque Aurea Legenda Santorum appellatur.

valamint az ugynevezett *Névtelen karthausi* Magyar legendája,[1] s az ezeket követő *Borkovich, Eggerer,*[2] *Orosz*[3] stb. midőn Remete Sz. Pál testének három rendbeli átvitelét, t. i.

Impressa Argentinæ 1502. XV. fej. És Jacobi a Voragine Legenda Aurea vulgo Historia Lombardica dicta Grässe edit. II. Variansokkal s bővitésekkel ellátott legujabb kiadás. Lips. 1850. 94 lap.) Mindnyája halálával és temetésével végződik. A többi egykorú bizanczi és velenczei irók szintén hallgatnak az átvitelről, egyedül a régibb Dandulo említi krónikájában Muratorinál Rer. Itacar. scriptores XII.) de hazai kútfőnk ennél jóval bővebb, mi arra mutat, hogy Bálint püspök a szentnek tetemeiért Velenczében jártában, már ott meríthette bővebb tudomását a szent testének átvitele történetéről. Szövege e szerint a pálosok és velenczei egyház breviariuma lectioinak is alapul szolgált volna, valamint a Bollandistáknak is, kik által: Acta Sanctorum Antverp. 1643. Tom. I. p. 609 először adatott ki ezen czím alatt: *Annonymi Hungari Historia Translationis S. Pauli primi Eremitae ex fide digno codice descripta a Joanne Gamansio soc. Jesu.* Később ujra kiadta Flaminius Cornelius czáfolatában Velenczében. Legujabban Fuhrmann Mátyás pálos szerzetes feldolgozásával, ennek halála után Pesten 1799-ben, az előbb idézett czím alatt.

[1] Az ugynevezett nagyszombati codexből, (előbb t. i. a nagyszombati papnövelde könyvtáráé; 1814 óta a Magy. Nemzeti Muzeum könyvtárában; első ismertetőjétől Érdy codexnek is nevezve) kiadta Toldy Magyar Szentek legendái a carthausi névtelentől. Pest 1859. Remete szíz sz. Pál ősönknek kihozásáról. Irva a XVI-dik század elején, 1517—1527 közt; nagyobbára a pálosok breviariumának lectioi s Dombrói Márk pálos kézirati évkönyveinek nyomán (Az utóbbi most van kijövő félben Toldy Analecta Monumentorum Hist. Hung. czímű sajtó alatt levő kiadásában).

[2] Fragmen panis corvi proto-eremitici seu reliquiæ annalium eremitarum S. Pauli. Viennæ 1663.

[3] Synopsis Annalium F. F. Eremitarum Ord. S. Pauli. Sopronii. 1747.

Thebaisból Bizanczba, Bizanczból Velenczébe, Velenczéből Magyarországba leirják, mindannyian hibáznak azt mondván, hogy a szent teste Konstantinápolyban Manuel császár által épített egyházban létezett.

Az *Anonymus Hungarus* de Translatione S. Pauli mondja:

Dominus Emanuel Constantinapolitanus Imperator — — in regiam urbem videlicet Constantinopolim fecit transportari et in Ecclesia Sanctæ Mariæ Pervilepsi idest circumseptæ,* *quam ipse imperator fundaverat,* pro fidelium loco venerationi aptissimo repausari.**

A *Névtelen karthausinál* (f. i. h. 150 lap):

Azon időben, mikoron Krisztus úr sziletetinek utánna irnának háromszáz nyóczvanegy esztendőben (!?) es Konstantinápolban uralkodnék Emánuel császár: hallván ez jámbor keresztyén császár, hogy úristen megvilágosojtotta csodatételnek jó hirével remete szent Pál szent testét es temetését, ajojtatosságra indultaték rajta, es hozatá Konstantinápolban es helhezteté nagy tisztösséggel mint Krisztusnak ellyen szent konfessorát *asszonyunk szíz Máriának egyházában, kit ennenmaga az Császár rakattatott vala,* holott nyugovék szent Pál ősönk szíz szent teste száz hetven esztendeeg.

Orosznál (Synops. Annalium 2):

* Az eredi szövegben. Mert Fuhrmann kiadásában már Flaminius Cornelius kiigazítása után: *Peribleptae* idest speciosæ áll. Lásd Fuhrman Anonymi Hung. de Translatione S. Pauli 26 és 83.

** Pausatio, repausare, depausare a középkori latinban: elnyugodni, a halott nyugvása, nevezetesen Szűz Mária halála: depausatio B. M. Virginis l. *Ducange* Glossarium s. v.

Magnanimus Princeps Dominus Emanuel Imperator Constantinopolitanus, audita eius fama iussit eum terræ gremio effodi, effossumque ingenti gloria Constantinopolim per vasti maris ingentia spatia per spumosas horrentium fluctuum undas transferri et *in Ecclesia, quam ipse novam Divæ Virgini erexerat, reponi* circa annum 1169.

Hasonlóan Eggerernél is, kinek ritka munkája nincs épen kezemnél.

Az ezen adatokban lappangó hibát először vette észre a velenczei tanács tagja Flaminius Cornelius, azon alkalommal, midőn az Anonymus Hungarus ellen intézett iratában kétségbe vonta, hogy Sz. Pálnak teteme Velenczéből valaha Magyarországba hozatott volna; minthogy még jelenleg is Velenczében, Sz. Julián egyházában létezik. Ezen kételyeket a jeles pálos iró, Fuhrmann az Anonymus Hungarus feljebb idézett ujabb kiadásában teljesen eloszlatta, vitatván, hogy Sz. Pál ereklyéinek csupán tetemesebb része jutott hazánkba, mig a többi Velenczében maradt.

Az irodalmi vitának azonban mint többnyire, ugy itt is, azon jó oldala volt, hogy a bizonytalan adatokat szigoru birálat alá fogta; minek eredménye ismét az lett, hogy a szövegbe csúszott hibák kiigazíttattak, s a homályos helyek felvilágosíttattak. Feltünő nehézséget képezett ugyanis ezen adatokban mindjárt az Emanuel császár által állítólag épített azon egyháznak neve, melyben Sz. Pál teste letétetett. E név, mely már Dandulo krónikájában *Permilepti*-nek iratik, a Magyar névtelennél *Pervilepsi*; Dandulo krónikájának az Ambrosianában levő codexében *Parvilepti*, s a párisi királyi könyvtár codexében még hibásabban *Patalanepti*. Ezeket követik a pálosok breviariumi

lectiói is: *Parvileptit* vagy *Parvilepsit* olvasva; * míg a későbbi magyar irók, mint láttuk, elkerülik a kétes nevet és Manuel által épített Szűz Mária egyházáról szólanak, milyen azonban csak épen ugy nem létezett, mint egy Parvilepsi stb. nevű Manuel által épített egyház.

A Bollandisták Acta Sanctorum f. idézett kiadásukban igyekeztek már a nyilván értelmetlen és megromlott nevet helyreállítani, *Perilepsisnek* véleményezve, a görög περιληπψις = *comprehensio* értelmével, melynek a Névtelen Magyar *circumsepta* értelmezésének kellett volna megfelelnie.

Flaminius Corneliusnak és Fuhrmannak sikerült végre a bizanczi irók s nevezetesen Ducange Constantinapol. Christiana leirása nyomán meghatározni, hogy ezen egyháznak sajátlagi neve sem Pervilepsi, mint az Anonymus Hungarus irja, sem Permilepti, mint Dandulonál előjön, nem volt; hanem *Peribleptæ* (τῆς περιβλεπτȣ); jelentése pedig nem circumsepta = körülkerített, hanem *speciosa* volt, nemis Komnén Manuel, hanem II. Romanus Argyros által épült Triacontophylos háza helyén, honnét Trentafoliának és Rósának is neveztetett volna; hogy továbbá alapítója Romanus császár benne temetkezett, és

* Dandulo idézett munkájára már az első jegyzetben utaltam. A breviariumi idézetre itt jegyzem meg, hogy ezen adatok a pálos szerzetnek Velenczében 1722 Thomasininál kijött propriumában, valamint a velenczei társas-káptalani Sz. Julián egyháznak 1711-ben ujabban is kiadott breviariumában jönnek elő. Ezek Sz, Pál átvitelének officiumát november 16-án tartják. Ellenben a római breviarium s a magyar (propria Patronor. R. Hung.) proprium nem ismer más officiumot Sz. Pálról, mint a január 15-dikit, melynek lectioi translatioját, átvitelét még nem ismerik.

Sz. Kelemen pápának is fejereklyéje egykor ott tartatott, valamint hogy az egyház közel állott a tengerhez. Ennyit tudtak körül-belül, és csakis ennyit tudhattak régi leírásaiból mondani, anélkül, hogy az egyháznak holléte és fennállása iránt sajátlag tájékozva lettek volna.

Vizsgálataik ezen részét szándékom legalább pótolni és a kérdéses egyház helyét meghatározni saját vizsgálataim és tapasztalásom nyomán.

II.

Midőn a mult tavaszszal (1862.) Mátyás király könyvtára maradványainak felfedezése végett utitársaimmal Konstantinápolyban tartózkodtam,* egyházarchæologiai szaktanulmányaimnál fogva, természetesen, vizsgálataim különös tárgyát képezte a régi bizanczi keresztény művészet és egyházépítészeti ízlés tanulmányozása. Az ily vizsgálatok azonban, mindannak daczára is, hogy a nagykövetségnek páratlan kegyességével dicsekedhettünk, s a szükséges eszközökkel ritka bőkezűséggel el voltunk látva, mégis nem csekély nehézséggel járnak a mai Stambulban is. A főbb templomokat, mint a világhirű Aja Sophiát, a Kucsuk Aját (Kis-Aja Sophia, egykori Sergius és Bachus) stb. nevezetesebb mecseteket megtekinteni, jól fizetett fermánok és bőkezűleg osztogatott bakcsis (a minden lépten igénybe vett ajándéknak — nálunk egyszerűn borravalónak mon-

* Lásd alább az V. kötetben: *Gróf Prokesch-Osten Antal, m. t. akad. kültag emlékezete.*

danók — török neve) mellett, sőt ügyes vezetővel és egy kis merészséggel fermán nélkül is sikerül, de csak egy szempillantásra. Az imán mihelyt észreveszi a keresztény látogatót, azonnal hozzá megy s kéri a fermánt, s annak hiányában röktön kivezeti. De nagyobb feladat a távol eső, ismeretlenebb, sőt nagyobbára egészen ismeretlen, kisebb bizanczi egyházi emlékek vizsgálata, melyekben pedig, félre eső ismeretlen voltuk miatt, a legtöbb ismeretlen műemlék maradt fenn. A drága, sok aranyat igénylő fermán, mely pedig még valamennyinek ajtaját sem nyithatja meg a keresztény utas előtt, a napnak csak nehány órájára szól; a hivatalos órán túl és másnapra ereje már lejárt. Mindennapra és minden mecsetre ujat kieszközölni, nemis percznyi megtekintésre, hanem napokat és heteket igénylő tanulmányozásra, az már képzeletet meghaladó összegekbe kerülne.

Pedig ez még a nehézségnek kisebb oldala. A mi a száz meg száz régi bizanczi egyházból fenmaradt, azt most, miután mindannyi török mecsetté lett, ezer mosea közt kell keresni, melyek közül legtöbbet nem más, mint a kétezer minaret és muezzim kiáltása jelel csupán. A legtöbb ezen egyházak közül a több mértföldnyi terjedelmű városnak legismeretlenebb, legtávolabb eső részeiben, hol nem állott annyira útban, maradt fenn épen. De ha megmaradt is, még akkor sem maradt meg eredeti régi neve, melynél fogva netalán azonnal ráismerni lehetne. Mindannyi a mint török mecsetté változott, ugy megváltoztatta nevét is. Ritkábban maradt fenn csak annak emléke is, hogy ez vagy amaz a mecset egykor keresztény egyház volt; ámbár alig néhány százada történt, s egykori híveinek maradéka még

többnyire alatta lakik. Sokszor már csak az egyházi építészeti idomokban jártas régész determinálhatja, ugy mint például a füvész növényét, hogy egykor ez is talán keresztény egyház volt. S ehhez is gyakran nagy avatottság, ugyancsak éles szem kell; mert a török nagyban másolta a görögöt, a mecset a bizanczi egyházat. Hozzájárul még az is, hogy ott is, hol a név fenmaradt, sok egyháznak hasonló, például Theotokos = Isten Anyja, Sz. Mária neve, melyeknek ismét legalább megkülönböztető egykori melléknevе ment feledésbe, zavarja meg minden lépten a vizsgálatot. Igy ir le a franczia Lenoir egyházépítészetében és Kugler építészettörténetében egy Theotokos egyházat, valamint Salzenberg bizanczi bazilikai nagyszerű művében egy másikat egészen ellenkezőleg; már most annak constatálása, hogy itt különböző emlékekről van szó, és hogy melyek azok sajátlag a többi számos Theotokos nevű közül, melyeket ők ismét nem emlitenek? jó időt vett igénybe. Természetes az is, hogy a legjobb és legkimerítőbb Guidekben, utazási vezér- és kézikönyvekben, melyek ugyan egyébaránt is minden mással inkább foglalkoznak, mintsem a bizanczi egyházi emlékekkel, erre nézve hasztalan keresünk eligazodást. Homályos tudatuk, s félszeg felemlítgetéseik a zavart inkább nevelik, mintsem oszlatják. Az utasnak Pérában minden lépten s Európa minden nyelvén feltolakodó terdsimanok (vezetők, tolmácsok) csak ugy nem ismerik a tárgyat, mint az utazási kézikönyvek, melyeknek mindennapra, bizonyos chablone szerint kiszabott tourjaik nyomán vezetgetik fel s alá az idegent, mutogatva és szajkó módra betanult szavakkal magyarázva a város nevezetességeit.

Nem volt tehát más hátra ily körülmények közt, mint a legbiztosabb vezető: saját alapos tanulmányaink nyomán megindulni. Esténként, midőn vizsgálatainkból fáradtan haza tértünk, elővettük Konstantinápoly régi bizanczi emlékeinek tudományos leirásait: Bandurius nagy foliansait, Gylliust, Ducanget stb.; az ujabbak közül az adatokat legkimerítőbben összeállító Hammert. Kijegyeztük s összeállítottuk belőlök nemcsak a minden egyes emlékre vonatkozó történeti adatokat, hanem annak helyzetére nézve is a tájékozó leirásokat, utmutatásokat; összehasonlítottuk ezeket számosabb angol, franczia és német ujabb Guidekkel; kiterítettük magunk elé Konstantinápoly utczáinak nagy térképét; felkerestük rajta azon városrészt, utczákat, hol az illető emléknek állania s a merre indulnunk kell stb. Igy állapítottuk meg rendesen másnapra kirándulásunk tervét. De még igy is hasztalan lett volna talán minden igyekezetünk, ha a bérencz terdsimanok helyett nem vezetnek a helylyel, a néppel és körülményekkel ismeretes, a nyelvben tökéletesen jártas, tanulmányaink iránt a legnagyobb ügyszeretetet és buzgóságot tanusító, itt megtelepedett európai tudósok, mint az archæologiai és keleti történelmi és nyelvészeti munkáikról ismeretes dr. Dethier és dr. Mordtmann, kik napokon át kisérének régészeti kirándulásainkban; ámbár az ő tanulmányaik a mienktől egészen eltértek, nem foglalkozván sajátlag a bizanczi egyházépítészeti műemlékekkel, melyekre nézve azért csekély utasítással szolgálhattak. Mig máskor ismét egyes itt lakó, kedves magyar földieink vették át rendesen a vezetést, nevezetesen Szilágyi Dániel jelenleg könyvárus s az itteni első keleti nyelvmesterek és tudósok egyike, ki gyakran valóban

feláldozva magát értünk, páratlan keleti türelmével akkor is, midőn minket már a végső reménység is elhagyott, hogy czélt érhessünk, — leküzdött minden nehézséget. Soha sem fogom elfeledni, mily gyalázatosan szidalmazva kergetett el kettőnket egy ideig, majdnem naponkint a klissa Dsamissinak (az egykori hires kilencz hajós és hét apsisos szentélyű Pantokrator egyház, hol a bizanczi császárok temetkeztek) muezzimja, megátalkodottan ellenezve folyvást a bemenetet; és elhajtva az egyik ajtótól, mint mentünk a másikhoz, elkergetve egy nap, megjelentünk ismét másnap; mint lestük, órákig bujkálva, az alkalmat, hogy midőn felmegy a minaret erkélyére az imádság óráját kiáltani, talán az alatt beosonhatunk a mecsetbe. Vagy midőn a keleti égető hőségben, reggeltől 6 óra hosszant, hasztalan kerestük, minden előkészület s útmutatás daczára, a szük, piszkos, undor büzű utczákon a Stambul egyik végszélén fekvő Hexi Marmora basilikát; mig egy fanaticus csoport által megszalasztva, a hőségtől és fáradtságtól elaléltan kellett társunkat a kaikba (a sajátságos török tengeri csolnak neve) visszavonszolni. S ezen fáradságból származott súlyos betegség magát feláldozó barátunknak, valóban, majdnem életébe került.

III.

Ilyen buzgósággal s amolyan készülettel indultunk meg május egyik szép reggelén Péra magaslatairól. Utunk a Halottak ugynevezett kis mezején, sötét cziprusokkal beültetett és márvány siremlékektől fehérlő török temetőn

vezetett keresztül Kassim-Pasa nevű külváros aljában a Galiendsi kaszárnya és Tershane (Arsenal) melletti tengerpartra. A Chrysokeroson, az Aranyszarvon, nyilsebességű kaikban átevezve, a másik parton Stambulban, az Aja kapussinál vagy is az Aja kapu előtti réven kötöttünk ki. Kiterített térképünk nyomán indulva egy pár szűk utczán keresztűl, előttünk állottt a török moseává változtatott régi bizanczi egyház, a keresett Gül Dsamissi, a Rózsák mecsetje, s nem más, mint a mi pálos iróink fentebb említett S. Maria Peribleptæ egyháza, hol Remete Sz. Pál teste egykor nyugodott!

Örömünkben is, hogy ez egyszer oly könnyen értünk czélt, tudtuk magunkat mérsékelni, előbbi tapasztalásaink által okulva, s némileg a hadőrsök módjára óvatos körültekintéssel lépdegéltünk csendesen az egyház ajtajának oszlopcsarnoka felé. De ezen elővigyázat sem használt semmit. A mecset előtt, mint rendesen, nagy medres, iskola állt, melyre a gyermekek zajából azonnal rá lehetett ismerni. Vezetőnk legczélszerűbbnek vélte, ha ott tudakozza a mecset őrét, ki a zárt ajtókat számunkra felnyitná. *Hair! jok, jok!* nincs! nem, nem! volt az előttünk már szomorúan. ismeretes, válvonítással és fejrázással kisért egyszerű felelet, melyet legfeljebb azon egykedvű magyarázat követ, hogy nincs itt a kulcs, elment a mecset szolgája. Annál élénkebb, ha nem is barátságosabb volt az üdvözlet, melylyel az iskolából kiszaladozó gyermekek fogadtak: *giaur! giaur!* (hitetlen kutya) kiáltás hangzott mindenfelől, köpködéssel kisérve. A jelenet körül-belül hasonló volt, mint midőn félreesőbb falvainkon az utczai gyerkőczök házaló batyús zsidót vesznek észre. Nyájas tekintet,

szelid mosoly, még simogatás sem volt képes egyhamar megengesztelni különösen a többinél bátrabban felénk ugráló apróbb gyermekeket. Szomorúan első tervünk nem sikerültén, s tanakodva, mi tévők legyünk? jártuk körül az egyházat, legalább kívülről vizsgálgatva építészeti idomait. Majd egyes műrészleteinek rajzolgatását kisérgettük. Az átmenők, kik a török etiquette szabálya szerint elejéntén észre sem látszottak venni, mind hosszabban nyugtaták rajtunk tekintetöket. A rajzolás műtétele rendesen a komoly, egykedvű és szenvtelennek látszó törököt is csak oly kiváncsivá teszi, mint falusi népünket, — melylyel máskép is műveltségi fokánál fogva nagy a hasonlata. A mint valaki szemeik láttára rajzolni kezd, összetódulnak, merően néznek a rajzba. Igy történt itt is. A kiváncsiság kiváncsiságot gerjesztett, szó szót adott, kérdésre kérdés következett. Megkérdezték, mit akarunk, kik vagyunk? Elmondottuk, hogy építeni tanulunk, építőmesterek vagyunk. Ez, mint az ily vizsgálatoknál már megtanultuk, a legexpediensebb mód magát megérthetővé, czélját s keresetét gyanú gerjesztés nélkül felfoghatóvá tenni. Egyházarchæologiai fejtegetéssel itt, természetesen nem sokra lehetne menni, — de többnyire ám még nálunk sem! Akarnánk — mondók tovább — ezen a szép mecseten is valamit tanulni; de nincs a ki kinyissa. Nem engedik? vagy nem merik? kérdők. Majd hozunk holnap fermánt. Pedig jó bakcsissal is szolgálnánk. Hosszú szótlan megfontolás után következik a félhangú, félszavú török válasz: Mennétek talán oda az utcza szegletén levő kávéházba, ott szólhatnátok a mecset hodzsájával. Tudni kell, hogy a török kávéházak — a mint hogy talán legtöbbet is tud a közönség Török-

országból a kávéházakról — a közélet és érintkezés központjai. Legtöbbnyire ezen ronda csapszékekben kellett és sikerült nekünk is az engedélyt egyházaink vizsgálatára kieszközölni.

Itt is sikerült. A hodzsát, a mecset papját vagy szolgáját ott találtuk maga alá vetett lábakkal s maga elé helyezett papucscsal ülve és dohányozva. A török papot egyébiránt azonnal fel lehet ismerni, nemcsak eredetiségében fentartott nemzeti, régi török öltözete, a kaftán és turbán által (mit máskép jelenleg az utczán már csak az öregebb s alsóbb rendű kevés török visel, ámbár háremébe mindenki, még a legműveltebb is vételknek tartaná az idegen ruhát és szokást bevinni); hanem e mellett tisztességesebb kinézése, sőt tisztább külseje, valamint az arczán tükröződő méltóság és tekintetnél fogva. — A nyugalmas elhelyezkedés, obligát csibuk és kávészörpölés, lábat, mellet, főt kézzelérintő üdvözlés után nagy lassan megkezdődik végre a fél- és torokhangú conversatio. Megkérdeztetünk, hová való idegenek vagyunk? felelet: Madsarisztán (Magyarországból). Madsarisztán? ismételték ők kérdőleg s egyszersmind tagadólag fejöket rázva, a mi annyit jelentett, hogy ez terra incognita előttök, vagy hogy csak oly kétes geographiai fogalom, mint a Dsinnisztán (tündérország). Hogy hazánk vagy nemzetünk létezéséről nemcsak kevés töröknek absolute nincs fogalma, hanem számos előkelő hivatalnok és pasának sincs, és még kevésbbé arról, hogy ők mi rajtunk valaha uralkodtak is — arról mesés hihetetlenségű dolgokat lehetne elbeszélnünk, — talán majd ha a Corvina maradványainak felfedezését megirjuk. — Szerencsére a kávéház közepén fát hasogatott egy vén szikár török,

ki szintén részt vett a lassan-lassan szárnyra kelő társalgásban. Törökországban e tekintetben nincs semmi különbség az előkelő s alacsonyrangú, a szegény napszámos s gazdag úr között, minthogy mindannyi az ismeretnek és társadalmi műveltségnek majdnem azonos fokán áll. Favágónk ez egyszer nagy közmeglepetésre véletlenül tudta, hol van körül-belül Magyarország. «Hallott felőle, ugymond, Belgrádon katonakorában; a vár falairól nézett is feléje. Szép ország, nagy ország, jó ország!» mondá laconice. A kávéházi kis társaságnál, mely negédelt külső egykedvűsége és szenvtelensége daczára is, ugy látszott olykor-olykor ránk felvetett szemeiből, feszült benső kiváncsisággal kisért, ez nem kis álmélkodást gerjesztett. A vén katona beszéde valóságos ajánló levél volt reánk nézve. Nyilván a társaság egész figyelmét megnyertük. Szilágyi is, ugy láttam, a máskép is értelmesebbnek mutatkozó hodzsának egypár szép szót mondhatott meghitten felőlünk. Mind ennek a vége az lett, hogy az ezalatt oda rendelt s megérkezett mecsetőrrel nem a legroszabb utasítással bocsáttattunk el, engedelmet nyerve a mecset megtekintésére. A mecset őre ekkor váltig szabadkozott és bocsánatot kért tőlünk, hogy előbb, midőn a medresben utána tudakozódtunk, megpillantva minket, eltagadta magát előttünk; nem tudván, ugymond, mily becses férfiakkal volna dolga. Annál inkább igyekezett ezután készségét minden módon tanusítani.

Belépve ugyanis az egyházba, azonnal a szentélybe, egy sekrestyefélébe nyiló oldalajtóhoz vezetett, s nagy érdekkel mutatott az ajtó feletti feliratra. Ezen felirat a fehérre meszelt falra fekete festékkel alkalmazva, két soros

mondatból állott. A felső arab nyelven ez volt: *az erények legbecsesebbike az Isten félelme.* Nyilván zsoltárunk: initium sapientiæ timor Domini (Psalm. 110. v. 10.) nyomán keletkezett paraphrasis, gondolom, a koránból. Alatta a második török-arab nyelven még nagyobb meglepetésünkre igy hangzott: *Krisztus ő felsége apostolainak sírja.* Mire törökünk magyarázólag elbeszélte, hogy itt feküdtek volna egykor az apostolok testei. Ezt egykor, ugymond, egyike a hatalmas sultánoknak megálmodá, s az ő parancsolatjára tétetett ide ez a felirat.* Majd szövétneket gyújtott, s a sekrestye ajtaján át sötét, szűk lépcsőn mintegy emeletnyi magasságra vezetett fel, hol sötét, körül-belül ölnyi mélységű és magasságú üregbe vagy inkább falzugba mutatott, melyben török fakoporsó-féle állott — ez t. i. szinte különbözik a mi koporsónktól, — ismételve, hogy ime, itt ezen a helyen feküdtek az apostolok testei. A dísztelen zúg láttára nem lehetett a sóhajt elnyomni. Deus venerunt gentes in hæreditatem tuam! — derelinquetur filia Sion, ut umbraculum in vinea et sicut tugurium in cucumerario. Valóban, mint a szőlő- s dinnyepásztor elhagyatott gunyhója! . . .

* A ki ezt a mecset őrének mondotta, vagy az a sultán, vagy még inkább az, a ki ezen feliratot ide alkalmaztatta, minden esetre hallott valahol harangozni. Az apostolok testei, azaz Nagy Konstantin fia által Sz. András apostolnak s e mellett Sz. Lukácsnak és Timotheus tanítványnak Konstantinápolyba hozott tetemei nem itt ezen egyházban, mely azon időben még nem létezett, mint mindjárt alább látni fogjuk, hanem valószinűleg az ugynevezett apostolok egyházában feküdtek. Lásd Idac. in Fast. Consul. a Chr. 356. és Baronius in not. ad Martyrolog. Rom. die 9 Mai.

Az egyházról összeszedett történeti adatokból igen is tudtam már, hogy ennek kellene lenni azon egyháznak, melyben Remete Sz. Pál teste és Sz. Kelemen pápa fejereklyéje egykor létezett; de hogy ezt még a maig élő ajtatos hagyomány és pedig a török hagyomány is tudná, ki merte volna hinni a pálosok történetiróinak oly kétes, oly homályos adatai mellett? Ehhez képest a török hagyomány megzavarodása, hogy itt apostolok testéről szól, nem nagy nehézséget képez. Remete Sz. Pál nevét Sz. Pál apostoléval, a római Clemensét más apostollal könnyen összetévesztheté a tőlök idegen izlam. S ezen tévedés az izlamnak bizonyára még legcsekélyebb tévedése volna e tekintetben.

A hely előtt meghatva állottam. Itt nyugodott tehát hazánk egyik nagy védszentjének teste, mely később országunk egyik dicsőségévé és drága kincsévé vált! Itt nyugodott ereklyéje az első szent remetének, kinek hazánk adott magyar szülte, buzgó szerzetes nemzedéket. Csodásan épen országunk volt kiválasztva arra, hogy benne az egyháznak egy uj magzata Sz. Pál szerzetében felvirágozzék, mely szerzetnek lánglelkű fiai a magyar egyház történetének legszebb lapjait irták be vérökkel, tetteikkel, tudós tollukkal, remek és fényes művészetök ecsetjével és vésőjével. Említsem-e csak Boldog Özsébet, a thaumaturgus, csodatévő Lukácsot, Antalt a vértanut, Bátori Lászlót a biblia első ismeretes magyar fordítóját, Magyar Mihály párisi tudort, Pesti Gáspárt, Gyöngyösi Gergelyt stb. híres iróik hosszas sorát le egész — Ányosig, Virágig; híres művészeiket: Dénes fratert Sz. Pál remek sarkophagja szobrászát, Vinczét a budai fényes sz. lőrinczi klastrom

építészét? És mely hazai szerzet hagyott ránk oly dús, oly bő évkönyveket, annyi iró emlékét! — Eszembe jött itt mily előszeretettel foglalkoztam már mint ifjú, számos év előtt, első hazai egyháztörténelmi kútfő-tanulmányaim között a pálosok történetével; mint épültem még mint gyermek a szentnek csodás legendáján; mint elszállt képzeletem a szent remetének hollójával; mint elmulatott pálmafája alatt a thebaisi pusztán; mint készültem egykor majd mint erős férfi bejárni e szent helyeket; — — és most, most életem delén túl már, még mindig készülve s útban feléje, a szent magány, a béke pálmafája felé, ime utam első keleti állomásán odáig értem végre is csupán, hogy a szent történetének pálos iróinknál annyira foglalkoztatott első kétes helye megoldását véletlenül fellelhettem! Mily parányi az ember tehetsége! s mily nagy a Gondviselés!

IV.

Ennyiből áll az én személyes felfedezésem e pontra nézve. Csak egy szó, csak egy tény meghatározása az egész! de a történetbuvár ismeri az ilyesminek is becsét. Ha egyháztörténetünk minden kétes helyével csak ennyire is tisztában volnánk, nem lepné oly sürű homály. Jó olvasóm azonban, ha még eddig el nem unva, ki nem fáradt követni, ki fog menteni, hogy a multak emlékétől megragadva — *O salutem affert sola recordatio!* mondja már elül jelszavam — nagyobb tért engedtem áradozó emlékezetemnek, mint a tudományos vizsgálatnak. Talán először esett meg ez rajtam, s ennél fogva bocsánatot várhatok.

És most már vegyük számba a történeti adatokat; lássuk, mennyire igazolják felfedezésemet.

A mi a régi bizanczi irókból és Bizancznak későbbi leirásából ezen egyháznak történetére nézve még összeállítható, a következőből áll.

A *Theotokos* vagy *Hagia Maria Peribleptæ* (τῆς περιβλεπτε vagy τὴν περιβλεπτον mint Zonaras és Glykas irja) azaz S. Mariæ speciosæ, spectabilis vagy spectatissimæ nevű egyház II. Romanos, ugynevezett Argyros vagy Argyropulos, bizanczi császár által építtetett a Boldogságos Szűz tiszteletére 1031-ben,[1] azon a helyen, hol Triakontophylos nevű tanácsos palotája állott, melyet ezen czélra megvett,[2] s az egyház mellé a palotából monostort alakított férfi szerzetesek számára.[3] Innét az egyháznak ismeretesebb neve *Triakontophylos* vagy *Trentafolia* volt.[4] E szó betű szerinti értelme a *«háromszáz levelű»*, mi a későbbi görög képes szólásban a rózsának neve.[5] És ezen Triakontophylos azaz Rózsa-egyház neve maradt fenn maig a törökben, midőn a templom századok óta mecsetül használva, a *Gül Dsamissi* azaz Rózsa-mecset név alatt ismeretes.[6]

[1] Lásd Hammer Constantinop. II. 136.

[2] Scylitzes p. 729. mondja: Romanus domum Triakontophyli emptam in monasterium convertit, sub appellatione Dominæ nostræ Deiparæ, nullis parcens sumtibus, eiusque prætextu subditos haud mediocriter gravans lapidum et reliquæ materiæ convectione. Hasonlón Glykas és Zonarasnál.

[3] Anna Comnena Lib. 3. p. 70.

[4] Rostangius Ducangenál Constantinop. Christiana Lib. IV. p. 94. quæ grace Trentafolia, latine vero interpretatur Rosa.

[5] Hammer Constantinop. i. h.

[6] A legujabb konstantinápolyi nagy tűzvész alkalmával, el-

Nem építette tehát az építésénél több, mint egy századdal később (1143—1180) uralkodásra lépett Komnen Manuel, kinek, mint láttuk, pálos iróink tulajdonítják. Sőt még a felől sem lehet biztos adatot találni, vajjon ezen egyházat talán javította, bővítette vagy diszítette-e; valamint arról sem, hogy Remete Sz. Pálnak ő hozta volna ide testét? A hagyomány valószínűsége mellett csupán Manuel 1169-diki egyptomi táborozása szólna.[1]

Ezen egyházban temetkezett, mint alapítója, Romanus császár.[2] Kolostorába záratott el Komnen Elek által Botoniata Nicephor.[3] Ezen körülmény felemlítésénél az irók emlékeznek arról is, hogy a monostor közel volt a tenger falaihoz, és hogy egy oldala a tengerre nézett;[4] valamint-hogy Botoniates annyira javíttatá, hogy az által, Romanus császár után, mintegy második alapítójává lőn.[5] Későbbi időben látható volt még az egyház nyugati oldalán Palæolog Mihály, Theodora Augusta és köztök gyermekök Konstantin képe, mit hármas felirat jelelt.[6] Gyümölcsoltó—Boldog-

utaztam után a Gül Dsamissi mecset körül levő egész városrész elégett, s mint tudósítóm irja, kevésbe múlt, hogy ezen régi egyház is a lángok áldozatává nem lett.

[1] Nicetas Lib. 5. hol Manuel ezen hadjárata leiratik.

[2] Scylitzes f. i. h.

[3] Anna Comnena Lib. III. 70.

[4] Anna Comnena i. h. inducentes eum in naviculam ad Peribleptæ monasterium abducunt. Gregoras Lib. VII. 189. Domicilium sibi eam partem monasterii Peribleptæ elegit, que mare spectat.

[5] Zonaras p. 234.

[6] Leunctavius Pand. Turc. c. 51. in Monasterio Constantinopoli — — apellatum quondam Periblepta, sive Spectatissimæ Deiparæ — — versus occidentalem templi partem Michael Palæolo-

asszony napján a bizanczi udvar szokása szerint a császárok fényes menettel jöttek ez egyházba s itt tartották az isteni tiszteletet.[1] Benne létezett Sz. Kelemen pápának fejereklyéje, mely innét Francziaországba, Clugny főmonostorba jutott;[2] valamint Remete Sz. Pál teste, mely innét Velenczébe és Magyarországba hozatott. Később Suluna név alatt, mint örmények temploma volt ismeretes;[3] nyilván már azon időben, midőn az örmény népelem túlsúlyra kezdett emelkedni Bizancz környékén, s a görögök számos egyházai az örmények birtokába jutottak.[4]

gus Imperator cum Theodora Augusta pictus conspicitur, inter utrumque parentem collocato Constantino filio, cum inscriptione triplici.

[1] Codinus de Offic. c. XV. 6.

[2] Rostangius Ducangenál Constantinop. Christiana Lib. IV. 94. est autem abbatia illa, in qua B. Clementis Papae continebatur caput, magnæ auctoritatis in eadem civitate, quæ græce Trentafolia, latine vero interpretatur Rosa. Lásd Hammernál is i. h. Valószinűleg Sz. Kelemen feje még elébb jutott innét Clugnyba, mint sem Sz. Pál teste Velenczébe, mivel azon alkalommal, ugylátszik, az utóbbinak is némely ereklyéi Clugnyba jutottak. Minél fogva már a franczia martyrologiumok Remete Sz. Pál testét is Francziaországban, Clugnyban lenni vélték. Lásd Saussai Supplem. Martyrologii Gallicani: huius (S. Pauli) corpus ex Aegypto in Galliam translatum, apud Cluniacum Archi-Monasterium repositum ibidem religiose servari.

[3] Leunctavius Pand. Turc. l. 51. Monasterium Constantinopoli, quod græce Suluna vulgo vocant, appellatum quondam Periblepta, sive spectatissimæ Deiparæ, Armenorumque sacris nunc dicatum.

[4] Hogy Bizanczot és vidékét mennyire elárasztotta volt akkor az örmény népség, a görögök legvirágzóbb egyházait elfoglalva, felhozom például csak a Kis-Ázsiában, bythiniai öbölben fekvő mai

Ezen történeti adatokhoz hozzáadható volna még az egyház leirása. Tüzetes műtörténeti ismertetése azonban (melyet talán bizanczi egyházarchæologiai tanulmányaink során máshol lesz alkalmunk tárgyalni) ezen lapok (M. Sion.) körén kívül esvén, itt csak röviden megismertetem. Fekszik Stambul alján az Aranyszarv partjához közel, az Aja kapussi és Dsubatli kapussi nevű kapuk között a Phanar görög városrész szomszédságában. Mai neve, mint említők, Gül Dsamissi, azaz a Rózsa-mecset. Sem régi Hagia Maria vagy Theotokos és Peribleptæ, sem a közönségesebb Triakontophylos vagy ujabb Suluna neve alatt nem ismeri többé senki. Alakjára nézve a közönséges bizanczi bazilikai központi kúpos, köridomú ízlésben épült. Középső magasabb kúpját e szerint a fél és kisebb kupok környezik, több ha-

Izmidet, a régiek Nicomédiáját. A régi zsinati helyek: Chalcedonia és Nicea közt Kis-Ázsiában, a Propontis partjain egyike volt a leghiresebb görög patriarchatusoknak. — Midőn meglátogattam, kérdezősködtem régi egyházi emlékeiről s patriarchatusáról.

‚Igen' — mondá szomorún az öreg Markos Kleonymos helybeli egyházi tanár s a niceai zsinat történetirója, kivel a római emlékek vizsgálatából tértem épen haza — ‚igen a patriarchatus csak megvolna, de csak is mint historiai emlék. Van itt, ugymond, egy patriarchánk, püspökünk, archimandritánk, és hiveink száma tudod-e mennyi? 200!'

«Hová lettek» kérdém, tekintve a meglehetősen terjedelmes városra s a török citadellára, melyen most a sultánnak egyik milliomos fehér márvány köskje épül; — «talán a török pusztitott el?»

‚Ó dehogy a török, hiszen itten alig van csak egy-két ezer; de a töméntelen örmény, mely mindent elárasztott.'

«Mindegy, mondám, hiszen egy kenyéren vagytok». Értettem, hogy egyhitűek, egyaránt követik a szakadárságot. De csak-

jót képezve, alul különváló narthex-szel, az emeleten a gynæaceummal és felül a három apsissal. Az utóbbiak hármas oldallal, szögre alakítva záródnak, mint nálunk román bazilikáink a félkörű apsis helyett az átmeneti ízlésnek korában. Mig a bizanczi stylnek a legrégibb, valamint ujabb, nagyszerű vagy a legapróbb kápolnaszerű emlékein mindenütt egyaránt jelzője. Konstantinápolyban csak úgy, mint a Propontis európai partjain és Kis-Ázsiában az ujabb épületek s a régi romok, minőket például Erakliban (a régi Herakléja) és Attikában, az Archipelaguson Athenében és Syrában láttam, mindenütt egész az álmélkodásig megtartják ez idomot legkisebb részleteiben s a legparányibb tervezetben épen ugy, mint az óriási Aja Sophián már a VI-ik században előjön. Nem egyszer csodáltam e meglepő

hamar elhallgattam, látván, hogy sértve érzi magát tanult és művelt görögöm is. Ismeretes, hogy az örmény és görög jobban gyülöli egymást, mint a törököt.

Szólt még ezután keserűn kifakadva, mint pártolnak el hitöktől az örmények a rómaiakhoz, mint térítik a franczia jezsuiták stb. mig nálok, ugymond, Izmidben egy angol missionarius havi 10 font sterl. (100 ft.) díj mellett is csak egy görögöt tudott kitéríteni.

De erről, gondolám, már ismét én neked többet tudnék mondani. Épen néhány nappal előbb volt alkalmam Pater Borréval a bebeki háznak a Bosporuson s a franczia missionak elnökével szólanom, kinek nevét Szokolszky, a szökevény bolgár püspök megtérése alkalmával annyit emlegették a lapok. A lelkes, szives férfi hosszasan szólt a többi közt ezen utóbbi eseményről is s az örmény térítéseknek Isten segítségével igen kedvező folyamáról; saját kezével irt külön meghívó jegyet küldött számomra a jövő vasárnap Msg. Brunoni konstantinápolyi érsek elnöklete alatt tartandó Sz. Vincze térítő egyleti gyűlésre. Ez által, valamint későbbi

következetességet, nevezetesen Athen vidékén, hol ez apró régi egyházakon, sőt kápolnákon csak ugy megvan, például a három apsis — természetesen, sokszor oly parányi mérvben, hogy egy ember is alig fér bele — a kúp, a keresztbajó, a narthex; s ha a nagy bazilikákra gondolva, ezen idomok ily apróságon majdnem játékszerűleg néznek is ki, mégis tagadhatlan, hogy a tagozás, ha belülről talán alkalmatlanokká is, de kívülről élénken szervezetessé teszi ezen csodás építményeket.

S ehhez híven, ezen bevett idomban épült egyházunk is, mely terjedelmére és magasságára nézve ha nemis a legnagyobb, de mindenesetre a fenmaradt nagyobb bizanczi egyházemlékek közé tartozik. Ámbár a bizanczi izlést átvett és részben tovább kifejtett török mecsetépítészet főbb alkotmányai, mint az Achmedie, Mahmudie, Bajasid, Sulej-

kirándulásaim alkalmával, midőn egy nem rég megtért ily örménygyülekezet kápolnájában miséztem is, meglehetősen tájékozhattam magamat ezen nagyszerű térítési mozgalom ügyében, mely ha Isten engedi, hivatva van a keresztény keletet regenerálni. De erről talán alkalmasabb helyen máshol és máskor szólhatok. — Azonban az öreg Markót sem akartam vigasztalás nélkül hagyni, «Ne búsulj, mondám neki, az isteni gondviselés műve ez! Az örmények elnyeltek titeket, hogy most együtt visszajőjjetek hozzánk a közönséges keresztény anyaszentegyházba». Láttam nem tetszett neki ezen beszéd. Hogy felderítsem, mondám enyelegve: «Talán csak nem akartok inkább arra várni, mig az angol térítő egyenkint és hónaponkint 10 fonttal megvásárol.» Az öreg mosolygott. «Gazdag bár az angol — felelé — de erre elegendő pénze még sem lenne.» Akkor még nem sejtettem, hogy néhány hét múlva a Földközi-tengeren, magam is majdnem szereplő személye leszek vala egy angol dissenter missionarius tractatusokkal (ajtatos röpiratokkal) űzött térítésének.

manie, Valide stb. mecsetek mellett majd nem elenyészik, s alig hogy még valakinek szemébe tünik, midőn az Aranyszarv partjain állva, Stambulra áttekint.

Elenyészett egyébaránt bensejének minden disze és műkincse. Az egykori nagyszerű mozaik képek és festmények helyett (minőket még egy és más mecsetté vált bizanczi egyház nem ugy bemázolva, mint az Aja Sophia, hanem maig szemlélhetőleg is fentartott, mint például a Fatihie Kahrie) a párkányzatokon hitvány, egyszinű arabesk mázolatok látszanak, mig a kúpnak pendentifjain Allah 99 tulajdonságneveinek egyike és másika röfnyi vagy ölnyi kacskaringós arab betűkkel van kifestve. A szentélyben az oltár helyét félrébb, kelet-délnek a mekkai kaabah vagyis kiblah felé irányzott mihrab foglalja el, igy neveztetik t. i. az izlam szentélye, inkább apsis, oltárhajlék, mintsem oltár: a falba kivájt azon félkörű fülke, mely felé fordul a moslim imádságában.* Mig a szószék helyén a mimbar áll: tornyos prédikáló szék, de melyen nem prédikálnak, hanem a mecset chatibja, szónoka, pénteken (a

* A keresztény egyházépületnek régi, mindig szabályszerűleg és szorosan megtartott — csupán ujabb időben az egyházi régiséggel már szinte feledett — ugynevezett *orientatiója*, irányzása, nyugatról keletnek van fordítva; ugy hogy a torony vagy hajóhomlokzat pontosan nyugatnak, a szentély középvonala ellenben keletnek áll. Igy volt az a bizanczi egyházépítészetben is. De az által, hogy a moslimek orientatiója nem keletnek, hanem keletdélnek áll, az ő oltár- vagy inkább ima-hajlékuk soha sem áll ezen régi, mecsetté változott bizanczi egyházak tengelyén, vagy is a szentély közepén, hanem mindig kevéssé félre, s igy az imádkozók is mind arra felé, félszegen állanak az egyház tengelyéhez. Valóban önkényt emlékezteti az embert ezen az egyházzal rézsút-

moslim vasárnapja) elmondja a nyilvános imádságot a sultánért.

Ki tudná azután elképzelni e pusztaság s üres falak között, hogy mily disz vette körül Remete Sz. Pálunk sírját? Mert ha teteme csakugyan abban a zugban feküdt volna, hová a mai moslim hagyomány helyezi, ugy mindenesetre méltóbb hely jutott neki nálunk a Buda feletti Sz. Lőrinczről nevezett pálosi nagyszerű klastromban, hol a kápolna, melyben a szent teteme volt, mily fényes lehetett, tanusítja Hansisten (mint a pálosok irják, s mint én vélem: Hassenstein) Bogumilnak a már előtörő antik classicismus és humanisticus irány szellemében irt dicsverse. Szerinte: «A szűz Diana megirigyelhette volna e márvány hajlékot, és Jupiternek sem volt ily fényes temploma, mely Agrippina oszlopcsarnokait és Memphis szobrait felülhaladta márványával s aranyával.» Benne állott a kitünő művész, Dénes pálos fráter által készült márvány sarkophag, mely Sz. Pál életét dombormüvekben állította elő, mint egyik maig reánk maradt dombormütöredéke mutatja, mely az angyalok által Isten karjába emelt haldokló Pált állítja elő. Ezen ravatal láttára kiáltott fel a Mátyás udvarában követségben járt török: Isten és nem ember taníthatta ennek mesterét ilyen művészetre! Fájdalom, mi, látva a töröknél egykori sírja helyét, ezen dicséretet nem viszonozhattuk. De erről: a szent tetemeinek további sorsáról, ne-

tos félszeg helyezet az izlamnak a kinyilatkoztatáshoz, a sz. irás-s egyházhoz való ferde, félszeg viszonyára. Egyszersmind egyike azon legjobb ismertető jeleknek, melyek által a mecset bensejében rá lehet ismerni, hogy vajjon nem volt-e régi bizanczi egyház? ha a mihrab nem áll a szentély zárfala közepén.

vezetes fejereklyéjéről s annak hermájáról nem sokára máshol bővebben szólunk.*

A mi azonban ezen emlékeket és helyeket itt és ott, keleten és nyugaton összeköti, hegyeken és tengereken túl összefűzi, az a szentnek és ereklyéinek ájtatos emlékezete. Hæc est enim — mondja Sz. Ambrus — Sanctorum — — gloria, quorum etsi per universum mundum seminetur portio, manet tamen integra in virtutibus plenitudo!

* Lásd fentebb: *Középkori magyar ötvös-művek.* I. 259. s köv. ll.

ADALÉKOK

A MAGYAR DOMONKOSOK TÖRTÉNETÉHEZ.

I.

Régi dolgokat beszélünk talán, — de melyeket épen ma nem árt ismételgetnünk — ha elmondjuk ujra, hogy a szerzetes rendek valamint az egyháznak, a vitézkedő anyaszentegyháznak szervezetében mintegy a testőrséget, az erős, áttörhetetlen had zömét, s annak egyszersmind legserényebb előseregeit képezik, kik védve a központot, előőrseiket keletnek s nyugatnak a világ legszélsőbb részeibe kinyujtják; — ugy másrészt bennök, különféle családaik szerint egyaránt, a kereszténység legfőbb tökélyei, az összes evangeliumi erények visszatükröződnek.

A középkornak, a keresztény polgárosodásnak kezdete óta minden korszak, minden magasabb szándék és eszme, a lelki és szellemi emelkedettség épen ugy, mint az anyagi szükséglet és haladás köztök találta fel embereit, soraikból vette regeneratorait; családaik egyre uj hősöket szültek s uj nemzedékeket teremtettek. Az óvilágnak a keleti elpuhulás és nyugoti barbárságba sülyedése korszakában igy keletkeznek, mint az emberiség regeneratorai, Thebais remete- és Cassino benedeki-szerzetei; valamint a későbbi középkorban a fegyelem lazulásával s az erkölcsök romlásával betört elvilágiasodásra feltámadnak a cisterciek és

camalduliak, a carthausiak stb. uj, szigorúbb családai. Majd ismét a nyugatot fenyegető keleti barbárság, az önkény, elnyomatás s ököljog, a vallási és társadalmi tévtanok, hatalom- és élvsovárgás ellenében koronkint igy keletkeznek az egyházi lovagrendek, a domonkos, a ferenczi s a többi népies, kolduló, irgalmas s iskolás szerzetek, le egész a jezsuitákig s a legujabb congregátiókig.

Egyszóval, az ő történetök az egyház története s ezzel együtt a világnak: a polgárosodásnak és műveltségnek, a tudománynak és művészetnek története!

Voltak századok, melyekből egy sor történetet, de talán egy okmányt, egy levelet sem volnánk képesek néhol felmutatni, ha cellájában a barát, vagy helyesebben mondva: a kolostor «stuba scriptoriájában» (mert ekkor még a zárdákban nem is voltak külön cellák, hanem közös irótermek) a leiró szerzetes, a középkor ezen egyetlen muzsája, nem másolja vala le a mult történeteit és könyveit, s fel nem jegyezgeti vala a kor eseményeit a kolostor azon krónikáiba, melyek azóta a világ krónikáivá lőnek! — S ez gyakran azon egyetlen világsugár, mely ama kor setétjét felderítve, tör elő feljegyzéseikből, melyeknek pislogó mécsesénél gyujtja meg szövetnekét a felvilágosodott uj kor fia akkor is, midőn eme jámbor szerzeteseknek, kiktől világát nyerte, sötétségöket szemökre hányja.

Hogy hazánkban a szerzetesek, csakugy mint másutt, résztvettek a kereszténység és polgárosodás nagy munkájának megalapításában és terjesztésében, azt, ha nem mondanók is, hirdeti száz meg száz tény és okmány; beszéli hazánknak számtalan mosolygó vidéke, a mint nyomukban a vadon, hová léptek, felvirult, a művelődés iskoláik-

ban, a művészet monostoraik és egyházaikban, a gazdászat kerteikben, grangiáik és majorságaikban eszök és kezök műve után tenyészett.*

De hogy nálunk szerzeteseink mind ennek történetét meg nem irták; hogy midőn nagy dolgokat végeztek, elfeledték azok panegyrissét, dicséretét megénekelni; hogy mint a közjóért fáradozó szerény munkások, leggyakrabban megelégedtek azzal, ha kötelességöket teljesítve munkálkodhattak, s a sok munka és fáradság közt nem értek rá viselt dolgaikat feljegyezgetni: im ez az, amin most anynyira megbotránkozunk. Való is, hogy nem maradtak ránk szerzeteseink évkönyvei, kolostori krónikáink; hogy aránylag kevesebb szerzetes-irónk és művünk van, mint más szerencsésebb nemzeteknek, melyekből multunk műveltség stb. történetének adatait most összekereshetnők. Igaz, hogy a *magyar monasteriologia*, melynek sajátlag hazánkban is ugy, mint másutt, nemzeti polgárosodásunk s művelődésünk történetének kellene lennie, felette hiányos s ez utóbbi irányban kivált majd nem egészen üres!

De nem csoda! Mert hiszen amit e néven birunk ma *Fuxhoffer* s a háta megett álló *Malyónak* irataiban, az ugyan legnevezetesebb, legrégibb, a magyar kereszténységgel és királysággal egykorú benedekiek, s a nem sokkal későbbi premontreiek és cisterciek történetének épen csak epilogusa! a mint ezen szerzeteseknek mult századi eltör-

* Hogy a benedekiek és cisterciták hogyan ápolták és terjesztették hazánkban a művészetet, ipart, mezei gazdálkodást, lásd a számos, okmányilag kimutatott adatokat: *Ipolyi* Deákmonostori XIII. századi Basilika 12, 34 és alább, IV. kötet: A bél-háromkuti apátság.

lése után már csupán a reminiscentiákból keletkezett, s visszahelyezésökkel az epigonok egyik legjelesbje, *Czinár Mór*, a maurinusok, Mabillonok, Tossin-ek és Toussainte-ek ezen legméltóbb utódja által csak ujra felelevenítve, érvényesíttetett, a mennyire t. i. ezt tenni lehetett ott, hol nem voltak előbb Mabillonok stb. Egykorú, vagy csak közelkorú kolostori és szerzetesi feljegyzések azonban épen nem maradtak ránk. Vagy, hogy talán soha sem is léteztek volna?! A XVII. században legalább, midőn Pázmány már csak nagy nehezen tudta összeszedni monostoraink keletkezésének vagy csak névsorának is adatait, ugylátszik, hogy valóban semmi ilyen már nem létezett.

Ugy mutatkozik tehát valóban, mintha a hazánk polgárosítása munkájában oly nagy részt vett szerzeteseink csakugyan nem értek volna rá a munka közt viselt dolgaiknak megirására, oly kevés oly jelentéktelen az, a mi felőlök e részben s általában is irodalmi munkásságokból fenmaradt; ha mindjárt az ő tollukból folyt is mind az, a mi középkorunkból irva ránk jutott.

Oka-e azután ennek az, hogy több teendőjük volt hazánkban, mint másutt? A mint hogy a keresztény művelődési korszak nálunk jóval későbben, tehát már is mintegy elkésve kezdődött, s a térítéstől s iskoláktól kezdve szerzeteseink, ugyis mint nagyobb és kitünőbb monostorainkban az országos hiteles-helyek őrei, az állami s országos köz- és magánjogi ügyek által nálunk inkább talán, mint másutt igénybe voltak véve. Vagy hogy hazánkban egyre kedvezőtlenebb viszonyok és körülmények közt rengették az irodalom és művészet bölcsőjét, amint ezt szintén aránylag ritkább és jelentéktelenebb műemlékeink épen

ugy, mint irodalmi maradványaink tanusítanák. Mindenesetre akár ez, akár az vagy mindannyi legyen is az oka, kétségtelen, hogy hazai monasteriologiánk, szerzetes rendeink története igen hiányos, igen szegény, igen gyarló. Mert mig, például a külföld nevezetesebb monostorai történetöket kötetek hosszú sorával számítják, addig nálunk gyakran leghiresebb apátságaink és prépostságaink is alig birnak egy-egy birtokjogi okmányon kívül nehány lap vagy csak nehány sor feljegyzést is előmutatni.

De valahányszor e hiányt panaszoljuk, s érte az ádáz kort, a kül- és belháborukat, a török- s tatárdulást és pusztulásokat okozzuk; ismerjük el mindjárt e mellett saját mulasztásainkat is, mondjuk el hozzá a mea culpát is! Mert nem lehet élénken nem érzenünk, hogy hazánk *egyháztörténelmi irodalma* maig sehogy sem felel meg annak, aminek lennie kellene. S ezt annál inkább kell egyre panaszolnunk s egymásnak szemrehánynunk, mert nem lehet észre nem vennünk azt sem, hogy hazánk és nemzetünk történetének legnevezetesebb és legérdekesebb lapjait s adatait épen egyháztörténetünk adatai, okmányai s feljegyzései szolgáltatják, kezdve okmánytárainktól, a Codex diplomaticusoktól egész törvénytárunkig, a Corpus jurisig, melyek elsejének legtöbb, legérdekesebb okmánya épen egyházi okmány; a másodiknak pedig sok törvénye, sőt még országgyűlése, épen egyházi canon és zsinat is. És mégis, s mind a mellett, hogy a hazai történelemmel foglalkozó munkaerőkhöz mi egyháziak állítottuk ki folyton a hasonlíthatatlanul legnagyobb contingenst: épen egyháztörténelmünk terét annyira parlagon hagytuk, hogy sem a kútfő s adatvizsgálatban, sem az anyag feldolgozásában

nem haladott egyaránt többi történetirásunkkal. Hogyan igényelhetnők azután, hogy monasteriologiai irodalmunk kimerítőbb s teljesebb legyen?

De magyar egyháztörténelmi irodalmunk ezen szomorú állapotának okait már máskor is, s épen ezen lapok (M. Sion.) érdemes szerkesztőjével is versengve, mintegy 10 év előtt a *Religio* folyóirat 1858-diki folyamában elég tüzetesen elmondottuk és meghánytuk; nem ártana ugyan tán az akkor mondottakat ma is ujra felmelegítenünk, miután a mese, mint a következés mutatja, süket füleknek szólt: tartózkodom mégis, nehogy csupán vádaskodni látszassam. Eszembe jut ugy is mit egyik lángeszű főpásztorunk, midőn a nálunk annyira otthonos irodalmi szemrehányásokról volt szó, előttem megjegyzett: hogy szokássá vált már nálunk ugyis inkább szidalmazni a multat s jelent mulasztásaiért, mintsem ezeket pótolni. S a mint egy uj fejlődő tehetség fellép, vagy csak, hogy egy uj adattal valamelyikünk előlép, az első ilyenkor mindig, hogy hírneves történetiróinknak teszünk szemrehányást: miért, hogy nagy műveikből elmaradt a csekélység, melyet pedig, vállaikon emelkedve találunk fel. És jaj nektek ilyenkor Pázmányok, Prayak s Katonák, midőn a pigmeus epigon titeket óriásokat fenyeget!

De hogy azért ezen, legszelidebben szólva, szerénytelenséget most el ne kövessük, szóljunk inkább tárgyunkhoz.

Ez egy töredék, melyet itt ismertetni szándékom, s mely a *magyar domonkosok* történetének egyik rövid ugyan, de meleg közvetlenseggel irt, megható, egykorú érdekes episodját adja.

Sajátságos már az is, mire e közleménynek mintegy

motivatiojául itt azonnal figyelmeztetni kivánok, hogy épen a domonkosok (kikről itt, mint mondók, e töredék szól) és a pálosok (kiknek történetéhez már fentebb közlöttem volt némely adalékokat) azon két szerzet hazánkban, melyeknek egykori történetirásából még a legtöbb s legélénkebb nyom maradt fenn. Sőt történetök feldolgozásait is már mintegy a XVI-ik századtól fogva folyvást szőve, ezeknek kiadásait is a XVII-ik századból birjuk; holott más nevezetesebb szerzetes rendeink még csak ennyivel sem dicsekedhetnek. Igy birjuk köztudomásra a domonkosoknak *Ferrarius* Zsigmondtól «De Rebus Ungaricæ Provinciæ S. Ordinis Prædicatorum» 1637-ben és a pálosoknak *Borkovichtól* s *Eggerertől* «Fragmen Panis Corvi proto-eremitici seu reliquæ annalium eremi-cœnobiticorum ordinis fratrum eremitarum S. Pauli,» 1663-ban megjelent, olyan a milyen, de mégis legalább tájékozást nyujtó történeteit. Mely utóbbit nevezetesen a pálosoknál egész történelmi irodalom követte Bengertől s Mallechichtól, Kummertől, Orosztól és Fuhrmantól kiadott egyes részletekben.* — De mi tárgyunk tekintetéből még fontosabb reánk nézve, az, hogy e mellett még épen az említett két szerzetnek régibb emlékei és feljegyzései közül is maradt fenn egy-két töredék. Igy birjuk egyéb legendáink mellett, nevezetesen a XIII. századból Béla király leánya, Sz. Margit életét, magyar szövegben is, a domonkosok egykori jegyzeteiből, valamint

* Legujabban a domonkosok történetére nézve érdekes öszszeállítás jelent meg Brunnertől: Der Prediger-Orden in Wien u. Oesterreich. Regesten, Collectaneen, Necrologien stb. 1867, melyből egy és más, ha nem sok is, böngézhető szintén a magyar domonkosok történelme számára.

Sz. Ágoston zágrábi püspök életét is. Mig a pálosoktól Remete Sz. Pál XIV-ik századi legendája * mellett, nevezetesen XIII-ik századi magyarországi constitutióik is Bertalan pécsi, Andrási egri, Pál veszprémi püspököktől fenmaradtak.** Mindez már rendszeres egykorú feljegyzésekre s évkönyvekre utalhat, melyek csakugyan e két szerzetnek XVI—XVII. századi történelmi compilatióin is áttünnek és kétségtelenné teszik ily régi évkönyveik létezését. Annál inkább feltünő azután, hogy mint mondók, épen régibb, nevezetesebb és terjedtebb, jogi és művelődési életünkbe hasonlíthatatlanul nagyobb befolyással bírt benedeki, premontrei és cisterci szerzeteseink ily régibb évkönyveinek s egykorú feljegyzéseinek eddig alig akadunk valami határozottabb nyomára, mintha valóban nemis léteztek volna. És ez annál hihetetlenebbnek látszik, mivel mint okmányaikból látjuk, épen ők voltak azok, kik a székeskáptalnokkal együtt az országnak, ugyszólván, tollát kezelték.

De nem lehetetlen, hogy évkönyveik s napijegyzeteik, vagy necrologiumaik — minőt a számos külföldiek mellett hazánkban eddig csak egyet sem tudunk felmutatni — valahol még lappanganak; valamint lappangott, elfalazva, eddig a következő feljegyzés is, melyet itt, ezeknek előrebocsátása után, mintegy indokolásul, közleni akarok.

* A Névtelen magyartól: Anonymus Hungarus de Translatione S. Pauli. Hogy ez valószinűleg Alsáni Bálint, későbbi pécsi püspök és bibornok műve, lásd fentebb 419. lap: Adalék a pálosok magyar történetéhez.

** Mallechich Quadr. Regularium Ord. S. Pauli 25.

II.

A XIII. században hazánkban is megtelepedett Domonkosszerzetnek számos zárdái közt egyik, kétségtelenül nevezetesebb háza volt Erdélyben a *segesvári*.

A szerzetnek története zárdái névsorában eddig ugyan a segesvári kolostort még csak ismerni sem látszik. Sem Pázmánynál,[1] sem Ferrariusnál[2] a magyarországi domonkosok zárdáinak, ugyis csak nagyobbára, a szerzetnek külföldi évkönyvei nyomán összeállított névsorában nem jön elő; ha csak az utóbbinál Plodius jegyzékében említett Segbaviensis conventus alatt — melyről nevén kívűl Ferrarius mit sem tud mást felhozni[3] — nem kellene talán a Segesvariensist vagy Segvariensist értenünk és keresnünk. Mi annálfogva is hihetőnek látszik, minthogy a közlött jegyzékekben más házak neveit is nagyobbára hasonlóan elferdítve találjuk.

Annál érdekesebb, hogy ezen zárdának, melynek már nevét is alig ismertük, nemcsak az itt közlendő nevezetes évkönyvi töredéke maradt véletlenül ránk; hanem annak létezése és története is a XIII-dik század óta folytonosan okiratokkal kimutatható. Tanusága ime ez is annak,

[1] Lásd Pázmány ismeretes összeirását Péterffy Concilia Hung. II. 278.

[2] Ferrarius Ungariæ Provincia Ord. Prædicatorum. 508.

[3] Ferrarius i. h. 527. hol ezen Segbaviensis conventusról mondja: sed hactenus nihil amplius scire licuit, mint t. i. annak csupán puszta nevét.

hogy eddig monasteriologiánknak még csak vázát is alig birjuk, minthogy az még nevét is alig ismeri egy oly nevezetes monostornak, minő a segesvári volt, melynek nemcsak létezése és története a XIII-ik század óta, mint mondók, okmányokkal adatolható; hanem melynek, mi több, még maig nagyobbszerű s érdekes műemlékei is fenmaradtak s egykori kitünő virágzását hirdetik. De tanuságul szolgálhat ez egyszersmind arra is, mit közlésünk bevezetésében sejtetni kivántunk hogy nem egy, eddig névleg is alig ismert monostorunknak, épen ugy, mint a segesvárinak, egyházi és hazai műveltség- és műtörténeti adatokban dús múltja megirható lesz még, ha azokat a szorgalmas és lelkiismeretes történelmi kútfő- és művizsgálat mikroskopja alá helyezzük.

Itt azonban nem levén jelenleg szándékunk egy ily kolostor történetének megirása, minek már máshol s ismételve is némi próbáit adtuk — Deákmonostornak és a kúnbéli három kútról nevezett apátságnak leirásában — a segesvári kolostornak is régibb történetét és műemlékeit csak röviden adom elő, a mennyire jelen közleményemnek szintén mintegy bevezetéseül szolgálhat.

Már a XIII-dik század vége óta, mely században a Domonkosszerzet hazánkban megtelepedett, mint mondók, egyre folytonos adatokkal birunk a segesvári domonkosok klastroma felől. Ugylátszik, hogy már ekkor, a XIII-dik század vége felé, keletkezhettek Segesvárott jelentékenyebb egyházi épületeik is, miután 1298. évi márczius 20-dikáról kelt okmányban több, névleg felsorolt érsek és püspök részéről 40 napi bucsú adományoztatik a segesvári domonkosok egyházának: «ecclesie fratrum predicatorum de

Schespurch Wizzenburgensis (Gyulafehérvár) diœcesis.[1] Hogy ily bucsúadományozások különösen nagyobb egyházi építkezések alkalmával voltak szokásban, már máskor számosb adattal kimutattam.[2] Ugylátszik, hogy ezen építkezések még a következő XIV. század elején is folyamatban voltak, mert Péter, erdélyi püspök, 1302. ápril 19-én kelt okmányában az előbbi bucsúlevélben engedélyezett 40 napi búcsút részéről is hasonló búcsú-engedélylyel bővíti.[3] S még két évvel előbb 1300-ban Alvinczi Herbord gróf özvegye, Erzsébet 10 márka ezüstöt hagyományoz a conventnek.[4] Ezen akkorban tetemesb összeg valószínüleg szintén épen az említett építkezések felsegélésére szolgálhatott. A kolostorról szóló további ezen s következő századbeli okmányok hasonlóan adományzásokra s egyházi joghatósági ügyekre, valamint kiváltságokra vonatkoznak. Ezen utóbbi értelemben szól János, alexandriai patriarcha és apostoli követ 1372-ben kelt védlevelének Rudolf segesvári perjel által 1377-ben eszközölt megerősítése.[5] Hasonlóan XI. Gergely pápának 1374-ben a domonkosok részére adott szabadalom-levele, melyet Miklós

[1] Eredetie a segesvári evang. egyház levéltárban. Lásd Müller Archæologische Skizzen aus Schössburg. Archiv d. V. f. Siebenbürg. 1857, Neue Folge II. B. III. H. 416.

[2] Lásd a következő kötetben: Az egri régi székesegyház, hol számos hazai egyház és monostor építésének felsegélésére adományozott bucsúkról szóló adatokat közlök.

[3] Eredetie az előbb i. h. Archiv d. V. f. Siebenbürgen.

[4] Szeredai Notit. Cap. Alb. 19. és Fejér Cod. Dip. VII. 2. 207.

[5] F. i. h. Ex Archivo Cap. Alb. Trans, kézirat a Batthyány-féle püspöki könyvt. 8-o K. 5. V. 2. p. II. 17.

segesvári perjel 1441-ben Dénes apostoli jegyző által átíratott.[1]

1378-ban egy okmány ismét Ebesfalvi Imre fiának, Lászlónak adományáról szól, melylyel egy curia quartalist, malomnegyedet, és Pródon 18 hold földet a segesvári Mária-kolostornak — a domonkosok ezen kolostora t. i. a Bold. Szűznek vala szentelve — adományoz.[2] Hasonlóan 1445 László király Nádasi Salamon fiának, Mihálynak, a segesvári várban levő házát;[3] és 1465-ben Vizaknai Miklós Fehéregyház helységnek felét s egy malomrészt réttel[4] adományozott. Az utóbbi felett később pereskérdés támadván, az adomány 1468-ban II. Pál pápa által a kolostor számára megerősíttetett.[5] 1497-ben a szerzet tartományfőnöke által a kolostor kéregetési területe jeleltetik ki.[6] 1499-ben Bethlen Miklós adományoz a kolostornak Hétúr helységben három halastavat, mely adomány 1501-ben a király által is megerősíttetik.[7] Ulászló király a közadóból évenkinti két márka ezüstöt rendel a kolostornak, mit 1530-ban János király még további két márkával bővít.[8]

[1] Előbb i. hely.

[2] Fehérvári kápt. orsz. levélt. cist. VII. 21. i. h.

[3] Segesvári városi levéltár 11. sz. i. h.

[4] Szász nemzeti levélt. 239. sz. i. h.

[5] Katona Hist. crit. XV. 238 és 257. Lásd erről lejebb a klastrom közlendő feljegyzését is.

[6] Batthyány-féle püspöki könyvt. f. i. kézirata 276.

[7] Segesvári városi levélt. 23. sz. Lásd erről szintén a klastromi feljegyzést alább.

[8] Ezen okmány a segesvári evang. egyházi levéltárban létezett még 1836-ban, hol azonban Müller i. h. szerint 1856-ban nem volt többé feltalálható.

Mindezen adatokat, melyek Segesvár, fentebbi jegyzetben idézett régiségei leirásában nagyobbára előfordulnak, csak azért állítom itt össze, hogy az által ezen klastromnak régi nevezetességére eleve is figyelmeztessek.

Még nevezetesebbé emelik azonban e klastrom jelentékenységét érdekes építészeti műemlékei, amint azokat Segesvár idézett régiségei leirásában csak röviden s mellesleg is vázolva találjuk. Már a XIII-dik században állott s épült, mint láttuk, a klastrom, minélfogva már akkori, valószínüleg román félkörívizlésben és talán kitünőbb művészettel emelt építkezései is figyelembe jöhetnek. Ezeknek azonban a leirásból semmi nyoma sem vehető ki, miután a klastrom és egyháza a XV-dik század vége felé s részben még a XVI-dik század elején nagyobbszerűen újonnan épült, az akkor nálunk épen legterjedtebb virágzásban volt gót, vagyis csúcsívizlésben, melyben ez időtájt hazánkban mindenfelé páratlan építészeti tevékenység uralkodott. A klastromnak ezen nevezetes monumentalis építkezései pedig ránk nézve annál érdekesebbek, mert építő-, szobrász- és festészmesterei nagyobbára a szerzetnek saját tagjai voltak, mint ezen körülményt a műemlék egyes feliratai és vésetei számunkra fentartották; mi egymagában már ritka és majdnem páratlan eset elpusztult műemlékeinken s kiszaggatott műtörténetünkben.

Maga az egyházépület, mely jelenleg a segesvári ágostai evangelikusok plébániai egyházául szolgál, a mennyire pusztításai, ujításai s átalakításai után még kivehető, egyike volt kétségtelenül a hazai késő gót izlésű kitünőbb alkotásoknak. Hossza mintegy 141 láb; melyből 84 a hajóra s 57 a szentélyre számítandó, — mig szélessége csak 40 láb

levén, kiválólag hosszúra kinyuló építmény alakjával bír, s a gót modorban közönségesen a nyolczszögből képzett három oldallal záródó szentélyének hosszasága által még különösen kivált. S mig ez utóbbi körülmény, a terjedt szentély, arra mutat, hogy mint kitűnőbb klastromi egyház a szerzetesek nagyobb számához volt arányosítva, addig a hosszú, keskeny épület rendesen az ily klastromi egyházak sajátsága.

Műrészleteiből fenmaradtak még a művészi tagozattal alakított nyugati csúcsíves kapuzat; a hasonlóan csúcsíves ablakoknak részben már kitört s átalakított egyes díszesebb mérművezetei s a szentélynek hevederívei; mig a hajó az ujítások által eredeti alakjából nagyobbára kivetkőztetve áll, miután a kolostornak egykori csúcsíves kereszt-folyosója is a közbenső falak kitörésével beléje foglaltatott.

Az egyház belső felszereléséből szintén fenmaradt még egy és más műrészlet. Igy nevezetesen egy szárnyoltárnak részletei, melyek jelenleg a segesvári ugynevezett Hegyitemplom sekrestyéjében őriztetnek. Aranyalapra festve, szorgalmas rajzzal, dús színezettel, jellemző és élethű alakzatokkal állítják elő a Domonkosszerzet szentjeit, a mint a leirás szerint, ugylátszik, az irgalmasság cselekedeit gyakorolják. Az érdekes mű, mely azonban még tüzetesb szakavatott leirást igényel, a középkori záródó és nyiló szárnyoltárképek módjára mindkét oldalon festményekkel van ellátva. Hasonlón érdekes még egy itteni ércz keresztelőmedencze a következő felirattal: In nomine patris sat. factum est hoc opus per manus Jacobi fusoris campanarum sub anno domini MCCCCXI. — mely azonban, minthogy a templom klastromi egyház volt, valószínűleg az előbbi plebániai egyházból kerülhetett később ide mai helyére.

De a kolostorépületnek is, mely jelenleg városházul szolgál, fenmaradtak még egyes érdekesebb részletei, melyek annál érdekesebbek, mennél ritkábbak. Régibb kolostorainkból ugyanis jóval kevesebb részlet maradt ránk, mintsem egyházainkból, s az itteni emlékek épen azok, melyek a klastrom építkezései idejére és szerzetes művészeire vonatkoznak.

A kolostor a XV—XVI-dik századi késő gót modorban épülvén, ugylátszik, már eredetileg az ujabb kolostori cellarendszer szerint volt alakítva; mig régebben, mint tudjuk, a szerzetesek közös, csarnokszerű nagy termekben laktak és háltak. Itt e szerint még kivehető a számos apró, keskeny cella, amint a hosszú és tág folyosóra nyilnak ajtaik, melyek közől még nehány régi eredetiségében fenmaradt, valamint a falakon is itt-ott még a régi falfestmények nyomai láthatók.

A nagyobb terjedelme által kitünő cellák egyikében, mely azért a perjel, a főnök cellájának állíttatik, igy látható a bemenet feletti falon borág- és szőlőfürt koszorúban falra festve a következő felirat, melynek barátirással vegyes, ujabb nagybetűs jellege a XVI-dik századra mutat:

Fili mi omni tempore time dominum et vade comede in leticia panem tvvm et bibe cum gaudio vinum tvvm placent opera tua omnipotenti deo no no — —

A töredék, mint látni, a szentirásból (Ecclesiastes.) van véve, s ép oly megfelelőn helyes, mint illedelmes cellafeliratul szolgálhatott. Csak is a mai felekezeties elfogultság magyarázhatja azt azért oly rosz értelemben, mint Segesvár régiségeinek leirásában Müller a f. i. h. teszi, mintha az t. i. a szerzetesek kicsapongó életére vonatkoz-

nék. Ily feltünő elfogultságot árul el szintén, midőn e mellett, emlékeztetve a Prédikátor további XII. fejezetének 12 versére (a könyvirásnak vége-hossza nincsen, és az olvasottakról való sok elmélkedés a testnek gyötrelme) mondja, hogy a könyvirás és olvasás sem okozhatott nekik sok gyötrelmet és fejtörést; — és teszi ezt épen akkor, midőn a kolostornak, mint látni fogjuk a közlésből, meglehetős dús és nyilván a reformatio által elpusztított és szétszórt könyvtárából még fenmaradt egy-két nevezetes codexét ismerteti, melyek jelenleg az ottani ág. evang. gymnasium könyvtárában találhatók. Az egyik díszes hártyakézirat, kitünő miniatur kezdőbetükkel s a következő colophonnal: Explicit diurnum tam de tempore quam de sanctis secundum morem almi ordinis fratrum predicatorum. Anno nostre salutis millesimo quingentesimo sexto. Laus deo. — Melyre nézve azon körülménynél fogva, hogy a codex több initialisa csak vázolva s nem kifestve, bevégezetlenül maradt, azt gyaníttatja, hogy a kézirat valószínüleg itt helyben, a segesvári convent szerzetesei által készült. Ezen már valóban helyes gyanítást majdnem bizonyosságra emelik a klastrom közlendő feljegyzésének nemcsak azon adatai, melyekből kitünik, hogy körében élénk művészi élet volt; hanem nevezetesen azon helye, melyben egyenesen az egyházi antiphonariumok irására szükséges pergamen bevásárlásáról szól. A könyvirás tehát csakugyan fejtörésbe s nem kis összegek kiadásába került a klastrom gondos, munkás, tanult és műértő szerzeteseinek, valamint könyvek gyüjtése és szerzése által könyvtáruk megalapítása is, mint lejebb szintén a közlésből erről értesülünk. Ezen könyvtár maradványa szintén ugyanott, egy incunabulum missale pél-

dány: arte et impensis luce antonii de giunta florentini diligentissime impressum explicit anno salutis MCCCCCIIII pridie kalendas julii; s egy másik 1511-ből.

Bízvást elmaradhatott volna ezután azon gúnyos magyarázat is, melylyel Müller i. h. a kolostor egy más feliratát kiséri, ha azt szintén elfogulatlanul tekinti vala. Ezen felirat mintegy 19 töredezett sorban a kolostor eleségtára számára bejött adományok feljegyzését foglalja magában német nyelven. Például:

1520 1 ag. 6 Eyn gwther man hath 8 schweyn
1521 2 f. 5 Wnd 6 bachen auff dem bym sat.

Mit nyilván a dispensa- vagy konyhamester egyszerűen feljegyezgetett.

De a kolostor ezen felirati emlékeinél, melyek elferdített értelmének helyreigazítása miatt kevéssé félre térhettünk, érdekesebbek még azon feliratai, melyek, mint mondók, a klastrom építése és művészei iránt tájékoztatnak. Igy a zárdából az egyháznak karzatára nyiló s gót, ugynevezett ágasművezettel tagozott ajtó keretén kifaragott építészeti szögmérték s egyenmérő alakjai közt 1508. évszám áll, nyilván, mint Müller Segesvár régiségeinek idézett leirásában helyesen megjegyzi, azon év száma, mely körül a klastrom ezen végrészeinek ujonépítése vagy átalakítása befejeztetett. Erre mutat a fenmaradt egyéb iratok hasonló jellege. Igy a klastrom egyik tágasb teremében, melynek ívezete a terem közepén emelkedő oszlopon nyugszik, s csúcsíves ablakai közt oltáralakítás látszik, s mely e szerint a kolostor oratoriuma vagy káptalanháza volt, — az ivezetet az oldalfalakon tartó támköveken a következő feliratok vannak bevésve. Az első:

VIRGNI. MAIE. F. ANTOIVS F.

Azaz: Virgini Marie Frater Antonius fecit.

A második:

ANNO DOMINI MILLESIMO 5SO 10. FC.

Azaz: Anno Domini millesimo quingentesimo decimo factum.

Az előbbi Antonius frater építő és szobrász Domonkos-szerzetbeli művészre vonatkozik a harmadik támkőre faragott czímerpajzs terében látható, keresztbe helyezett két szögmérővel, hatágu csillaggal és holddal s gót minuscula betűkkel alkalmazott felirat:

frater antonius.

A negyedik támkő felirata ellenben az előbbinek egy más szerzetes művész társát nevezi meg:

F. BENEDCUS SERvET. LAPICI — 1.5.1.0.

Azaz: frater Benedictus Servetus Lapicida 1510.

Hogy ezen frater Benedek kőfaragó csakugyan szerzetes és domonkos volt, a frater nevezés mellett tanusítja a támkőre alkalmazott faragvány is: egy ebnek alakja. Ismeretes ugyanis, hogy Sz. Domonkos képeinek egyik jelzőjekint jön elő a szájában égő szövétneket tartó eb, mely itt egyszerűen a szerzet nevére vonatkozó anagrammot is — Domini*canes* — jelezheti.* Erősíti ezt egy további támkő

* Hasonlóan vélekedik Müller is i. h. ki máskép a kezdő *F* betűt, melyet Antoniusnál fraterre magyarázott, Benedictusnál már fecit-re értelmezi s az utóbbit világi művésznek kivánná tartani, miben azonban az eb jelvénye miatt mégis kételkedik. — Ily nevű

faragványa, mely perselyt mutat, mint szintén a kolduló szerzetre vonatkozó jelvényt.

A kolostor étterme és sekrestyéjének némi nyomai mellett még érdekesebb régi részletek mutatkoznak a nyúlánk csúcsív-nyílásokkal képezett keresztfolyosóban, mely, mint már fentebb érintettük, később átalakítva az egyház mellékhajójába befoglaltatott.

Ím, ily érdekes építészeti és műrészletek maradtak fenn a segesvári domonkosok klastromából annak építése idejéről és szerzetes művészeiről, — minőket hazánkban ritka monostor képes még felmutatni. De ezeknél is még jóval érdekesebb a klastromnak mintegy itt feledett évkönyve, melynek ismertetése sajátlag e sorok czélja.

III.

Mintegy nyolcz év előtt, az 1859-dik év késő nyarán történt, hogy a segesvári domonkosok egykori klastromának egyháza, mely jelenleg, mint mondók, az ágostai evangelicusok plébániai templomáúl szolgál, javítás alá vétetett. Nevezetesen a szentélyt a hajótól elválasztó, úgynevezett diadalív felett emelkedő, s a tető alá nyúló csúcsfalnak leszedése rendeltetett el, minthogy a tömör kőfal kártékonyan nehezedett az egyház falaira. Amint a munkások annak lebontásával foglalkoztak, az ezen falba alkalmazott kis

Benedek és Servet szerzetesekről, mint kik a segesvári convent névsorában a XVI. század első negyedében előjönnek, lejebb a közlés nyomán is értesülünk.

ajtónyílás felett, mely a hajó és szentély padlása közötti átjárást közvetíté, két kő közé befalazva, egy hatodfél újjnyi hosszú pléh szelenczét leltek, melyben, mint az e felől tudósító Fabritius mondja, nem ugyan aranyat vagy ezüstöt, de ennél jóval becsesebb elsárgult s általok olvashatatlan irományokat találtak.

Az érdekes lelet a helybeli ágostai egyházközség presbyteriumának átadatván, Fabritius Károly által — ki a lelhelyet megtekintvén, annak falazatán érdekes falfestményeket is fedezett fel — megvizsgáltatott, s azóta kiadatott.* Fabritius ezen kiadása s ismertetése nyomán kisértjük meg itt ezen feljegyzések tüzetesebb és bővebb megismertetését, s tesszük egyszersmind közzé azok teljes szövegét.

A pléh szelenczében talált irományok egyike 34 nyolczadrétű levélből álló könyvecskét képez, melynek levelei nem hosszával, hanem szélességök oldalával vannak összekötve s külön ívenkint fűzve, kivéve a második ívet, mely két levéllel többet tartalmaz. Borítékul egy hártyaokmány szolgál. E mellett még két félíven az erdélyi Domonkos-szerzetesek névsora és a segesvári kolostor gabnavermeinek jegyzéke találtatott. — A papiros, melyre ezen jegyzetek irvák, a XVI-ik század első negyedében használatban levő közönséges irópapir, mérleg és csillag vízjegygyel. Az irás a czím első sorában a minuscula barátirás, nagy kezdő betűkkel, mig a többi szöveg a XVI-ik század első felében dívó folyóirást mutat a szokásban levő rövidítésekkel.

* Archiv d. Ver. f. Siebenbürg. Landeskunde. Neue Folge. V. B. I. H. 1. lap.

A könyv első részének irója, mint a czímen magát nevezi, Fabri Antal «prædicator generalis» és a segesvári conventnek hosszabb ideig perjele, iratát azon szándékkal kezdi, hogy, mint hasonlón a czím mondja, a segesvári convent jóltevői neveit, azok alapítványait a jövő emlékeül és hálául feljegyezze; sajátlag pedig egyszersmind az alapítványokkal felvállalt és kiszabott kötelezettségeket is ahhoz tartásul beiktassa.

E szerint kezdi már Fabri Antal feljegyzését mintegy 1524-ben, a mennyire ez a szövegből kivehető; de visszatérve az előbbi időkre is, a mintegy 1465 óta történt adományozásokat és alapítványokat is összeirja, és pedig helyenkint oly érdekes részletességgel, hogy feljegyzése sok helyütt egész krónikává lesz.

Igy, feljegyezve valamely adományozás vagy alapítás tényét, megnevezi mindjárt a klastrom akkori perjelét, rendesen vezeték-, vagy inkább az akkori szokás szerint, származási nevével együtt. Leirja azután, gyakran körülményesen, az adományzó vagy alapító személyét, annak állását, származását, lakását, olykor családi körülményeit is sat. Mi által érdekes adatokat szolgáltat a vidék birtokosai, dynastái, valamint a város polgárai, iparosai, mesteremberei, régibb lakosai, házai, fürdői sat. megismertetésére. Máskor az adományozások ezen körülményes leirásában ismét megemlíttetnek a jelen volt tanuk, kik előtt ezek véghezmentek, vagy az adomány miatt következett pereskedések; az illetők örökösei, az ezekkel való egyezkedések, vagy a törvénykezés folytán a város birái, s olykor más akkori főbb oszágos hatóságok is. Érdekesen tünteti fel igy, nevezetesen a vidéknek nehány plébánosát, ezeknek a szerzethez

való viszonyát, könyvtári készleteiket, melyeket a klastromnak hagyományoznak. Elbeszéli, mint emelkedik a szerzet egyik tagja királyi titkárrá, majd kolosmonostori apáttá és püspökké. Megtudjuk nemcsak, hogy hol nyugszanak az egyházban az egyes alapítók és jóltevők, hanem olykor halljuk haláluk körülményeit is; mint esett el például egyik a csatában, mikép kívántak mások temetkezni. Amint az adományozások ingatlan és ingó vagyonban történnek, úgy nemcsak fekvő birtokaikról, egyes falurészekről, malmaik, réteik s házaikról kapunk tájékozó adatokat; hanem az ingóságok közt megemlítve találjuk az akkori házi késsleteket, drágaságaikat, ezüst s arany ékszereiket, s edényeket; gyakoriak még az ezüsttálak (scutella), serlegek (picarii), az öltözékek drága kelmékből (pannus de venecia); értesülünk e mellett mind ezeknek értékéről s áráról, melyek mindannyi érdekes adatokat szolgáltatnak azon kor házi s iparos-viszonyai, műveltségtörténeti mozzanatainak ismeretéhez.

Ennél is azonban érdekesebbek még ránk nézve egyházi műtörténetünkre, sőt az irodalomtörténetre is vonatkozó adatai. A mint leírta az adományozásokat, szintén tudósít, mint épül ezen alapítók és adományok által a klastrom, mint emelteti egyikök magasabbra az egyház falait, mint készítteti egy másik az egyház újabb, nyilván gót csúcsívű boltozatát (élve a más emlékeinkből is erre nézve ismeretes sajátságos olasz-magyar kifejezéssel: fecit ecclesiam boltare, azaz boltoztatta, az olasz volta-ból alakult magyar bolt); mint épített továbbá egy harmadik az egyházhoz mellékkápolnát, hasonló csúcsívezettel (testudinem et boltam in capella). Mások ismét oltárokat állíttatnak.

E mellett azután mellékesen megemlítve találjuk az egyház oltárainak számát. és nevét; úgymint a főoltáron kívül, a Bold. Szűz kápolnája oltárát, Sz. Domonkosét, a szent kereszt és a 14 segélő szent (14 auxiliatorum) oltárait. — Értesülünk, mint festetik azok képeit. Ezek közűl egyiknek még árát is feljegyezve találjuk, hogy 24 forintba — akkorában még nagy pénz — került. Hasonlón értesülünk az orgona és üvegablakok készítéséről. Ezen adományok és hagyományozások között találjuk feljegyezve a klastrom egyháza számára ekép szerzett számos drága öltönyöket s edényeket. Csak a szám szerint kivehetők között is, mintegy hat ezüst és zománczos kelyhet, több hasonló ampolnát és keresztet, mintegy 12 misemondó ruhát s oltár-antipendiumot találunk említve. Mi mellett még többször körülményesen feljegyezve találjuk, hogy a kelyhek virágokkal (cum floribus) díszesen és művészileg voltak ékesítve. Ez alatt nyilván a zománcz vagy filigrán-mű értendő, mint azt az akkori gót ízlésű kelyheken láthatjuk. Hasonlón említik, hogy a casulák, dalmatikák, antipendiumok, stolák mily drága selyem, damask, bibor bársony kelmékből kivarrott aranyszálú hímzésekkel voltak diszítve. A közönséges kifejezések erre: de purpura aureis floribus contexta, rubea purpura veneciana de meliori vulgo swemmeth (bársony); flavei coloris floribus aureis contexta, videlicet Damszkyt (damask); casula optima cum cruce pulcherrima nobilissimo labore, s igy tovább. Ezen körülményesen leirottak és szám szerint elősoroltak mellett, a többi készlet máskor csak collective, a kifejezéssel, hogy több készíttetett — említtetvén, tanusítja ismét, hogy mily dús készlettel bírt a klastrom.

A feljegyzés más helyei ismét arról tudósítanak, mikép

készíttetik magok a szerzetesek a bejött adományokból egyházuk felszerelését: a lectoriumot és prédikálószéket; (vajjon a régi egyházban dívó Lettner-féle olvasó hely volt-e ezen lectorium még? miután itt az ambo, mint szék megkülönböztetve külön említtetik); mint fizetik a festőket a szent kereszt és Magdolna képeiért; mint készíttetnek paramentumokat az ajándékban kapott drága kelméjű ruhákból, és kelyheket a hasonlón adományban nyert ezüsttálak és poharakból, valamint aranylánczokból. Igy szereznek drága missálékat és más nagy értékű könyveket, nagyobbára hagyományban nyerve tudós papok és lelkészek könyvtárait, mint Antal szent-miklósi és Nikas mester segesvári plébánosét.

Ezen érdekes irodalomtörténeti adatok mellesleg is tanusíthatják nemcsak azt, hogy a klastromnak nem csekély gondja volt könyvtárára, hanem azt is, hogy szerzetesei magok is tevékeny részt vettek a könyvek irásában, másolásában, miniatur festményekkel való díszítésében, mint a már fentebb leirt diurnale-féle képes kézirati codex s ezen feljegyzések azon nevezetes adata egyaránt tanusítja, melyből értesülünk, mint vásárolnak pergament az antiphonale és gradualék leírására.

Végre nem egy adat volna még kiböngészhető az isteni szolgálat és officiumok sorrendjének feljegyzéséből egyházunk enemű ritualis szokásaira is.

Következnek azután még a frater Fabri Antal által összeirt névsorozatok, úgymint a segesvári conventbe felvett szerzetes újonczok névjegyzéke, kezdve 1515-től egész 1525-ig. Ugyancsak részben még Fabritól, de részben már Kőhalmi Péter (Petrus de Rupe) segesvári perjeltől a seges-

vári convent szerzeteseinek névjegyzéke 1525-től 1529-ig; valamint az összes erdélyi domonkos kolostorok szerzeteseinek névsora. És mily világot derítenek csak ezen egyszerű névjegyzékek is a szerzet akkori állapotaira! A nevek mellett rendesen ott találjuk nemcsak a hivataloknak, melyeket az illetők viseltek, hanem gyakran származási helyeiknek, nemesi családaiknak (péld.: Nicolaus nobilis de Kelmentelky), nemzetiségöknek (nevezetesen gyakran a hungarus kitétellel, egyszer Thadeus hyspanus is) feljegyzését. Mások nevénél megint a tudori rang, a szónoki hivatal vagy művészetök és mesterségök feljegyzéséből tanuljuk ismerni a szerzetnek akkori erdélyi tudós s művész egyéneit. Igy jönnek elő például mint baccalaureusok: Dominicus de valle Rosarum, Thomas Fulgensis. Predikátorok: Balás predicator ungarorum, Mátyás, András ugyanaz stb. Iró: Gregorius Jacobi scriptor Vespremiensis.* Organisták: Petrus Dominici, Andreas alter organista Budensis, Mathias organista in Odwarhel, Sebastianus Sijmon studens artem organicam. Hasonlón gyakran említtetnek a cantorok is. Szobrászok vagy kőfaragók: lapicida Urbanus, s ilyenek nyilván azon Antal és Benedek is, kiknek neve a klastrom támkövein olvasható. Valamint az irók közé bátran sorozhatók ezen feljegyzések írója, Fabri Antal és folytatója, Kőhalmi Péter. Építész: murator Joannes. Ötvös, aranyműves: aurifaber Michael in conventu Labathlanensi. Kovácsok, ácsok stb.: faber Christianus, Andreas Briccius;

* Lásd a scriptor szónak a szerzetesirók és leirók jelentésében értelmezését több adattal kimutatva, a következő kötetben: Bél-Háromkúti apátság.

carpentarius Laurentius. Nyilván ezek közt kereshetők azon művészek is és mesterek, kik egyházaikat építék, a szobrász munkákat készíték, képeiket festék, kelyheiket stb. öntötték.

Ezen feljegyzések végre a kolostor gabnavermeinek, mint már említők, összeirásával végződnek.

Bármennyire dúsak azonban ezen feljegyzések új s meglepő, eddig egészen nélkülözött részletességű monasteriologiai adatokban, más irányban is, általánosabb hazai történelmi szempontból nem kevésbbé érdekesek, nevezetesen a köztörténetre vonatkozó azon jegyzetek által, melyeket már Fabri Antal folytatója és utódja, Kőhalmi Péter segesvári perjel, csak mintegy mellesleg közbeszúrt az üresen maradt lapokra, az 1529 körüli viharos eseményekből.

Igy, megemlítve Rómának Károly császár általi megtámadását, s panaszolva az ádáz időket, röviden elmondja Lajos királyunknak Mohácsnál, Zápolya János csele által történt vesztét; az országnak azután János és Ferdinand ellenkirályok közötti megszakadását; a török hadaknak Magyarországba s a moldvaiaknak a törökökkel és tatárokkal vegyest Erdélybe berohanását; Gerendi Miklós erdélyi püspöknek János király pártja által történt kiüldözését.

Ezen nehány sornyi jegyzetekben is már megragad a haza romlása feletti honfiúi mély fájdalom és keservnek érzete, a mint a belháború dulásaira feljajdul: et alia multa nimis, — úgymond — quæ narrare poterunt cunctæ nationes, et filii eorum narrabunt filiis suis in generationes alteras et hoc non sine causa — nam peccatum nostrum ista nobis generavit — — — —

De mélyebben meghat még az aggodalom, a bú és gond, melylyel oly keserüen panaszolja, mint szorongattatik szerzetök az országos zavarok között előtörő hitújítók által; mint rohanják meg egyszer is, másszor is a klastromot, mint fenyegetik kiűzéssel a szerzeteseket. Ezen szomorú katastrophának minden órában várható bekövetkezése feletti rettegés, s a klastrom kipusztításának félelme közt irott ezen sorokban, a mint azokat bevégzetlenül s megszakítva, a gyászos esemény emlékeül befalazásra szánta volt, mintegy a borzasztó tragœdia végjelenetének kitörése előtt hangzik keserves panasza:

«E napokban» — úgymond — «kihalt már Isten félelme és szeretete az emberek szívéből, megvetik az egyházat és rendeleteit, új tévtanokat követnek. Isten szolgáit fosztják és üldözik már.» — S leirva, mikép rohanják meg klastromukat és szorongatják a szerzeteseket, folytatja: «Igy — úgymond — mindenütt zaklatnak s rettegik testvéreink kiirtatásukat. S ezt azért 1529. esztendőben sietve feljegyeztem én frater Kőhalmi Péter perjel, hogy befalazva elrejtsem a jövő emlékére, alázatosan kérve azt, ki megtalálja, emlékezzék meg arról, mennyit szenvedtünk! — — Még többet jegyeztem volna fel, — mond előbb — de nincs többé erre idő, elleneink megrohanásai miatt, kik nem kímélnek sem személyt sem méltóságot, sem kort. — — Minden órában meggyilkoltatásunktól kell rettegnünk. De nekünk — mond, bezárva sorait, a vallásos vértanúi hősiség elszántságával — Vivere Christus est et mori lucrum. Dicsőségünk hivatni ez által hozzá! Gloriari nos opportet in eo, qui nos per illa ad se vocare dignatus est! miután előbb felsóhajtott: Ó szerencsés a nap és az óra, midőn

béke lesz, s az élők nem fognak többé ily szorongatásoktól üldöztetni. «Felix dies et hora in qua dabitur pax viventibus!»

Akárcsak az ős keresztény hívek, a vértanúk fohászát hallanók fel a katakombákból sóhajtozni, mint az a calixti katakombák egyik megható feliratában tör ki:

«O tempora infausta, quibus inter sacra et vota ne in cavernis quidem salvari possumus. Quid miserius vita, quid miserius in morte» ?

Meghatva a fohászoktól s a sejtett tragœdiának azóta bekövetkezett szomorú végétől, teljesítsük legalább frater Péter perjel végóhajtását, melylyel alázatosan könyörög, úgymond, annak, a ki ezen elfalazásra szánt feljegyzéseket megtalálja, tartsa fel emlékezetét.

Fabritius Károly, ki azt az erdélyi egylet folyóiratában kiadta, ezen óhajtásnak ugyan becsülettel igyekezett már megfelelni. De félő, hogy a hazánkban kevéssé ismeretes s még az irodalom férfiai által is nem igen használt gyűjteményben a magyar egyházi történelem, a monasteriologia s általában a művelődési és köztörténet számára, melynek oly becses adatokat szolgáltat, ismét elfalazva maradjon továbbra is, mint elfalazva volt immár három századig!

Azért véltem szükségesnek e nevezetes emlékiratra nemcsak különösen figyelmeztetni s annak eddig nem eléggé méltányolt becsét minden oldalról megismertetni, felderíteni és méltatni; hanem magát az eredeti szöveget is, kiadója beleegyezését ezennel kikérve, mint legbecsesb egyháztörténelmi kútfőink egyik példányát, az úgy is majd nem specificus német szász protestans közlönyből átvéve kiadni. Mire nézve itt még csak azt kell megjegyeznem, hogy

követve első kiadása berendezését, attól csak az egyes jegyzetek, mint ránk nézve úgy is feleslegesek elhagyásával tértem el, másokat csak ott tartva meg vagy adva hozzá, hol ezt a szöveg értelmezése megkivánta.*

* Az emlékirat szövege megjelent a *Magyar Sion* 1867-iki évfolyamának 597. s köv. lapjain.

MAGYAR MŰVELTSÉGTÖRTÉNELMI

TANULMÁNYOK.

(TÖREDÉK.)

I.

A műveltség áramlatai. Kezdete, fejlődése, menete, tényezői. A római birodalommal az antik műveltség hanyatlása. A középkori népvándorlások megállapodása után a keresztény müveltség hatása alatt ujabb államok alakítása a germán, szláv, altái s ugor népek által. Ezek folyamán a magyarok megjelenése. Műveltségi állásuk jelzése a középkor történetirásában. Első föllépésök a nyugati államéletben. Államalakításuk és jövőjük feltételeinek műveltségtörténeti kérdése.

A világtörténet legérdekesebb tanulságai egyikét képezik az emberi műveltség áramlatainak folytonos hullámzásai.

Kezdetben majd a kelet paradicsomi tájain, az Eufrates és Tigris partjain tűnik fel világa; majd déli és keleti szélein, Afrikában, Egyiptomban fészkel; Indiában és Szinában vesztegel. Majd az Archipelagus és Földközi-tenger félszigetein Hellászban s Italiában ragyognak fényes sugarai. Századok és évezredek multán az európai nyugatig s a ködös éjszakig felhat, és le a földgömb másik felére, az antipodok világáig terjed. Mig az ó-világnak egykor a műveltség teljes virágzásában állott egész területein elhal növése, és visszaesését elvadulás és pusztulás nyomai jelölik mindenfelé. Ázsia és Afrika legműveltebb virányai sivatagokká lesznek. A magas műveltségű Hellász s Róma campagnája terméketlen kietlenné válnak.

Kezdetét s első fejlődését a történelem folyamán alig lehet többé biztosan felismerni. A történelem előtti kezdetleges ős kőkornak keletkezését a történet nem képes kimutatni. A régiségtani leletek jelezhetik az emberiség egyes fejlődési fokozatait; de ezek nem tarthatnak még igényt az általános emberi műveltség fejlődésének meghatározására. Nem lehet biztosan kimutatni, hogy a lakhatóvá vált földön képződött-e az ős kőkor; vagy hogy inkább az elvadulás fokán szállt alá oda az ember legalsó tengésében, melyből az újabb kő- és érczkorban már ismét emelkedőben találjuk. A műveltség története számos ily hanyatlásnak s ismétlődő új fejlődésnek nyomait mutatja. A maig vadon tengő népek nem egy példát szolgáltatnak erre. Mindenütt hallunk egykori ős műveltségök koráról, s találkozunk hanyatlásuk jeleivel. Mig másutt népeik már ismét emelkedőben szemlélhetők.

Valamint a műveltség történet előtti kezdetét nem ismerheti többé a történelem, úgy nem ismeri annak első útait és menetét sem. Csak a népek ős vallási hagyományai jelölik még s a szent könyvek szólnak felőle: mikép terjed el Sinear mezejéről Bábelből; hogy marad isteni kinyilatkoztatása ősatyai családjaikban Ur-Kaldeában és Kánaánban, és hogy virágzik már akkor a műveltség Egyiptomban és körűle másfelé? Midőn a történelem ezt Manetho és Berosus, Abidon és Herodot könyveinek késő, de tudtunkra első feljegyzésében beszélni kezdi, mindenütt átlátszik még bennök a régi vallási alap és a hagyomány forrása, melyből mindannyian merítettek, kik az őskor történetét irni megkisérlék. — Bábel és Ninive, Assziria és Persepolis, Theba, Memphis és Palmira fenmaradt és kiásott romjai is ezen

adatok méltó monumentalis emlékei, melyek csodás emberi s állati alakzatait, hieroglyphjeit és ékiratait búváraik maig nagyobbára csak a bibliával kezökben képesek teljesen magyarázni.

Mikép viszik azután a műveltséget majd a pásztornépek, nyájaikat legeltetve, tova más földvonalakra; majd a száguldó lovasok rablóhadainak rohamai az általok megtámadott, elpusztított országokra, kirabolt, leigázott népekre; Tirus és Szidon kincsszomjas kereskedő gályái, az oczeánt átszelve, túl a tengereken Ophirig és Caledoniáig, vagy akár a végső Thuleig: az már mind nemcsak, mint a szent könyvek vallási hagyománya, s a történet tanúsága, hanem ennek eredményeként is áll előttünk. — Előtárja ez ama nevezetes tüneményt is, hogy a műveltség épen úgy virágozhatik és tenyészik apró, jelentéktelennek látszó nemzetségek telepein, mint a nagy világbirodalmakban. S épen úgy terjed erőszakos hadak és pusztító seregek élén, mint csendes fejlődés és munkásság által.

Gondviselésszerűn nyilatkozik e kettős, annyira ellentétesnek látszó tény az emberi műveltség egész történetében. Az emberiséget, a nemzetségeket leigázó, nagy birodalmakat, s magas műveltségű államokat és társadalmakat felforgató barbár népek a műveltségnek épen úgy hordozóivá lesznek, mint a felvirágzásán munkálkodó, s erre különösen hivatottaknak látszó egyes nemzetségek és kiválóbb tehetséges egyének. Hasonlón mint a természet életében a növényzet, majd a szélvész és vihar által széthordott magból, majd a szorgalmas munkás keze által ültetett s ápolt csemetéből tenyészik.

Elenyészőn csekély számú, apró népek, jelentéktelenek-

nek látszó egyéniségek gyakran csak annyit vagy többet lendítettek a világműveltségen, mint a nagy cultur-államok és világbirodalmak, vagy hatalmas uralkodók és hódító hőseik. Isten választott népének palesztinai kis szentföldéről, Hellász s a Peloponesus virágzó apró görög telepeiről, a Tiber halmainak pásztorkunyhói helyén emelkedett örökvárosból, s a tirusi hajósok s a genezarethi halászokból vált apostolok által a vallás és bölcsészet, a tudomány és költészet, a polgárosodás és műveltség fényesebb sugarai világíták be a földkerekséget, mint Szina és India mérhetetlen millióinak régi műveltségű óriás birodalmaiból; vagy Babilon és Assziria, Egyiptom és Perzsia művelt világhatalma, a nagy uralkodók és hódítók: Cyrus és Cambyses, Nagy Sándor és Julius Cæsar által. Európa újabb népei, a román és germán törzsek foganatosabban terjeszték a műveltséget vallási missiók és tudományos felfedezéseik, mintsem hadseregeik és hadigályáik által.

A gondviselés felemelő és serkentő eszméje, az emberi szabadság jellemző vonása nyilatkozik abban, hogy az apróbb nemzeteknek s államoknak is, valamint minden egyéniségnek nyitva áll a műveltség és polgárosodás tere. Senki sincs kizárva rajta a versenyből. Mindenki érvényesítheti e téren erejét, s kitüntetheti tehetségét. A műveltség e haladásában nincs sem a nagy számhoz, sem a hatalomhoz kötve, sőt ennek is többnyire forrása a műveltség,

Nem kevésbbé vigasztaló az isteni gondviselésnek az emberi nem műveltségtörténetéből kisugárzó azon másik ténye: hogy virágzó világbirodalmak s nagy culturnépek magas műveltségének hanyatlása, vad és barbár népek által feldulása és elpusztítása, gyakran a műveltség hidó-

tásának és terjedésének hatalmas eszközévé lesz. Mint a természetben a hanyatlást és enyészetet követi az új élet, hasonlón sarjad fel a régi hanyatló műveltség romjain egy újabbnak szebb élete. Sokszor századokon s évezredeken át tart ugyan lassú növése; de a felnőtt az előbbinél rendesen magasabbra hajt, szebb virágot és nemesebb gyümölcsöt terem. Tökéletlenebb terményei kivesznek ennek is, s helyébe életrevalóbbak, tökéletesebbek lépnek lassan vagy erőszakosan.

***

Végre, midőn az óvilág művelt nagy birodalmai is egymást meghódítva vagy újabb, föléjök kerekedő, erősebb népek által feldúlva elenyésztek, Róma volt az utolsó, mely az egész számbavehető világ népeinek antik classikus műveltségét örökölte. Ő is feldúlva a műveltség régi szülőhelyeit s áldozó oltárait, megkötözve mint rabszolgát, diadalszekeréhez lánczolva mint hadizsákmányt hozta fel az idegen világműveltséget győzelmi menetben Capitoliumába.

De ott nagyszerűbben, mint valaha bárhol azelőtt, az egész világra szólva, virágzott fel újra. Ezzel elérve itt is tetőpontját, hanyatlásnak indúlt. Mire Róma meghódítva magának mindent, a népek hatalmát s erejét, műveltségét és gazdagságát, mind annyit magába olvasztani törekedett: nem bírt többé velök. Még utoljára a világ összes istenségeit is megkisérlé Pantheonában egyesíteni. Behozta a meghódított népek isteneivel akaratlanúl a bölcsészetet s öntudatlanúl Mózes vallását és Krisztus tanát is. Ott lappangott egy ideig mindkettő a katakombákban és cubiculumokban. Mig végre is a kereszténység felülemelkedve a

többin, győzelmesen lépett ki belőlök Róma bazilikáiba és cœnaculumaiba. De ez volt Róma utolsó vívmánya. Végzetes lőn reá nézve. Csakhamar életébe került. Államegységre emelni, egy nemzetté olvasztani népeit ő sem volt többé képes, mint a pogány világ más birodalmai. A sok ellentétes tényező miatt ereje lassan elgyöngült és megbénult Hatalmának és műveltségének termő talaja, virágzása és termelése legmagasabb fokán, mint annyi más népnél, kimerült. Az átalakulásra és megújulásra régi elemei nem voltak többé, úgylátszik, képesek. Ujabb elemek általi termékenyítésre volt szüksége. A kereszténység magasabb hiterejének s mélyebb erkölcsi gerjének feloszlató s újjáalkotó szellemi hatása alatt kezd átalakulni. De a birodalomra tört és felette elterülő vad népek rétegein sokáig nem hathatnak át régi s új műveltsége magvainak hajtásai. Mint az áradat hullámai borították el a fel s alá hullámzó vadnépek árjai a kimerült talajt. Lerakodott hullámaik iszapkérge elárasztotta egyelőre az egészet. De állandóbb és határozott képzéseket, új állami és társadalmi állapotokat nem voltak képesek alkotni. Mig végre, mint az áradat leülepedett termékenyítő iszapkérgén át is, kifejlődnek a régi, antik-classikus s az új keresztény műveltségnek sarjai.

Ezt a képet állítja elő a középkori nagy népvándorlások ama rohama, mely Róma birodalma virágzásának véget vetett. A dákok és gótok, a géták és gepidák, a rugok és herulok, a húnok és vandalok, az alánok és roxolánok, az avarok és arabok, a lombardok és normannok hatalmas hadai és népei hosszas vándorlások és véres csaták után kiirtva vagy elhelyezkedve kivesztek, vagy erősebb népekbe

olvadtak és elenyésztek. E nagy germán és altai vagy ugor népségek, melyeknek népcsaládjaihoz tartoztak a középkori népvándorlás mind ezen rajai, egész nemzetségeinek és hadaik százezreinek kellett elveszni; új meg új, más és más nemzetségeiknek kellett ismételve előtolulniok, mig utánok következő utódaik lábaikat az elfoglalt földön végre állandóan megvethették. Mint az ostromrohamnál csak az előrenyomúlt hadsorok feláldozásával foglalhat a hadsereg zöme tért. A gondviselés ebben is oly bőkezűen látszott gazdálkodni, mint a természet pazar bőségében, hol a megfogamzó mag mellett százezrek veszhetnek el észrevétlenül. Mintha ez elenyészett népek milliói után még mindig várattak volna magokra a gondviselés által kirendelt, kegyeltebb és választott népek és nemzetségek melyek közül csak a képesebbek voltak hivatva állandóbb államokat s műveltebb társadalmakat alkotni az előbbi elenyészők és kevésbbé alkalmasak helyett.

A népvándorlás e nagy katastrophája után fenmaradt vagy az elveszettek helyébe nyomuló újabb szereplő népeket áthatotta már a kereszténység újjáalkotó erősebb szelleme s vele a hanyatló régi polgárosodás romjain emelkedő új erkölcsi élet eleme. A szétzüllött latin faj közé elvegyűlt idegen elemekkel kezdenek a mai román népségek új államokat alakítani; mig a germán népek zömével gót s egyéb hadaik nemzetségeinek teljes elenyészte után, legéletrevalóbb törzseik, a frankok törekesznek hatalmasabb európai országokat alkotni. Az altai s ugor népek: a hunnok s avarok uralma megszüntével, a finnek fel éjszaknak tolulván, helyökben itt-ott már a szláv népségek is egyes apró fejedelemségekben tömörülnek. Mire Nagy Károly birodalma

mindannyi fölé emelkedve, ismét megalkotja a IX-ik században a régi nyugati római s ezzel egyszersmind az új frank keresztény császárságot.

***

Ekkor, a népvándorlásoknak a germán és szláv népeket Európába követő altai, finn és ugor népségek végső áramlatai folyamán történt, hogy egy új ugor népségnek, a magyarok vándor rajának lovas hadai, Ázsia éjszaknyugati síkjairól kivonúlva, Európa szívébe nyomúltak.

Itt a Duna és Tisza folyamai mentén végleg megállapodva, a Kárpátokig és Balkánig, s a Havas-Alföldtől egész a Morváig és Lajtáig, majd még jóval azontúl is, egy nagy magyar birodalmat alkottak, mely lényegében azóta ezer éven át maig folyvást fentartotta magát, s Európa nagy népei s országai sorsára és történetére többször döntő befolyást gyakorolt. Nélküle legalább Európa mai államainak térképe jóval más alakot mutatna.

Sem azelőtt, sem azután nem alkotott a középkori népvándorlásnak egy hadkalandor csapata sem ily tartós és polgárosodott európai államot. A magyarokat megelőző vándor néphadak már korukban nagyobbára megszűntek létezni. Még oly nagy és aránylag műveltebb népek is, mint a gótok s a világhódító húnok lehanyatlottak s eltüntek. A magyarokat követő hatalmasabb besenyők s a kúnok vándorseregeit már a magyarok fogták fel. Közéjök vegyűlve vagy az utánok tolúló mongolok és tatárok által megsemmisítve enyésztek el. A merész és vállalkozó normannok, kik a magyarokkal majdnem egykorúlag, két világrészben három nagy birodalmat alkottak: a Szajnán

túl Normandiát és a Themse partján a mai Nagybritanniát; a Földközi-tengeren a két Siciliát, s éjszakon az európai s ázsiai orosz birodalmat, — csak úgy elenyésztek, még nevöket is vesztve és más népekbe olvadva, mint akár Dzsingiskán dúló mongol hordái. Utolsó hőseik Európa legnagyobb és leglelkesebb seregei élén a Szentföldet meghódítva és Jeruzsálem falaira a keresztet kitűzve, újra megkisérlék még a Keleten is egy új latin császárságnak megalapítását Antiochiában és Konstantinápolyban, Cyprusban és Jeruzsálemben. De csak a kereszteshadak hősdalai és Tasso eposza zengik még énekeikben a vitéz Bohemundok és Tankrédek, a Balduinok és Guiscardok nevét és dicsőségét. Pünkösdi királyságuk helyét Mekka tűzzel-vassal pusztító fanaticus profétájának és Ikonium barbár sultánjainak mahomedán ozmán népei foglalják el most is, kik ellen az európai keresztények hasztalan viaskodtak. De az ozmánok ezen ázsiai világhatalma is épen úgy nem volt képes félezeréves nagyszerű küzdelmek és hódítások után maig sem polgárosodott európai államot alkotni és fentartani. Mig ez a magyarok maroknyi hadának és népének csakhamar, jóval könnyebben és szerencsésebben sikerült.

Kezdetben a magyaroknál sem mutatott semmi akár nagyobb sikerre, akár állandóbb jövőre. Misem jogosíthatott a feltevésre, hogy az ázsiai székeiből ellen és rokon által kiüldözött barang néptöredék Európában, annak művelt népei közt, magasabb fölényre tehessen szert, s nagyobb állandóságra emelkedjék mint régi hazájában, hol sem ellenségei, sem saját népcsaládai körében nem volt többé maradása.

De alig hogy belépett Európába, a műveltebb népek figyelmét is magára vonta. E figyelem természetesen nem volt iránta hizelgő; sőt a legtöbbször még csak kíméletes sem. Nem egyszer valóban megtisztelően nyilatkozott ugyan felőle Európa mindjárt kezdet óta is, s ez becsületére vált a magyar népnek. De az itélet legtöbbször igen kíméletlenűl hangzott; ha olykor igazságtalanul is talán, de nem mindig ok nélkül. A magyarok első hadai temérdek sok roszat okoztak és követtek el. Véres betűkkel irták be nevöket s emlékezetöket a feldúlt országok, a kirabolt és leigázott népek történetébe. Európának épen akkor szervezkedő nemzeteit és birodalmait majd egy századon át folyvást háborgatták és polgárosodásukban gátolták. Államokat törültek el a föld színéről, s nagy nemzetek egyesűlését megakasztották talán örökre; azok felvirágzását mindenesetre igen hosszú időre. Mindezt ugyan más mai művelt népek is épen úgy elkövették, ismételt költözködéseik, barang vándorlásaik alkalmával, fegyveres berohanásaik pusztításai és dúlásaik által. A germánok a világ legvirágzóbb államát, a római nyugati birodalmat tették tönkre. A szlávok a keletit bénították meg. Az elpusztítottak helyébe azokhoz hasonló nagy s egyesített művelt világhatalmat azonban még maig is alig bírtak, közel kétezer éven át alkotni. De a történetnek vannak magasabb szempontjai is. A levegőt az égiháború, a pusztító villám és mennydörgés is tisztítja; az új élet magvait az enyészet gerjeszti, a szélvész jótékonyan hordja szét. A népek és kiváló egyéniségek életében végre is az összes tények összeadása, a jó és rosz kivonása, s egymáshoz való arányának mérlegelése s ebből a végeredmény felállítása szükséges előbb, hogy

bennök a gondviselés eszközeit felismerjük és érdemök szerint méltányoljuk.

Nemsokára a magyarok is mindazt a roszat, a mit elkövettek, megszenvedték és jóval, legalább is oly nagy mértékben megszolgálták. Beállottak Európa művelt államai és népcsaládai sorába. Részt vettek nagy nemzetközi actióiban. Támogatták magasabb polgárosodási intézményeit és czéljait. A művelt világnak sokáig őrfalát s erős bástyáját alkották a népvándorlások későbbi rohamai ellen. Megállították mindjárt az utánok tolúló besenyőket és kúnokat. Feltartóztatták a mongolokat és törököket. Legerősebb rohamaikat és századokon át ismétlődő hadaikat és dúlásaikat majdnem elvérezve a nagy csatákban és küzdelemben, úgyszólván, egymagok tarták fenn. Az alattok elterülő déli szláv, görög és oláh népek teljesen meghódoltak. Jó részök mahomedánná is vált, s maig az maradt. A többi századokon át szolgáltatta a Magyarországra járó janicsár-táborok százezreit. Mig a magyarság csak itt-ott nyert a nagyobb vész idején segélyt a német, spanyol, olasz zsoldosok seregeiben, kik hasonlón sarczolták, akár a török. Sokszor ügyes diplomatiai actiója menthette csak meg a kettő közt. És még pártjainak a törökkel való szövetkezése is felért a segélylyel, melylyel az idegen német vezérek épen úgy fenyegették függetlenségét s önállását, mint a félhold. Pedig részökről kezdet óta, úgyszólván, a hogy Európába beléptek, mindig nagy szolgálatokat tettek a német birodalomnak. Legalább valahányszor nem kellett önállásukat tőle félteniök, vele mindig egyetértésben voltak. Megóvták mindjárt kezdetben e magasabb műveltségre hivatott nemzetet a kevésbbé művelt, de száma,

nagysága és szivóssága által őt elözönléssel s elnyeléssel fenyegető európai versenytársától, a szláv néptől. Szétszakították a szlávok keletkező nagy birodalmát épen a derekán keresztűl; elválasztva egymástól déli és éjszaki, nyugati és keleti népeiket, midőn azok kellő közepében elhelyezkedtek, s ez állást mozdíthatatlanúl meg tudták tartani századokon át. Könnyűvé tették ez által a németeknek, hogy a szlávoknak közéjök bemélyedő apróbb, de régibb, műveltebb törzseit, mint az abotritákat és vilzeket, antokat és vendeket egészen elnyelhessék, s egységesebben tömörülve, világhatalmi és műveltségi feladataikat követhessék.

Mig másfelől ezzel épen ugy elősegítették az egyes szláv törzsek szabad és műveltebb államainak alakulását a nagy keleti és nyugati római birodalmak közt, melyek mindannyit elnyeléssel fenyegették. A magyar állam lett majdnem a központ, mely körül szabadon csoportosulhattak. E kisebb szláv államok ügye ama nagy államok támadásai ellenében az övével közös volt. A nemes, művelt lengyel és cseh, horvát és szerb népek alkotmányos állami életének és szabadságának egyik legerősebb támasza, sőt részben alkotója, fentartója és szövetségese épen Magyarország lett. Országa szláv népeit pedig saját, mindannyi másét felülmúló polgári s alattvalói jólétében egyformán részesítette, mint saját nemzete bármely vele egyesült népségét.

A körülötte virágzó szláv államokkal való szövetséges viszonyra a magyar állam mindig a legnagyobb súlyt fektette. Megalkotni segítette ezzel és támogatásukkal az akkori középkori európai államrendszernek egyensúlyát. Fentartotta velök e szövetséget a nagyobb birodalmak ellenében,

a mig csak lehetett. Mióta mindannyian, majdnem egy időben vele a kereszténységet felvették, a szláv államokkal való ezen szövetséges irány felé gravitál Magyarország egész politikája, melyet azok részökről is rendesen híven követnek. Sokszor a legszorosabban is létesítik immár. Egy fejedelem fejére rakják koronáikat. Már az Árpádok egyesítik a horvát és szerb, a bosnyák és bolgár, az oláh és moldva, stájer és lodomér, a halicsi és kisoroszországi fejedelemségeket, mint többé-kevésbbé önálló szövetséges népeket és országokat. A hódítási és leigázási jog és czím ezekben gyakran a tényleges foglalás daczára is oly enyhe és szelid, hogy inkább nevezhető szövetséges állami egyesűlésnek, mint hódításnak, a mi valóban sokszor volt. — Az Anjou és luxenburgi, az osztrák s a Jagello házbeli uralkodók, már a cseh és morva, a lengyel és osztrák királyságok és fejedelemségek koronáit is összeolvasztják e szövetségben a nélkül, hogy sajátlag foglalásról vagy egy birodalomba való egyesitésről, minővé később az osztrák lett, lehetne szó. Mert ha volt ennek összes neve, az akkor csak is a magyar lehetett.

Ily nemes és magas irány, vagy csak gyakorlati eredmény, — mert kinek jutna eszébe józanon valami előleges eszményi politika akkori kitűzéséről szólni? — jelzi Magyarország történetének első századait.

Egyelőre, természetesen, mindez, a mint nem lehetett tervezhető, ugy nem is volt senki által számba vehető. Csak első fellépéseikről lehetett szó, melyekkel magokat a a beköltöző uj vendégek, Európa határán megérkezve, a műveltebb világnak bemutatták. A kétes becsű, egykorú tudósítások, melyek e felől szólnak, szintén nem igen tart-

hatnak arra igényt, hogy a tényleges állapotokról s eseményekről, mint jól értesültek, valami hű képet adhassanak.

Érdekes mégis legelül tudni, és nagyobbára jellemző is a magyarok műveltségi állapotára, a mit felőlök oly nemzetek irói mondanak, kik már magok a műveltség bizonyos fokán állottak. Ezek már képesek voltak őket megfigyelni, s akár öntapasztalásukból, vagy csak, természetesen nem mindig megbízható hírekből és tudósításokból, saját egyéni véleményök vagy a népies felfogás szerint irni le őket.

Keletről jövet legelőször is a byzantiak vehették őket észre. A világ legnevezetesebb és legmíveltebb állama akkor is, hanyatlásában, még mindig a római keleti birodalom volt. Byzant udvarában a nyugat és kelet népei politikájának szálai összeszövődtek. A művelt és barbár népek ügynökei ott egyre találkoztak. Byzant államférfiai és irói aránylag még legjobban voltak értesülve, az akkori világzavarok közt is, az egymással érintkező és küzdő kelet és nyugat érdekei és népei felől. Rég megszüntek volt ugyan a népek és nemzetek sorsát intézni, mint egykor nagy római elődeik tevék. Nagyobbára már csak a gyönge udvar s a gyneceum cselszövényeivel foglalkozhattak. Politikai eszméik sem emelkedtek ennél magasabbra. Cselszövényeikkel tarták fel a birodalmat fenyegető népeket. Egyikét a másik ellen felizgatni, azután az erősebbel vagy a megnyerhetővel szövetkezni a másik ellen: ebből állott körül-belül külső diplomatiájok egész ügyessége. E téren találjuk őket mindjárt a magyarokkal szemben is. A mint a fellépő magyarok hadi ügyességét és túlnyomó erejét a

bolgár háborúkban észrevették, azonnal saját részökre igyekeznek őket a bolgárok ellen megnyerni. Ezzel lépnek fel a magyarok is először az ismert világ nagy színpadára, mint külön nemzet. Mig addig eredetöket és származásukat, múltjok történetét és költözködő hadaik és nemzetségeik közti életöket és háborúikat alig vette valaki észre. Most mindezt a byzantiak kezdik először a színre emelni.

A byzanti történetirás azonban akkor a réginek szintén már csak árnyéka és nyomorúlt váza volt. A görög történelem örökpéldányszerű művei: Herodotos, Thukidides és Xenophon helyett szellem és ízlés nélküli apró krónikások és scholiasták foglalkoztak a világdöntő események, s a véghez menő katastropha feljegyzéseivel és leirásával. Az akkori események leiróinál, Gregorios Monachos és Leo Grammatikos, Simeon Magister és Theofanes folytatója sovány és száraz évirataiban csak keveset találunk, mi a magyarok műveltségi állapotára egyenes világot vetne.

Észrevették a magyarok fellépését, de még csak nevök iránt sem voltak, ugylátszik, tisztában. Majd török, majd ugor, majd hún és avar népnek nevezik. Valamivel jobban voltak már értesűlve egyes hadi kalandjaikról, és harczias képességökről. Irataik rendesen ezek felemlítésére szorítkoznak. A mint a magyarok hadai támadásaival szemben állnak a görögök, azonnal politikai ügynökök, követségek és térítők látogatják táborukat. Az utóbbiak egyelőre kevés vagy épen semmi sikerrel. Nagyobb eredményre vezettek a követségek szövetségkötési kisérletei. A byzanti táborral addig szembenálló seregeik erre csakhamar megváltoztatják e homlokállást, és mellettök, előbbi bolgár szövetségeseik

ellen foglalnak helyet. Kitünő hadszervezetök és harczmodoruk, a mint annak előnyeit és becsét a byzantiak kiismerték, azonnal teljes figyelmök és tanulmányuk tárgyává lett.

Ezentúl két kiváló byzanti császár: Bölcs Leo és Porphyrogenita Konstantin kormányzatukban, valamint híres irodalmi munkáikban sűrűn foglalkoztak a magyarokkal. Leo taktikai munkája, bármily kétesnek látszik annak eredete, oly élénk és kimerítő hű rajz a magyarok hadszerkezetéről és harczászati modoráról, melynél tökéletesebbet az akkori hadviselésről általában nem bírunk.

Fia, Konstantin ezt még a magyarok akkori költözései és lakai, harczai és állami szervezetének részletes leírásával bővítette. Konstantin történelmi munkái gyakran zavarosak ugyan és megbízhatatlanok; mindamellett a kelet és nyugat számos népe akkori történetének legnevezetesebb, sőt sokszor egyedüli forrásai; a magyarok költözködési korára nézve pedig a legérdekesebb kútfőül szolgálnak.

Az Európába költözködő népek közül kevés mutathatja elő ókori műveltségének ily díszes nemeslevelét, milyet a byzanti két tudós császár a magyarok számára híres irodalmi munkájában kiállított. Műveltségtörténetünk ezen tanulmányai folytán az ő leirásaik és tudósításaik, bár azokat a magyar történelem már annyiszor felhasználta, a magyar előkor polgárosodása, hadi intézményei s állami szervezete magas állásának jellemzésére még mindig a legszebb uj lapokat s adatokat szolgáltathatják. — Itt azonban eleve csak jelezni kellett ezzel ama magasabb véleményt, melylyel a byzanti mérvadó körök, a történelem s az államférfiak a bejövő magyarok iránt voltak. E tudósí-

tásokban egy szó sincs a vérívó és lóhúst evő, torzképű vadnépről, minőnek a nyugati irók később ellenállhatatlan fegyvereik előtti rémületökben a magyarokat mesésen festik. Kitűnnek ott is mindennütt kétségtelenűl a még barbár, harczias, elvadúlt, kemény népet jellemző vonások; de ezek semmivel sem roszabbak azoknál, melyeket a római történetirás a középkori barbár népvándorlás bármely népének jellemzésére rendesen használ, még a legműveltebbet sem véve ki. Alariknak, példáúl és Theodoriknak gótjai, kiket a római Cassiodor oly előszeretettel állít történelmében elő, mint azt fejedelmök titkári és történetirói minőségében tehette, semmivel sem mutatkoznak műveltebb- vagy vitézebbeknek még az ő részrehajló történetében sem. Gallia népeinek műveltségi állása, mint azt Julius Cæsar a gall háborút leiró remek művében vázolja, távolról sem mérkőzhetik Bölcs Leo császárnak a magyarok hadviseléséről adott leirásával. A mit pedig Julius Cæsar a germanokról vagy épen Sz. Bonifácz, a németek apostola, a szlávokról ir, az, mint azonnal halljuk, a barbárság jóval magasabb fokát jelzi.

Az európai másik nagyhatalom ugyanis, midőn a magyarok megérkeztek, a nyugati római császárság frank birodalma volt. Nagy Károly kis utódai közt már akkor a nyugati és keleti frank birodalomra, majd külön franczia, német s olasz királyságokra kezdett szétoszlani. Az örökösök és unokák birtokversengése, kisebb uj államok és országok alakulása, a német népségek nemzetségi harczai, a határokon betörő idegen szláv s az éjszaki normann népek hódításai és foglalásai, vagy csak pusztításai és rablásai foglalkoztatták az államok kormányát és alkották a kor

főeseményeit. Csakhamar résztvettek bennök ez úton a magyarok is. E nyugtalanságok és folytonos harczok közt egyiknek is, másiknak is szövetségesekre volt szüksége. Követeik s ügynökeik lejártak Konstantinápolyig, bevontak és felhoztak mindent, a mit lehetett egymás ellen: a görög politika cselszövényeit, a szláv népeket, a bolgárokat és magyarokat.

Régen észrevették ez úton, úgylátszik, a magyarokat. Hallották harczi vitézségöket, látták könnyen mozgósítható hadcsapataikat. Egyik vagy másik, nem tudni már melyik először, a német-e vagy talán a frank, sőt lehet, hogy épen valamely szláv fejedelem is, felhívta a másik ellen szövetséges segédhadaikat.

Most minderről már csak annyit tudunk, hogy a nyugati birodalom határain első megjelenésöket legelőször 862-ben jelzi korának legnagyobb és leghatalmasabb államférfia és történetirója, Hinkmár, rheimsi érsek. A többi e korszaki történeti emlékek — ha talán az egy *Alamanni évkönyvet* kivesszük, mely a magyarok megjelenését hasonlóan ez időtájra, de egy évvel későbbre 863-ra teszi — mindannyi jóval, egész évtizedekkel később, csak is e század vége felé említi itt nyugaton a magyarokat. De valószínű, hogy Hinkmár éles szeme jól látott. Nemcsak korának páratlanúl legnagyobb államférfia volt; hanem a nyugati frank birodalomnak akkor, valóban, éltető és fentartó lelke. Sorsát, mint Károly király legmeghittebb embere erős kézzel, s ugyszólván egyedűl ő intézte. Hatalmas tekintélyével a folyvást czivódó karolingi fejedelmek gyöngesége ellenében is mindig szilárd, állhatatos s a végletekig következetes volt. Azonfelűl épen oly nagy tudományú egyházi

és politikai iró, kinek munkái több kötetben maradtak ránk, mint buzgó főpap, mély theologus, erős canonista és főleg kitünő történetiró.* A rheimsi érseki udvar a kormányzat és a politika központját képezte. Itt intéztettek el az uralkodók akkori folytonos, apró összeütközései és bonyodalmas ügyei, és sehol sem ismerték jobban és jegyezték fel hívebben a birodalom eseményeit és háborúit, a fejedelmek összejöveteleit és szövetségeit, mint ott. Hinkmár mindezekben a főszereplő volt. A politikai értekezletekben ő vitte a szót és hozott határozatokat. Az akkori élénk, mindenre kiterjeszkedő egyházi élet számos és fontos zsinatán elnökölt; szerkesztette a kánonok törvényjavaslatait; elfogadásukat átvitte. Mindezt a mint a legnagyobb gonddal késZítette elő, sűrű levelezéseivel és jegyzékeivel indokolta, ugy egész az apró részletességig feljegyezte, leirta. Átvette saját kezébe végre még a frank birodalom hivatalos évkönyveinek folytatását is, és bennök kora érdekes történetének részleteit megirta. E feljegyzéseket is az emelkedett diplomata éles figyelmével, de sokszor kíméletes fínomságával is, s e mellett a történetiró elfogulatlan tárgyilagosságával vitte.

Ezek közt, a mint a 862. esztendő bonyodalmas eseményeiről tudósít, beszélvén Lajos király 862-diki háborúiról a szláv vendekkel, egyszersmind megjegyzi, hogy ugyan-

* Összes munkái ujabb kiad. *Migne* Bibl. Patr. — Tört. munkái az ugynevezett Annales Bertiniani, az előbbi ellenében, neki tulajdonítva *Pertz:* Mon. SS. I. 419. *Wattenbach:* Deutsche Geschichtsquellen 113., 154. stb. Életére lásd *Pritchard:* The life and times of Hincmar. Itt felhozott adataira l. *Dümmlert* is: Gesch. des Ostfränk. Reichs I. 246.

akkor a dán normannok s a *magyarok: Ungri* — ugymond — eddig az ottani népek előtt ismeretlen ellenség hadai pusztítják országait.

A mily felületes rövidséggel mutatja be Hinkmár e feljegyzése először a magyarokat a nyugat történetében, oly mély tudósításának sajátságos háttere. S ez adja meg teljes jelentőségét a magyar nemzet akkori európai állásának s első fellépésének jellemzésére.

Ez az esztendő Európa történetében korszakias nevezetességű volt. Ugyanez évben, 862-ben vette csekély kezdetét a nagy és hatalmas orosz-szláv birodalom. Kezdetben sajátlag ez is normann fejedelemség volt. A szlávok itt sem voltak képesek saját főnökeik alatt fejedelemséget alapítani. Behívták e végett az akkor Európát rettegtető normann-roszok vagy más néven varegek * egyik vitéz seregét Rurik vezérökkel élökön, hogy nálok is a fejedelemséget megalkossák, s őket benne védve összetartsák. A kisérlet sikerült. De a Németországot éjszakkelet felől, Schleswig-Holsteintól egész a Peloponesusig félgyűrű alakban körűlkerítő szlávok hosszú vonalának több pontján is ugyanez évben nagy mozgalom mutatkozik, melylyel mindenütt a normann dánok is összeköttetésben lépnek elő.

A németek és szlávok közt régi gyűlölség uralkodott. Mint egy ujabb kitünő német történetiró mondja: «még mielőtt talán egymásból kiváltak népeik, Ázsiából hozták ki együtt magokkal, hol egy törzsnek, az indoeurópai csa-

* Ez volt tudniillik Konstantinápolyban a normannok zsoldos hadaiból toborzott császári testőrség neve. Innét a szlávoknál is e vareg néven voltak a normann oroszok ismeretesek.

ládnak tagjai és közeli rokonok voltak, s ugyanazon isteneket még együtt imádták». Azóta európai székeikben a szomszédság czímén gyakran véresen surlódtak. A kereszténység és polgárosodás által sem igen változott sokáig e viszony; csak más lett az érdek. A német keresztény népek szövetkeztek a polgárosodottabb keresztény szlávok népeivel, saját pogány szászaik vagy frieszeik ellen. És viszont a pogány szláv és német nemzetségek a dánokkal s normanokkal amazok ellen.

Most egyfelől épen a marahán szláv fejedelem is, Ratisláv támadta meg így a németekkel tartó Pribinát, a pannoniai dunántúli keresztény szlávok fejedelmét. Megölte őt, országát elfoglalta s fiát, Kozelt a németekhez űzte. Másfelől az abotrita szlávok fejedelme Dobomisl támadta meg a németeket, s vitt háborút ellenök. Mindennek hátterét azonban a nyugati és keleti frank és német birodalom államai fejedelmeinek örökös visszavonása és meghasonlása képezte. — A karolingi család szomorú öröksége volt ez, hogy Nagy Károly nagy birodalmán a törpe utódok, kik azt fentartani képtelenek voltak, szűnetlen osztakoztak. Veszekedtek az örökségen, melyre méltatlanok voltak. Államaik és fejedelemségeik összes politikája abban állott, kinek milyen rész juthat a birodalomból, s nem kaphatná-e meg a nagyobbat vagy a másikét is? Az atyák, a testvérek és fiak, majd ezek fiai és unokái évek óta czivakodtak és pártoskodtak, szövetkezve egymás mellett vagy egymás ellen. Majd kibékűltek, ha az egyik engedett, vagy nagyobb hatalommal lépett fel. Majd ismét összetűztek, ha nem kellett egymástól hatalmokat félteniök, vagy nem szedhette rá egyik a másikat. Hinkmár gyakran békéltette őket, közben

járt, diplomatizált köztök. Ebben az évben is összejöveteleket rendezett megint. De ha egy-kettőt ki is békéltetett, az atyát, Károlyt fiaival, vagy testvérei egyikével, már a másik testvér vagy fiú ujra pártot ütött ellene.

Most épen Károlynak, a frank fejedelemnek és mindenható miniszterének, Hinkmárnak nagyon is szüksége volt már testvérének, bajor Lajos német fejedelemnek megalázására. Lajos egy idő óta minden ellenökkel, az egész fellázadó atyafisággal összeszegődött, és sok bajt okozott amazoknak. De Hinkmár is, hogy urát, Károlyt kisegítse, ugylátszik, szövetségeseket szerzett ellene. Diplomatiai actiója, mert csak ennek határai közt maradt, sikerülni látszott. Egyszerre csakugyan minden elhagyja Lajost. Otthon országa megsértett s ellene fellázadt nagyjai ütöttek pártot. A keleti határokon az ezek felett uralkodó saját fia, Karlmann. Híven ez is, nyilván, családja hagyományához, ez által csak nagyobb részt akarhatott maga számára gyönge atyjától kicsikarni. Ez ráhozta azután atyjára még mint szövetségeseit, Ratisláv marahán tótjait. Fent Dobomisl az abotriták királya és velök a normannok ütöttek be. Testvére pedig, Lothár, ki Lajosnak segélyt ígért ellenök, most szavát szegve, tőle elpártolt.

E közt jelennek meg egyszerre, ezekkel fellépve, mint Hinkmár jelzi, a magyarok is először, és pusztítják Németország határait. Kinek felhívására jöttek? kit segélyeztek, vagy kiknek voltak szövetségesei? Karlmannak-e, vagy a Marahán szlávoknak a németek ellen? Hinkmár feljegyzéséből többé mindez ki nem vehető, s végre itt ránk nézve közönyös is lehet. De a magyarok akkori világállása tekintetében felette érdekes e tény: hogy már ekkor, mindjárt

először is az európai nagy politika kérdéseiben lépnek fel, nyilván egyértelműleg az egyik féllel, mint szövetséges hadviselő rész. Kétségtelen, hogy e kapcsolatban hadaik itteni első megjelenése nem tekinthető egyszerű vagy épen véletlen hadkalandnak, minőnek látszott netalán a nehány történetiró előtt, kik azt eddig alig vették észre, és semmi vagy kevés figyelemre méltatták. A mint hogy a magyarok legtöbb hasonló hadjáratai a mai mélyebb tudományos történetvizsgálat alapján, nem többé mint egyszerű hadkalandok, hanem nagyobbára már rendes és tervszerűn létesűlt, szövetkezett hadjáratok és támadások voltak. Máskép alig volna azok példátlan sikere magyarázható. Mellettök utóbb, természetesen a már elbizakodott győzők seregeinek nem egy hadkalandja is keletkezik; különösen a későbbi hadelvadulás következtében. De legkevésbbé tekinthető ilyennek első fellépésök, midőn Európa keleti végszéléről egyszerre Németország határain látjuk győzelmes hadaik fegyvereit felvillanni.

Az esemény mögött kétségtelenűl kiszámított diplomatiai actio állott, mely a magyar had fellépését és támadását eszközölte s Európa belsejébe bevezette. Régen ismerték már a külügyek vezetői s ügynökei ekkor a magyar hadak erejét és ügyességét, melyet mint a keleti birodalom szövetségesei tanúsitottak. Példányszerű kiváló harczmodorukat Byzant egyik császárja mintakép irta le híres taktikai munkájában. Hinkmár jól fejezhette ki azért magát, egy-két soros laconicus feljegyzésében is, hogy ez ellenség hadai csak ama német és szláv népek előtt voltak akkorig ismeretlenek, melyekkel most küzdöttek ellenök és mellettök először.

E fellépésök nyilván tehát már az akkori európai nagyhatalmak s a kisebb fejedelmek és népek politikai actiójával és hadszövetkezéseivel teljes öszhangzásban volt, s azokkal solidaritásban állott.*

Segédhadaik nemis foglaltak itt akkor még tért. A német-szláv háború után visszavonultak előbbi székeikbe. De nevök azóta helyet foglalt örökre a nyugat történelmének lapjain. Koronkint megjelentek ujra és részt vettek politikai eseményeiben és harcztérein, miglen itt állandóan megtelepedtek.

Egyelőre a Hinkmárnál itt oly igénytelenül egymás mellé állított magyarok s éjszaki dán normannok foglalkoztatták ezentúl, majdnem egész századon át az európai történetirást. Száraz évkönyveiknek a magyarok beköltözése után rendes rovata ez. Majd minden esztendőben megemlítik e két népet, melynek lovas hadai és kalózvitorlái a szárazon és tengeren éjszak és kelet felől örökös félelemben és nyugtalanságban tartották népeik polgárosodó államait. Mignem ők magok is letelepedve, ezek sorába lépnek.

A magyaroknak mai lakaikba bejövetele és végleges letelepedése természetesen jóval élénkebben foglalkoztatta

* Az ujabb német történelem nagy művei, midőn a kútfők nyomán hasonlón állítják össze a 862-dik év eseményeit és politikai viszonyait, a magyarok ez első megjelenését említve, a viszonyt nem képesek szintén világosan felismerni. Mint *Dümmler* jeles nagy munkája: Geschichte des Ostfränkischen Reichs. I. 474—76 és II. 439., hol minden kétségen kívül helyezi a magyaroknak ez évben történt felléptét. De az események közt indokolt elhelyezését abban hagyja. Önkényesen s erőszakolva magyarázza azt *Kremper:* De Ungarorum demigratione. Monaster. 1857.

azonnal a történetirást. A felőlök szóló egyes leirások, gyarlóságuk daczára is mindjárt élénk világot vetnek műveltségi állásukra.

Ugyanazon időtájt körül-belül, midőn a magyarok Pannóniát megszállották és elfoglalták, a IX. század végén s a X-ik elején kezdé véletlenül a németföldön készült első világtörténelmet irni egy jámbor, Regino nevű szerzetes. Regino Németország egyik végső zugában, a sivár Havas-Eifel hegységben fekvő prümi monostor apátja volt. A Pipin anyja és neje Bertrada által dúsan ellátott Prüm egyike volt akkor a leghíresebb monostoroknak. Benne a hittudományok, a költészet és művészet mellett már a történetirás is a IX. század kezdete óta virágzott, különösen Markward apát alatt Vandelbert szerzetes által gyakorolva, uj lendületet vett s egész iskolát alapított. Ott neveltettek ekkor a királyfiak is, s oda zárattak el a trónkövetelők. Lothár császár erőszakkal szerzett koronáit letéve, ide vonúlt vissza vezekelni. A monostor ez által a mily kitünő iskolája volt a tudománynak s a művészetnek, épen oly nevezetes színhelye lett az udvari és politikai cselszövényeknek s e kor történetének. Hatalmát és befolyását, egyházi műkincseinek drágaságát és birtokainak gazdagságát egyaránt rosz szemmel nézték a nagyravágyó s ármánykodó hatalmasok s a rabló hadkalandorok. A normannok ez időtájt 882-ben és ismét 892-ben, kétszer is egymásután megrohanták, kirabolták, végre elpusztították. A szerzeteseknek s velök Reginónak is menekülnie kellett. Alig hogy visszatértek s helyreállították, már ismét politikai pártok, udvari cselszövények s családi érdekek dúlták fel. Reginót, kit tudománya emelt az apátszékre, most a gőgös tudatlan-

ság és érdeklesés, nem nyerhetvén meg őt magoknak, helyéből kiüldözték. Ő Trier mellett pártfogójánál, Ratbod érseknél, kinek biztatására irta számosabb munkáit, vonta meg magát, Sz. Maximin monostorában, hol azontúl a tudománynak s irodalomnak élt. De fentartotta e mellett, ugylátszik, a mérvadó politikai körökben összeköttetéseit barátaival, és megbélyegezte örökre még történetében is elleneit. Összeirta azután sorban történetkútfőiből, Krisztus urunk születésén kezdve, a világtörténet krónikáját. Majd ehhez, folytatólag feljegyezte évről-évre kora nevezetesebb eseményeit. Munkáját azután az ifjú Lajos király nevelőjének, Adalbero augsburgi püspöknek küldötte meg, hogy belőle oktassa fejedelmi növendékét.

Még mindig a normannok évenkint ismétlődő támadásait jegyezgette, midőn 883-ben először értesülhetett a magyarok beköltözéséről. A világtörténelemben, melynek megirásával épen foglalkozott, annyira jártas történetiró sem volt képes magát egykönnyen tájékozni, hogy miféle néppel van dolga, midőn a magyarokat említtetni hallotta. Soha sem hallott, soha sem olvasott e népről, melyet, mint irja, a múlt századok során senki előbb nem ismert. A frank évkönyveket, melyekbe Hinkmár, mint láttuk, jóval előbb beirta nevöket, épen nem ismerhette, valamint az Alamanni évkönyvet sem; az egykorú byzanti irókat is, bizonyára még alig olvashatta. Századok teltek bele utána is, mig ezek közismeretre jutottak. Történetkútfőiben, melyeket tanult és leirt, mint különösen az angol Bédának világtörténetében, melyet nagyobbára másolt, sehol sem találhatta meg csakugyan a magyarok nevét. De a mint ő volt az első, ki azt a világtörténet lapjain ezentúl annyiszor

említett diplomatiai *Hungarus* elnevezéssel irta be: ugy ő volt a nyugati irók közt az első, ki még Konstantin Porphyrogenita előtt Ázsiából kiköltözésöket, a besenyők elől menekvésöket megirta. Ő tudósít mindjárt ezzel arról is, hogy szállták meg a marahán, bolgár és karantán szlávok legyőzésével, ugymond, a rómaiak egykori Pannoniáját s az avarok régi székhelyeit.

Feljebb annál történet-ismeretével nem ért, mint a mit épen felőlök az egykorú események elbeszéléséből és hallásából tudhatott. Ezzel mint történetiró, ugylátszik, nem elégedett meg. Vizsgálni és keresni kezdette kútfőiben az ókor népei közt a magyarokat. Sehol sem akadt azonban e néven rájok. De arról értesülve, vagy csak ugy vélekedvén, hogy a Tanais mellékéről indúltak ki, hol hajdan a scythák laktak, elővette ezek történetét. Ott találta Justinusnál, vagy csak annak munkájából leirva, a középkori iróknál. Justinus Frontinus ugyan maga is, csak Trogus Pompejusnak azóta elveszett munkájából irta ki, a korszakokat gyakran összetévesztve, kissé zavaros és mesés történeti kivonatát; de műve a középkor nagy tetszésével találkozott. Mint világtörténeti rövidlet és kézikönyv tömör előadása, egyszerű szép leirásával és emellett olykor emelkedettebb hangzatos és hatásos szólamaival közkedvességű volt. Sokan másolták, folytatták és szövege egyes helyeit rendesen át is alakították s megrontották. A scythákról és parthokról szóló helyeit különösen alkalmazni szerették már majd egy, majd más középkori barbár népre, mely kezök ügyében és tolluk alatt volt épen, és melynek eredetéről semmit sem tudtak. Ráfogták már a húnokra majd a góthokra, az alánokra, sarmatákra és roxolánokra, hogy

onnét, hol a scythák laktak, s ennélfogva tőlök is származnak. Hiszen már Plinius is a germánok és sarmaták, tehát a németek és tótok őseinek mondá őket. Nem csoda azután, hogy sokáig, maig mindannyi nemzet: a német s a szláv, s végre a magyar is ott kereste eredetét. Megtalálták valahol, valamelyik középkori irónál az ily kapcsot, melynél fogva azután tudósaik oda fűzhették népeiket hozzájok.

Regino sem tett egyebet a magyarokkal. Természetesen igen régen, mindjárt megjelenésök alkalmával tette. Ehhez azután az első krónikások a magyarokat a húnokkal is és avarokkal azonosították, mi annál valószínűbbé tette még a közös scytha származást.

Regino ugyan sajátlag még egy szóval sem mondotta azt, hogy a magyarok a scytháktól vagy húnoktól származnek. Csak a mint Justinus leirását Paulus Diaconus alkalmazása nyomán, saját szavaival is módosítva, ő a magyarok jellemzésére alkalmazza ismét, mutatja azt, hogy Regino a magyarokat leghívebben vélte azzal jellemezni, ha a scythák vázolásával mutatja be őket, mint a kiknek egykori hazájában vélte ős lakukat. Igy állott képzelete előtt is e harczias, vad, de vitéz nép, mint az egykori scythák; mert az akkori európai közvélemény előtt hasonlóan tűntek fel a tőlök származtatott előbbi harczias népekhez.

«Nyers és lóhúst esznek és rá vért és lótejet isznak. Vadak és torz alakúak, és még a vadállatoknál is kegyetlenebbek és ragadozóbbak. Elfogott ellenségeik szívét kitépve, szétaprítják és orvosságúl használják. Hajukat bőrig lenyirják.» Ez volt a rettegő népek rémhite és véleménye a valóban kegyetlen s ellenállhatatlan magyar hadakról. Ezzel kezdődik Reginónak felőlök legelőször szóló története

is, s majdnem mindössze is csak ennyi volna az, mit felőlök, eredetileg jellemzésökre felhozni tud. Mert a többiben átmegy mindjárt a scythák élete, szokásai jellemzésére és történetök vázolására, hogy ennek alkalmazásával indokolja az onnét tőlök, mint véli, népeik közűl vagy országukból származó magyarok hadi ügyességét és vitézségét. Nyilván, ezen benyomást tette rá, valamint az európai közvéleményre megjelenésök. Czélzatosan alkalmazva, azért beszél így tovább, hogy: «vadak módjára élnek.» A földművelés nálok ritka dolog. Rendesen nyájaikat a pusztaságokon barangolva legeltetik; halásznak és vadásznak; tejjel és mézzel élnek. Sátorok alatt tanyáznak, vagy a férfiak lovon ülve, családjaik szekereken laknak. Vadállatok bőre takarójuk, öltönyük és sátoruk. Kitünő lovasok és ijászok. Szabadok és vitézek. Mások alattvalói soha sem voltak. De uralkodásuk Ázsiát ismételve remegtette. Baktriát s a parthok birodalmát férfiaik, mig a nők az amazonok országát alkották; hogy majdnem kérdéssé vált, melyik nemök volt vitézebb és nemesebb? Dárius perzsa királyt megszalasztották; Cyrus hadait megsemmisítették. Nagy Sándor hadvezéreinek seregét megverték; a rómaiakról hallottak csak, de fegyvereikkel nem találhoztak. A germánok ezereit rabszolgaságba ejtették. Európa városait, melyeken átmentek, letiporták; Illiricum és Gallia, de leginkább a könyörűletre méltó Itália érezte kegyetlenségöket.»

Igy szól körűl-belül lényeges kivonatban Justin történetének Regino által másolt szövege. Az utolsó hangzatos szólamok azonban már Paulus Diaconus longobard történetének sajátjai. Velök már közelebb alkalmazásba helyezte a

jellemzést a góthokról és húnokról a magyarokra is átvive. Valamint közbe is nem egy különvonást toldott a magyarokról saját felfogásából vagy tudomásából, melyek már itt előbb, mint az akkori népies közvélemény kifolyásai, jelezve voltak. Mig egy-két további jellemzőbb eredeti adata, mint a magyarok hadviselésének a brittek hadakozási modorával összehasonlítása tanulmányaink további részleteiben merűlnek fel.

Ezzel mutatta be a megérkező magyarokat először a világtörténelem. Nem sokára bemutatták ők is magokat személyesen hadjárataikban, fegyvereikkel és kegyetlen vitézségökkel az egész akkori művelt világ népeinek. Európa keleti széleitől Francziaország nyugati végszéleig és Németország éjszaki vidékeitől az olasz félsziget legvégső siciliai városáig, Hidruntumig, a mai Otrantóig, visszahangzott méneik ügetésének dobogása és hadikürtjeik riadása. Nem volt ország és tartomány, melyet keresztül nem jártak, hol győzelmes fegyvereiket nem villogtatták volna.

A népek s krónikásaik megismerhették őket közelebbről is, mintsem óhajtották. És első történetirójuk rajza nem mutatkozott hűtlennek, akár scytha vitézségöket tekintve, akár kegyetlenségöket. Az éviratok hasonló irtózattal és borzadalommal, többnyire még vérző betűkkel jegyezték fel számos véres tetteiket. Nem csoda, hogy a történetirás felkapta és századokon át követte a leirást, melylyel Regino világtörténelme a magyarokat a világnak először bemutatta, Regino könyve másképp is századokra szóló, mérvadó tekintélyű történelmi művé vált. Nemcsak folytatóinak hosszú sora keletkezett nyomán, hanem uj történelmi iskolát is alapított vele. Az éviratok, mint a

metzi, trieri, a szász és más későbbi annalisták, egymás után az ő szövegét másolták, átirták vagy átalakították és folytatták. A középkori történetirás első mesterei is, mint Hermannus Contractus és Sigebertus Gemblacensis, Frisingi Otto és Flavigni Hugo még mindig őt követték és idézték. — Véleménye a magyarok eredetéről, melyet csak amúgy, mint láttuk, könnyen és hasonlatkép oda vetett, hogy, Tanais mellől vélt beköltözésökről szólván, mindjárt oda irta ama vidékek egykori scytha népeiről szóló leirásokat, — most már követőinél mérvadó lett. Mint kétségtelen történeti adat vétetett fel a magyarok származására, közbefonva még a húnokat és avarokat is, mint a kiktől közvetlenűl, s általuk közvetve származtak le a scytháktól. Regino jellemzése a nyers húst evő és vért ivó, kegyetlen vad népről s annak scytha hadivitézségéről nem kevésbbé tetszetős volt. Felkapták mind a kettőt; vagy a mint jött az egyiket vagy a másikat. Az idegen középkori krónikás, például gyűlölettel és réműlettel, mig a mai felvilágosodott külföldi tudós már csak elfogúltságból gyűlöletesen épen ugy felvették Reginónak a nyers húst evő és vért ivó vad magyarokról szóló jellemzését, valamint a nemzeti és hazai történetirás a vitéz és híres hadakozó scytháktól való származtatást. Krónikáink minden példánya, Béla Névtelen jegyzője csakugy, mint az utóbbi időkig megjelent régibb magyar történeti munkák egyaránt magasra tarták azt. De már a legrégibb krónikák is, mint a Névtelen jegyző szövegéből látjuk, ebben csak Reginót követték; rá hivatkoznak. Az «*Emlékezzünk régiekről, Scythiából kijöttekről*» régi magyar históriás ének is csak ezeknek puszta versbeszedése. Dé azért a vitéz régi szittya ősöktől való leszármaztatás az

ujabb korig is épen ugy a nemzeti történet és költészet büszkén hivalgó kedvencz eszméje volt, mint például az elfogúlt német tudósnál a lóhúst evő s vért ívó magyarnak sajátos vadsága. Holott ebben körűl-belül egyenlő volt a német s más híres népek őseinek vadsága a magyaréval.

Mind a két nézetnek alapja egyszerűn a tudatlanság és elfogultság volt. A egyik hizelgett a magyarnak. A másik tetszett idegen ellenségeinek. A valóság pedig abban állott, hogy az, a mi a magyarok vagy húnok és vélt őseik, a scythák vadságáról, embertelenségéről és műveletlenségéről szólott, semmivel sem volt roszabb annál, a mit például Európa mai művelt népeinek őseiről az egykorú tudósítások ránk hagytak.

Vinfrid Sz. Bonifácz a németek nagy apostola, midőn a szlávokat említi Ethelbald angol királyhoz irt levelében, a lenézés és undor mély kifejezésével mondja felőlök: hogy az emberiségnek legutálatosabb és legaljasabb neme.* Pedig ő jobban ismerte ezeket a szlávokat, mint Regino s a középkori krónikások a magyarokat. A szászokat és friszeket térítve, határaikon járt és kelt. Megkísérlette innét az ő térítésöket is.** Látta tehát és ismerhette őket, országukat és erkölcseiket; sőt dicsérte a nálok pogányságuk daczára divatozó egynejűséget. Mig Regino Németország vég szélén csak hallomásból tudott a magyarok felől, s leirásában nem is annyira az ő erkölcseiket, mint a scythákét rajzolta. Legfeljebb, hogy ezek vonásaival vélte a ma-

* Opera et Epistolæ S. Bonifacii. *Ed. Migne:* Patr. LXXXIX. 760. Winedi quod est fœdissimum et deterrimum genus hominum.

** U. o. 626.

gyar hadak kegyetlen vad dúlásait jellemezhetőknek. Ellenben Sz. Bonifácz mellett más emlékek is hasonló lenézéssel szólnak az akkori szlávokról.[1] Tacitus *Germaniajának* híres classikus helye a venedek és fennek népségeiről ismeretes, mily rendkívül vadaknak s piszkos szegénységben tengődőknek mondja ezeket, s a velök, ugymond, sokban hasonló szláv vendeket.[2] A mai történetvizsgálat e fennekben azonban nemis a mai finneket, hanem hasonlóan a szláv vendekkel azonos rokon szlávok törzsét véli. Maga Tacitus bevallja, hogy nem tudja őket megkülönböztetni: germanok-e vagy szlávok?

De még a németeket sem mutatja be előnyösebben Julius Cæsar, ki nem volt kisebb történetiró, mint hadvezér. Midőn Galliát meghódítva, határán először találkozik a fel s alá barangoló germán csapatokkal, műveltségi állapotukat sötét szinekkel festi. «Barang nomádokkint a földmíveléssel nem igen foglalkozva, ugymond, csak vadászatból és nyájaikból tengetik életöket. Vallásuk csekély, nagyobbára áldozat és pap nélkül, csak természettiszteletből áll. Ős erdőkben sivataggá pusztított tágas mezők mögött és nagy mocsárok közt megközelíthetetlenűl laknak. Nemzetségeik szűnetlen barangolásaiból és harczaiból áll életök.»[3]

Ilyenek voltak a németek, midőn Róma velök először megismerkedett, és látta bozontos, hosszú, vörös hajú alak-

[1] Lásd összeállítva rendesen ezeket a német ujabb történetiróknál. Például *Dümmler:* Geschichte des Ostfränkischen Reichs I. 212.

[2] *Tacit.:* Germania 46.

[3] *Julii. Caes.:* Comment. de bello Gallico VI. 21–3.

jaikat félmeztelenűl, vadállatok bőrébe burkoltan, imperatorai és hadvezérei diadalszekeréhez lánczolva hurczoltatni fel a Capitolium győzelmi meneteiben, s a színkör viadorai vagy ragadozó vadai elé vettetni a circusban. De alig mult egy század és Róma vezérei már mást tudtak jelenteni felőlök. A németek megtámadták tábori állomásaikat. Visszaverték a légiókat. Megsemmisítették Varus seregeit. Róma szellemdús történetirója, Tacitus tollára méltathatta már a jelentőségre emelkedő Germaniát, bár meg sem álmodta még Rómát megsemmisítendő népe hatalmának felkelő hajnalát. Csupán a világváros megromlott erkölcseivel szemben akarta irányzatos vázlatával a babár germánok sajátos polgárosodását és szigorú erényét példaképűl állítania a római léha társadalom és hanyatló állam elé. Nem sokkal, legfeljebb a magasabb felfogás és remek irály által különbözött e kísérlet attól, melyet az ujvilág felfedezői a vad indiánok szelíd erkölcseiről, vagy Cook példáúl a csendes oceán ligetlakóinak az oteheitiak és sandvichiak ártatlan boldogságáról a gonosz Európának javulására mesélhetni véltek.

Mennyivel hívebbek s emelkedettebbek ezeknél ama tudósítások, melyekkel a byzanti irók, Leo és Constantin császárok jellemzik a magyaroknak általok alaposan ismert, állami és hadi szervezetét. Mily hasonlíthatatlanul magasabb és nemesebb műveltségi állás és polgárosodásról tanúskodnak ezek mindjárt, midőn a magyarok először fellépnek a világ színpadán, — e műveltségtörténelmi tanulmányok illető részletei fel fogják tűntetni.

A népek jövője s élete felett azonban nem mindig határoz azok fényes vagy sötét multja. A történelem ajánló

levele, a nagy ősök sorával dicsekvő származás, sőt még a hatalom s a szilaj erő is csak ugy nem képes a népek előnyét mindenkor biztosítani, mint nem az egyesekét a nemeslevél s az előkelő eredet. Mily erővel s hatalommal léptek fel az ókor nagy birodalmainak népei és hódítói Xerxestől egész Dzsingiskánig. Hősdalok zengték körűl más népek származásának már bölcsőjét is, mint Homer örökszépségű eposa Iliont és Hellász hőseit. Dal és történet régen elhallgatott puszta nyomaik felett. Mig jelentéktelen, apró, ismeretlen eredetű népek uralkodnak régóta a világbirodalmakon.

A nemzeteknél is, mint egyeseknél szellemi fenség és szigorú fegyelem s erény, életképességök és tehetségök, a kitartó szivósság és szorgalom s az ezekből fejlődő műveltség és polgárosodás azon tényezők, melyek őket felemelik és fentartják.

A műveltségtörténelem feladata is nem az ős származás s a múlt dicsőségének hangoztatása. Ezekben úgy, mint a nemzet egész életében csak a fejlődő műveltség és polgárosodás menetének nyomait keresik vizsgálatai.

Bármikép vélekedtek is tehát a művelt világ irói a fellépő és betoluló magyarokról; bármilyen volt a közvélemény felőlök, vagy bármily kedvező is volt valóban műveltségi állásuk: mindez akkor nem igen lehetett mérvadó jövőjökre. Legkevésbbé lehetett volna nekik állandó jövőt vagy nagyobb fölényt jósolni akkor, midőn hadrohamaikkal Európa egyik végétől másikig összes népeit elrémíték. E mellett pedig a barang hadkalandorok e világrész legszebb földét elfoglalva, és a náluknál már jóval polgárosodottabb, nagyobb és hatalmasabb népek közé tolúlva, azok

egyes országai és tartományainak megsemmisítésével, a már félig szláv, félig német birtokon egy uj és erős, nagy és állandó magyar birodalmat alkotni megkisérlették.

Mikép sikerült ez a magyar nemzetnek? Hogyan tartotta fenn azt és vele megfogyott maroknyi népét? Mikép emelkedett és hanyatlott? Hogy érvényesíté fölényét a világ más nagyobb, műveltebb népei közt? Mikép szállt alá viszontagságaiban s hogy igyekezett és tudott koronkint ismét ujra felemelkedni? Mindezen kérdések nemcsak a hatalom és erőszak, hanem idővel a műveltség és polgárosodás kérdéseivé váltak. S ez az, a mi ezen műveltségtörténelmi tanulmányok tárgyát képezi, midőn a történelem e nagy kérdéseire a nemzet műveltségi élete és fejlődése történetének vizsgálatával s előadásával törekszik megfelelni.

De ha ez által a nemzet művelődése és fejlődése feladatait, mint fenmaradásának feltételeit a múltban felismerjük, az isteni gondviselés iránt méltó hálára buzdúlva, nem tehetjük azt a nélkül, hogy a jövőre nézve is benne ne helyezzük bizalmunkat. Mert a nemzetélet műveltségi múltja feltételeinek, fejlődésének és haladásának vizsgálata és felismerése, egyszersmind a nemzet jövő műveltségi feladatainak s ezzel fentartása feltételeinek tanulmányozására szolgál és felismerésére vezet.

TARTALOM.

III. KÖTET.